

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2013

deel 149

Woord vooraf	7
--------------	---

Rob Dückers

Sint Servatius en Sint Amor

<i>Sleutelfiguren voor de lokalisering van een twaalfde-eeuws Maaslands handschrift</i>	9
---	---

I De legendarische afstamming van Sint Servatius (f. 2r)	11
II Sint Servatius met Sint Amor van Munsterbilzen (f. 3r)	25
De plaatsing van de miniaturen: stijl, datering en lokalisering	29
De cultuurhistorische context rond het handschrift – een mogelijke reconstructie	41
Conclusie	44
Appendix: Codicologische beschrijving van het handschrift	46
Bibliografie	50

Martine Penners-Raffutin

De verering van de H. Anna en Sint Servaas op een drieluik uit de vijftiende eeuw

<i>Zijn rol in de strijd rond de Onbevleete Ontvangenis van Maria</i>	53
---	----

Het middenpaneel	60
Het linker zijpaneel	71
<i>Excurs 1: de historische context van de theologische controverse in de vijftiende eeuw</i>	76
<i>Excurs 2: een kritische, theologische reconstructie van een lang en complex proces</i>	79
<i>Excurs 3: de heiligenlevens van de H. Anna of Historie van de H. Anna</i>	81
<i>Excurs 4: boeken en afbeeldingen</i>	91
Het rechter zijpaneel	93
De mogelijke opdrachtgever: een rijke kanunnik	106
Conclusie	110

G.H.A. Venner

De stadszegels van Maastricht tot in de zestiende eeuw

<i>Een onderzoek naar hun gebruik, hun afbeeldingen en betekenis als kenbronnen voor de institutionele geschiedenis</i>	113
---	-----

I Inleiding	113
II Beschrijving van de stadszegels	116
III Het gebruik van de stedelijke zegels	136
IV De afbeeldingen op de Maastrichtse stadszegels	142
V De stadszegels als kenbronnen voor de institutionele geschiedenis	162
VI Samenvatting	184

Lou Spronck

De Maastrichtse Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen en haar bedevaart naar Scherpenheuvel 1715-1825

Naar Scherpenheuvel vanuit de Sint-Nicolaas, de Sint-Martinus en de Sint-Servaas 189

Hemelse trektochten	190
Mariadevotie in Maastricht	193
Te voet naar Scherpenheuvel	194
Organisatie en werking van de Broederschap	199
De bedevaart naar Scherpenheuvel	213
De Franse Tijd	224
Weer naar Scherpenheuvel	228
Geloven en vrijdenken	234
Bibliografie	236

Marion Aarts, Béatrice de Fraiture, Karen Jeneson, Leo Verhart

Archeologische Kroniek van Limburg over 2012 239

Joep Leerssen

Habets-lezing 2013

Herinneringscultuur en geschiedschrijving tijdens de bestaansperiode van het LGOG 289

Inleiding: Geschiedenis, geheugen en stadscultuur	289
Maastricht en Leiden, Maastricht en Brugge: stadsculturen en de nationale cultuur	295
Het kader "Limburg", de Maasgouw, en de "Geschied- en Oudheidkunde"	300
Conclusie	305

Personalía van de auteurs 307

Verslag van het Genootschap over 2013 309

Régis de la Haye

Register van plaatsen, eigennamen en zaken 362

Colofon 376

Woord vooraf

In het verleden werd over de zogenaamde Stamboom van Sint Servaas waarin zijn verwantschap met Christus aangetoond zou zijn, altijd enigszins meewarig gesproken. Reeds in de tiende eeuw sprak de monnik Heriger van Lobbes, auteur van de bisschoppenkroniek van Luik, zijn twijfels erover uit.

Toch bleef de genealogie van Servatius een belangrijke rol spelen in de hagiografische en theologische discussies van de Middeleeuwen. Twee bijdragen in dit jaarboek gaan hier op in.

Rob Dückers beschrijft en bestudeert een (in het recente verleden nog verloren gewaand) handschrift in Krakau waarin de stamboom van Sint Servaas is afgebeeld. In dat handschrift is echter ook de H. Amor afgebeeld en dat heeft een reden. Het handschrift dateert van ca. 1160 en is vervaardigd in Luik in opdracht van het kapittel van Munsterbilzen. Deze afbeelding van de stamboom is overigens de oudst bekende afbeelding van dit thema in heel de Middeleeuwen. Dat het betreffende handschrift lange tijd verloren is gewaand, heeft te maken met de grootschalige archiefroof tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Martine Penners-Raffutin geeft een nieuw inzicht in een drieluik dat in Parijs hangt met, eveneens, een afbeelding van de stamboom van Servaas. Dat altaarretabel legt ook de verbinding met Maria. De auteur plaatst het geheel in het kader van de verering van de H. Anna, Maria's moeder, en de theologische twisten omtrent de Onbevleete Ontvangenis van Maria.

Gerard Venner bestudeert de oudste stadszegels van Maastricht, vergelijkt ze met de intitulaties in de oorkonden waaraan ze zijn bevestigd, en onderzoekt aan de hand daarvan de stadswording van Maastricht, waarmee de beide stedelijke gemeenschappen, de Luikse en de Brabantse, uiteindelijk vanaf 1380 samensmelten tot één gemeenschap.

In 2014 herdenkt de Broederschap van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen Sterre der Zee, verbonden aan de basiliek van Onze Lieve Vrouw in Maastricht, dat zij 300 jaar geleden is opgericht en dat 600 jaar het beeld van de Sterre der Zee werd gemaakt. Lou Spronck gaat in zijn bijdrage de geschiedenis van de Broederschap na en één van haar voornaamste activiteiten, de bedevaart naar Scherpenheuvel.

Dank zij de actieve medewerking van de archeologen van de sectie Archeologie van het LGOG kon ook dit jaar weer een provincie-dekkende Archeologische Kroniek

verzorgd worden, waarin in vervolg op de Kroniek van 2012 weer de belangrijkste onderzoeken zijn vastgelegd en gedocumenteerd, en tevens aandacht is besteed aan onderzoeken die opvielen door het gebruik van nieuwe technieken. Het zijn dus allemaal items die substantieel bijdragen aan de kennis van de geschiedenis van Limburg.

In de Habets-lezing, uitgesproken op 28 juni 2013 bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het LGOG, gaat Joep Leerssen in op de wijze waarop Limburg tijdens de anderhalve eeuw van het Genootschap vorm heeft gegeven aan de maatschappelijke herinneringscultuur, het collectieve geheugen, terwijl zich tegelijkertijd een proces ontwikkelde van verwetenschappelijking, professionalisering en academische institutionalisering van de geschiedbeoefening. Het LGOG speelde hierin een dynamische rol.

De samenstelling van de redactie werd in 2013 niet gewijzigd.

De redactie van de *Publications*

Erratum. Op de kaart van de Landen van Overmaas, verschenen in de *Publications* van 2012, p. 57, hadden Teuven, Hombourg, Montzen, Gemmenich, Moresnet, Kelmis en Walhorn geel ingekleurd moeten zijn.

Sint Servatius en Sint Amor

Sleutelfiguren voor de lokalisering van een twaalfde-eeuws Maaslands handschrift*

Rob Dückers

In de Biblioteka Jagiellońska te Krakau wordt een handschrift uit de twaalfde eeuw bewaard, dat de heiligenlevens of *vitae* van Sint Servatius en Sint Amor bevat en is verlucht met twee miniaturen.¹ Eén daarvan brengt de genealogie – of beter gezegd de legendarische afstamming – van Sint Servatius en zijn bloedverwantschap met Christus in beeld, de ander laat de heilige samen met Sint Amor van Munsterbilzen zien. Het handschrift kent een bewogen geschiedenis. Volgens experts op basis van de inhoud en stijlkenmerken ergens tussen 1130 en 1160 in of rond Maastricht ontstaan, bewijst een eigendomskenmerk dat het zich aan het eind van de vijftiende eeuw in de Duitse abdij Maria Laach bevond, waarschijnlijk al veel eerder.²

Mogelijk verliest het handschrift daar het overgrote deel van de tekst van de *Amorvita* – die ter plekke niet van belang was, immers Amor is een lokale heilige die in Maria Laach niet wordt vereerd – wordt er verder een hymne op het vrij gebleven deel van het verso van het laatste blad genoteerd en krijgt de codex een nieuwe band, die het – zij het in gerestaureerde staat – nog steeds bezit. Bij de opheffing van de abdij Maria Laach in 1802 komt het handschrift in een particuliere verzameling terecht, tot het uiteindelijk in 1856 wordt aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek in Berlijn, de latere Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz en tegenwoordig Deutsche Staatsbibliothek.³ Daar belandt de

* Met dank aan prof. dr. Jos Koldewey, die mij niet enkel op het spoor van dit handschrift zette maar op wiens enorme kennis van Sint Servatius en de *Servatiana* ik nooit tevergeefs een beroep mocht doen.

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie, getiteld *Het handschrift Theol. Lat. Qu. 188. De plaats van een twaalfde-eeuwse Servatius- en Amorvita in de Maaslandse boekverluchting* uit 1998. In deze scriptie is een aantal aspecten van het handschrift, die buiten het kader van dit artikel vallen, verder uitgewerkt. De scriptie is raadpleegbaar via de auteur of via de opleiding kunstgeschiedenis van de Radboud Universiteit in Nijmegen. In de Biblioteka Jagiellońska draagt het handschrift tegenwoordig de signatuur Berol. Ms. Theol. Lat. Qu. 188.

2 Resmini 1993, 51-57.

3 Het hier besproken handschrift wordt met drie andere handschriften aangekocht. Helaas zijn de acquisitielijsten uit deze periode in WOII vernietigd. Schriftelijke mededeling van Dr. Ursula Winter van de Deutsche Staatsbibliothek aan de auteur in een brief van 1 april 1997; zie ook Resmini 1993, 64-65, 71 (nrs. 16, 19-20, 61).

codex ergens na 1925 in de zogenaamde *Schausammlung*, een verzameling representatieve stukken uit de collecties van de bibliotheek, die als permanente expositie aan het publiek wordt getoond. Wanneer de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, en na de eerste bombardementen op Berlijn, worden in de herfst van 1941 de belangrijkste verzamelingen van de bibliotheek verspreid in veiligheid gebracht in ca. 30 depots in zoutmijnen, kloosters en kastelen in de wijde omgeving. Het handschrift, dat inmiddels in Berlijn de signatuur Theol.Lat.Qu.188 heeft gekregen, wordt als onderdeel van de *Schausammlung* in eerste instantie naar het slot Fürstenstein gebracht, vanwaar het nog tijdens de oorlog wordt verplaatst naar de benedictijnenabdij van Grüssau, toen nog op Duits grondgebied vlakbij de Poolse en Tsjecho-Slowaakse grens gelegen. Aan het eind van de oorlog zijn de politieke kaarten echter definitief anders geschud. Grüssau ligt ineens in Pools gebied en heet voortaan Krzeszow. De door Poolse soldaten en ambtenaren aldaar ontdekte boeken en handschriften worden in beslag genomen als retributie voor het in de oorlog verloren gegane Poolse culturele erfgoed en verdwijnen voor lange tijd uit het zicht, zodat de internationale geleerdengemeenschap ze zelfs als verloren gaat beschouwen. Zo wordt dan ook het hier behandelde handschrift in de naoorlogse literatuur stevast als verdwenen of verloren vermeld. Echter, in 1974 weet de Britse journalist Carlton Smith in een BBC-uitzending te melden dat de tijdens de oorlog naar Grüssau geëvacueerde bestanden zich in de Biblioteka Jagiellońska te Krakau bevinden. Hierop volgen artikelen in de New York Herald Tribune (12 april 1974) en de Warschause krant *Zycie Warszawy* in 1977, maar de officiële bevestiging dat de verloren gewaande verzamelingen zich inderdaad in Krakau bevinden volgt pas later in 1977, wanneer de Poolse partijleider Edward Gierek de Oost-Duitse president Erich Honecker bezoekt en hem een aantal muziekhandschriften uit de in Grüssau geconfisqueerde collecties cadeau doet, waaronder de autograaf van Mozart's *Zauberflöte*.⁴ Vanaf 1981 zijn de collecties in Krakau weer raadpleegbaar. Het voert te ver om het verloop van de diplomatieke en juridische strijd die vervolgens door Duitsland wordt gevoerd met de bedoeling deze collecties te repatriëren hier uit de doeken te doen; dit is elders in detail gepubliceerd.⁵ Het moge volstaan te vermelden dat het handschrift, dat thans in Krakau als Berol.Ms.Theol.Lat.Qu.188 wordt aangeduid, in principe sinds 1981 weer beschikbaar is voor onderzoek; tegenwoordig is het handschrift zelfs via internet integraal raadpleegbaar.⁶

Jammer genoeg is de herontdekking van het handschrift in de literatuur die zich bezig-

- 4 In Nederland wordt van deze kwestie melding gemaakt in een artikel van Paul Luttikhuis met de titel 'Van wie is Così fan tutte?' in NRC Handelsblad van 29 maart 1986.
- 5 Zie voor de evacuatie van de Berlijnse collecties en hun uiteindelijke overbrenging naar Krakau Breslau 1995 en Schochow 1986, 10-12.
- 6 Het handschrift is in digitale vorm in te zien via de Jagiellonian Digital Library van de Jagiellonian University, Cf. <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=162816&from=publication>; geraadpleegd in november 2013.

houdt met Maaslandse boekverluchting in het geheel niet doorgedrongen. Tot op heden wordt enkel oudere literatuur aangehaald en aangenomen dat het handschrift nog steeds verdwenen is of zelfs verloren is gegaan; zelfs anno 2013 komt dit nog voor. Het handschrift is dan ook voor zover bekend door specialisten op het gebied van miniatuurkunst recentelijk niet meer ter plekke ingezien dan wel bestudeerd. Dit is betreurenswaardig, aangezien een handschrift betreft dat voorzien is van belangwekkende verluchting. Het gaat hierbij om miniaturen die in iconografisch opzicht van belang zijn, omdat ze in het ene geval het oudst bekende voorbeeld van een iconografisch thema laten zien (de miniatuur met de legendarische afstamming van Sint Servatius op f. 2r, zie afb. 1) en in het andere geval een voor zover bekend volslagen uniek thema tonen (Sint Servatius met Sint Amor op fol 3r, zie afb. 2). Daarnaast is deze codex, naar hopelijk uit het hierna volgende relaas mag blijken, een sleutelwerk wat betreft het groeperen van een aantal handschriften en fragmenten die samen een belangwekkende subgroep binnen de Maaslandse boekverluchting van de twaalfde eeuw vormen en waartoe een aantal onbetwistbare topstukken behoren. Tenslotte kan op basis van nieuw onderzoek een meer gefundeerde datering en lokalisering voor het handschrift worden voorgesteld.

Dit artikel wil het Krakauer handschrift hernieuwd en vanuit een ander perspectief onder de aandacht brengen. Allereerst zullen hier de miniaturen ieder apart in detail worden beschreven – immers, enkel wanneer we zorgvuldig beschrijven wat we zien kunnen we het vervolgens ook trachten te interpreteren - en wordt hun iconografie behandeld. Hierna volgt een kunsthistorische inbedding van de beide miniaturen, op basis waarvan een datering en lokalisering voor het handschrift wordt voorgesteld. Tenslotte wordt ingegaan op de implicaties hiervan en wordt een mogelijk scenario voor de opdracht van het handschrift gegeven. Het artikel sluit af met een gedetailleerde beschrijving van het gehele handschrift in een aparte bijlage.

I De legendarische afstamming van Sint Servatius (f. 2r)

Beschrijving

De miniatuur laat in een genealogisch schema van acht met elkaar verbonden medaillons de voorouders van Sint Servatius en zijn familierelatie met Christus zien. De medaillons en de verbindingslijnen zijn in rode contouren getekend en binnen deze omlijning in kleurbanden opgezet, waarbij de medaillons steeds bestaan uit een blank perkamenten ring binnen (dit wil dus zeggen dat er geen kleur op het perkament is opgebracht) en een gele ring buiten. De verbindingslijnen bevatten tussen de contouren een blanke, gele en groene band, waarbij afwisselend de blanke of groene band zich rechtsbuiten bevindt, en de gele altijd in het midden. De achtergronden van de medaillons zijn alternerend blauw en groen,

een gebruikelijke kleurencombinatie voor achtergronden in Maaslandse handschriften en emailwerk.⁷

Boven de medaillons staan – in een pregotisch minuskelschrift – de namen geschreven van de personen die in de betreffende medaillons worden afgebeeld. Het bovenste medaillon, iets groter dan de zes volgende medaillons die alle even groot zijn en overige bloedverwanten van Sint Servatius laten zien, toont twee zusters, te weten de heilige Anna, de grootmoeder van Christus, en haar zuster Esmeria.⁸ De zusters staan elkaar enigszins toegewend. Anna heft haar handen voor haar borst, waarbij zij de palm van haar rechterhand naar de beschouwer keert en haar linker handpalm afgekeerd houdt; Esmeria houdt haar rechterhand met gekromde vingers voor haar borst en maakt met de andere hand een spreekgebaar. De tekening van de beide figuren is in bruine inkt uitgevoerd, waarbij enkele hoofdcontouren met zwart extra zijn aangezet: dit treffen we overigens ook in de andere medaillons in deze miniatuur aan. Anna's sluier, een typisch Maaslands model dat de oren vrijlaat, is gemodelleerd met gebruikmaking van een geelbruine wassing, terwijl de plooien van haar kleed worden aangegeven met een flets groene wassing. Bij Esmeria is precies het omgekeerde het geval. Gezichten en handen worden gemodelleerd met een dunne geelbruine wassing. De nimben rond de hoofden van de zusters zijn uitgevoerd in goud, evenals de mantelgespen.

Onder het medaillon met Anna en Esmeria zien we links een medaillon met Maria, de moeder van Christus. Zij staat naar links gewend en draagt in haar rechterhand een leliestaaf, blank met een gouden bol aan de voet, een symbool van haar zuiverheid. In haar linkerhand draagt zij een boek met een rode band met hoekbeslag. Het boek staat normaliter symbool voor het Goddelijk Woord of geloofsverkondiging; de betekenis is hier niet geheel duidelijk. Het zou symbool kunnen staan voor het feit dat door Maria het Woord vlees geworden is, of kunnen verwijzen naar de profetieën uit het Oude Testament waarin over haar wordt gesproken. Haar gewaden, handen en gezicht zijn op dezelfde manier getekend en gemodelleerd als hierboven beschreven bij Anna, met dit verschil dat in haar gezicht nog een extra toets rood is aangebracht ter accentuering van haar lippen. Ook Maria's hoofd wordt omgeven door een gouden nimbus. Vanwege kleurvraat door de gebruikte pigmenten (zie het kopje 'restauratie' in Appendix) bevindt zich een scheurtje in de groene achtergrond van het medaillon.

Het volgende medaillon, in het midden, laat Elizabeth zien, de nicht van Maria die ook in het Lucasevangelie wordt genoemd.⁹ Zij is een dochter van Esmeria, van wiens kant een verbindingslijn uit het bovenste medaillon naar dit medaillon loopt. Elizabeth staat naar

7 Dergelijke achtergronden zijn aan te treffen in de later in dit artikel te bespreken zogenoemde Brusselse Gregoriusdialogen (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs. 9916-17) en het Berlijnse Psalterfragment (Berlijn, Kupferstichkabinett, Hs. 78 A 6); als voorbeeld van emailwerk valt te denken aan het draagaltaar van Stavelot, zie hiervoor Rijn en Maas, 252 (Cat. no. G 13).

8 Voor gegevens over Anna en haar maagschap, zie Brandenburg 1992.

9 Lucas 1,5-7; Lucas 1,24; Lucas 1,36; Lucas 1,39-41; Lucas 1,57.

Afb. 2. Sint Servatius en Sint Amor, Luik, ca. 1160. Krakau, Biblioteka Jagiellońska, Berol.Ms.Theol. Lat. Qu. 188, fol. 3r.

rechts gewend, haar rechterhand voor haar borst geheven en met de linkerhand een spreekgebaar makend. De modellering van haar gewaden en de tekening van handen en gezicht is gelijk aan wat we zojuist bij Maria hebben gezien. Rond het hoofd van Elizabeth zien we opnieuw een nimbus.

In het rechtermedaillon zien we de broer van Elisabeth en de zoon van Esmeria (hetgeen de verbindingslijn opnieuw aangeeft) Eliud genaamd.¹⁰ Ook hij staat naar rechts gewend en heft zijn rechterhand op, terwijl hij met zijn linkerhand een spreekgebaar maakt. Onder zijn in bruin gemodelleerd bovenkleed draagt hij een onderkleed met een brede, met edelstenen versierde boord, een geliefd Maaslands motief. De plooien van dit onderkleed en de versiering worden met rood aangegeven. Zijn gezicht, baard en haren zijn in bruin gemodelleerd, terwijl toetsen rood zijn lippen en wangen accentueren. Deze rode accenten treffen we ook bij de overige mannelijke figuren in deze miniatuur aan, met uitzondering van Johannes de Doper, die geen rode wangen heeft. Eliud draagt geen nimbus, maar een hoed met brede rand en knop, weergegeven in goud.

In de volgende rij treffen we in het linker medaillon Christus aan, wiens medaillon onder dat van Maria staat en daarmee middels een verbindingslijn is verbonden. Hij staat naar links gewend, maakt met zijn rechterhand een zegenend gebaar en draagt in zijn linkerhand een boek met een gouden band, symbool voor het Goddelijk Woord. Baard, haren en gezicht van de Heiland zijn gemodelleerd in bruin, evenals zijn bovenkleed. Ook Hij draagt een onderkleed met een met edelstenen versierde boord, in rood weergegeven. Christus draagt rond zijn hoofd een kruisnimbus. Wellicht ten overvloede zij er op gewezen dat het rode bijschrift boven het medaillon in de vorm van één van de zogenaamde *nomina sacra* is weergegeven, in dit geval de gebruikelijke afkorting van de naam van Christus, te weten de in Latijnse minuskels geschreven afkorting van zijn Griekse naam: *ihc xpc*.¹¹

Naast Christus, en hem toegewend, zien we in het volgende medaillon zijn achterneef Johannes de Doper, zoon van Elisabeth en Zacharias.¹² Johannes houdt in zijn rechterhand een banderol met daarop in rode letters de tekst *Ecce agn(us) d(e)i*.¹³ Met zijn linkerhand maakt hij een spreekgebaar. Gezicht, handen en baard van Johannes zijn op de gebruikelijke manier weergegeven; de heilige draagt hier een rood bovenkleed, met daaronder een in bruin weergegeven onderkleed met een boord met rode versiering; dit in tegenstelling tot de traditionele kamelenhuid die we normaliter bij hem aantreffen. Ook hier zien we beschadigingen in de achtergrond, vanwege kleurvraat.

In het rechtermedaillon zien we de zoon van Eliud en de vader van Sint Servatius, Emiu. Hij staat naar rechts gewend en maakt met zijn rechterhand een spreekgebaar. In zijn linkerhand lijkt hij een slip van zijn bovenkleed vast te houden, die echter vreemd genoeg in

10 Rose 1903, 845 (nr. 795) leest deze naam bij vergissing als 'Elivo'.

11 Voor *nomina sacra*, zie Mazal 1986, 140-41 en Traube 1907.

12 Lucas 1, 57-80.

13 'Zie het Lam Gods', Johannes 1, 29.

rood is gemodelleerd, terwijl de rest van zijn gewaad van een groene wassing is voorzien. Wellicht moeten we hierin een ander voorwerp zien, maar welk of met welke betekenis is niet helder. Het gezicht van Emiu met lange golvende baard en haren wordt op de gebruikelijke manier weergegeven. Onder zijn bovenkleed draagt hij een onderkleed met rijk versierde boord (ditmaal parels, afgewisseld met grote edelstenen) en verder een gouden hoed, met een typisch model dat normaliter wordt gebruikt om joden mee aan te duiden.

Als laatste in de reeks – en in het grootste medaillon – zien we Sint Servatius, als enige recht naar de beschouwer gekeerd. De heilige wordt weergegeven in bisschoppelijk ornaat: hij draagt een in bruin gemodelleerd kazuifel, met daarop een gouden pallium dat duidelijk over het kazuifel heen ligt, voorzien van een versiering in rood. Verder draagt hij een met een groene wassing gemodelleerde mijter, voorzien van een gouden band met in rood parels aangegeven. In zijn rechterhand houdt hij een kromstaf met gouden nodus, symbool van zijn bisschoppelijk herdersambt en in zijn linkerhand een geopend boek, symbool van het evangelie dat hij verkondigt. Vreemd genoeg wordt de heilige hier enkel met algemene attributen weergegeven, van toepassing op iedere heilige bisschop; zijn specifieke attribuut, de sleutel die hij van Sint Petrus gekregen zou hebben en die vanaf de twaalfde eeuw een vast attribuut van de heilige wordt, ontbreekt hier echter. Op de implicatie hiervan zal later nog worden ingegaan. Gezicht en handen van de heilige zijn op de gebruikelijke manier gemodelleerd, maar in baard en haren is deze keer een blauwe wassing aangebracht. Op het kazuifel, boven de dwarsbalk van het pallium (of de *aurifrisiae*, het is hier niet geheel duidelijk te zien), zien we een netvormige versiering in rood. Of dit verwijst naar een soort amict is niet duidelijk.

Tenslotte bevindt zich rond de miniatuur nog een rechthoekig kader, opgebouwd uit zes banden, als volgt van binnen naar buiten: eerst een contourlijn, die een blanke band afkadert, gevolgd door een lichtgele band, dan een rode band, gevolgd door opnieuw een blanke band, dan een gele band (lastig te zien vanwege latere restauratie, zie Appendix) en tenslotte een groene band, die vanwege het gebruikte pigment (waarschijnlijk kopergroen of verdigris) door het perkament heen heeft gevreten en grotendeels verdwenen is.

Iconografie

Het thema dat de miniatuur laat zien is de legendarische afstamming van Sint Servatius, ook wel de stamboom van Sint Servaas genoemd. Door middel van een schema wil men de directe familierelatie tussen Sint Servatius en Christus laten zien. Op de reden hiervoor zal later nog worden ingegaan.

De legendarische afstamming van Sint Servatius hangt direct samen met een andere legende, namelijk die van het *trinubium Annae* ofwel het drievuldig huwelijk van de heilige Anna.¹⁴ Lange tijd werd gedacht dat deze legende pas aan het eind van de Middeleeuwen ont-

14 Zie voor deze legende Lejeune 1941, 5-14 en Brandenburg 1992, 13-26.

stond, maar in zijn *Historia sacrae epitomae* maakt Haymo van Halberstadt (ob. 835) al gewag van deze legende.¹⁵ In hoofdlijnen komt deze legende hierop neer: Het meisje Emerentiana, dat eigenlijk een kuise levensstaat wil bewaren en zich God wil toewijden, trouwt na een visioen dat haar een rijk nageslacht toont met de vrome Stollanus. Uit hun huwelijk worden twee dochters geboren, Anna en Esmeria. Anna trouwt met Joachim en lange tijd blijft hun huwelijk kinderloos. Uiteindelijk, wanneer zij belooft haar kind aan God te wijden, wordt het gebed van Anna om een kind verhoord en wordt zij zwanger van Maria. Spoedig na de geboorte van Maria sterft Joachim. Anna mijdt in eerste instantie omgang met de mensen, maar na een boodschap van een engel dat zij nog twee kinderen zal krijgen trouwt zij met Cleophas, de broer van Joachim. Uit dit huwelijk wordt opnieuw een dochter geboren, Maria Cleophas. Opnieuw sterft Anna's echtgenoot en de boodschap van de engel indachtig trouwt Anna een derde keer, ditmaal met Salomas. Ook binnen dit huwelijk schenkt Anna het leven aan een dochter, Maria Salomas. Zo wordt Anna de stammoeder van een groot en heilig geslacht, immers, uit Maria wordt Christus geboren. De legende wordt in de late middeleeuwen zeer populair en vaak uitgebeeld. We kennen dit thema vervolgens als de Heilige Maagschap.

Binnen de context van deze legende ontstaat de legende rond de afstamming van Sint Servatius. De zuster van Anna, Esmeria, was getrouwd met Ephraim en werd moeder van twee kinderen, Elisabeth en Eliud. Elisabeth huwde Zacharias en uit hun huwelijk kwam Johannes de Doper voort. Eliud trouwde met Emerentiana en kreeg ook een zoon, Enim of Emiu genaamd.¹⁶ Deze huwde Memelia en uit hun beider verbintenis werd Sint Servatius geboren. De overgrootmoeder van Sint Servatius, Esmeria, was een zuster van de grootmoeder van Christus, de Heilige Anna. Daarmee was Sint Servatius een *consanguineus Christi*, een directe bloedverwant van Christus.

Deze legendarische afstamming van Sint Servatius was al in de tiende eeuw bekend. Als eerste refereert Heriger, abt van Lobbes, in 979 in zijn *Gesta Episcoporum Tugrensium, Trajectensium et Leodiensium* aan dit verhaal.¹⁷ Heriger spreekt met vergoelijkende woorden over diegenen die in deze bloedverwantschap van Servatius geloven, maar stelt zich ondanks dat toch enigszins gereserveerd op tegenover de vermeende familieband tussen Sint Servatius en Christus.¹⁸ Het probleem is immers duidelijk: hoe kan een heilige die in de vierde eeuw heeft geleefd nu een directe bloedverwant van Christus zijn?

Wanneer de priester Jocundus rond 1088 zijn in opdracht van het Servaaskapittel te Maastricht geschreven *Servatiusvita* voltooid, is de reserve die Heriger nog toonde geheel

15 Lejeune 1941, 5; Boeren 1972, 67 (noot 47).

16 In dit artikel zal de naam 'Emiu' worden gebruikt. Het is eenvoudig te verklaren hoe in een gotisch schrift Emiu als Enim gelezen kan worden: het gaat in beide gevallen om een 'e' gevolgd door zes pootjes; het ligt er maar net aan hoe de verbindingstrepen gelegd worden.

17 Lejeune 1941, 9 (noot 17) citeert de edities van Migne (*Patr. Lat.*, LXVI, kol. 1024) en Pertz (*Mon. Germ. Hist. Script.* VII, 172).

18 Vergelijk Vlekke 1935, 80 en Lejeune 1941, 10.

verdwenen.¹⁹ Jocundus voert in zijn vita het relaas van de Armeense priester Alagrecus op, die tijdens een soort van 'Grand Tour' langs diverse Europese heiligdommen ook was afgereisd naar Maastricht, om het graf van zijn landgenoot Servatius te bezoeken. Daar kreeg hij in een droom de familierelatie tussen Sint Servatius en Christus ingegeven. Dit visioen stelde hij vervolgens op schrift. Jocundus beweert nog mensen te kennen die dit geschrift (dat volgens hem in de Maastrichtse Servaaskerk werd bewaard) zelf hadden gezien. In het relaas van Alagrecus, dat Jocundus in zijn vita opneemt, wordt de afkomst van Servatius duidelijk uiteengezet. Ook Jocundus beseft dat de getuigenis van Alagrecus op zich nog ruimte laat voor twijfel; maar daarmee maakt hij korte metten wanneer hij in zijn vita op verzoek van de keizer (Hendrik III, ob. 1056) het concilie van Mainz in 1049 zich laat buigen over het geschrift van Alagrecus en de inhoud ervan door de paus laat bevestigen: de zogenaamde *doctrina Trajectensium*, de officiële leer van het kapittel van Sint Servaas aangaande de afkomst van de heilige en zijn veronderstelde bloedverwantschap met Christus, wordt dan volgens Jocundus aangenomen. Het feit dat Servatius dan wel meer dan driehonderd jaar geleefd moet hebben maakt hem in de ogen van Jocundus des te heiliger: de auteur neemt dan ook de al door Heriger van Lobbes aangedragen vergelijking met Judas Cyriacus, die eveneens extreem lang zou hebben geleefd, met enthousiasme over en voegt deze in zijn vita in.

Mede door de populariteit van de vita van Jocundus raakt de legende rondom de afstamming van Sint Servatius steeds verder verbreid. Sigebertus van Gemblours (1030-1102) verwerkt de bloedverwantschap tussen Servatius en Christus in zijn *Chronographia*, waarvan de eerste redactie mogelijk rond 1100 te dateren is²⁰. En rond 1130 ontstaat de door een anonieme auteur geschreven *Gesta Sancti Servatii*, die al snel populair wordt en zelfs de vita van Jocundus als officiële vita van Sint Servatius vervangt. Deze Gesta-versie vinden we overigens ook in ons handschrift. Ook de schrijver van de *Gesta Sancti Servatii* was op de hoogte van de getuigenis van Alagrecus en legt hem de volgende woorden in de mond: 'Erant, inquit, Anna et Esmeria duo sorores. Ex quibus Anna, ut notum est, peperit virginem Mariam. Elisabeth et frater eius orti sunt ex Hesmeria. Quis ignorant unam ex his peperisse Christum salvatorem orbis terrarum? Quis item ex altera surexisse eum, quo maior non surrexit inter natos mulierum? Eliud autem suo tempore deinceps genuit Emiu, cui postmodum beata Memelia peperit virum hunc, qui presagiente angelicu numine tali profecto est nomine appellatus eo, quod longum in senium ad correctionem plurimorum foret servandus...'.²¹ In

19 Voor de vita van Jocundus, zie Boeren 1972 en De la Haye 2006.

20 Boeren 1972, 91; Koldewey 1985, 27.

21 'Er waren', zo sprak hij, 'twee zusters, Anna en Esmeria. Van wie Anna, zoals bekend is, de maagd Maria voortbracht. Elisabeth en haar broer Eliud zijn voortgekomen uit Hesmeria. Wie ontkent dat één van dezen Christus, redder van de wereld, heeft voortgebracht? Wie zo ook dat uit de ander diegene is opgestaan, waarvan - onder hen die uit vrouwen zijn geboren - nooit een grotere is voortgekomen? Eliud bracht vervolgens in zijn tijd Emiu voort, met wie de zalige Memelia daarna deze man het leven gaf, die - en hoe voorspellend was het voorteken van de engel - genoemd is zoals hij genoemd is omdat hij tot op hoge leeftijd bleef dienen, tot stichting van velen'; cf. Wilhelm 1910, 20.

deze versie van de legende verklaart Alagrecus dan ook in één klap dat de hoge leeftijd van Servatius een vaststaand feit is.

Hiermee hebben we de tekstuele bronnen gezien, die de verluchters ten tijde van het ontstaan van het handschrift ter beschikking stonden om gegevens met betrekking tot de afkomst van Sint Servatius uit af te leiden. Hoe werden deze gegevens nu in een iconografisch thema omgezet, met andere woorden, wat is de relatie tussen tekst en beeld?

Lejeune ziet in zijn artikel de legendarische afkomst van Sint Servatius binnen het grotere geheel van het later door samengaan van deze legende met die van het *trinubium Annae* ontstane thema van de Heilige Maagschap.²² In dit verband wijst hij ook op het populaire thema van de boom van Jesse, dat weliswaar een langere geschiedenis kent dan de afbeelding van de Heilige Maagschap, maar met name in de late Middeleeuwen nog al eens met dit thema wil samengaan, aangezien beide genealogische thema's zijn die tot doel hebben familierelaties van Christus te laten zien. Het is daarom wellicht niet verkeerd om even bij het thema van de Boom van Jesse stil te staan.²³ Het gaat hierbij immers, net als bij de genealogie van Sint Servatius, om een stamboom. Toch zijn er wel degelijk verschillen aan te wijzen, die het onwaarschijnlijk maken dat het iconografisch thema van de Boom van Jesse direct met de genealogie van Sint Servatius samenhangt. De termen waarmee we in het algemeen genealogische relaties beschrijven, zouden we 'dendrografisch' in oorsprong kunnen noemen: daarmee wordt aangegeven dat ze afgeleid zijn van termen die we gebruiken om bomen te beschrijven. We hebben het over een 'stamboom', we 'stammen af' van die en die, dat is een 'tak' van die familie, die nakomelingen vormen een 'nieuwe loot' aan de 'stam' en ga zo maar verder. Toch merkt Watson in zijn studie over de vroege representaties van de Boom van Jesse terecht op dat genealogische 'bomen' eerder omgekeerde dan natuurlijke boompatronen volgen, immers, we lezen stambomen normaliter van boven naar beneden: de 'stamouders' staan boven, hun kinderen met hun partners daaronder, hun nageslacht daar weer onder enzovoorts.²⁴ De wortel van de boom ligt dus boven en de boom vertakt naar beneden toe. Dit zien we ook in onze miniatuur: de beide 'stammoeders', Anna en Esmeria, vinden we bovenaan, daaronder hun kinderen, daarbeneden weer hun kinderen en tenslotte Sint Servatius. Bij de Boom van Jesse ligt deze relatie precies andersom; dit is één van de weinige voorbeelden die niet als 'omgekeerde boom' maar als echte boom – en vaak ook 'echt' in iconografische zin, met stam, takken en gebladerte – wordt weergegeven, met Jesse als wortel uit wiens zijde de boom groeit en in opgaande niveaus de voorvaders van Christus, met in de top Maria en het Christuskind.

22 Lejeune 1941, 39. Boeren noemt een handschrift uit het eind van de twaalfde, begin dertiende eeuw waarin de genealogie van Sint Servatius al in de legende van het *Trinubium Annae* invoegt, als vroeg voorbeeld (Stuttgart, Landes- u. Hochschulbibliothek, Ms. HB VI 62), Boeren 1972, 67 (noot 50).

23 Zie ook het artikel van Martine Penners-Raffutin in deze bundel.

24 Watson 1934, 44.

In zijn studie geeft Watson ook een vijftal manieren om genealogische relaties te representeren, zoals die de chroniqueur of kunstenaar in de hoge Middeleeuwen ter beschikking stonden, te weten als eerste de Romeinse *stemma*, verder Arabische genealogische tabellen, dan de abstracte tabellen van de *Arbor Iuris* en *Arbor Consanguinitatis* uit de juridische iconografie, daarnaast vroege genealogische tabellen en tenslotte de opgaande vorm in het thema van de Boom van Jesse.²⁵ Voor wat onze miniatuur betreft is met name het type van de Romeinse *stemma* interessant. Watson haalt hiervoor het werk van Mayor aan, die aangeeft dat de *stemma* bestaat uit *images* en *liniae*, dus uit afbeeldingen van personen en verbindingslijnen.²⁶ Terecht merkt Watson op dat we daarmee een schema krijgen dat nauwelijks op een boom lijkt. Niettemin komt een en ander wel exact overeen met hetgeen we in onze miniatuur zien: er zijn *images*, de afbeeldingen van de voorouders, en *liniae* ofwel verbindingslijnen, die de familierelatie aangeven.²⁷ Het is niet onvoorstelbaar dat de Romeinse *images* binnen cirkels waren geplaatst als *imago clipeus*; dit treffen we immers ook bij Romeinse consulaire diptieken aan. Daarmee ontstaat een schema dat in basis overeenkomt met het schema zoals onze miniaturist dat heeft ontworpen. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat onze kunstenaar rechtstreeks op een Romeins voorbeeld teruggreep toen hij deze miniatuur maakte; vanuit het Romeinse oertype ontstaat een traditie voor genealogische thema's, waarbinnen onze miniatuur zijn plaats heeft. Watson geeft in zijn studie dan ook enkele voorbeelden hiervan: hij wijst op een *Arbor Iuris* uit de negende eeuw, een miniatuur met een genealogie in de zogeheten *Apocalypse de Saint-Sever* uit de elfde eeuw en een miniatuur in een handschrift van Frutolf's *Chronica* uit de twaalfde eeuw.²⁸ Met name in de *Apocalypse de Saint-Sever* zien we duidelijke overeenkomsten in het gebruik van afbeeldingen van de voorouders in cirkels (zij het in dit geval enkel bij de 'stamouders') en het gebruik van gekleurde cirkels en verbindingslijnen. Tenslotte zij nog gewezen op de genealogische tabellen die we in de grote Maaslandse bijbels van Parc en Floreffe en in de bijbel van het Noord-Franse Foigny aantreffen, waarin ook de namen van Christus' voorouders in cirkels, bestaande uit dubbele contourlijnen, worden geschreven, evenals een contemporair handschrift van de *Chronica Sancti Pantaleonis*, vervaardigd te Keulen, waarin de genealogieën van de Karolingen, Ottonen en Staufers zijn opgenomen.²⁹ Ook bij deze

25 Idem, 37.

26 Ibidem; het door hem aangehaalde citaat is te vinden in Mayor 1888, II, 2.

27 Watson merkt terecht op dat de positie van medaillons en lijnen niet altijd identieke betekenissen heeft: wat een ouder-kind-relatie lijkt dient in sommige gevallen als broer-en/of zus-relatie te moeten worden gelezen, zie Idem, 45-46.

28 Respectievelijk Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 4412, f. 76v; Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8878 f. 9r en Jena, Universitätsbibliothek, Ms. Bos. q. 19, f. 152v, zie idem, 45-46.

29 Respectievelijk Londen, British Library, Add. Ms. 14789, f. 201r; Londen, British Library, Add. Ms. 17737, f. 27r; Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 15177, f. 5r; Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek, Cod. Guelf. 74.3 Aug. 2, ff. 19v en 114v.

miniaturen zien we het gebruik van voorstellingen van de voorouders in cirkels, verbonden door lijnen die de familiërelatie weergeven.

Heeft de verluchter van de codex uit Krakau – waarin zich, voor zover valt na te gaan, de oudste afbeelding van de legendarische afstamming van Sint Servatius bevindt – nu als eerste dit thema vormgegeven, met andere woorden, is hij de *inventor* van dit type afbeelding? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we op zoek naar andere afbeeldingen van dit thema en die blijken schaars. We hebben zojuist gezien dat hoewel de legende rond de afkomst van Sint Servaas al bij Heriger van Lobbes, dus in de tiende eeuw, bekend is, deze maar langzaam verbreid raakt. Pas in de twaalfde eeuw wordt deze legende geïllustreerd, voor zover bekend in een drietal handschriften: het hier besproken handschrift, een handschrift uit de abdij van St.-Amand en een handschrift uit de abdij van St. Truiden; uit het tweede kwart van de dertiende eeuw dateert nog een Maaslands of Noord-Frans handschrift dat eveneens deze genealogie laat zien en thans bewaard wordt in de British Library.³⁰

Het meest verwant aan ons handschrift is het handschrift uit de abdij van St.-Amand, dat tegenwoordig in Valenciennes wordt bewaard. In een studie uit 1981 ging Platelle in op de relatie tussen het kapittel van Sint Servaas en de abdij van St.-Amand in de Middeleeuwen.³¹ Hij maakt in deze studie gewag van een brief die abt Absalom (fl. 1124-1145) schrijft aan het kapittel, als dank voor lichamelijke en geestelijke bijstand voor een monnik van St.-Amand die te Maastricht is overleden. In deze brief vraagt Absalom tevens, naast het instellen en bezegelen van een spiritueel verbond tussen St. Amand en het Servaaskapittel middels een gebedsverbond ter commemoratie van de overleden leden van beide gemeenschappen, om een vita van Sint Servatius toegezonden te krijgen, teneinde deze te kopiëren en het afschrift aan de bibliotheek van St.-Amand te kunnen toevoegen. Zoals later nog verder ter sprake zal komen, was het het Servaaskapittel niet onwelgevallig om de vita van haar patroon en daarmee de *doctrina Trajectensium* te verspreiden. Aan het verzoek van Absalom werd dan ook blijkbaar gevolg gegeven, want in een handschrift met heiligenlevens, afkomstig uit St.-Amand, treffen we ook de vita van Servatius aan. Het verder bescheiden verluchte handschrift bevat op f. 89v een miniatuur – de enige in het handschrift – met als thema de legendarische afstamming van Sint Servatius (zie afb. 3). Deze miniatuur wordt toegeschreven aan de in St.-Amand werkzame verluchter Sawalo, één van de weinige ver-

30 Het handschrift uit de abdij van St. Amand bevindt zich thans in Valenciennes, Bibliothèque Municipale, Ms. 514. Hier is op f. 89v een paginagrote miniatuur met de genealogie van Sint Servatius afgebeeld, die verder nog zal worden besproken (zie afb. 3). Het handschrift uit St. Truiden wordt thans bewaard te Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. 260, en laat op f. 56r het schema met de genealogie zien. Het handschrift te Londen, British Library draagt de signatuur Ms. Burney 351. Van dit laatste handschrift is een afbeelding van f. 110r, die de genealogie van Sint Servatius laat zien, digitaal opvraagbaar via <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=2377> (geraadpleegd november 2013).

31 Platelle 1981.

Afb. 3. De Legendarische afstamming van Sint Servatius, Sawalo, St.-Amand, ca. 1165. Valenciennes, Bibliothèque Municipale, Ms. 514, fol. 89v.

luchters uit de hoge Middeleeuwen die ons zijn naam bekend heeft gemaakt. We kennen hem onder meer uit oorkondes, waar hij in 1143 voor het eerst wordt genoemd als subdiaken, hetgeen er op duidt dat hij dan naar alle waarschijnlijkheid nog een jonge man is.³² We treffen hem verder aan in een bijbel, waar hij zijn naam boven een door hem geschilderde bladgrote initiaal zet en daarnaast vinden we zijn naam in een inscriptie in een handschrift met de *Sententiae* van Petrus Lombardus.³³ Naar aanleiding van de toeschrijving van de miniatuur met de legendarische afstamming van Sint Servatius in het genoemde handschrift te Valenciennes aan Sawalo zegt Garborini in zijn studie over deze miniaturist het volgende: "Einige der dargestellten Vorfahren, insbesondere Christus und Maria, sind in wichtigen Merkmalen der Kleidung und des Kopftypus aus den figürlichen Initialen der Bibel bekannt. Sie rechtfertigen die Zuschreibung der Miniatur an Sawalo...".³⁴ Hij vervolgt echter met de belangrijke observatie dat overige aspecten, zoals de engelen die Servatius flankeren, de tekenstijl en de modellering van de gewaden atypisch voor Sawalo is. Ook het feit dat de miniatuur als tekening met kleurwassing is uitgevoerd wijkt af van de gebruikelijke dekverfminiaturen die Sawalo vervaardigt. Voor Garborini betekent dit echter niet dat we hier

met een andere hand te maken zouden hebben, maar hij wijt de afwijkingen aan het door de miniaturist gebruikte model, waar hij blijkbaar dicht bij blijft, alsook een afstand in tijd van de overige werken van deze verluchter. Garborini was blijkbaar niet op de hoogte van

32 Cahn 1982, 285 (nr. 115); Garborini 1978, 52 ff, 95.

33 Ornamenta 1985, nr. B 50; Garborini 1978, 81 ff en 200 ff.

34 Garborini 1978, 93.

de door abt Absalom geschreven brief, die hij in dit verband dan ook niet noemt. Boeren kent deze brief echter wel en oppert al in 1972 de hypothese dat de miniatuur in het handschrift te Valenciennes rechtstreeks gekopieerd is uit ons handschrift te Krakau. Hij baseert zich hierbij blijkbaar op het feit dat Kessen in 1935 het handschrift rond 1130-1140 dateert en het samen met Byvanck aan Maastricht toeschrijft, want blijkens zijn studie dateert Boeren de brief van Absalom rond 1131, op zijn laatst 1140. Er van uitgaande dat er op redelijk snelle termijn aan het verzoek vanuit St.-Amand wordt tegemoet gekomen kan de miniatuur van Sawalo dan toch niet pas twintig jaar later zijn vervaardigd. Hij lijkt hiermee Byvancks datering van het handschrift te Krakau rond 1160 te verwerpen.³⁵

Er zijn echter verschillende argumenten die de hypothese dat het handschrift dat heden ten dage in Valenciennes wordt bewaard rechtstreeks naar het handschrift uit Krakau gekopieerd zou zijn tegenspreken. Ten eerste zijn er diverse formele verschillen: Anna en Esmeria worden in aparte medaillons gezet, in plaats van samen in één, zoals in ons handschrift; Servatius' moeder Memelia krijgt een eigen medaillon onder aan de miniatuur – hetgeen vreemd is aangezien er geen verbindingslijn is met haar man, enkel met haar zoon; bovendien is de plaatsing onlogisch in het schema, want op deze manier suggereert de weergave dat Memelia de dochter van Servatius is - naast Servatius staan verder twee engelen, de één met een kromstaf, de ander met een banderol, die in het handschrift uit Krakau in het geheel niet voorkomen en er ligt een verbindingslijn tussen Elizabeth en Eliud, die de broer-zusrelatie van beiden weergeeft. Ook bevat deze miniatuur niet enkel de namen van de voorouders van Sint Servatius, maar ook enkele berijmde deviezen, die in het Krakauer handschrift afwezig zijn. Naast deze formele verschillen tussen de miniaturen zijn er ook inhoudelijke argumenten die een datering van het handschrift uit Krakau tussen 1150 en 1160 rechtvaardigen; aangezien Garborini het handschrift uit Valenciennes rond 1150 dateert wordt het zeer onwaarschijnlijk dat Sawalo het handschrift uit Krakau kan hebben gezien.³⁶ Cerny brengt in zijn publicatie met betrekking tot de boekverluchting in St.-Amand te berde dat op grond van de door Garborini al aangetoonde stijlovereenkomsten tussen deze miniatuur met de legendarische afstamming van Sint Servatius en de zogenaamde Hugo-bijbel, de datering van Sawalo's miniatuur eerder naar 1160 tot 1165 zou moeten worden opgeschoven, hetgeen hij bevestigd ziet door vergelijking met het hierboven al genoemde Sententiënhandschrift en een handschrift uit Parijs, die beide uit de jaren zeventig van de twaalfde eeuw stammen.³⁷ Deze latere datering doet echter de vraag rijzen in hoeverre het aannemelijk is dat pas pakweg 25 jaar na het verzoek van abt Absalom hier gehoor aan wordt gegeven; wellicht zou dit er op kunnen wijzen dat ten tijde van het verzoek het afschrift van de zojuist door het Servaaskapittel bestelde Gesta-tekst

35 Boeren 1972, 92-93; Kessen 1935, 14; Byvanck 1935, 12.

36 Garborini 1978, 95.

37 Valenciennes, Bibliothèque Municipale, Ms. 186 en Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 1699; Cerny 1988, 129-131.

nog niet beschikbaar was. Uitgaande van een datering van rond 1160 voor het Krakauer handschrift maakt ook Cerny geen bezwaar tegen de hypothese in het handschrift uit Valenciennes een kopie van het Krakauer handschrift te zien.³⁸ Niettemin houdt ook hij, vanwege de verschillen in weergave, de mogelijkheid van een gemeenschappelijk voorbeeld, waarnaar beide handschriften dan gekopieerd zouden zijn, open. Zoals we later nog zullen zien is het op stilistische en paleografische gronden niet aannemelijk dat het handschrift uit Krakau in Maastricht is ontstaan. Derhalve lijkt me de hypothese van een Maastrichts 'oerexemplaar', dat verloren is gegaan, het meest waarschijnlijk. In dit kader zij ook gewezen op een werk van de dichter Barthelomaeus Macharii van Tongeren, die in zijn *Vita Sancti Servacii* uit 1461 in vers 224 begint met het beschrijven van de stamboom van Sint Servatius en daarbij gewag maakt van een afbeelding in een handschrift dat hij te Maastricht heeft gezien: "*Pagina scripturae quam vidi narrat...*".³⁹ Boeren meent onterecht dat het handschrift dat Barthelomaeus aanduidt het Krakauer handschrift is, maar dat bevond zich op dat moment aantoonbaar in de abdij van Maria-Laach, waar het toen opnieuw werd ingebonden. Deze versregel bevestigt echter dat toen dit vers werd gedicht zich nog een handschrift met een miniatuur met daarop de legendarische afstamming van Sint Servatius in de Servaaskerk te Maastricht bevond. Dit handschrift – helaas niet overgeleverd – is een goede kandidaat voor het 'oerexemplaar' waar zowel het Krakauer handschrift als dat uit Valenciennes naar zouden kunnen zijn gekopieerd.

Naast de miniatuur in Valenciennes bestaan er nog twee afbeeldingen met de legendarische afstamming van Sint Servatius, te vinden in een twaalfde-eeuws handschrift uit de abdij van St. Truiden dat thans te Luik wordt bewaard en een dertiende-eeuws handschrift, thans in Londen. In beide gevallen gaat het hier niet om een fraai uitgewerkte miniatuur, maar eerder om een schematische tekening, in het Londens handschrift wat netter vormgegeven dan in het Luikse. We vinden geen afbeeldingen van voorouders maar enkel hun namen, in de medaillons ingeschreven.⁴⁰

Daarmee is dan, voor zover we kunnen nagaan, deze miniatuur in het handschrift te Krakau de oudst bewaard gebleven afbeelding van dit thema in de kunstgeschiedenis.⁴¹ Het thema vindt echter weinig navolging en versmelt al snel met dat van de heilige Maagschap, waar Servatius met zijn ouders een vaste plaats krijgt in de grotere groep van Anna's familie. Enkel de hagiograaf Johannes Gielemans (ob. 1486), werkzaam in het Rooklooster bij Brussel, schrijft tussen 1476 en 1484 zijn *Hagiologium Brabantinorum*, waar hij in deel 2 te spreken

38 Cerny 1988, 132.

39 "De bladzijde van het geschrift dat ik heb gezien toont..." Het feit dat de term *vidi* (ik heb gezien) in plaats van *legi* (ik heb gelezen) wordt gebruikt, maakt waarschijnlijk dat het om een afbeelding gaat. Zie Boeren 1968, 51, 117.

40 Voor de signaturen van deze handschriften, zie noot 30.

41 Ook Lejeune en Boeren meldden dit reeds. Zij hadden op dat moment blijkbaar nog geen weet van het handschrift te Valenciennes. Lejeune 1941, 17; Boeren 1962, 166.

komt over Sint Servatius en op dat punt ook een genealogisch schema met de legendarische afstamming van Sint Servatius invoegt, dat opnieuw enkel de namen van de voorouders laat zien en niet hun portretten; ook hij scheidt de zusters Anna en Esmeria en geeft elk een eigen medaillon.⁴² Welk voorbeeld Gielemans ter beschikking had is niet bekend.

II Sint Servatius met Sint Amor van Munsterbilzen (f. 3r)

Beschrijving

Ook deze miniatuur is gevat in een rechthoekig kader, dat van binnen naar buiten uit zeven banden is opgebouwd: om te beginnen een bruine contourlijn die dient als afbakening van de eerste, blanke band, gevolgd door een lichtgele band, daarna een rode band met daarnaast opnieuw een blanke band, vervolgens weer een lichtgele, dan een donkerder gele en tenslotte een bruine band. Bovenaan de bladzijde, net buiten het kader, vinden we in rood in een pré-gotisch minuskelschrift de opschriften die de in de miniatuur afgebeelde heiligen identificeren, te weten *s(anctus) servatius* en *s(an)c(tu)s amor*. De heiligen staan tegen een nogal afgesleten blauwe achtergrond die is omzoomd met een brede groene band, van elkaar gescheiden door een dunne streep blank perkament (bedoeld om het corrosieve groene pigment het blauwe niet te laten aantasten). De heilige Servatius staat stevig binnen het kader rond de miniatuur, met zijn voeten op de onderste kaderrand. Met zijn rechterhand trekt hij Sint Amor naderbij. Servatius wordt afgebeeld als bisschop in pontificaal ornaat en voorzien van zijn waardigheidsteken. De heilige draagt een kazuifel, door middel van een bruine wassing gemodelleerd en met zwart omlijnd, met rood gearceerde schouderstukken die een soort amict lijken te suggereren (iets dergelijks waren we ook al in de vorige miniatuur tegengekomen). Op het kazuifel zien we de *aurifrisiae* (de afhangende stroken lijken te lang om onderdeel van een *pallium* te kunnen zijn) uiteraard weergegeven in goud en voorzien van een versiering met rode lijnen met daartussen ovale edelstenen, telkens afgewisseld met twee pareltjes. Onder zijn kazuifel draagt de heilige een dalmatiek of tunica, ook in bruin gemodelleerd, met een brede gouden zoom: hierop vinden we in rood een schubbenmotief. Dergelijke boorden en zomen waren – we zagen het al eerder – een geliefd motief in de Maaslandse boekverluchting. Onder de tunica draagt Servatius nog een albe, getekend in bruin en met blauwe wassing gemodelleerd, die ook rond zijn handen en hals nog zichtbaar is. Tenslotte zien we vanonder de albe nog een gedeelte van het schoeisel van de heilige.

Het door middel van een bruine wassing gemodelleerde gezicht is nog eens extra aanzet met een zwarte contourlijn; haren en baard worden door middel van een blauwe

42 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. S.N. 12707, f. 32r; Zie Boeren 1972, 121 ff. Met dank aan prof. dr. Jos Koldewij die mij hierop attendeerde.

wassing aangegeven en toetsen rood accentueren de lippen en de wangen. Op zijn hoofd draagt Servatius de mijter, één van de bisschoppelijke waardigheidsteken. Deze is echter niet vormgegeven als de typische tweepuntige mijter zoals wij die kennen, maar heeft een vorm die in de twaalfde eeuw vooral populair was in het Maasland, het Rijngebied en in Noord-Frankrijk, te weten een brede hoofdband met een zachte kap, die in twee bollen uiteen staat.⁴³ Vanwege de versiering op de band lijken we hier te maken te hebben met een *mitra preciosa*, de meest kostbare, met edelstenen versierde vorm. De *fasciae* of *infulae*, de van de mijter afhangende stroken, zijn hier niet te zien. Rond het hoofd van de heilige straalt een grote gouden nimbus, die door het kader heen breekt. Verder houdt Servatius met zijn linkerhand een kromstaf tegen, voorzien van een duidelijk geaccentueerde punt, een lange schacht, een in rood aangegeven nodus en een blanke krul, waarmee men blijkbaar ivoor wil verbeelden. Het is niet onwaarschijnlijk dat de miniaturist de bisschopsstaf van Sint Servatius heeft willen aanduiden, die heden ten dage nog als relik van de heilige in de schatkamer wordt bewaard.⁴⁴ Deze staf klemt hij verder nog met zijn rechterarm vast en laat hem op zijn rechterschouder leunen. Op de linker onderarm van Servatius rust tenslotte nog een gesloten boek, met een in rood weergegeven band die door de rechterarm van de heilige grotendeels aan het zicht is onttrokken, voorzien van hoekbeslag en waarvan de bladen aan kop- en frontsnede met een rode wassing zijn aangegeven.

Sint Amor is afgebeeld als pelgrim. In tegenstelling tot Sint Servatius 'zweeft' hij enigszins boven de onderste rand van het kader, waarmee de miniaturist in combinatie met het grijpende gebaar van Sint Servatius de indruk wil wekken alsof Servatius Amor dichterbij trekt. Sint Amor is gekleed in een blauwe tuniek, waarover hij een in groene wassing gemodelleerde reismantel draagt. Deze mantel wordt op zijn linkerschouder door een gouden gesp bijeen gehouden. Zijn rechterhand omklemt een pelgrimsstaf, met een rood/witte schacht en een gouden nodus. Deze heeft het typische tau-model dat we kennen van de pelgrimsstaf van Sint Servatius, die in de schatkamer van de Maastrichtse Servaasbasiliek wordt bewaard.⁴⁵ In de relikenschat van de parochiekerk van Munsterbilzen – de plaats waarnaar het gebeente van Sint Amor uiteindelijk is overgebracht – wordt de pelgrimsstaf van Sint Amor bewaard. Dit is echter een narwaltand, die in geen enkel opzicht lijkt op het afgebeelde model. De miniaturist kende deze staf blijkbaar niet; onduidelijk is echter vanaf welk moment de narwaltand als pelgrimsstaf van Sint Amor en derhalve als relik wordt vereerd en het is dan ook waarschijnlijk dat dit object pas veel later de functie van pelgrimsstaf heeft gekregen.⁴⁶ Onder de linkerarm van de heilige zien we zijn goud-omzoomde pelgrimstas, waarvan het materiaal een zelfde arcering draagt als die we bij het 'amict' van Sint Servatius aantreffen. Het gezicht en

43 Voor de geschiedenis van de mijtervormen, terminologie en hiërarchie in uitvoering, zie Mayo 1984, 35, 40, Braun 1904, 458-463 en Braun 1907, 56-57 en afb. 23.

44 Koldewey 1985, 132-144

45 Ibidem, 145-161.

46 Vanheusden 1963, 52; Szenassy 1978, 62; Pacquay 1967, 15.

de golvende baard van de heilige zijn met een bruine wassing gemodelleerd. Ook hier verlevendigen toetsen rood om wangen en onderlip aan te duiden het gezicht. In de bruine haren van de heilige worden door middel van zwarte spiraaltjes krullen gesuggereerd. Het lijkt alsof de haardos oorspronkelijk het gehele hoofd bedekte, maar later deels werd geradeerd om zo het idee van een wit hoofddekseel te geven waar het haar onderuit golft. Vaag zijn de spiraaltjes echter nog zichtbaar in het witte gedeelte. Ook hier omgeeft een grote gouden nimbus, die het kader gedeeltelijk doorbreekt, het hoofd van Sint Amor.

Iconografie

Wanneer deze miniatuur los zou worden aangetroffen – zonder enige begeleidende tekst – en wanneer de miniaturist niet de namen van de heiligen boven de miniatuur zou hebben vermeld, zou menig iconograaf bij de duiding van deze miniatuur met de handen in het haar zitten. Servatius is weliswaar afgebeeld als heilige bisschop, maar persoonlijke attributen die hem onmiskenbaar identificeren ontbreken; dat Amor als pelgrim wordt afgebeeld is niet verbazend, maar deze heilige wordt echter zo zelden afgebeeld dat hij zeker niet de meest voor de hand liggende kandidaat voor de identificatie van een heilige pelgrim zou zijn. We zouden dus waarschijnlijk niet verder komen dan deze miniatuur als ‘heilige bisschop met heilige pelgrim’ te identificeren. Bij Servatius is het attribuut dat het meest schittert door afwezigheid ongetwijfeld zijn sleutel. Deze sleutel, volgens de legende door Petrus geschonken, verleende Servatius in de ogen van het Servaaskapittel dezelfde macht tot binden en ontbinden, zowel op aarde als in de hemel, als volgens de toenmalig geldende *communis opinio* Petrus en zijn opvolgers – de pausen – hadden gekregen.⁴⁷ Met name de Gesta-tekst, de legendeversie die het handschrift uit Krakau bevat, beschrijft duidelijk deze sleutelmacht.⁴⁸ Op een in opdracht van het Servaaskapittel vervaardigd dubbelreliëf, dat rond 1168 – dus waarschijnlijk slechts enkele jaren na de miniatuur in het handschrift uit Krakau – ontstaan is en thans in het Westwerk van de Maastrichtse Servaasbasiliek staat opgesteld, krijgt deze sleutel eveneens een prominente rol toebedeeld.⁴⁹ Het is daarom des te vreemder dat de miniaturist dit attribuut niet heeft afgebeeld.

De heilige Amor was een Aquitaans edelman en diaken, die waarschijnlijk in de zesde eeuw leefde (al staat dit lang niet vast). Op de vlucht voor de roem die zijn deugd hem in zijn woonplaats had verworven, trok hij als pelgrim *ad limina Petri*, naar het graf van Petrus te Rome, om daar te vernemen waar hij zich zou moeten vestigen. In een visioen stuurt Petrus

47 Zie voor de betekenis van deze sleutel Koldewey 1985, 61-131. Het meest recent – en met een nieuwe theorie over de schenking aan de Sint Servaaskerk – is deze sleutel behandeld in Panhuysen 2011, 33-50.

48 Koldewey 1985, 121; Wilhelm 1910, 56.

49 Koldewey 1985, 95, 117-128, 120.

hem naar Maastricht, naar het graf van Servatius. Amor volgt het bevel van de apostel op en leidt te Maastricht een deugdzaam leven. Na zijn overlijden wordt hij niet ver van de Servaaskerk, op het tegenwoordige St.-Amorsplein in Maastricht begraven.⁵⁰ Vanaf de negende eeuw vinden we zijn naam in de martyrologia. Rond 850 worden zijn relieken vanuit Maastricht overgebracht naar het door Sint Landrada gestichte klooster in Munsterbilzen, waar hij vrijwel onmiddellijk Sint Landrada als belangrijkste patroon vervangt. Dit klooster blijft vervolgens het centrum van zijn cultus. Vanwege zijn pelgrimage naar het graf van Servatius wordt Amor als pelgrim afgebeeld; we treffen hem echter nooit als diaken aan. Vanaf 1450 versmelt zijn iconografie met die van de heilige abt Amor van Amorbach, een leerling van Sint Pirminius en stichter van het klooster te Amorbach, die dan ook blijkbaar als pelgrim wordt afgebeeld. Deze verwisseling van de twee heiligen wordt, zo lijkt het, voornamelijk veroorzaakt doordat de monniken van Amorbach nauwelijks enige kennis hebben van hun eigen patroon en hem onterecht vereenzelvigen met Amor van Munsterbilzen, een proces dat nog mede versterkt wordt door het overbrengen van relieken van Amor van Munsterbilzen naar Amorbach in 1449, op verzoek van de kloostergemeenschap van Amorbach. De heilige abt Amor wordt echter meestal afgebeeld met een model van het door hem gestichte klooster.⁵¹

De in de miniatuur afgebeelde scène, waar Servatius Amor bij de hand neemt, heeft geen betrekking op een gebeurtenis uit het leven van beide heiligen; Sint Amor arriveert immers pas lang na de dood van Servatius, die traditioneel op 13 mei 384 wordt gesteld, te Maastricht en kan hem dus nooit hebben ontmoet.⁵² Ook spreekt de *vita* van Sint Amor enkel over een visioen waarin Petrus verschijnt, maar een verschijning van Servatius wordt nergens genoemd. De miniatuur lijkt dan ook geen visioen te suggereren. Wanneer we bedenken dat deze miniatuur de enig bekende afbeelding is waarop beide heiligen tezamen worden weergegeven, wordt duidelijk dat we hier met een bijzonder en mogelijk uniek iconografisch thema te maken hebben. Blijkbaar is het de miniaturist erom te doen te laten zien dat Sint Amor een bevoorrechte positie bij Sint Servatius heeft, die per slot van rekening volgens de legende een bloedverwant van Christus is en van Petrus de sleutelmacht heeft gekregen: dit zou het handgebaar van Servatius verklaren. Een dergelijke 'opwaardering' van een lokale heilige als Sint Amor, door hem te verbinden met een 'rijzende ster' als Sint Servatius – immers, de tweede helft van de twaalfde eeuw viert de cultus van Servatius hoogtij – lijkt te wijzen op een duidelijke bedoeling van de kant van de opdrachtgever van dit handschrift.⁵³ We komen hierover later nog te spreken.

50 *Acta Sanctorum*, Oct. IV, 335-348.

51 Braunfels 1976, col. 125; *Acta Sanctorum*, Oct. IV, 337; Vanheusden 1950.

52 Er zijn echter geen historische bronnen voor de datum van overlijden van Sint Servatius; zie Koldewey 1985, 1 en De la Haye 1985, 19. Mogelijk is zijn feestdag gekozen op basis van een Allerheiligenfeest in de Oosterse kerk, dat traditioneel op 13 Mei werd gevierd; dit was eveneens de wijdingsdatum van het Pantheon te Rome.

53 Voor de verering van Servatius, zie Zender 1973.

De plaatsing van de miniaturen: stijl, datering en lokalisering

Alvorens de stijl van de miniaturen in detail te analyseren teneinde door stijlvergelijking een waarschijnlijke plaats en tijd van ontstaan van de miniaturen te bepalen, is het raadzaam eerst te kijken wat de stand van de literatuur op dit punt is. De eerste die het onderhavige handschrift plaatst is de directeur van de handschriftenafdeling van de Berlijnse Staatsbibliothek, Valentin Rose, die het handschrift – dat zich op dat moment in de collectie van de Staatsbibliothek bevindt – in 1903 publiceert in zijn handschriftencatalogus.⁵⁴ Vanwege een bezitsaantekening uit Maria-Laach, waar het handschrift zich vanaf de late Middeleeuwen tot 1802 bevond, op folio 2v, ziet hij de abdij van Maria-Laach als plaats van ontstaan en dateert het op paleografische gronden in de twaalfde eeuw. Vervolgens houdt Boeckler zich met dit handschrift bezig en lokaliseert het, op grond van de inhoud, in Maastricht: blijkbaar vindt hij dat een handschrift met een Servatiusvita enkel in en/of voor Maastricht gemaakt kan zijn. Boeckler dateert het handschrift op stilistische en paleografische gronden, die hij verder niet omschrijft, op 1130-1140.⁵⁵ Via Boeckler hoort de eminente Nederlandse handschriftenkenner Byvanck van het bestaan van dit handschrift. Hij neemt de lokalisering van Boeckler over en maakt van het handschrift zelfs een voorbeeld van een autonome Maastrichtse school. Wat de datering aangaat wijkt Byvanck iets van Boeckler af: hij dateert het handschrift rond 1160.⁵⁶ Kessen neemt in 1935 de lokalisering van Byvanck en Boeckler over, maar houdt een slag om de arm wat betreft de datering en dateert derhalve als 1130-1140 of 1160.⁵⁷ In 1941 verdwijnt, zoals we al zagen, het handschrift en kan dus niet meer bestudeerd worden. Vanaf dat moment worden laatstgenoemde datering en lokalisering meestal overgenomen. In 1962 wordt in de Maastrichtse Stadsbibliotheek een tentoonstelling over Maastrichtse handschriften georganiseerd, waarbij foto's van het dan nog verdwenen handschrift worden geëxposeerd. Ook hier wordt het handschrift, op grond van de studie van Byvanck, bij de Maastrichtse productie ingelijfd en rond 1160 gedateerd.⁵⁸ In het commentaar bij de facsimile-uitgave van een verwant handschriftfragment te Berlijn – dat verder nog ter sprake zal komen – brengt Swarzenski voor het eerst het handschrift uit Krakau met dit Berlijnse fragment in verband en merkt naar aanleiding daarvan op: *“In dem stilverwandtem Stammbaum des Heiligen Servatius [...] in einer anscheinend verschollenen Vita der Heiligen Servatius und Amor [...] läßt sich vielleicht eine etwas frühere Arbeit der Werkstatt erkennen. Der Codex ist sicher für oder in Maastricht gemacht...”*⁵⁹ Ook Swarzenski lokaliseert dit handschrift dus op basis van zijn inhoud in Maastricht. Hij kent Byvancks datering blijkbaar niet, maar merkt wel nog op dat Boeckler

54 Rose 1903, 845 (nr. 795).

55 Boeckler 1930, 97.

56 Byvanck 1935, 12.

57 Kessen 1935, 14.

58 Wouters 1962, 9-10.

59 Swarzenski 1974, 23.

zijns inziens het handschrift te vroeg dateert. Tenslotte behandelt Resmini in zijn studie over de abdij van Laach dit handschrift, maar laat zich niet uit over een lokalisering. Hij ziet het als een product van een nog nader te specificeren scriptorium.⁶⁰ Concluderend lijkt de *communis opinio* te zijn dat het handschrift in of voor Maastricht is vervaardigd, rond 1130-40 of rond 1160. In hoeverre houdt deze plaatsing stand?

Willen we dit handschrift in een bredere stilistische context plaatsen, dan zullen we eerst kenmerken moeten formuleren aan de hand waarvan we het handschrift in een groep verwante handschriften kunnen onderbrengen. Bij een eerste analyse blijkt al direct dat we niet met één, maar met twee miniaturisten – of handen – te maken hebben: er zijn verscheidene formele verschillen tussen de miniaturen aan te wijzen (cf. afb. 1 en 2). Dit was ook Swarzenski reeds opgevallen, die de legendarische afstamming van Sint Servatius aan een jongere hand toeschrijft.⁶¹ Aangezien de miniaturist die het schema met de legendarische afstamming van Sint Servatius vervaardigde (verder miniaturist 1 te noemen) zijn figuren binnen een veel kleinere ruimte moest situeren dan zijn collega die Sint Servatius en Sint Amor schilderde (en die we verder als miniaturist 2 zullen betitelen) is het lastig deze beide miniaturisten op grond van lichaamshouding en figuurtekening te onderscheiden. Wel valt op dat vergeleken met miniaturist 2 de figuren van miniaturist 1 wat houteriger overkomen, in elk geval wat de figuur van Servatius betreft. De verschillen worden echter duidelijke wanneer we de handen en de gelaatstrekken vergelijken. Miniaturist 1 zet in het algemeen de duim iets verder van de handpalm af en heeft er een voorkeur voor om bij geopende handen de vingers niet allemaal parallel weer te geven, maar een vinger voor of achter de andere door te laten buigen. We zien dit bijvoorbeeld bij Anna en Elisabeth, waar de pink voor de andere vingers buigt, of bij Esmeria, waar haar rechter middelvinger achter de wijsvinger doorbuigt. Maria maakt een vergelijkbaar gebaar, waarmee ze haar leliestaf vasthoudt. Bij de spreekgebaren laat deze miniaturist 1 de pink altijd in een gebogen positie zien en laat hij de wijsvinger iets krommen. Wanneer we naar de gezichten kijken zien we dat miniaturist 1 de ogen weergeeft door een streep te zetten voor het bovenste ooglid, waar de pupillen dan onder 'hangen'; door middel van een boogje wordt het onderste ooglid aangegeven. Verder wordt de mondopening weergegeven door een streep, waarbij een iets korter streepje de begrenzing van de onderlip laat zien. Miniaturist 1 tekent hieronder nog een boogje bij wijze van kin, hetgeen duidelijker te zien is wanneer de figuur in kwestie geen baard draagt (en met name dus goed te zien is bij de vrouwelijke figuren). Miniaturist 2 daarentegen geeft de ogen als een geopende amandelvorm weer: twee halve boogjes die elkaar net niet raken. Hierin wordt een krachtige pupil geplaatst, die de gezichten een starende uitdrukking verleent. Verder geeft hij, in tegenstelling tot miniaturist 1, een duidelijke neusbrug aan en laat hij het bij miniaturist 1 gebruikelijke boogje om de kin aan te duiden achterwege.

60 Resmini 1993, 64 (nr. 16).

61 Swarzenski 1974, 23 (noot 18).

Uiteraard laten beide miniaturisten ook gezamenlijke kenmerken zien, zoals de reeds eerder opgemerkte voorliefde voor brede en versierde boorden en zomen (hetgeen ze met veel van hun Maaslandse collega's gemeen hebben en dus eerder als algemeen stijlkenmerk kan worden gezien), het weergeven van sluiers die de oren vrijlaten, het gebruik van golvende of geschulpte baardvormen en een brede neus met haakvormige neusvleugel (eveneens typisch Maaslandse kenmerken die we ook in andere werken aantreffen), het schetsen in bruine inkt en het modelleren van kleding, gezichten en handen middels kleurwassing en tenslotte het omkaderen van de miniaturen middels een rand opgebouwd uit een groot aantal gekleurde banden.

Wanneer we aan de hand van de hier geschetste kenmerken op zoek gaan naar vergelijkingsmateriaal blijkt er een groep handschriften (en fragmenten) samen te stellen waarin niet alleen deze kenmerken in meerdere of mindere mate voorkomen, maar die ook onderling een zekere samenhang vertoont. Deze groep handschriften – die allemaal in of rond Luik vervaardigd lijken te zijn – bestaat uit de volgende handschriften: allereerst een handschrift uit de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, dat *Sermones* ofwel preken van Sint Bernardus en Guerric van Doornik en de *passio* van Sint Monon bevat (verder aangeduid als 'het Brusselse Sermoneshandschrift'), vervolgens een handschrift met de *Dialogi* van Gregorius de Grote, eveneens te Brussel bewaard (hieraan wordt gerefereerd met de naam 'Brusselse Gregoriusdialogen'), verder een fragment, waarschijnlijk afkomstig van een psalterium, dat te Berlijn wordt bewaard (hierna 'het Berlijnse fragment' te noemen) met twee losse bladen uit de onmiddellijke omgeving van het Berlijns Psalterfragment, thans bewaard te Luik respectievelijk Londen (verder 'Luiks blad' en 'Londens blad' genoemd) en tenslotte het in dit artikel besproken handschrift te Krakau. De ter vergelijking aangehaalde handschriften zullen hier kort worden besproken.⁶²

Het Brusselse Sermoneshandschrift stamt uit de tweede helft van de twaalfde eeuw, waarschijnlijk rond 1160-1170 en is in de dertiende eeuw in ieder geval aantoonbaar aanwezig in de bibliotheek van de Luikse abdij van St.-Laurent. Het wordt er als nummer 81 en 82 genoemd in een dertiende-eeuwse catalogus van het boekenbezit van deze abdij.⁶³ Blijkbaar bestond het handschrift toen nog uit twee delen, die later zijn samengebonden (het handschrift bezit thans een moderne band). Van den Gheyn ontdekte dat de hand die de index in dit handschrift schreef identiek is met de hand uit het handschrift 9291 van de Koninklijke Bibliotheek van België, waarvan de vervaardiging in het scriptorium van de abdij van St.-Laurent vaststaat.⁶⁴ Daarmee lijkt dus ook de herkomst van het Brusselse Sermoneshandschrift uit dit

62 De signaturen van deze handschriften zijn respectievelijk Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs. 9645-49; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs. 9916-17; Berlijn, Kupferstichkabinett, Hs. 78 A 6; Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. Wittert 2613; Londen, Victoria & Albert Museum, Ms. 413 en Krakau, Biblioteka Jagiellońska, Berol. Ms. Theol. Lat. Qu. 188.

63 Het handschrift heeft een *terminus postquem* van 1153, zie Lapiere 1981, 165. Voor de boekenlijsten van St. Laurent zie Dücker 1999 en Dücker 2001.

64 Van den Gheyn 1905, nr. 1440; zie tevens Rijn en Maas 1972, 295 (nr. J 24) en Lapiere 1981, 165.

scriptorium tenminste zeer waarschijnlijk. De codex bevat geen miniaturen, maar wel een zevental gehistorieerde initialen en zorgvuldig uitgevoerde gedecoreerde initialen. De verluchting is door diverse handen uitgevoerd, waarvan de meest getalenteerde kunstenaar stilistisch dicht in de buurt komt van onze miniaturist 1 (zie afb. 4 en 5). We zien dezelfde manier van het tekenen van de ogen, het aanbrengen van een boogje onder de onderlip om de kin aan te duiden, dezelfde smalle handen. In een initiaal met een afbeelding van Maria op f. 43r (afb. 4) valt de sterke overeenkomst met Maria, Anna, Esmeria en Elisabeth in de miniatuur met de legendarische afstamming van Sint Servatius in ons handschrift meteen op. Ook de gebruikte schildertechniek, waarbij kleurwassing voor modellering van figuren en draperie wordt gebruikt, komt overeen. Net als in de miniatuur met de legendarische afstamming van Sint Servatius is de hoofdverluchter van dit handschrift gedwongen om in een beperkte ruimte, namelijk die van de initiaal, te werken, waarbij hij soms moeite heeft om in gecompliceerde scènes met veel figuren – zoals de tenhemelopneming van Sint Benedictus op f. 81r (afb. 5) – de figuren een plek binnen de beschikbare ruimte te geven. Dit levert niet altijd een even harmonische compositie op. Toch zijn de initialen van deze verluchter zeer zorgvuldig van tekening; in dit opzicht staan ze wellicht zelfs op een hoger plan dan de verluchting van wat gezien wordt als een topstuk binnen de overgeleverde Maaslandse verluchte handschriften, te weten de Brusselse Gregoriusdialogen, dat juist vanwege zijn uitgebreide cyclus aan miniaturen en vanwege de vaak bijzondere iconografie een ereplaats inneemt. Lapière, die een studie maakte van de Maaslandse initiaalornamentiek in handschriften van benedictijner scriptoria, signaleert dit eveneens.⁶⁵ We komen hiermee niettemin bij een onbetwist hoogtepunt van de Maaslandse boekverluchting, te weten de Brusselse Gregoriusdialogen.⁶⁶ Het is direct duidelijk dat we hier te maken hebben met een echt luxe-handschrift. Niet enkel bevat de codex zestig miniaturen, maar hij is ook geschreven in een uiterst zorgvuldige pre-gotisch minuskel-schrift in twee handen (vanaf f. 47 neemt de tweede hand het over) op goed geglad en soepel perkament. Ook de miniaturen vallen in twee groepen uiteen: tot aan folio 47 werkt de hoofdmeester, daarna – gelijktijdig dus met de wisseling van de schrijfhand – nemen één of mogelijk twee minder getalenteerde collega's het over. Hier is met name het werk van de eerste verluchter – die we naar zijn meest indrukwekkende werk, een bladgrote miniatuur op f. 2v met Sint Gregorius die zijn *Dialogi* aan zijn diaken/secretaris dicteert (afb. 6), de 'Brusselse Gregoriusmeester' zullen noemen – van belang. Wanneer we deze miniatuur beter bekijken, valt direct op dat de modellering van het kazuifel dat Gregorius draagt sterk lijkt op die van Sint Servatius in de miniatuur in het Krakauer handschrift van miniaturist 2. Ook andere motieven die we reeds hadden onderscheiden zien we terug in het werk van de Brusselse Gregoriusmeester: de geliefde gouden boorden en zomen, met identieke versieringen op de kazuifelzoom en het

65 Lapière 1981, 158.

66 Zie voor dit handschrift Van den Gheyn 1905, nr. 1287, Delaissé 1960 en Lapière 1981, 386 (nr. 74).

Afb. 4. Initiaal H met afbeelding van de H. Maagd, Luik, ca. 1150-1160. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs. 9645-49, fol. 43r.

Afb. 5. Initiaal C met de tenhemelopneming van Sint Benedictus, Luik, ca. 1150-1160. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs. 9645-49, fol. 81r.

pallium (de stoffen strook over het kazuifel), de open, amandelvormige ogen, het boogje onder de onderlip, de achtergrond, opgebouwd uit een blauw en een groen kleurvlak, gescheiden door een blanke streep, het gebruik van een rode arcering op stoffen – vergelijk het kussen op het *faldistorium* (of vouwstoel) van Sint Gregorius met de amict-achtige doeken die we in onze miniatuur aantreffen. Ook Cerny waren deze overeenkomsten opgevallen, zelfs zozeer dat hij de mogelijkheid oppert dat het hier om dezelfde verluchter zou kunnen gaan. Dit lijkt echter niet het geval te zijn, aangezien we in de stijl van de Brusselse Gregoriusmeester zowel kenmerken aantreffen van onze miniaturist 1 (o.m. het boogje onder de onderlip) als miniaturist 2 (de amandelvormige ogen). Verder is de algehele indruk van de miniatuur van de Brusselse Gregoriusmeester verzorgder dan die van onze miniaturen. Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de tekening van de gezichten, met name bij de neus en de ogen, dan is die in de Brusselse codex zorgvuldiger uitgevoerd dan in het Krakauer handschrift. Tenslotte besteedt de Brusselse Gregoriusmeester ook meer aandacht aan de omkadering van zijn miniatuur, die hij insluit middels zuilen met een architecturale overkapping. Dat deze meester zich meer bekommert om een esthetische indruk dan onze verluchters blijkt verder nog uit een iconografisch detail: volgens de legende dicteerde Sint Gregorius zijn werk onder directe inspiratie van de Heilige Geest, die wij dan ook als duif op één van de *infulae* (of linten) van Gregorius' mijter kunnen zien zitten, terwijl hij de heilige zijn werk influistert. Uit bescheidenheid en om de

Afb. 6. Sint Gregorius dicteert zijn *Dialogi* aan zijn secretaris, Luik, ca. 1150-1160. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs. 9916-17, fol. 2v.

Heilige Geest aan profane blikken te onttrekken, had Gregorius grote gordijnen om zich heen laten plaatsen, zodat zijn secretaris hem niet kon zien. Deze prikte echter uit nieuwsgierigheid met zijn schrijfstift een gat in het gordijn, zodat hij de heilige kon gadeslaan en zag hoe de Heilige Geest op hem neerdaalde. Deze scène, die in de proloog in dit handschrift wordt beschreven, is hier afgebeeld. We zien de diaken inderdaad prikken in de gordijnen, maar dit gebaar heeft hier geen enkele betekenis, aangezien de gordijnen zijn samengeknoopt en dus Gregorius absoluut niet aan het zicht onttrekken: de secretaris kan hem zonder problemen zien zitten. Het lijkt er dan ook op dat de Brusselse Gregoriusmeester hier meer bezorgd was om een fraaie compositie af te leveren met symmetrisch geknoopte gordijnen in de achtergrond, dan deze realistisch neergehangen af te beelden, hetgeen een veel minder mooi plaatje zou opleveren. Het iconografisch sleutelgebaar – het prikken met de stylus – blijft intact zodat de scène leesbaar blijft, maar de rest moet wijken voor een fraai resultaat.⁶⁷ Ook in andere miniaturen in de Brusselse codex zien we stilistische overeenkomsten met het handschrift uit Krakau. Een miniatuur op f. 19r, waarop diverse wonderen van Sint Gregorius zijn afgebeeld, moge hier als voorbeeld dienen. Hier vallen niet enkel de al eerder genoemde kenmerken als baardvormen, modellering, gezichtstypen en dergelijke op, maar met name ook de manier waarop de tuniek van de druivenplukker is weergegeven, die sterk lijkt op de weergave van de tuniek van Sint Amor in de miniatuur met Sint Servatius en Sint Amor in ons handschrift. Op grond van een dedicatieminiatuur achter in de Brusselse Gregoriusdialogen, waarin de codex aan Johannes de Evangelist wordt aangeboden, meende Delaissé te kunnen concluderen dat het handschrift in opdracht van de collegiale kerk van St.-Jean te Luik moet zijn vervaardigd. Deze conclusie neemt hij over van Masai.⁶⁸ Het handschrift draagt echter op f. 2r een vijftiende-eeuws bezitterskenmerk: *Sancti Laurentii in Leodeo*, ofwel het eigendomsmerk van de abdij van St.-Laurent te Luik en bovendien komt het voor in de al eerder gesignaleerde bibliotheekscatalogus uit de dertiende eeuw.⁶⁹ Aangezien er dus tastbaar bewijs is dat de codex al in de dertiende eeuw in het bezit is van de St.-Laurentabdij en er geen aanwijzing is dat het ooit in het bezit van de collegiale St.-Jean is geweest, lijkt het dan ook waarschijnlijker dat ook deze codex in of rond de abdij van St.-Laurent is ontstaan. De reden van de dedicatie aan Sint Johannes de Evangelist zou dan mogelijk gezocht moeten worden in een specifiek devotionele wens van de opdrachtgever.⁷⁰

Hiermee zijn we aangekomen bij een handschriftfragment dat in stilistisch opzicht nog het dichtst bij de codex uit Krakau staat: het Berlijnse fragment.⁷¹ Het handschrift bestaat

67 Delaissé 1960, 40 spreekt over een 'spijtige vergissing' van de miniaturist, maar dit is mijns inziens hier niet het geval.

68 Zie hiervoor Stiennon 1968, 146.

69 Dückers 1999 en Dückers 2001.

70 Delaissé 1960, 41; Stiennon 1968, 146-7.

71 Van dit handschrift bestaat een facsimile-uitgave, zie Swarzenski 1974. Zie verder ook Klemm 1973, Rijn en Maas 1972, 296 (nr. J 26) en Ornamenta 1985, 292-94 (nr. B 76).

uit 10 folia, waarvan de op elke pagina aangebrachte rode kaders, over het algemeen in twee horizontale registers, miniaturen laten zien met scènes uit het Oude en Nieuwe Testament.⁷² Het fragment bevindt zich in een onvoltooide staat, zodat sommige miniaturen nog niet zijn ingekleurd; op andere plaatsen is zelfs de tekening nog niet begonnen, zodat het rode kader leeg is gebleven. Afgezien van korte bijschriften bij de miniaturen, die hun inhoud aanduiden, is de tekst van het handschrift – zo die er was – niet bewaard. Dit zorgt voor nogal wat speculatie rondom de oorspronkelijke functie van het handschrift. Sommigen zien in het Berlijnse fragment het van zijn tekst gescheiden voorwerk van een verlucht psalter of zelfs een bijbel, waarbij dus aan de tekst een serie illustraties voorafgaat.⁷³ Een dergelijk psaltertype is niet ongebruikelijk, er zijn diverse voorbeelden aan te wijzen. Anderen beschouwen het Berlijnse fragment als een modellenboek voor kunstenaars.⁷⁴ Men wijst in dit verband ook op de schets in de marge van f. 7r, die onder meer in de edelsmeedkunst terug te vinden is (vergelijk bijvoorbeeld het beroemde draagaltaar uit Stavelot) en het feit dat de scènes in een zodanige volgorde zijn gezet, dat wanneer men ze als een katern zou inbinden, de volgorde zou worden verstoord: men zou ze als individuele bifolia moeten inbinden, hetgeen onlogisch is (hoewel dit vreemd genoeg wel precies hetgene is dat in de Krakauer codex ook is gebeurd, immers aan de regelmatige katernen gaat een bifolium met de twee miniaturen vooraf, zie Appendix onder het kopje 'collatie'). Het voert echter te ver op grond hiervan conclusies te trekken. In ieder geval bevreemdt de onvoltooide staat van het fragment, dat bovendien geen complete heilsgeschiedenis laat zien. Het fragment bevat zeventien scènes uit het boek Genesis en twaalf uit het leven van Christus: elf tot aan het moment waarop zijn openbare leven begint en de verleiding van Christus door de duivel. Het moet in ieder geval de intentie zijn geweest dat het fragment oorspronkelijk meer bladen en dus meer scènes zou bevatten.⁷⁵ Of deze wel zijn uitgevoerd maar verloren zijn gegaan of nooit zijn begonnen valt helaas niet uit te maken. Dit zegt echter verder weinig over de oorspronkelijke context van dit fragment. Hoe interessant – en van evident belang – de discussie over de functie van dit fragment ook is, in dit verband is zij minder relevant. Het gaat hier immers om de stilistische kenmerken. Bij nadere beschouwing is het een feest van herkenning: we zien de gezichtstypes, baardvormen (zowel geschulpt als golvend) en sluiers van miniaturist 1, evenals zijn typische gekromde pink bij de weergave van het spreekgebaar; verder de open, amandelvormige ogen waarbij de oogleden duidelijk worden weergegeven en de langgerekte figuren van miniaturist 2 (al staat, wat de vorm van de ogen betreft, de Brusselse Gregoriusmeester nog net iets dichterbij de schilder van het Berlijnse fragment). Daarnaast treffen we ook hier weer gezamenlijke of algemene kenmerken, zoals de brede zomen en boorden, het weergeven van de achtergrond middels brede

72 De enige uitzondering is f. 4v met een volbladminiatuur.

73 Voorstanders van deze these zijn Swarzenski 1974 en Klemm 1973.

74 Met name Scheller 1995.

75 Voor een mogelijke reconstructie, zie Swarzenski 1974, 16-18.

gekleurde banden en de brede neuzen met haakvormige neusvleugels. De afbeelding van architectuur in het kader rondom de miniatuur met de presentatie in de tempel van het Berlijnse fragment (f. 7r, zie afb. 7) herinnert sterk aan het architecturale kader dat we zien in de openingsminiatuur op f. 2v van de Brusselse Gregoriusdialogen (zie afb. 6). Tenslotte zijn de nog niet uitgewerkte miniaturen van het Berlijnse fragment, die enkel als tekening in inkt zijn uitgewerkt, dermate zorgvuldig en gedetailleerd van tekening dat zij doen denken aan het betere werk van de Brusselse Sermonesmeester.

De stilistische verwantschap tussen het Berlijnse fragment en het handschrift te Krakau is zo sterk – zeker wat de miniatuur met de legendarische afstamming van Sint Servatius betreft – dat Swarzenski hierin zelfs een werk uit hetzelfde atelier ziet.⁷⁶ Vooropgesteld dat hij gelijk heeft, waar zou zich dit atelier dan kunnen bevinden? Het Berlijnse handschriftenfragment levert helaas geen directe aanknopingspunten betreffende de plaats waar het is gemaakt; er is geen colofon of eigendomsinscriptie om te helpen bij datering en lokalisering. Toch komt vanwege de stilistische overeenkomsten met de hier besproken handschriften Luik in aanmerking als plaats van ontstaan. Is er iets te vinden in het Berlijnse fragment dat een dergelijke lokalisering kan ondersteunen? Gelukkig kunnen we dit positief beantwoorden. In de afbeeldingen met de *Prediking van Johannes de Doper in de woestijn*, de *Doop van de Joden* en de *Doop van Christus* in het Berlijnse fragment (f. 9v-10r) herkennen we een duidelijke iconografische bron: de beroemde doopvont die Reinier van Huy tussen 1107 en 1118 voor de kerk van St-Barthélémy te Luik vervaardigde. We bevinden ons daarmee stevig op Luikse bodem. Op stilistische gronden wordt het Berlijnse fragment door de meeste geleerden tussen 1150 en 1170 gedateerd. Een uitzondering hierop vormt Klemm, die in haar dissertatie een datering rond 1135 voorstelt, op basis van een vergelijking met de figuren in de zogeheten Bijbel van Bonne-Espérance.⁷⁷ Deze vergelijking overtuigt echter niet, zodat een latere datering meer voor de hand ligt.

Naar aanleiding van het Berlijnse fragment zijn tenslotte nog gewezen op twee losse bladen, waarvan het ene in Londen, het andere in Luik wordt bewaard – het Luikse blad is overigens in slechte staat vanwege kleurvraat, vergelijkbaar met hetgeen we in het Krakauer handschrift aantreffen (zie appendix, onder het kopje ‘restauratie’). De stijl van deze bladen staat zo dicht bij het Berlijnse fragment dat met zou kunnen menen met losgeraakte bladen uit dit fragment van doen te hebben (afb. 8). Er zijn echter diverse argumenten die hiertegen pleiten. Ten eerste zijn de bladen iets afwijkend van formaat. Daarnaast zijn de bladen recto en verso beschilderd met volbladminiaturen, in plaats van een verdeling in twee registers (al heeft ook het Berlijnse fragment één volbladminiatuur, maar dit is een uitzondering); ten derde laten zowel het Berlijnse fragment als het blad te Londen de ont-

⁷⁶ Swarzenski 1974, 23.

⁷⁷ Klemm 1973, 85-92. Volgens een colofon is deze bijbel geschreven tussen 1132 en 1135; de verluchting is echter pas enkele jaren later uitgevoerd, zie Masai 1968, 18-19 en Cahn 1982, 254 (nr. 42).

Afb. 7. De droom van Josef; de Vlucht naar Egypte, de twaalfjarige Jezus in de tempel, Luik, ca. 1160. Berlijn, Kupferstichkabinett, Codex 78 A 6, fols. 8v-9r.

hic ihc sedet in templo in medio doctoru cu esset duodecim. audientis vntro
gus. ita ut omis mirarent sup prudentia responsis ei.

Afb. 8. Abraham en Melchisedech; Lot en zijn gezellen worden gevangen genomen, Luik, ca. 1160. London, Victoria and Albertmuseum, Ms. 413.

moeting tussen Abraham en Melchisedech zien (die verdubbeling is niet logisch als beide miniaturen uit hetzelfde handschrift zouden stammen) en tenslotte bevinden zich rond de miniaturen in Luik en Londen kaders die zijn opgebouwd uit verschillende gekleurde banden – net zoals rond de miniaturen in het handschrift te Krakau! – in plaats van een eenvoudig rood kader, zoals we dat in het Berlijnse fragment aantreffen.⁷⁸ Dit alles bijeen genomen wijst erop dat we hier te maken hebben met restanten van twee verschillende cycli (het Berlijnse fragment versus de bladen in Luik en Londen), maar uitgevoerd door hetzelfde atelier.

Al met al blijkt dat we hier te maken hebben met een sterk coherente groep, die niet enkel op stilistische kenmerken maar ook op basis van paleografische gronden en in twee gevallen bibliotheekhistorische redenen te vormen is. Deze groep van zes handschriften of fragmenten daarvan, die hier gegroepeerd rond het meest karakteristieke werk als Brusselse Sermoesgroep wordt aangeduid, is als een subgroep binnen de grote Maaslandse Floreffe-Averbode

te zien. Wat de datering betreft is er weinig reden tot controverse: deze handschriften van de Brusselse Sermoesgroep zijn alle in een tijdspanne van tien, maximaal vijftien jaar rond 1160 ontstaan. Om een precieze chronologie binnen deze groep te kunnen aanbrengen is verdere studie vereist, hetgeen buiten het bestek van deze bijdrage valt – maar niettemin een nuttige bijdrage voor een beter begrip van de Maaslandse boekverluchting zou vormen. Hetzelfde geldt voor de lokalisering. Een plaatsing van deze groep handschriften in Luik zal gezien het hierboven geformuleerde weinig weerstand oproepen. Daarmee kunnen we de eerder geformuleerde vraag, of het handschrift te Krakau rond 1130-40 of later in of voor Maastricht is vervaardigd, negatief beantwoorden: de oorsprong van het handschrift moet, op basis van vergelijking met gerelateerde handschriften, redelijkerwijs worden geplaatst in Luik rond 1160, ondanks het feit dat Sint Servatius in het handschrift te Krakau een dominante rol speelt. Hoe dienen we deze aanwezigheid van deze prominente Maastrichtse heilige dan te verklaren?

⁷⁸ Scheller 1995 spreekt vreemd genoeg over 'three leaves', die geen kaders zouden bevatten.

De cultuurhistorische context rond het handschrift – een mogelijke reconstructie

Opvallender dan de aanwezigheid van Sint Servatius in het Krakauer handschrift is – zelfs wanneer we uitgaan van een Maastrichtse oorsprong – die van Sint Amor. Niet dat er geen enkele relatie tussen beide heiligen bestaat; Sint Amor bezocht immers in Maastricht het graf van Servatius en werd er ook in eerste instantie begraven, op de plek waar tegenwoordig het St.-Amorsplein is, op een steenworp afstand van de Servaasbasiliek. Toch heeft de cultus van Sint Amor in Maastricht nooit echt postgevat, temeer daar de relieken van de heilige al in de tiende eeuw werden overgebracht naar Munsterbilzen. Zou het handschrift dan ook in opdracht van het Servaaskapittel zijn vervaardigd, dan is het op zijn minst ongewoon dat de vita van de voor Maastricht niet zo belangrijke Amor in dit handschrift wordt opgenomen en hij prominent in een miniatuur vooraan in het handschrift – in plaats van aan het begin van zijn eigen vita – wordt afgebeeld. De combinatie van Servatius en Amor lijkt echter minder vreemd wanneer we de verhouding omdraaien en het handschrift te Krakau zien als een uiting van het streven om de cultus rond Sint Amor in aanzien te doen stijgen door deze te koppelen aan de ‘rijzende ster’ van Sint Servatius, wiens cultus nu juist rond het midden van de twaalfde eeuw – de tijd waarin onze codex is vervaardigd – het onderwerp van een grootschalige promotiecampagne vormt: niet enkel is dit een tijd waarin maar liefst drie legendeversies in het Latijn en zelfs een in de volkstaal (het beroemde *Leven van Sint-Servaas* van Hendrik van Veldeke) elkaar binnen relatief korte termijn volgen, maar het is ook een tijd waarin de Servaaskerk beduidend wordt verfraaid en het fraaiste middeleeuwse reliekschrijn in Nederland, de *Noodkist* – door voormalig Rijksmuseumdirecteur Ronald de Leeuw ook wel de ‘Nachtwacht van het Zuiden’ genoemd – is ontstaan.⁷⁹ Het lijkt dus raadzaam onze blik te verleggen naar wat toentertijd het centrum van de Amorverering was: het adellijk damesstift van Munsterbilzen, halverwege tussen Maastricht en Hasselt.

Het klooster van Munsterbilzen wordt in de zevende eeuw als abdij voor vrouwen gesticht door Sint Landrada, die afkomstig is uit een adellijk geslacht.⁸⁰ Zij wordt aangesteld als hoofd van een klooster, toegewijd aan de Heilige maagd.⁸¹ Na haar dood en canonisatie wordt zij de patrones van het klooster, hoewel zij in Wintershoven begraven ligt. In 980 worden haar relieken naar Gent overgebracht en later krijgt ook de door haar gestichte abdij van Munsterbilzen een deel van deze relieken.⁸² Sint Landrada blijft patrones van de kerk, maar het is onduidelijk tot wanneer: als in 1040 de abdij voor het eerst in oorkonden vermeld wordt,

79 De anekdote rond deze eervolle benaming van de Noodkist is afkomstig van de in 2012 overleden conservator/schatbewaarder van de Sint Servaasbasiliek, Sigismund Tagage.

80 Zie voor gegevens over deze heilige Pacquay 1963, Koninckx 1963 en Essen 1907, 173-177.

81 Voor gegevens over de abdij, zie Berlière 1976, 103-129; Vanheusden 1963b en Wolters 1849.

82 Pacquay 1963, Koninckx 1963, Berlière 1976, 103.

noemt zij zich al *Sanctus Amor in Belisia*.⁸³ Het blijkt dat rond 850 een zekere graaf Odulf of Chlodulf en zijn echtgenote Hilda het gebeente van de heilige Amor uit Maastricht, waar het vanwege wonderen vele pelgrims trok, lieten overbrengen naar Munsterbilzen, waar zij zojuist een nieuwe kerk hadden gebouwd.⁸⁴ Vanaf dat moment lijkt het patrocinium van Sint Landrada vrijwel direct door dat van Sint Amor verdrongen te zijn. Aan het begin van de twaalfde eeuw doen zich, volgens Vanheusden, twee grote veranderingen voor in de abdij.⁸⁵ Ten eerste worden de inkomsten van de bezittingen van de abdij verdeeld tussen abdis, zusters en bedienende priesters; ten tweede wordt de kloostergemeenschap tot een stift omgevormd, waarbij de zusters kanunnikessen worden en voortaan bij hun intrede een bewijs van acht kwartieren adel, zowel van vaders- als moederszijde – moeten overleggen. Zo wordt de abdij een welvarend en invloedrijk stift, dat tot aan de Franse tijd zal blijven bestaan. Dit stift is in de twaalfde eeuw al het centrum van de Amorcultus en blijft dit gedurende zijn hele bestaan. Ook wordt van hieruit de devotie rond Sint Amor bevorderd: we zagen hierboven al de overdracht van relieken vanuit Munsterbilzen aan de kloostergemeenschap van Amorbach in 1499.⁸⁶ Maar al eerder is er sprake van een duidelijk initiatief vanuit het stift van Munsterbilzen. In het Rijksarchief te Hasselt wordt een oorkonde uit 1157 bewaard, waarin Goda, abdis van Munsterbilzen, het derde deel van de allodiaalcijnsen van haar goederen te Maastricht schenkt aan de Amorkapel aldaar, zojuist gebouwd – of verbouwd? – boven de plek waar het graf van de heilige zich bevond – zijn stoffelijke resten waren immers rond 850 naar Munsterbilzen overgebracht – bij gelegenheid van de kerkwijding.⁸⁷

Blijkbaar is het adellijk stift van Sint Amor, net in de tijd dat de Krakauer codex wordt vervaardigd, bezig met de promotie van de cultus van deze heilige. En welke manier werkt beter dan deze cultus te verbinden aan het reeds te Maastricht geschapen kader rond een grote heilige, een bloedverwant van Christus, wiens cultus op dat moment een bloeiperiode doormaakt? Immers, de banden tussen Sint Servatius en Sint Amor zijn, zeker gezien vanuit het gezichtspunt van het Amorstift, legio. Zou het dan niet tot de mogelijkheden behoren om in dit milieu te zoeken naar de opdrachtgevers van het handschrift te Krakau? Er is bovendien nog een link tussen Sint Servatius en Munsterbilzen: in hoofdstuk 60 en 61 van de *Gesta Sancti Servatii*, waarin de wonderen die de heilige bewerkstelligde worden beschreven, maakt de anonieme auteur gewag van een niet met name genoemde abdis van Munsterbilzen, die gewoon is om geregeld te lezen uit een boek met het leven van Sint Servatius. Wanneer zij, op reis, in haar slaap dreigt te worden overvallen, verschijnt Sint Servatius haar in een droom en maant haar te vluchten, waardoor haar leven gered wordt. Wanneer

83 Vanheusden 1963b, 18.

84 Zo vermeldt het necrologium van de abdij, zie Wolters 1849, 11.

85 Vanheusden 1963b, 20-21.

86 Vanheusden 1950.

87 RAH, Munsterbilzen 945; zie Neuss 1887, nr. 945 en Stiennon 1960, 218 (fig. 212). Voor de schaarse gegevens over de Amorkapel te Maastricht, zie Heylerhoff 1829, 120-121.

zij later in haar leven ernstig ziek is en dreigt te overlijden verschijnt de heilige bisschop haar opnieuw en geneest haar. De *Gesta*-tekst omschrijft redelijk precies hoe de heilige er in de visioenen van de abdis uitzielt: hij toont zich aan haar in zijn bisschoppelijk ornaat, met kromstaf en pallium, maar zonder sleutel, met andere woorden, in die wijze waarop we de heilige ook in de miniaturen in het Krakauer handschrift zien afgebeeld.⁸⁸ Wel is het zo dat er in het visioen nog sprake is van een wierookvat, dat in de miniatuur niet terug te vinden is. Dit is uiteraard niet vreemd, ten eerste omdat de miniatuur geen letterlijke illustratie van het visioen is en ten tweede omdat dan de visueel en symbolisch zo belangrijke handreiking van Sint Servatius naar Sint Amor in het gedrang zou komen: deze is immers juist essentieel om de beoogde relatie tussen de twee heiligen weer te geven. Daarnaast vinden we in beide miniaturen het boek als attribuut van Servatius terug, dat in de *Gesta*-tekst niet als attribuut genoemd wordt. Wel legt Servatius, wanneer hij de abdis in het visioen aanspreekt, de nadruk op het boek dat zij bij zich heeft en waar ze in feite haar leven aan dankt: *Quid, inquit, dormitas? Surge et mortem instantem quantocius effuge salvatus beneficio Servatii, cuius vitam legis...*⁸⁹ Het boek dat de heilige in de miniaturen in de Krakauer codex bij zich draagt zou voor een goed verstaander niet enkel kunnen wijzen op Servatius' rol als hoeder van het evangelie en geloofsverkondiger in onze streken, maar ook een verwijzing kunnen zijn naar deze context, waarin het lezen van de vita van Servatius heilzaam blijkt te zijn. Het valt uiteraard niet te bewijzen dat genoemd excerpt uit de vita de grondslag vormt voor de iconografie van de miniatuur met Sint Servatius en Sint Amor, maar het zou wel verklaren waarom de voor het Servaaskapittel zo belangrijke symboliek van de sleutelmacht hier ontbreekt.

Zoals we hierboven al hebben gezien, was het Amorstift te Munsterbilzen in de twaalfde eeuw een welvarende geestelijke instelling, die het zich kon permitteren om een handschrift, verlucht met miniaturen van uitstekende kwaliteit, in opdracht te geven. Helaas zijn er slechts weinig handschriften uit dit stift bewaard gebleven, die het toelaten om te bepalen of er sprake is van een rijke boekcultuur binnen dit stift. We kennen een negende-eeuws evangeliarium, waar rond 1130 een zogenaamd Driekoningenspel of *Officium Stellae* aan is toegevoegd; ook een necrologium vond in dit handschrift een plaats. Daarnaast is er een rijk verlucht handschrift met liturgische teksten bewaard uit het eind van de vijftiende eeuw en nog een afschrift uit 1651 van een oud martyrologium en antifonarium. Verder is helaas weinig bekend over de bibliotheek van de adellijke kanunnikessen, en van een scriptoriumtraditie is, voor zover we zijn ingelicht, al helemaal geen sprake; dit ligt uiter-

88 '*Visum est ei apparere sibi beatum Servatium in habitu sacerdotali, baculum in sinistro, thuribulum tenentem in dextera: cuius pallium, quo indutus est [...]*' (En zij zag hoe Sint Servatius aan haar verscheen, in priesterlijke kledij, zijn kromstaf in de rechterhand, in de linker een wierookvat houdend; wiens pallium, waarmee hij was bekleed [...]) cf. Wilhelm 1910, 137. Voor de betekenis van het pallium, zie Koldewey 1985, 123-128.

89 'Wat slaapt gij nog?' sprak hij. 'Sta op en ontvlucht een wisse dood, gered door de goedgunstigheid van Servatius, wiens vita gij leest...'; cf. Wilhelm 1910, 137.

aard voor een adellijk stift ook niet voor de hand. Wanneer men in Munsterbilzen een handschrift nodig had, zal dit elders zijn besteld. Het overgeleverde handschriftenbestand is echter te fragmentarisch overgeleverd om te kunnen bepalen waar men normaliter de handschriften liet uitvoeren; wel laten de oorkonden van het stift, die grotendeels in het Rijksarchief in Hasselt worden bewaard, duidelijke banden met Luik zien. Aangezien deze stad in de twaalfde eeuw een bloeiend intellectueel centrum was, is het waarschijnlijk dat in elk geval in deze tijd hier de boeken van het stift werden besteld.⁹⁰

Tenslotte dient nog iets gezegd te worden over de functie van het handschrift te Krakau. Het werd zorgvuldig geschreven op goed perkament, voorzien van twee kwalitatief uitstekende miniaturen, voorzien van goud, en mag dus met recht als luxe-handschrift met presentatiefunctie worden gezien. Zouden we wellicht te maken hebben met een geschenk? Als dat zo is, doet zich direct een mooie gelegenheid voor in de kerkwijding van de St. Amorkapel in Maastricht in 1157, zoals die wordt vermeld in de al eerder aangehaalde oorkonde te Hasselt. Voor het vieren van de liturgie van de feestdag van de patroon was een vita immers onontbeerlijk; de pelgrims die de kapel nog trok moesten er natuurlijk van op de hoogte worden gebracht dat de door hen vereerde heilige dicht bij Servatius stond, zoals zijn kapel dicht bij de Servaaskerk lag: Heylerhoff meldt dat de Amorkapel van oudsher afhankelijk was van de Servaaskerk en van daaruit bediend werd.⁹¹ De datum van de kerkwijding sluit bovendien uitstekend aan bij de stilistische (en paleografische) datering van het handschrift rond 1160; de inhoud past perfect bij de lokale situatie van de Amorkapel.

Conclusie

Een en ander overziend, kunnen we komen tot het hier volgend scenario aangaande de opdracht en vervaardiging van dit handschrift, dat niet al te ver van de waarheid zal liggen. Wanneer in de twaalfde eeuw de welvarende abdijs van Munsterbilzen wordt omgevormd tot een adellijk stift, ontstaat daar een beweging om de cultus van haar patroon, Sint Amor, te verbreiden. In dit kader wordt besloten om op de plek waar de heilige voor zijn translatie naar Munsterbilzen begraven lag, vlak bij de Servaaskerk in Maastricht, een kapel te zijner ere te (ver)bouwen. Goda, abdis van Munsterbilzen, begiftigt deze kapel met inkomsten en vraagt aan de bisschop van Luik, Henri de Looz, om deze kapel te wijden. Bij gelegenheid van deze kerkwijding geeft Goda eveneens opdracht aan een Luiks scriptorium om een handschrift met de vita van de patroon van de kapel, Sint Amor, te vervaardigen, dat zij de kapel, en daarmee diens bedienaren (het Servaaskapittel), kan schenken. Omdat het stift van Munsterbilzen er

90 Voor het *Officium Stellae*, zie Smits van Waesberge 1987. Voor het handschriftenbezit, zie Berlière 1976.

91 Heylerhoff 1829, 120-121.

baat bij heeft de cultus van Sint Amor te stimuleren, besluit Goda deze te verbinden aan de cultus van Sint Servatius, die juist op dat moment een enorme stimulans vanuit het Servaaskapittel ondergaat. Daarom vraagt zij, wellicht in analogie van het verzoek dat abt Absalom van St.-Amand al enkele jaren eerder deed, het Servaaskapittel om een legger met de vita van Sint Servatius beschikbaar te stellen. Deze laat zij vervolgens, samen met een afschrift van de vita van Sint Amor, naar Luik sturen en daar afschrijven. Bovendien laat zij twee miniaturen schilderen om het handschrift te verluchten: de één moet de relatie tussen Sint Servatius en Christus aangeven (deze miniatuur kon waarschijnlijk direct gekopieerd worden uit de Maastrichtste legger met de Servatiusvita) en de ander de relatie tussen Sint Servatius en Sint Amor. Zo wil Goda het belang en de bevoorrechte positie van de patroonheilige van haar stift benadrukken: hij is niet enkel een volgeling, maar blijktens de manier waarop Servatius in de miniatuur hem vastklampt, zelfs een uitverkorene van Servatius, bloedverwant des Heren en drager van de sleutelmacht. Daarmee stijgt hij op de ladder en mag Amor nu toetreden tot de onmiddellijke omgeving van de Heilige Maagschap, waar Servatius deel van uitmaakt. In modern jargon zouden we Goda kunnen zien als de *'spindoctor'* die het imago van Sint Amor tracht te verbeteren en daar het beeld als communicatiemiddel voor inzet. Of haar campagne datgene gebracht heeft waar ze op hoopte zullen we haar nooit kunnen vragen; maar we mogen haar dankbaar zijn voor het prachtige handschrift dat haar ijveren heeft opgeleverd.

Appendix: Codicologische beschrijving van het handschrift⁹²

Krakau, Biblioteka Jagiellońska (olim Berlijn, Deutsche Staatsbibliothek), Ms. Berol.
Theol.lat.qu. 188

I Gesta Sancti Servatii

Luik, rond 1160

II Vita Sancti Amoris

Materiaal

Het handschrift bestaat uit [1+] 53 bladen perkament, goed bereid en geglad. Het perkament is gelig van kleur, op sommige plaatsen licht gevlekt. Het is redelijk constant in dikte en tijdens het productieproces niet erg uitgedund, waarbij de bladen met randverschijnselen - van de oksels en liezen van het dier - wat stugger zijn. Velranden treffen we veelvuldig aan (bijv. fols. 42, 45-46), verder ook gaten (bijv. fol. 30) en naaisels (bijv. fol. 9 en 25). Omdat het perkament bij productie goed is afgeschraapt is het erg lastig om haar- en vleeszijde van de oorspronkelijke huid van elkaar te onderscheiden; niettemin lijkt het erop dat het handschrift is gearrangeerd, hetgeen wil zeggen dat wanneer het wordt opengeslagen telkens een haarzijde tegenover een haarzijde en een vleeszijde tegenover een vleeszijde ligt.

Collatie

Het handschrift bestaat uit acht katernen, opgebouwd uit vier bifolia of dubbelbladen (en daarmee dus regelmatige quaternionen) met uitzondering van het eerste en laatste katern. Het eerste katern bestaat uit een bifolium (bij het opnieuw inbinden in de huidige band werd hier nog een bifolium maculatuur aan vastgelijmd), waarvan zich op de rectozijden van de beide folia de twee miniaturen bevinden. Deze katern met miniaturen is dus onafhankelijk van het afschrijven van de teksten van dit handschrift ontstaan en pas bij het inbinden toegevoegd (N.B.: hiermee wil niet gezegd zijn dat de miniaturen niet van begin af aan deel uitmaakten van de opzet van het handschrift). Het laatste katern bestaat uit drie bladen; een aantal bladen is verwijderd, waarbij tussen fol. 52 en 53 nog een kim zichtbaar is. Uit het tekstverlies valt op te maken dat er 5 bladen zijn verwijderd, zodat deze laatste katern ook als regelmatige quaternio kan worden gereconstrueerd. Wanneer deze bladen verloren zijn gegaan valt niet te traceren. Het handschrift bevat geen custoden, blad- of katernsignaturen.

Bij de restauratie van het handschrift (zie onder het kopje 'Restauratie') zijn diverse verstevigingsstroken aangebracht, waarmee in sommige gevallen ook folia aan andere folia zijn vastgelijmd. De posities van deze stroken worden beneden verder besproken.

Maten en bladopmaak

De gemiddelde bladmaten bedragen 241 x 168 mm., de maten van de schriftspiegel zijn 201 x 130 mm. De maten van de marges bedragen 7 mm. voor de bovenmarge, 33 mm. voor de benedenmarge, 15 mm. voor de binnenmarge en 23 mm. voor de buitenmarge (gemeten op fols. 14r, 35r en 38r

⁹² Voor de hier gebruikte methodiek en vakterminologie, zie Hermans, *De Descriptione Codicum* en Huisman, *Catalogus*. Zie verder voor een eerdere, niet geheel correcte beschrijving Rose, *Verzeichniss*, 845-846, no. 795.

aangezien deze bladzijden het meest representatief voor het handschrift leken). De schriftspiegel bestaat uit een kolom van 29 regels. Een meting van de hoogte van 10 regels (om afwijkingen in regelhoogte te minimaliseren) bedraagt net iets meer dan 69 mm.; de individuele regelhoogte bedraagt daarmee circa 7 mm.

Liniëring en prikking

De getrokken hulplijnen voor de schrijver zijn uitgevoerd in loodstift. Het schema bestaat uit twee verticalen links en rechts, met daartussen de regellijnen, waarbij de bovenste en onderste drie lijnen over heel het blad zijn doorgetrokken (in formule volgens Muzerelle/Gumbert 1-1/0/3-3/1).⁹³

Op vrijwel alle folia zijn de prikken voor de regellijnen, die met een priem in de buitenmarge werden aangebracht om het trekken van de lijnen met een lineaal te vergemakkelijken, nog aanwezig. Ook de prikken voor de verticalen treffen we op diverse plaatsen nog aan. Dit betekent dat toen het handschrift zijn huidige band kreeg, het niet veel is bijgesneden. In de binnenmarge zijn geen prikken aangetroffen. Dit wijst er op dat er niet per blad, maar per bifolium werd gelinieerd: de lineaal liep langs de prik in de buitenmarge van het linkse blad langs de twee tekstspiegels van het bifolium naar de prik in de buitenmarge van het rechtse blad. Overigens zijn de bovenste en onderste drie doorlopende regellijnen niet dubbel geprikt, zoals wel vaker voorkomt.

Foliëring

Het handschrift bevat een moderne potloodfoliëring in de rechter bovenhoek van iedere recto-zijde, beginnend op het schutblad (fol. 1). Deze potloodfoliëring loopt gedeeltelijk over een oudere inktfoliëring heen, die begint op fol. 4 (het eerste tekstblad); deze oudere inktfoliëring loopt slechts tot fol. 21 (fol. 18 in deze oude foliëring).

Schrift

Het handschrift is – behoudens enkele latere toevoegingen, zie het kopje ‘Gebruikssporen’ – in één hand geschreven in een twaalfde-eeuwse pré-gotische minuskel, de zogeheten carolina-gothica.

Geleding van de tekst

De tekst is volgens een systeem van verschillende niveau's geled. Deze niveau's kunnen – van laag naar hoog beschreven – als volgt worden onderscheiden.

- 1 Hoofdletters aan het begin van een zin worden rood aangestreept.
- 1a Heiligennamen, tekens die aangeven dat de tekst die volgt bij een vorige regel hoort en telwoorden worden rood aangestreept (dit duidt overigens niet op een hoger niveau dan niveau 1).
- 2 Bij nieuwe tekstgedeelten (paragrafen) vinden we rode initialen, één tot drie regels hoog, afhankelijk van de door de schrijver opengelaten ruimte. Meestal staan deze initialen aan het begin van de tekstkolom, soms in de marge gedrukt, soms deels in de tekstkolom geplaatst; een enkele maal staat de initiaal midden in de tekstkolom (bijv. fols. 50r en 50v). Deze initialen kunnen versierd zijn door middel van uitsparingen (bijv. fols. 13r en 44r) of arceringen (bijv. fol. 36r).
- 3 Opengewerkte of met arcering versierde initialen in rood, drie tot vijf regels hoog, aan het begin van een nieuw teksgedeelte na een rubriek (bijv. fols. 21v en 53v).
- 4 Blauwe openingsinitiaal T, drie regels hoog (fol. 4r).

⁹³ Zie voor de liniëringsformule van Muzerelle en Gumbert: Hermans, *De Descriptione Codicum*, 31-35.

Decoratie

Naast de initialen, die gedecoreerd kunnen zijn door middel van uitsparingen en/of arceringen, bevat het handschrift een tweetal miniaturen. De miniatuur op fol. 2r laat de legendarische afstamming van St. Servatius zien (afb. 1), de miniatuur op fol. 3r toont St. Servatius met St. Amor (afb. 2).

Band

De band rond het handschrift dateert uit de late vijftiende eeuw. De houten platten meten 246 x 175 mm. Deze zijn met bruin kalfsleer overtrokken. De platten zijn bestempeld met een blindstempeling van een dubbel kader van drie filetlijnen met daarin een ruitpatroon, opgebouwd uit drie filetlijnen. Het boekblok is genaaid op drie dubbele touwen (zonder kapitaal). Hierdoor zijn op de rug drie ribben zichtbaar. De rug en een klein deel van het leer op het voorplat is op een verder onbekend tijdstip vernieuwd met een paars-bruin stuk leer met een lichte noppenstructuur. Op de rug bevindt zich een rugschild in rood leer, in goud bestempeld met de signatuur van het handschrift: 'Theol. Lat. Quart. 188'. Op de platten bevinden zich nog de restanten van twee klampsluitingen: de muisters op het voorplat en de resten van de sluitlippen met de borgplaatjes op het achterplat zijn nog aanwezig; de sluihtaken zijn echter verdwenen. Uit dit alles volgt dat het boek vroeger van achter naar voren sloot.

Resmini vermeldt in zijn studie over de abdij van Maria-Laach (waar het handschrift zich een tijd bevond, zie het kopje 'Provenance') dat hier vanaf 1470, maar mogelijk al daarvoor, een boekbinderswerkplaats aanwezig was. De banden waarvan vaststaat dat ze in deze werkplaats gebonden of opnieuw ingebonden zijn vertonen eenzelfde ruitpatroon als deze band. Het lijkt dus zeer waarschijnlijk dat dit handschrift door de Laacher binderij opnieuw is ingebonden, temeer daar het tot 1802 in het bezit van deze abdij bleef.⁹⁴

Datering en lokalisering

Op grond van de stijl van de miniaturen alsook om paleografische redenen kan het handschrift rond 1160 in Luik worden geplaatst, mogelijk in het scriptorium van de abij van St.-Laurent.

Gebruikssporen

Na voltooiing van het schrijfwerk werd het handschrift allereerst gecorrigeerd. Sporen hiervan zijn te vinden op bijv. fol. 5r, regel 14 ('solum' tussengevoegd), fol. 47v, regel 28 ('neptis' bovengeschreven), fol. 52r, regel 26 (correctie op rasuur) etc. Verder vinden we op fol. 14r in de benedenmarge een in loodstift getrokken medaillon; dit bifolium lijkt dus eerder voor een ander doel bestemd te zijn geweest, maar die opzet is niet uitgevoerd, waardoor het voor dit handschrift hergebruikt is. Dit medaillon wijst er echter niet op dat dit blad oorspronkelijk voor de miniatuur op fol. 2r was gedacht.

Het handschrift draagt verder verschillende gebruikssporen uit diverse eeuwen. De oudste zijn waarschijnlijk de aantekeningen, gemaakt door de bibliothecaris van het klooster Maria-Laach aan het eind van de vijftiende eeuw: *Liber monasterii b(ea)te Marie virg(in)is in lacu in quo continetur vita b(ea) tissimi s(er)vatii tungrensis episcopi* (fol. 2v); *no(ta) hic deest p(ro)log(us) q(ui) h(ab)e(tur) conflue(n)cie i(n) monte* (fol. 4r); *Iste a(n)no obiit a(nno) D(omi)ni 1075* (fol. 35r).

Daarnaast zijn in het handschrift diverse nota-tekens terug te vinden, die wijzen op een collatie met een ander handschrift (hetgeen blijkens de hierboven aangehaalde aantekening ook al eerder gebeurde). Deze nota-tekens worden zowel in potlood als in inkt aangebracht (voorbeelden op fols. 6v en 12r). Daarnaast treffen we diverse s-vormige tekens aan, doorheen het gehele handschrift. De betekenis hiervan is niet duidelijk. Ook werd op een onbekend tijdstip de eerste regel van de

94 Resmini, *Laach*, 59-60.

toegevoegde hymne op fol. 54v (zie hiervoor het kopje 'Inhoud'), die blijkbaar mettertijd was vervaagd, in inkt overgetrokken.

Later werd op het eerste dekblad in inkt de aantekening '(4264)' gemaakt: dit is het acquisitienummer waaronder de Deutsche Staatsbibliothek het handschrift in 1856 verwierf (het bibliotheeksstempel kwam op fols. 3v en 4r). Verder vinden we in inkt de aantekeningen 'Lm' en 'Lh' (dit zouden oudere signaturen kunnen zijn, maar dit valt niet na te gaan) en in potlood de aantekeningen 'Rose nr. 795' (waarschijnlijk door medewerkers van de Biblioteka Jagiellońska) en '2874,7' (ook de betekenis hiervan is niet duidelijk). Op het achterste dekblad, tenslotte, vinden we in potlood de aantekening '54 bl' (ofwel 54 Blätter), waarschijnlijk de aantekening van een medewerker van de Deutsche Staatsbibliothek bij een eerste collatie van het handschrift; een jongere hand streepte '54' door en verving dit door '53', waarbij hij toevoegde '(ab f 1!)'.

Provenance

Het handschrift is waarschijnlijk te Luik vervaardigd in opdracht van het adellijk stift van Munsterbilzen, bedoeld voor gebruik in de St.-Amorskapel te Maastricht. In ieder geval vanaf de vijftiende eeuw, maar mogelijk eerder, is het handschrift in het bezit van de abdij van Maria-Laach, tot de opheffing van de abdij in 1802; vervolgens komt het handschrift terecht in de collectie Liel; vanaf 1856 in het bezit van de Deutsche Staatsbibliothek te Berlijn. In 1941 wordt het handschrift naar Fürstenberg en later naar Grüssau gebracht, waar het in 1946 door Poolse troepen werd geconfisciseerd en vervolgens verdween. In 1974 werd bekend dat het handschrift in de Biblioteka Jagiellońska te Krakau wordt bewaard; vanaf 1981 ligt het daar voor onderzoek ter inzage.

Restauratie

Het handschrift draagt verschillende sporen van restauratie, waarvoor het werd uitgebonden en uiteengenomen. De meest in het oog springende restauratie is het versterken van de miniatuur op fol. 2v. Door de kleurvraat van het groene pigment (waarschijnlijk verdigris, een pigment op koperbasis) onder meer in het kader rondom de miniatuur was deze losgeraakt uit het blad. Men heeft toen met behulp van een soort Japans papier de miniatuur opnieuw vastgezet en aan de achterzijde – de rectozijde dus – verstevigd. Door het opnieuw inbinden aan het eind van het restauratieproces is er echter te veel spanning op het bifolium met de miniaturen gebracht, waardoor de linkerrand van het kader inmiddels weer is gebroken (stand van zake bij autopsie in 1996).

Verder zijn bij de restauratie ook verstevigingsstroken in de vouwen van de katernen aangebracht. Deze stroken bevinden zich in alle katernen, met uitzondering van katern VI; ze werden ook gebruikt om diverse bladen aaneen te lijmen. In de katernen I, III, IV, V en VIII werden de stroken telkens binnen het eerste bifolium aangebracht; in katern II werd de strook buiten op het eerste bifolium geplaatst. Op de scheiding tussen de katernen VII en VIII werd een strook aangebracht om fol. 51 aan fol. 52 te lijmen. Verder was in katern I het bifolium maculatuur gescheurd, want fol. 1 is doormiddel van twee stroken aan het voorplat en aan fol. 3 vastgeplakt, en verder bevindt zich nog een strook tussen fol. 1 en fol. 2. Tenslotte werd ook de rug van de band vernieuwd.

Het is niet duidelijk wanneer deze restauratie heeft plaatsgevonden; in Krakau heeft men naar eigen zeggen het handschrift nooit gerestaureerd, dus lijkt het er op dat dit nog voor de evacuatie van het handschrift in 1941 te Berlijn moet zijn gebeurd.⁹⁵ Helaas is in Berlijn een groot gedeelte van de archieven van de Deutsche Staatsbibliothek ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan, zodat geen restauratierapporten, rekeningen of andere documenten terug zijn te vinden die op deze restauratie betrekking zouden kunnen hebben. Het meest waarschijnlijke tijdstip

95 Vriendelijke mededeling van Dr. Marian Zwiercan bij mijn autopsie van het handschrift te Krakau op 9 en 10 september 1996.

voor restauratie lijkt dan de opname van het handschrift in de *Schausammlung* van de Deutsche Staatsbibliothek (in 1925) te zijn.⁹⁶

Inhoud

Het handschrift bevat als eerste de zogeheten *Gesta Sancti Servatii* (fol. 4r-53v), een door een anonieme auteur geschreven *Servatiusvita*, waarschijnlijk rond het begin van de twaalfde eeuw ontstaan. De proloog ontbreekt.⁹⁷

Verder bevat dit handschrift de *vita* van St. Amor (fol. 53v-54v), patroon van het adellijk stift van Munsterbilzen, door diaken Egbert. Ook hier ontbreekt de proloog, alsmede aanzienlijk teksverlies door het uitsnijden van een vijftal bladen.⁹⁸

Op het laatste blad (fol. 54) staat nog een hymne genoteerd uit de vespers ter ere van St. Maurus, bisschop van Verdun (*Fundator orbis qui plasmata regis*).⁹⁹

Bibliografie

- Acta Sanctorum: J. Bollandus, G. Henschenius e.a. (red.) *Acta Sanctorum*, Antwerpen 1643 ff.
 Berlière 1976: U. Berlière e.a. (red.), *Monasticon Belge*, IV, Luik 1976.
 Blume 1911: C. Blume, M. Dreves (red.), *Analecta hymnica medii aevi*, Leipzig 1886-1905.
 Boeren 1962: P. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht*, Maastricht 1962.
 Braun 1904: J. Braun, *Winke für die Anfertigung und Verzierung der Paramente*, Freiburg 1904.
 Braun 1907: J. Braun, *Die Liturgischen Gewandung im Occident und Orient: Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Freiburg 1907.
 Breslau 1995: R. Breslau, *Verlagert, verschollen, vernichtet...; das Schicksal der im 2. Weltkrieg ausgelagerten Bestände der Preussischen Staatsbibliothek*, Berlin 1995.
 Byvanck 1935: A. Byvanck, 'Kroniek der Noord-Nederlandse miniaturen II' in: *Oudheidkundig Jaarboek* 4, 1935, 10-37.
 Cahn 1982: W. Cahn, *Die Bibel in der Romanik*, München 1982.
 Cerny 1988: P. Cerny, *Die Buchmalerei im Kloster St. Amand während des 12. Jahrhunderts*, Amsterdam 1988 (dissertatie).
 De la Haye 1985: R. de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht*, Maastricht 1985.
 De la Haye 2006: R. de la Haye (red.), *Sint Servaas volgens Jocundus*, Maastricht 2006.
 Delaissé 1960: L. Delaissé, *Middeleeuwse miniaturen: van de Librije van Bourgondië tot het handschriftenkabinet van de koninklijke bibliotheek van België*, Amsterdam 1960.
 Dückers 1999: R. Dückers, 'Clastrum sine armario sicut castrum sine armamentario. De bibliotheek van de St-Laurentsabdij te Luik in de twaalfde eeuw', in: *Millennium*, 1999 (13-2), 105-22.
 Dückers 2001: R. Dückers, 'St-Laurent revisited', in: *Millennium*, 2001 (15-2), 172-4.
 Essen 1907: L. van der Essen, *Etude critique et littéraire sur les vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven/Parijs 1907.
 Garborini 1978: N. Garborini, *Der Miniator Sawalo*, Keulen 1978 (dissertatie).
 Hermans 1981: J. Hermans en G. Huisman, *De Descriptione Codicum*, Groningen 1981.
 Heylerhoff 1829: M. van Heylerhoff, 'Chapelles dependantes de S. Servais', in: *Annuaire de la Province de Limbourg*, s.l. 1829, 119-121.

96 Vriendelijke mededeling van Dr. Ursula Winter in een brief aan de auteur d.d. 1 april 1997.

97 Voor een editie van deze *vita*, zie Wilhelm, *Sanct Servatius*.

98 Voor een editie van deze *vita*, zie *Acta Sanctorum*, Vol. October IV, pp. 335-348.

99 Voor een editie van deze hymne, zie Blume, *Analecta hymnica*, 191.

- Huisman 1997: G. Huisman, *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen*, Leuven 1997.
- Kessen 1935: A. Kessen, 'Cultuurhistorische parallellen in het Midden- en Beneden-Maasgebied', PSHAL 71, 1935, 1-18.
- Koldewij 1985: A. Koldewij, *Der gude Sente Servas*, Assen/Maastricht 1985.
- Koninckx 1963: E. Koninckx, 'De Heiligen van Munsterbilzen' in: R. Vanheusden (red.), *Munsterbilzen 1300 jaar*, s.l. 1963, 1-9.
- Lapière 1981: M. Lapière, *La lettre ornée dans les manuscrits mosans d'origine bénédictine*, Parijs 1981.
- Lejeune 1941: S. Lejeune, 'De legendarische stamboom van St. Servaas in de middeleeuwse kunst en literatuur', in: PSHAL 77, 1941, 283-332.
- Masai 1968: F. Masai, 'Miniature Mosane ou miniature Saxonne? A propos du Sacramentaire de Wibald de Stavelot', in: *Scriptorium* 13, 1959, 22-26.
- Mayo 1984: J. Mayo, *A history of ecclesiastical dress*, Londen 1984.
- Mayor 1888: J. Mayor, *The Satires of Juvenal*, I-II, Londen 1888.
- Mazal 1986: O. Mazal, *Lehrbuch der Handschriftenkunde*, Wiesbaden 1986.
- Neuss 1887: H. van Neuss, *Inventaire des archives du chapitre noble de Munsterbilzen*, Hasselt 1887.
- Ornamenta 1985: A. Legner (red.), *Ornamenta Ecclesiae; Kunst und Künstler der Romanik*, Keulen 1985.
- Pacquay 1963: J. Paquay, 'De heiligen van Munsterbilzen en hunne verering', in: *Het oude land van Loon* 18, 1963, 1-15.
- Panhuysen 2011: Panhuysen, T., 'Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij van Maastricht'. In: PSHAL 147, 2011, 9-62.
- Resmini 1993: B. Resmini, *Das Erzbistum Trier 7: Die Benediktinerabtei Laach*, Berlijn/New York 1993.
- Rose 1903: V. Rose, *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, II 2, Berlijn 1903.
- Scheller 1995: R. Scheller, *Exemplum: Model-book drawings and the practice of artistic transmission in the Middle Ages (ca. 900-ca. 1470)*, Amsterdam 1995.
- Smits van Waesberge 1987: J. Smits van Waesberge, *Het grote Herodes- of Driekoningenspel van Munsterbilzen*, Hasselt 1987.
- Stiennon 1960: J. Stiennon, *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du Xle au milieu du XIIIe siècle. Reflet d'une civilisation*, Parijs 1960.
- Stiennon 1968: J. Stiennon, 'Les manuscrits à peintures de l'ancienne bibliothèque de l'abbaye Saint-Laurent de Liège', in: R. Lejeune (red.), *Saint-Laurent de Liège. Eglise, abbaye, hôpital militaire. Mille ans d'histoire*, Luik 1968, 137-160.
- Swarzenski 1974: H. Swarzenski, *Mosaner Psalter-Fragment*, Graz 1975.
- Szenassy 1978: I. Szenassy, *Maastrichts zilver*, Maastricht 1978.
- Traube 1907: L. Traube, *Nomina Sacra. Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung*, München 1907.
- Vanheusden 1950: R. Vanheusden, 'Munsterbilzen: overbrenging van de relieken naar Amorbach in 1499' in: *Het oude land van Loon* 5, 1950, 56-62.
- Vanheusden 1963a: R. Vanheusden, 'Inventaris van de kunstvoorwerpen in de kerk van Munsterbilzen', in: R. Vanheusden (red.), *Munsterbilzen 1300 jaar*, s.l. 1963, 48-52.
- Vanheusden 1963b: R. Vanheusden, 'Munsterbilzen, de abdij' in: R. Vanheusden (red.), *Munsterbilzen 1300 jaar*, s.l. 1963, 12-40.
- Van den Gheyn 1905: J. van den Gheyn, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I-VII, Brussel 1901-1905.
- Vlekke 1935: B. Vlekke, *St. Servatius: de eerste Nederlandse Bisschop in historie en legende*, Nijmegen 1935 (dissertatie).
- Watson 1934: A. Watson, *The early iconography of the Tree of Jesse*, Londen 1934.

- Wilhelm 1910: F. Wilhelm (red.), *Sanct Servatius oder wie das erste Reis in deutscher Zunge geimpft wurde. Ein Beitrag zur Kenntnis des religiösen und literarischen Lebens in Deutschland im elften und zwölften Jahrhundert*, München 1910.
- Wolters 1849: J. Wolters, *Notice historique sur l'ancien chapitre des chanoinesses nobles de Munsterbilsen*, Gent 1849.
- Wouters 1962: H. Wouters (red.), *Van pen tot pers; middeleeuwse handschriften en oude drukken uit Maastricht*, Maastricht 1962.
- Zender 1973: *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde. Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung*, Keulen 1973.

De verering van de H. Anna en Sint Servaas op een drieluik uit de vijftiende eeuw

Zijn rol in de strijd rond de Onbevleete Ontvangenis van Maria

Martine Penners-Raffutin^{1*}

Vertaald uit het Frans door H. Hondius en A.H.J. Penners.

De medische faculteit te Parijs bezit een grote collectie portretten van befaamde geneeskundigen, talloze schilderijen, wandtapijten, en een voortreffelijke bibliotheek. Een deel van deze collectie is opengesteld voor het publiek in het Musée d'Histoire de la Médecine. Helemaal achter in de expositiezaal hangt een drieluik uit de vijftiende eeuw (afb. 1-2).

Het behoort tot de topstukken van het museum. In het boek '*Le corps mécène*' worden zeven-tien schitterend geïllustreerde pagina's gewijd aan dit drieluik: '*Het leven en de familie van de H. Anna*'. In ditzelfde boek staat ook een ander schilderij '*De Heilige Familie met de H. Anna*', van Joos van Cleve.² Beide meesterwerken hebben niets van doen met geneeskunde. Ze zijn afkomstig uit de collectie van prof. Nicolas Gilbert, een medicus met een passie voor de Middeleeuwen. In 1927 heeft de familie een deel van zijn verzameling geschonken aan dit Museum.³

Dit drieluik wordt al in 1941 door Dom. S. Lejeune gepresenteerd in een artikel.⁴ Hierin behandelt hij een dertigtal kunstwerken van de vijftiende en de zestiende eeuw die Maria en Jezus voorstellen, in gezelschap van de H. Anna, haar drie echtgenoten, haar drie dochters en haar familie, waaronder Sint Servaas. Ondanks zijn keuze om het drieluik in deze

1 Hartelijk dank aan Professor J-L Kupper, P. George, K. Schutgens, J. Slangen, J-S. Schneider, R. de la Haye, F. Hovens en A. van Grevenstein-Kruse voor het kritisch lezen van dit artikel; met veel dank aan de Stichting Dr. P. Janssens die de vertaling mogelijk maakt. Hartelijk dank aan het Musée d'Histoire de la Médecine voor de toestemming om de foto van F. Donato in dit artikel te gebruiken.

2 *Le corps mécène, chefs d'œuvres de la Faculté de Médecine*, Cremer, G.A. red. (Parijs 2005) 62-79. Op het schilderij van Joos van Cleve moeten wij misschien Joachim zien en niet Jozef zoals op een andere schilderij van Joos van Cleve te zien in *Museum of Ancient Art, a selection of Works, Musées royaux des Beaux-arts de Belgique* (Brussel 2001) 52. Hartelijk dank aan Bernard Talmazan voor zijn verwijzing.

3 Geboren op 15 februari 1858 te Buzancy, arts in 1880, in 1902 wordt hij professor in therapie en in 1907 wordt hij gekozen tot lid van de Académie de Médecine. Hij sterft in 1927.

4 Lejeune S.M., 'De legendarische stamboom van Sint Servaas in de Middeleeuwse Kunst en Literatuur', in: *PSHAL* 77 (1941) 283-332.

Afb. 1: Expositiezaal van het Musée d'Histoire de la Médecine (foto auteur)

Afb. 2: Het drieluk in de expositiezaal (foto auteur)

samenhang te bespreken, bleef hij de mening toegedaan dat de devoties tot de H. Anna en die tot Sint Servaas zich los van elkaar ontwikkeld hadden. Niettegenstaande het feit dat in de vijftiende eeuw de pelgrims in groot aantal naar het graf van Sint Servaas te Maastricht kwamen en dat de koning van Frankrijk, Lodewijk XI, in de Sint-Servaas, de ‘Koningskapel’ heeft laten bouwen.

De motieven van de Franse koning om ver van zijn land deze kapel te stichten zijn tot nu toe niet grondig onderzocht. De meeste historici refereren aan een verhaal waarin sprake is van een wonderbaarlijke genezing bij een Hendrik van Beieren. Niemand kan met zekerheid aanwijzen wie deze man is. Koldewey houdt het bij een politieke provocatie van Lodewijk XI en denkt dat zijn vader Karel VII dit project heeft geïnitieerd uit “piété filiale” voor zijn moeder Isabeau van Beieren.⁵

Dit standpunt houdt echter geen rekening met de historische context: Karel stuurde zijn moeder in ballingschap naar Tours. Zij wordt in 1417 door Jan Zonder Vrees bevrijd en drie jaar later schenkt zij de kroon van Frankrijk aan de koning van Engeland en niet aan haar zoon. Het is even onwaarschijnlijk dat Lodewijk XI dit project zou verwezenlijkt hebben uit “piété filiale”.⁶ Sinds 1450 leefde Lodewijk, troonopvolger van Frankrijk, in onmin met zijn vader. Na zich zes jaar teruggetrokken te hebben op zijn domein van de Dauphiné, stelt hij zich onder bescherming van zijn oom, Filips de Goede, de hertog van Bourgondië en hertog van Brabant. Tot aan de dood van zijn vader in 1461 verblijft hij op het kasteel van

5 Koldewey A.M, *Der gude Sente Servas : de Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige en de middeleeuwen. De geschiedenis van de kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht*. Maastrandse Monografieën (groot formaat) 5 (Assen-Maastricht 1985) 173-194.

6 Koldewey, *Der gude Sente Servas*, 186: ‘Zijn zoon Lodewijk XI die hem in 1461 opvolgde als koning van Frankrijk, nam het plan over en verwezenlijkte een en ander.’

Afb. 3: Sint-Servaas, Noordmuur van de Koningskapel, Maastricht, 1463-1804 (foto auteur)

Genappe (bij Brussel). Tijdens dit verblijf heeft Lodewijk de regio leren kennen.⁷ De legende die deze stichting verbindt met de familie van Beieren is ontstaan toen deze familie, in de zeventiende eeuw, als een dynastie, de zetel van de prins-bisschop van Luik bezet heeft. De verschillende teksten uit 1463, 1478, 1483 over deze stichting tonen aan dat het de keuze van Lodewijk XI zelf is geweest: alleen “*sijnere devocien*” naar Sint Servaas wordt er in vernoemd.⁸ Van de ‘Koningskapel’ is vandaag nog steeds een kunstig bewerkte zijmuur te zien (afb. 3).

Dat de latere koning van Frankrijk zijn kinderen de namen Joachim en Anna gaf, blijft vaak onopgemerkt. Op 27 juli 1459 wordt in Genappe het eerste kind van Lodewijk en zijn echtgenote, Charlotte van Savoye, geboren. Zij geven hem de naam Joachim. Twee andere kinderen worden eveneens op het grondgebied van Filips de Goede geboren: eind mei of begin juni 1460 wordt een dochttertje (of een zoontje) geboren, die de naam Louis(e) gaat dragen. Het sterft na enkele weken.⁹ In maart of april 1461, wordt een dochter geboren en ze krijgt de naam Anna, de latere Anna van Beaujeu.

De doopplechtigheid van Joachim begin augustus in Genappe verliep met veel pracht en praal. Een bewijs zowel van de blijdschap van Lodewijk (hij is dan al 36 jaar) als van de

7 Koldewij rept met geen woord over dit verblijf.

8 RHCL / GAM, Raadsverslag 1600, fol 51v/p.431; Indivieze Raad, inv. nr. 228/2202; RHCL / RAL, Archief van het kapittel van Sint-Servaas, inv. nr. 237. Altaar van de Allerheiligste Verlosser en de Heilige Maria in de Koningskapel; inv.nr. 1766, p. 479.

9 Een meisje, volgens J. Heers en J. Favier; een jongen, volgens meester Gond Salve, ADN, B 2040, f° 149v en 150r, geciteerd door R. Ambühl, ‘Le séjour du futur Louis XI dans les pays de Philippe le Bon (1456-1461)’, in: *Cercle d'Histoire et d'archéologie du pays de Genappe* 13 (Genappe 2002) 90.

Afb. 4: Gisant in marmer van Joachim, Mariakapel (tot 1867), Halle, ca. 1460 (foto auteur)

rijkdom van zijn gastheer. Helaas sterft Joachim vier maanden na zijn geboorte, op 29 november. Zijn grafmonument van zwart marmer bevindt zich nog altijd in de Mariakapel van de Onze Lieve Vrouwekerk in Halle (afb. 4). Lodewijk was op de geboortedag van Joachim daarheen gegaan om Maria te bedanken.¹⁰ Zou een troonopvolger, die duidelijk de wil heeft om te regeren, zich bij de naamskeuze van zijn eerste kind laten leiden door de heiligenkalender, omdat het feest van H. Joachim valt op 26 juli, zoals de historicus R. Ambühl suggereert?¹¹ Dit is

niet waarschijnlijk. De naam Joachim is onbekend binnen de Franse dynastie. De historicus Paul Murray Kendall kwalificeert deze keuze als ongebruikelijk en daagt de Franse historici uit om dit verder te onderzoeken.¹² In een voetnoot maakt hij gewag van de persoonlijke verering van Lodewijk voor de Maagd Maria enerzijds en van de wijd verbreide verering van Joachim in de vijftiende eeuw anderzijds. De historici Jacques Heers en Jean Favier staan niet stil bij deze naamskeuze, de kroniekschrijvers uit de vijftiende eeuw evenmin.¹³

L. Goosen behandelt uitvoerig de opkomst in de vijftiende-zestiende eeuw van de devotie voor de ouders van Maria in het boek *'Van Andreas tot Zacheus'*.¹⁴ Op veel plaatsen in Europa en op talloze kunstwerken worden de H.H. Anna en Joachim afgebeeld: van Pisa tot Kiev, van Novgorod tot Darmstadt, van Chartres tot Palma de Mallorca en van Brussel tot Utrecht. Er is dus sprake van een Europese belangstelling voor Anna en Joachim. Hij noemt de Faculté de Médecine, in Parijs als vindplaats voor het drieluik *Het leven en de familie van de H. Anna* (afb. 5).¹⁵

Voor meer informatie over het drieluik verwijst hij naar een boek van Ton Brandenburg.¹⁶ Dit behandelt geschriften en kunstwerken, die als thema hebben de H. Familie en de H.

10 P.-M. Kendall, *Louis XI* (Parijs 1974) 87.

11 Ambühl, *Le séjour du futur Louis XI*, 87.

12 Kendall, *Louis XI* (noot 2) 87.

13 J. Heers, *Louis XI, Le métier de roi* (Parijs 1999); J. Favier, *Louis XI*, (Parijs 2001).

14 L. Goosen, *Van Andreas tot Zacheüs Thema's uit het Nieuwe Testament en de apocriefe literatuur in religie en kunsten* (Nijmegen 1992) 13-18.

15 Parijs, Musée de la Médecine, inv.nr. 89.01.0030.

16 Brandenburg, T., *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)* (Nijmegen 1990); Recensie van W. Frijhoff in: *Archives des Sciences Sociales des religions*, 74 (1991), 228-229.

Anna in de vijftiende en zestiende eeuw in de Lage Landen en in het Rijnland, zowel inhoudelijk als in hun context. Het boek legt ook een relatie tussen het drieluik en twee levensbeschrijvingen van de H. Anna: één van de hand van de kartuizer Pieter Dorlaent en één van zijn tijdgenoot, de dominicaan J. van Denemarken.¹⁷ Brandenbarg gebruikt in zijn analyse vaak de woorden 'propaganda' en 'succes'. Deze begrippen komen ons erg modern voor. Ze doen denken aan een bewuste benadering van een doelgroep, met het oog op het promoten van een product, dus aan marketing. Brandenbarg toont duidelijk aan dat er in de vijftiende en begin zestiende eeuw sprake was van een directe samenhang en dynamiek tussen de geschriften over de H. Anna en de schilderijen die haar en haar familieleden voorstellen. Door deze kunstwerken ontstaat er in het publieke domein een draagvlak voor de idee van de Onbevleete Ontvangenis van Maria, een idee dat toen zijn aanhangers, maar ook zijn tegenstanders kende. Het theologisch meningsverschil hierover kent in de vijftiende eeuw een hoogtepunt. Deze controverse is volgens hedendaagse historici niet los te zien van de ontwikkeling van de devotie tot de H. Anna.¹⁸ Lejeune, die de legendarische stamboom van Sint Servaas in de middeleeuwse kunst bestudeert, rept met geen woord over dit verband. Toch is het drieluik meer dan alleen een familieportret of een genealogie.

Eerst behandel ik het middenpaneel, daarna het linker zijpaneel en het rechter zijpaneel. Na de klassieke beschrijving en interpretatie van het middenpaneel, stel ik een andere zienswijze voor. Een vergelijking met andere kunstwerken die ook de afstamming van de H. Anna uitbeelden, onderstrepen het specifieke karakter van dit middenpaneel.

Het linker zijpaneel verhuult een ingewikkelde eigentijdse problematiek. Om daar zicht op te krijgen kies ik voor een viertal excursen met als onderwerp:

Excurs 1: De historische context van de theologische controverse in de vijftiende eeuw.

Excurs 2: Een kritische theologische reconstructie van het geloof in de Onbevleete Ontvangenis, die uiteindelijk zal leiden tot de dogmaverklaring in 1854.

Excurs 3: De heiligenlevens van de H. Anna of *Histoires van de H. Anna*, om het succes van deze devotie beter te begrijpen.

Excurs 4: De rol van boeken en afbeeldingen bij deze devotie.

Na de beschrijving van het rechter zijpaneel staan we stil bij de Sint-Servaas-verering en de mogelijke rol die de devotie tot de H. Anna daarin speelde. Alvorens af te sluiten waag ik een hypothese wat betreft de opdrachtgever van het drieluik.

17 P. Dorlaent (1454-1507) schrijft: *Legenda sanctae Annae* 1496, *Historia perpulchra de Anna sanctissima* 1498. *Historie van sint Anna (Dietse historie)* 1501 J. van Denemarken, geboren in de buurt van Vinkenveen. *Die Historie, die getijden ende die exempelen vander heylicher vrouwen sint Annen*. Hij schrijft een heiligenleven over Sint Josef, een levensbeschrijving over Joachim; ongetwijfeld een priester. Drie uitgaven 1490/1491 et 1493, drie nieuwe uitgaven in 1496-1497; tien van 1490-1500 en vijftig tot in 1550.

18 Perier-d'Ieteren, C. Gesche-Koning, N., *Guide Bruxellois des retables des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVI siècles) Bruxelles et environs* (Brussel 2000) 61.

Afb. 5: Meester van het gezicht op Sint Goedele, Het leven en de familie van de H. Anna, Brussel, ca. 1475-1500.
(Musée de la Médecine, Parijs © foto: Fabio Donato).

Het middenpaneel

a. De klassieke interpretatie

In 1935 publiceerde de kunsthistoricus Charles Sterling een beschrijving van het drieluik ten behoeve van een tentoonstelling van de kunstcollecties van de Medische faculteit van Parijs.¹⁹ Het boek *'Le corps mécène'* volgt deze beschrijving.

Het drieluik heeft een hoogte van 113 cm. Het bevat een middenpaneel van 83 cm breed, met twee zijvleugels van elk 38 cm breed, samen een totale breedte van 159 cm. Sterling staat allereerst stil bij het middenpaneel, dat in negen vakken is verdeeld. Hij kiest ervoor om het middenpaneel te lezen in horizontale richting, van links naar rechts, eerst de bovenste rij en vervolgens naar beneden.

Op de bovenste reeks (afb. 6) staan links: Stollanus en Emerentia, de ouders van de H. Anna, met hun twee dochters Anna en Ismeria. In het midden: Joachim, wiens offerande op de grond gesmeten wordt door de hogepriester en 'een jood' die hem bespot. Rechts: het weerzien van Joachim en Anna bij de Gouden Poort.

Op de middelste reeks (afb. 7) staan links opnieuw Joachim en Anna met hun dochter Maria. In het midden: de H. Anna, in een tuin, met aan haar voeten Maria, die speelt met haar zoon. Rechts, Anna met Cleophas, haar tweede echtgenoot, en hun dochter Maria-Cleophas.

Op de onderste reeks (afb. 8) staan links: Maria-Cleophas met haar echtgenoot Alpheus en hun vier kinderen: Jozef de rechtvaardige, Simon, Judeas en Jacobus de Mindere. In het midden: de H. Anna met Salome, haar derde echtgenoot, en hun dochter Maria. Rechts: Maria-Salome met haar echtgenoot Zebedeus en hun twee kinderen: Johannes en Jacobus de Meerdere.

Volgens Sterling komt de opeenvolging van deze taferelen overeen met het chronologische verhaal over de gebeurtenissen in het leven van de H. Anna. Maar hij geeft niet aan om welk verhaal het gaat.

Op grond van stijlkenmerken denkt hij dat de oorsprong van het drieluik in de Zuidelijke Nederlanden gezocht moet worden. Vanwege het woordgebruik in de twee opschriften en de aanwezigheid van Sint Servaas lieert hij het drieluik aan de regio Maastricht-Aken. De kleding maakt een nog meer exacte datering van 'dit hoogst interessante schilderstuk mogelijk: tussen 1475 en 1485'. Zeventig jaar na Sterling wordt het drieluik in *'Le corps mécène'* nog steeds toegeschreven aan een anonieme schilder uit de vroeg-Nederlandse School.

In de Nederlanden echter werd dit werk in verband gebracht met een andere naam. In 1941 meende Lejeune dat het drieluik van de hand was van 'de Meester van Sint Goedele'.

19 C. Sterling, *L'art à la Faculté de Médecine de Paris, Exposition des collections artistiques de la Faculté de Médecine de Paris* (Parijs 1935) 3-5, met een inleiding van Paul Valéry.

Afb. 6: Bovenste reeks.

Afb. 7: Middelste reeks.

Afb. 8: Onderste reeks.

Brandenburg neemt deze toeschrijving over. Op grond van stijlenmerken en overeenkomsten, zoals de wisselende positie van de handen, de afgebeelde gebouwen en de aureolen, worden verschillende kunstwerken onder deze naam gebundeld. Omdat de kathedraal van de H.H. Michiel en Goedele op een paneel te herkennen is, heeft het de naam gekregen van de 'Meester van het gezicht op Sint Goedele'. Deze aanduiding is heel betrekkelijk, maar ze verwijst naar een locatie, namelijk de kathedraal te Brussel.²⁰ Ik laat het aan kunsthistorici over om hier verder onderzoek naar te doen.²¹

b. Een andere kijk op het middenpaneel

Gaat het om een verhaal?

Afb. 9: Joachim in de Tempel.

Afb. 10: De rodelaar.

Volgens Sterling is de voorstelling van het drieluik gebaseerd op het apocriefe verhaal van het Protoevangelie van Jacobus. Dit apocriefe geschrift wil aanvullen wat ontbreekt in de verhalen van de evangeliën, zoals namen van de ouders van Maria: Joachim en Anna. Dankzij Jacobus de Voragine raakt dit Protoevangelie met andere teksten uit de vierde, vijfde en zesde eeuw, in de dertiende eeuw bekend. Zijn bundel behandelt feesten en heiligenlevens onder de titel '*Legenda aurea*'.²²

Maar volgt het middenpaneel wel dit verhaal over het leven van de H. Anna? Slechts twee paneeltjes van het middenpaneel, de tempelscène en de ontmoeting bij de Gouden Poort, geven een gebeurtenis weer uit het leven van de H. Anna. In de tempelscène, het tweede paneel van de bovenste reeks, wordt het offer van Joachim door de tempelpriester geweigerd, omdat hij geen kind heeft. De hand die zich krampachtig vastgrijpt aan de kleren drukt het verdriet van Joachim uit. In deze scène wordt alleen de naam van Joachim vermeld (afb. 9). Volgens Sterling is Ruben de persoon achter Joachim, en heeft hij een spottende gelaatsuitdrukking (afb. 10). Het Protoevangelie van Jacobus duidt Ruben aan als de priester die het offer weigert. Goosen merkt op dat er, afhankelijk van het verhaal,

20 *Catalogue inventaire de la peinture ancienne Musées royaux des Beaux-arts de Belgique*. (Brussel 1984) 352, inv. nr. 4348 Maria in de tempel. De torens achter de ouders van de H. Anna, op het drieluik, kunnen vergeleken worden met afbeeldingen van panoramische overzichten van Brussel en haar ommuring van Jean-Baptiste Bonnecroy in: *Met passer en penseel: Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld: Catalogus t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België* (Brussel 2000).

21 Volgens Lejeune en Brandenburg is de tekst van de banderollen in de linkervleugel niet te ontcijferen. Heeft er wellicht een restauratie plaats gevonden na de brand in het museum in 1992? Ze zijn op het ogenblik perfect leesbaar.

22 J. de Voragine, *La légende dorée* (Parijs 1967), II, 171-183.

verschillende namen gebruikt worden. Door de houding van zijn hand en zijn hoofd lijkt hij het nieuws te willen verspreiden van de weigering van de offergave, als een roddelaar die iemand iets in het oor fluistert. Hij wil de schande verspreiden die Joachim ten deel valt, waardoor Joachim de bergen in vlucht

In het paneel ernaast zijn we al bij het weerzien van Anna en Joachim. Wat ondertussen is gebeurd, wordt niet uitgebeeld. Giotto schildert in de kapel van Scrovegni (1304-1305), het hele verhaal. Hij schildert alle opeenvolgende scènes: Joachim die verjaagd wordt uit de tempel, de bergen in vlucht; zijn droom, de boodschap van de engel aan de H. Anna, het offer van Joachim, enz. In de vijftiende eeuw is dit verhaal al zo bekend dat enkele scènes voldoen om het hele verhaal te illustreren. Op het drieluik van Parijs is gekozen voor slechts twee scènes: die van de tempel en de scene aan de 'Gouden Poort'. Op deze laatste scene buigen Anna en Joachim zich naar elkaar toe (afb. 11). Ook al nemen ze elkaar in de armen, door de aureool van Anna blijft er afstand.²³ Bij Giotto neemt Anna het hoofd van Joachim met haar twee handen vast; dat geeft een ongekennde intimiteit; hun gezichten raken elkaar en beiden dragen een aureool. Joachim heeft ook een aureool in het getijdenboek van Catharina van Kleef (afb. 12).²⁴

Op de achtergrond van de ontmoeting wordt de goddelijke interventie zichtbaar, in de vorm van een engel, zwevend boven Joachim (afb. 13). Hij ligt in het gras te slapen, omringd door schapen. In zijn droom krijgt hij het goede nieuws dat de schoot van Anna gezegend is.

Op de zeven andere paneeltjes zien we volwassenen met hun kinderen. De volwassenen zijn te herkennen aan hun namen die erbij vermeld staan. Deze komen allemaal voor in de tekst van Jacobus de Voragine, behalve twee: die van de ouders van Anna, Emerentia en Stollanus. We komen hier nog op terug. De voorstelling komt erg statisch over. Het middenpaneel vertelt niet het hele verhaal van Voragine, maar slechts een deel.

Het thema vanitas

Al bij een eerste aanblik valt het overheersende rood en goud in de kleeding op: tot drie keer toe is Joachim in een rode mantel gehuld, Anna vier

Afb. 11: De ontmoeting van Joachim en Anna bij de Gouden Poort.

Afb. 12: Meester van Catharina van Kleef, Ontmoeting bij de Gouden Poort, Utrecht, ca. 1440.

Afb. 13: De droom van Joachim.

23 Het hoofddeksel van Joachim is hetzelfde als dat in de *Heilige Familie*, van de Meester van Liesborn (1470), dat zich bevindt in het Catharijneconvent, te Utrecht, aangehaald in Brandenburg, *Heilig familieleven*, 23. Joodse vrouwen zijn niet perse als zodanig herkenbaar, mannen wel.

24 New York, Morgan Library & Museum, Ms M 917, 44.

keer. Ook vier kinderen zijn in het rood gekleed. Maria Salome draagt een elegante rode jurk. Gouddraad van brokaat fonkelt in de plooien van de stoffen. Het goud schittert in de hoofddeksels van de vrouwen, behalve bij Anna en Maria. En dan zijn er nog de accessoires (sieraden, gespen, ceinturen, wandelstaven). Het goud zien we terug in de namen, zeer mooi gekalligrafeerd, sommige voorafgegaan door een hoofdletter S of door een A; aureolen schitteren rond hoofden. Degenen die wel een aureool dragen onderscheiden zich van diegenen die er geen dragen. De kinderen en kleinkinderen van de H. Anna worden zo in waardigheid onderscheiden van anderen. Het drieluik telt vijftig personages. Van de eenendertig namen op het middenpaneel zijn er zesentwintig in goud. Alles ademt een sfeer van overvloed. Met deze overdadige weelde in kleding en accessoires wil men in de vijftiende eeuw de mens bewust confronteren met de ijdelheid der dingen, dat deze wereld als een illusie voorbijgaat, vergankelijk is. Het is een oproep werk te maken van zijn eeuwige zaligheid. De rijkdom van de kleding moet dienen als contrast met wat wezenlijk is, namelijk de vertederende naaktheid van het kind Jezus. De soberheid van de Verlosser staat in schril contrast met al die overdaad. Dit spel met tegenstellingen hebben latere generaties niet altijd zo begrepen. Johannes van het Kruis kan geen begrip meer opbrengen voor de uitbeelding van heiligen in zulke weelderige kostuums.²⁵

Inkeer

Bij de personen van het middenpaneel is de achtergrond zeer wisselend. Op de panelen in de vier hoeken zien we een landschap met een voorname woning, stadsmuren en kerk. Alles is geschilderd in de bouwstijl van de vijftiende eeuw. Het zijn decors van 'buiten' (afb. 14-15-16-17).

Ze zijn hier niet zomaar afgebeeld. Zij zijn als het ware een vertaling van psalm 48: *'Maak een rondgang langs heel de Sion en tel daar toren voor toren; bekijk haar muur aandachtig, laat uw ogen langs haar paleis dwalen en vertel aan iedereen die na u komt: Zo is onze God, onze God voor altijd en*

Afb. 14: Bovenste reeks, hoek links.

Afb. 15: Bovenste reeks, hoek rechts.

²⁵ Waaijman, K., *Handboek Spiritualiteit. Vormen, grondslagen en methoden* (Ten Have 2010) 240.

eeuwig, de God die ons leidt, tot in eeuwigheid'. De Heilige Familie in een Brabants decor, getuigt van de opvatting dat het ook hier heilige grond is, zoals in Jeruzalem. In zijn hagiografie onderstreept Jan Gielemans, onderproost van de kanniken van H. Augustinus in Rode-Klooster (Oudergem), dit patriotistisch standpunt.²⁶

De vijf andere panelen plaatsen de personen in een interieur: Het paneel midden in de bovenste reeks toont ons het interieur van een Joodse tempel. Daar ontbreekt wat op de vier andere panelen steeds terugkomt: het interieur is steeds omgeven door een tuinmuur.

Links, op de middelste reeks, achter Joachim met Anna en haar dochter Maria, zien we door de poort een muur van roze baksteen en een tuin. De rest van het decor bestaat uit ramen, een houten bankje met rode kussens (afb. 18). Rechts ontwaren we via het raam eenzelfde roze stenen muur en een tuin. Binnen staat Cleophas, de tweede echtgenoot van Anna, Anna zelf en Maria-Cleophas, voor een geopend dressoir, bedekt met kostbare voorwerpen: borduursels, zwarte flessen en een glas (afb. 19). In het midden van de onderste reeks, staat in een open ruimte tussen twee muren Salome, de derde man van Anna, in gezelschap van Anna en hun dochter. Een imposante muur van roze baksteen sluit de tuin af (afb. 20). Via dit paneel, daar waar de muur het meest zichtbaar is, worden onze ogen als het ware uitgenodigd om naar boven te kijken naar het paneel in het midden. Daar zit de H. Anna op een muurtje, met daarboven een baldakijn (afb. 21). Zij is helemaal verdiept in een boek. Maria zit gehurkt aan haar voeten, in het gras, met het Kind op haar schoot. Jezus krijgt van haar een appel. In haar visioenen, die rond 1455 in Rome door Pierre d'Alvastre werden gepubliceerd legt de H. Brigida van

Afb. 16: Onderste reeks, hoek links.

Afb. 17: Onderste reeks, hoek rechts.

Afb. 18: Middelste reeks links.

²⁶ Hazebrouck-Souche, V., *Spiritualité, sainteté et patriotisme, Glorification du Brabant dans l'oeuvre hagiographique de Jean Gielemans (1427-1487)*, Hagiologia 6 (2007)

Afb. 19: Middelste reeks rechts.

Afb. 20: Onderste reeks midden.

Afb. 21: Midden.

Zweden (1303-1373) een verband tussen de appel en de rol van Maria in het verlossingswerk.²⁷ Maria zegt tegen haar: 'Ik ben het dichtst genaderd bij Hem in zijn lijden... zijn smart was mijn smart, zijn hart was mijn hart, want zoals Adam en Eva de wereld hebben verkwanseld vanwege een appel zo hebben mijn lieve Zoon en ik hem verlost als door één hart'.²⁸

Vanaf de dertiende eeuw wordt de figuur van Maria ook herkend in de 'beminde' van Het Hooglied. De 'naakte' Christus die gevoed wordt op de knieën van Maria, zou een verbeelding zijn van de tekst uit Ezechiël 44,3: 'de Heer de God van Israël, is erdoor binnengekomen en daarom moet ze gesloten blijven. Alleen de vorst mag in die poort plaatsnemen om voor het aangezicht van de Heer te eten'. Maria is de poort en Jezus de vorst.²⁹

De verdeling van het middenpaneel in drie maal drie paneeltjes, en de drie personen voor een bakstenen muur, kan verband houden met een voorliefde

27 Brigida van Zweden (1303-1373) dochter van een prins, was getrouwd met Prins Ulf Gudmarson, met wie ze acht kinderen kreeg. Nadat ze in 1344 weduwe werd, stichtte ze de Orde van de Allerheiligste Verlosser. Ze is naar Compostella, Rome en Jeruzalem op pelgrimsreis geweest. Vanwege haar befaamde visioenen werd ze in 1391 heilig verklaard. Haar feestdag is op 23 juli.

28 *La vie et les révélations de sainte Brigitte, livres-mystiques.com.* voor alle citaten. Hoofdstuk 35 boek 1.

29 M. Devigne, *La sculpture Mosane du XIIe au XVIe siècle. Contribution à l'étude de l'art dans la région de la Meuse Moyenne*, (Parijs Brussel 1932) 35-37.

in die tijd voor het getal drie, als een verwijzing naar de Drie-eenheid. Jan van Denemarken legt in zijn tekst van de *Historie van de H. Anna*, expliciet deze relatie. Hij verdeelt zijn boek eveneens in drie hoofdstukken, want de H. Anna hield van dit getal vanwege 'de almachtige God, te eren in drie personen'.³⁰ Op het middenpaneel staan zes boeken of handschriften op perkament afgeschilderd.

Op elk paneeltje waar Anna staat, komt de bakstenen muur terug. Door deze muur, die afsluit naar buiten, ontstaat naar binnen een omheinde, besloten en veilige plek: de *hortus conclusus*, symbool voor de maagdelijkheid van Maria. De ogen moeten op het midden gericht worden en die plek moet vastgehouden worden! Door het verschil in achtergrond tussen de vier hoekpanelen en de andere panelen ontstaat een richting van buiten naar binnen.

Daarom kom ik tot een andere leeswijze dan de horizontale. Ik kies voor een dynamische lezing, vanaf het middelste rij aan de twee kanten naar beneden en vervolgens weer in het midden naar boven. We hebben te maken met twee krachtlijnen die elkaar versterken: het contrast tussen overvloed en soberheid wil onze ogen leiden naar de prille eenvoud van de naakte Jezus in het midden. De binnen- en buitendecors willen ons door hun beweging van buiten naar binnen, eveneens op dat centrum wijzen. Zo wil men alle aandacht richten op deze plek van rust die uitnodigt tot stille overpeinzing, verinnerlijking en het zoeken van de eeuwige zaligheid.

c. Vergelijking met andere kunstwerken

Om het specifieke karakter van het middenpaneel beter te begrijpen wil ik een vergelijking maken met drie kunstwerken uit die tijd. Ook Lejeune illustreert zijn artikel met elf foto's van Heilige Maagschap van de vijftiende eeuw.

Allereerst het linker paneel van het altaar van de Dortmunder Propsteikirche. Dit meesterwerk in de kerk van de dominicanen werd in 1937 naar aanleiding van een tentoonstelling definitief toegeschreven aan Derick Baegert.³¹ Het hele altaarstuk toont in het midden de kruisiging en rechts de aanbidding van de drie koningen. Op het linkerpaneel zien we Anna met een geopend boek op haar knieën (afb. 22). Zij kijkt niet in haar boek, maar naar het Kind Jezus, haar hoofd lichtjes naar Hem toe gebogen. In het midden zit Maria met Jezus op schoot. Jezus is gekleed. Het werk is niet onderverdeeld in afzon-

³⁰ Brandenbarg, *Heilige familielevens*, 45. Jan van Denemarken: "Die bedudenisse van desen boecke".

³¹ Dortmund, Prosdijskerk, altaarretabel, linkervleugel. Lejeune, *De legendarische stamboom*, refereert aan de tentoonstelling te Munster: 'Der Maler Derick Baegert und sein Kreis'. Hij geeft zijn commentaar op pagina 310, maar de afbeelding 16, op pagina 322, is niet de H. Maagschap van Dortmund.

Afb. 22: Derick Baegert, De Maagschap van Maria, Dortmund, 1470-1475 (© foto Rolf-Jürgen Spieker).

derlijke panelen. Mannen en vrouwen zijn echter van elkaar gescheiden. Op het drieluik is steeds sprake van echtparen. Op de voorgrond, aan beide zijden van Maria, zien we vrouwen, in al hun pracht en praal; op de achtergrond zien we van de meeste mannen alleen hun gezichten, die onderling zeer verschillen. Helemaal links: Sint Joris met de hoed in zijn hand is vreemd. Hij behoort niet tot de familie. Dat verwijst naar de persoonlijke devotie van de opdrachtgever, de hertog van Kleef. Geen enkel aureool onderscheidt de personen van elkaar. Geen enkele 'S' gaat vooraf aan een naam. De vrouwen geven alle aandacht aan de kinderen. Hun houding raakt ons door de nabijheid, de intimiteit die ze durven laten zien in hun onderlinge relatie. Het zijn houdingen van alle tijden: Elisabeth streelt het hoofd van Johannes de Doper, de blik van de H. Anna is een en al tederheid. Maria-Cleophas kijkt geamuseerd naar haar kinderen, die met kersen spelen. Het zogen van Sint Servaas, op de voorgrond, is ontroerend, in al zijn eenvoud. Alles ademt een familiale sfeer uit. Toch gaat alle aandacht uit naar Maria, vanwege haar centrale positie. De stenen troon, de kroning, de bescherming door de engel, het baldakijn. Dit alles plaatst haar in een koninklijke, goddelijke sfeer. Zoals in Parijs houden Maria en Maria-Salome (links, in een groene jurk) een roos of een vrucht in de hand.³² Ook hier zijn de personen te herkennen aan hun naam (tweeëntwintig in totaal) en er is een grote variatie in kleding, in hoofddekseis en kleuren. In tegenstelling tot Parijs worden hier de vrouwen geëerd als moeder, met in hun midden de gekroonde moeder van de Verlosser, moeder van allen. Ook zijn er maar twee boeken te zien, in de handen van Simon en Anna.

Het tweede schilderij *De Maagschap van Maria* is van de vijftiende eeuw en afkomstig uit Westfalen. De naam van de schilder is niet bekend. Het bevindt zich in de Schatkamer van Sint-Servaas te Maastricht (afb. 23) ³³.

De gouden achtergrond en de rode kleur van de kleren springt in het oog. Zoals op het drieluik zit Maria aan de voet van Anna. Maria heeft haar rechterhand losjes op haar knie en wijst naar Jezus met een gebaar dat kenmerkend is voor Maria op Byzantijnse ikonen. Zij houdt een soort bloemknop tussen duim en wijsvinger. Zoals in Parijs zijn de vele personen te herkennen aan hun naam en zijn er veel boeken en handschriften.³⁴ Maar in tegenstelling tot de statische opstelling in Parijs lijkt hier iedereen in beweging. Tussen de vier mannen boven, links en rechts wordt er stevig gediscussieerd, ook met de handen. Dat doet me denken aan het 'leren' in het joodse leerhuis. Net zoals in de eerste vergelijking zijn de kinderen aan het spelen en hebben moeders lichamelijk contact met hen. Jacobus de Meer-

32 Zie ook *Cataloog* 1984, inv.nr. 365: *De maagd en het kind*, Joos van Cleve, 59.

33 Maastricht, Schatkamer, Sint-Servaasbasiliek, Bruikleen R.B.K. inv.nr. N.K. 1793.

34 Van Leeuwen, Charles, 'Matthaeus Herbenus (1451-1538) humanist van het Sint-Servaaskapittel', in Eric van Royen red., *Maastricht Kennisstad 850 jaar onderwijs en wetenschap* (Maastricht 2011) 39. Hij heeft de hoeveelheid boeken opgemerkt, en noemt als reden de overgangperiode naar de renaissance zonder de religieuze context te noemen.

Afb. 23: Anoniem werk, *De Maagschap van Maria*, Westfalen, vijftiende eeuw
(© Verlag Schnell & Steiner, Regensburg, foto Andreas Lechtape)

dere speelt verstoppertje onder de mantel van Maria-Salome, en Jacobus de Mindere, die wordt vast gehouden door zijn vader, speelt met een bril; met de andere hand grijpt hij naar de mantel van zijn moeder. Maria valt op door haar ingetogen zwarte jurk en Jezus door zijn witte hemd. Ze vormen duidelijk het middelpunt. Sommige kinderen, zoals helemaal links Sint Servaas dragen een aureool met stralen. Hier wordt een zeer talrijke, succesvolle, gelukkige en heilige familie afgebeeld. Een groot contrast met de ernstige uitstraling van het drieluik van Parijs.

Het derde paneel '*De Heilige Maagschap Sint Anna*' bevindt zich in het Museum voor Schone Kunsten van Gent (afb. 24).³⁵ Het is van een anonieme meester uit Zuid-Nederlandse school. De afmetingen zijn: 113 x 74 cm. Brandenburg publiceert het in zwart-wit.³⁶ Niet alle vrouwen worden op de voorgrond afgebeeld: Elizabeth en Ismeria staan achteraan, tussen de mannen. Jozef wordt afgebeeld als een jonge man, naast Maria. Dat is bijzonder. Er zijn duidelijk minder aureolen dan in Parijs: alleen achter de hoofden van de kleinkinderen van Anna, en achter dat van Anna, Maria en Sint Servaas. Ondanks het

35 Gent, Museum voor Schone Kunsten, inv.nr. 1906B.

36 Brandenburg, *Heilig familie* even, 57.

feit dat een verdeling in panelen ontbreekt, zijn er meer punten van overeenkomst met het drieluik van Parijs. Allereerst de centrale plaats van de H. Anna, zittend op een troon; vervolgens Maria, met Jezus aan haar voeten. Anna leest in een boek dat hier op het hoofd of eerder op het aureool van Maria rust. Zij houdt haar handen gevouwen in gebed. Rechts van Anna zien we Emerentia, haar moeder, die naar Anna wijst. Achter Emerentia staat Ismeria, zij houdt een kind in haar armen. Het kind draagt vol trots bisschoppelijke gewaden: Sint Servaas. Parallel hieraan, achter Jozef, zien we Elizabeth en Johannes de Doper. De gezichten van alle leden van de familie, de mannen, de vrouwen en zelfs de kinderen (eerder jonge mannen) lijken ernstig, als in gedachten verzonken. Het merendeel van de personages heeft de blik gericht op Jezus en Maria. Ook hier veel boeken en perkamentrollen. Het lijkt alsof de personages door het lezen ervan met elkaar verbonden worden. De H. Anna is verdiept in haar boek en wordt omringd door haar familie. Ze lijken allen even godsvruchtig als zichzelf. Ook hier is Jezus naakt. Het decor is een tuin, omheind door een haag van rozen met daarboven het glorend ochtendlicht. Ook dit werk ademt een sfeer van introspectie, ernst en meditatie.

Ook als een kunstwerk dezelfde personen afbeeldt en ongeveer dezelfde titel draagt, wil dat nog niet zeggen dat het dezelfde boodschap wil uitdragen. De ongedwongen huiselijke sfeer van de eerste twee werken vormt een schril contrast met de sfeer van stille overweging, bij het werk uit Gent en het drieluik van Parijs. Daar wijzen de handen van de afgebeelde personen allemaal naar het midden, daar waar Anna aan het mediteren is, waar Maria de Vorst voedt met een appel, en waar iedere knie zich buigt voor Jezus-Heer in zijn ontroerende naaktheid. Met eenzelfde onderwerp, *de Familie van de H. Anna*, kan men dus verschillende doelen nastreven: het ene werk wil de gelovige laten delen in de idylle van een gezegende familie rondom Maria. Het andere wil een weg naar verinnerlijking aangeven, van inkeer en meditatie. Daarbij zijn boeken onontbeerlijk.

Het linker zijpaneel

Het is een geluk dat ook de zijpanelen bewaard zijn gebleven. Vaak zien we in musea slechts een deel ervan, alleen het middenstuk of een van de panelen; een goede interpretatie van het geheel wordt daardoor moeilijk. Op beide zijpanelen zien we een stamboom met vertakkingen. De panelen zijn niet onderverdeeld in apart ruimtes en toch is er sprake van een tweedeling: beneden worden de personen 'ten voeten uit' afgebeeld, erboven slechts hun bovenlichamen, zittend op een bloem.

Afb. 24: Anoniem werk, De Heilige Maagschap Sint-Anna, vijftiende eeuw (Museum voor Schone Kunsten Gent © Lukas-Art in Flanders vzw.)

Afb. 25: Linker zijpaneel.

a. De klassieke interpretatie

Volgens Sterling en het boek *Le corps mécène* geeft het linker zijpaneel de stamboom van de H. Anna weer (afb. 25). De stamboom ontspruit uit het hart van Emerentia en gaat over in twee zijtakken: de ene leidt tot Anna, de andere tot Ismeria. Beide takken komen uit bij Maria, die door het Kindje Jezus wordt gekroond. Twee engelen met teksten verheerlijken Emerentia. Onderaan zitten karmelieten geknield te bidden. Volgens Sterling is het drieluk voor hen bestemd.

b. Een andere kijk op het linker zijpaneel

Beneden zien we inderdaad een groep monniken. Zij komen uit een grot. Tegenover hen, een rijk geklede vrouw. Haar naam is Emerentia. De monniken zijn karmelieten. De twee zusters Ismeria en Anna wijzen naar elkaar. Aan de kant van de H. Anna ontwaren we een landschap: beboste heuvels, rondom een huis en onderaan dat huis een vijver met vogels. Daarboven Maria, zittend op een rode roos met vóór haar een geopend boek. Haar handen zijn op dezelfde manier gevouwen als die van haar moeder op het Gentse paneel: zij bidt. Ze wordt omhuld door een halo in de vorm van een amandel. Het goudgeel gaat geleidelijk over in oranje; op de achtergrond, oprijzend daglicht. De halo maakt Maria tot een verschijning. Een dergelijke afbeelding is bijzonder. Uit haar hoofd lijkt een vrucht te ontspruiten; uit deze vrucht komt het Kind Jezus te voorschijn, naakt, met een kruis in de hand.

Sterling merkt op dat het drieluik van Parijs slechts op 'enkele details' afwijkt van het verhaal van Jacques de Voragine. Hij geeft niet aan dat de namen van de drie echtgenoten van Anna en haar drie dochters wel voorkomen in de heiligenlevens uit de dertiende eeuw, maar niet de namen van haar ouders, Emerentia en Stollanus. Daarvoor moeten we wachten tot de vijftiende eeuw. Soms worden zij Ysaschar en Nazaphat of Isachar en Susanna genoemd. In hun *Historie van de H. Anna* verhalen Pieter Dorlaent, en Jan van Denemarken over Emerentia het volgende: Emerentia had de gewoonte om bij de monniken van de Berg Karmel te komen bidden. Op zekere dag zegt ze in vertrouwen aan deze karmelieten dat haar ouders haar, tegen haar wil, willen uithuwelijken. Zij is maagd en wenst dat te blijven. Emerentia vraagt hen wat ze moet doen. Na drie dagen van vasten en gebed, krijgen de karmelieten alle drie hetzelfde visioen: zij zien twee takken. Eén ervan is uitzonderlijk mooi, welriekend en volmaakt. Zij horen een stem die een grote nakomeling aankondigt: Jezus Christus. Op grond van dit visioen concluderen zij dat God instemt met het huwelijk, omwille van haar nakomeling.

Deze legende wordt hier meesterlijk uitgebeeld. De karmelieten hebben net het visioen aan Emerentia verteld. Hun open handen en ogen laten zien dat ze er nog helemaal vol van zijn. Gesteund door dit visioen, zal Emerentia haar huwelijk accepteren. De twee takken die de monniken gezien hebben, komen eerst uit bij Anna en Ismeria, op dezelfde hoogte en vervolgens ontplooit zich één tak tot bij Maria. Sterling is blijkbaar niet op de hoogte van dit verhaal. Het is meer bekend in het noorden van Frankrijk en de Maas- en Rijnregio, dan in Parijs. Lejeune en Brandenburg kennen dit verhaal. Sterling staat niet stil bij het feit dat Maria afgebeeld wordt in een halo, noch bij Jezus die boven haar hoofd uit een vrucht te voorschijn komt. Wel merkt hij tussen de planten, op de voorgrond, een koraaltak op. Koraal, ook wel waterboom genoemd, staat symbool voor het binnenste van de aarde, voor de oorsprong van de wereld. Als kroon op de stamboom van Maria zien we hier de Verlosser van de Wereld staan, naar psalm 18, vers 16: *'De bodem werd zichtbaar, de grondvesten van de aarde kwamen bloot'*. Zijn ene hand lijkt te zegenen, zijn andere houdt het kruis vast. Zo is hij eerder de as van de wereld, waar alles om draait, dan 'het kleine kindje Jezus'.

Met dit verhaal in ons achterhoofd krijgen ook de aanwezige engelen met de banderollen een betekenis: zij brengen immers de woorden over van de stemmen die de karmelieten uit de hemel hebben gehoord.

Verticale banderol: (afb. 26)

Emeranciana schone zuiver maagd pure
vrouwe groeysel des bo(m)es die God behagen zal
sal spruiten ene roose zoet van geuren
die de vrucht des levens dragen zal.

Afb. 26: Verticale
banderol.

Afb. 27: Horizontale banderol.

Horizontale banderol: (afb. 27)
 Emeranciana ghy zult de wortel weeze
 Des kocsboems Anna die mij bekoren zal
 En roos Maria virgine geprezen
 Moeder der vrucht Jesus die al behoud zal.

De rijmvorm van deze boodschap, het gebruik van de landstaal en niet van het Latijn, de wijze waarop het verhaal wordt afgebeeld, alles wijst erop dat men in woord en beeld, een duidelijke boodschap wil uitdragen. Alles maakt deel uit van een didactisch project: wat hier uitgebeeld wordt is meer dan alleen een stamboom.

In de legende van Voragine wordt het echtpaar Anna en Joachim op wonderbaarlijke wijze verlost van onvruchtbaarheid en heeft de Goddelijke Voorzienigheid een aandeel in de verwekking van Maria. In het nieuwe verhaal van de *Historie van de H. Anna* voelt Emerentia zich verplicht in het huwelijk te treden, naar het visioen van de karmelieten. Daardoor is God dus ook betrokken bij de conceptie van Anna.

Op het middenpaneel en op het linker zijpaneel staan vrouwen afgebeeld die hebben geaccepteerd dat hun leven, door tussenkomst van God, een totaal andere wending heeft genomen. Bij al deze daden van gehoorzaamheid komt God steeds vóór een geboorte tussenbeide. Ondanks dat in dit verhaal gesproken wordt over bestaande echtparen, bij naam genoemd, staat de maagdelijkheid van de vrouwen centraal: alles is er aan gelegen om de geslachtsdaad uit te sluiten. Net als Maria moeten ook haar moeder Anna en haar grootmoeder Emerentia eerbare vrouwen zijn. De geschiedenis van Maria wordt op hen teruggeprojecteerd. Dit verhaal van de *Historie van de H. Anna* gecombineerd met dat van Voragine, getuigt van een tegen elkaar opbieden in steeds meer maagdelijkheid. Wat zou hier een verklaring voor kunnen zijn?

Excurs 1: de historische context van de theologische controverse in de vijftiende eeuw

Op 8 december 1854 wordt de 'leer van de Onbevleete Ontvangenis van de Moeder van God' voor de katholieke christenen tot dogma verklaard in de pauselijke bul *Ineffabilis Deus*.³⁷ Voor het eerst in de kerkgeschiedenis wordt hiermee een dogma niet door een concilie uitgevaardigd, maar door de paus alleen: Pius IX. Niet ondersteund door de Heilige Schrift, begint de verklaring van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis met een verwijzing

37 D. Cerbelaud, *Marie un parcours dogmatique* (Parijs 2004) 300-314. Tekst van de pauselijke Bul: DS 2800-2804.

naar de besluiten van voorafgaande pausen. Alleen het leergezag kan blijkbaar een tegenwicht vormen voor het zwijgen van de Bijbel op dit punt.³⁸ Voor de onderbouwing van de leerstelling van de Onbevleete Ontvangenis wordt in de bul voornamelijk verwezen naar de vijftiende eeuw.³⁹ Paus Sixtus IV (1471-1484), een franciscaan, wordt er twee maal in genoemd omdat hij zijn goedkeuring heeft verleend aan een eigen officie voor de viering van de Onbevleete Ontvangenis. Pius IX zal dit officie later uitbreiden tot de universele Kerk. Sixtus IV wordt ook genoemd naast andere pausen die richtlijnen en decreten uitgevaardigd hebben ten gunste van Maria. Aan hem wordt opnieuw gerefereerd omdat hij, op 4 september 1483, sancties heeft opgelegd aan al diegenen die voorstanders van de leer over de Onbevleete Ontvangenis tot 'ketters' verklaarden. Met dit autoritair standpunt bewijst hij ondubbelzinnig dat deze theologische nieuwigheid bij tijdgenoten veel spanning opriep. D. Cerbelaud o.p. merkt terecht op dat geen enkel theologisch standpunt als ketters kan worden beschouwd zolang daarover geen uitspraak bestaat van het leergezag. Dat gebeurde pas bij pauselijke bul van 1854, 371 jaar later.

Vóór de Reformatie hebben voor- en tegenstanders van de Onbevleete Ontvangenis van Maria elkaar flink bestookt met argumenten. Maar omdat in het begin van de zestiende eeuw een gemeenschappelijk front gevormd moest worden tegen de aanval van 'protestanten', verdween deze controverse binnen de katholieke kerk naar de achtergrond en raakte ze min of meer in vergetelheid.

De controverse ontstond toen in 1263 de franciscanen een nieuw feest ter ere van de Ontvangenis van de Maagd Maria invoerden. In het Oosten was een dergelijk feest al bekend vanaf de achtste eeuw. Bij die gelegenheid sprak de franciscaanse theoloog Joannes Duns Scotus voor het eerst over een 'Onbevleete' Ontvangenis van Maria. Dat betekende dat Maria een uitzonderingspositie zou innemen bij de overdracht van de erfzonde sinds het vergrijp van Eva. In de tekst van de *Legenda aurea*, onder het hoofdstuk *De geboorte van de gelukzalige Maagd Maria*, besteedt Voragine veel aandacht aan Joachim en Anna, de ouders van Maria. Om te bewijzen dat Maria zonder zonden ontvangen zou zijn, is het van essentieel belang ook de heiligheid van haar ouders aan te tonen.⁴⁰ Het is logisch dat aller ogen op hen gericht worden, vooral op Anna. In de visioenen van de H. Brigida van Zweden wordt uitdrukkelijk een verband gelegd tussen de goddelijke tussenkomst in het leven van de H. Anna en de vraag naar de zondigheid van Maria. De Moeder Gods zegt tot haar: 'De waarheid is dat ik werd verwekt zonder erfzonde, want net zoals alleen mijn Zoon en ik zonder zonden zijn, zo is er ook geen huwelijk zo eerbaar geweest als dat van mijn ouders'. Nog duidelijker is het verhaal over de dag van de Ontvangenis van Maria. 'Toen mijn vader en mijn moeder zich in het

38 Cerbelaud legt een verband tussen deze keuze van Pius IX en de pauselijke onfeilbaarheid dat in 1870 tot dogma wordt verklaard.

39 Cerbelaud, *Marie un parcours dogmatique*, 165-177.

40 Op het concilie van Trente in 1546 is "de gezegende en onbevleete Maagd Maria, Moeder van God" uitgesloten van het traktaat over de erfzonde.

huwelijk met elkaar verbonden, was gehoorzaamheid aan God belangrijker dan het verlangen naar elkaar; de Goddelijke Liefde was tussen hen meer werkzaam dan hun lichamelijke begeerte, want het moment dat ik verwekt werd mag terecht het gouden en belangrijkste moment genoemd worden, te meer omdat andere bruidsparen zich verbinden uit lichamelijke begeerte, en mijn ouders zich verbonden uit gehoorzaamheid en op Goddelijk bevel'.⁴¹

Na de verklaring van Scotus gingen franciscanen, kartuizers en karmelieten stevig in discussie met de erfgenamen van Thomas van Aquino, de dominicanen. Voor de dominicanen was de heiligheid van Maria 'vanaf haar geboorte' voldoende. De dominicaan Juan de Monzon beweert zelfs dat geloven in de Onbevleete Ontvangenis van Maria in strijd is met het geloof. Zeer bekende academici van Parijs als Pierre d'Ailly en Jean Gerson komen tegen hem in het geweer. In 1389 kiest paus Clemens VII, in Avignon, openlijk partij tegen het standpunt van de dominicanen.⁴² Vanwege zijn standpunt in de Onbevleete Ontvangenis wordt de dominicaan Guillaume de Vallan als biechtvader van koning Karel VI ontslagen, hoewel de dominicanen al anderhalve eeuw deze functie aan het hof vervulden.⁴³ Ondanks een verschil van mening over de Onbevleete Ontvangenis van Maria, spreken zowel voor- als tegenstanders over haar in bewoordingen als: 'Onze Lieve Vrouwe, de zeer heilige, zeer zuivere, de gezegendste onder de vrouwen, de glorierijke Moeder van God en altijd Maagd Maria' (naar Johannes Chrysostomos). Daarom is het niet eenvoudig te zien op welk punt zij van elkaar verschillen.

In 1475 publiceerde de dominicaan Vincent Bandelli een verhandeling tegen de Onbevleete Ontvangenis.⁴⁴ De richtingensrijd gaat dus voort, van eensgezindheid is voorlopig nog geen sprake.

Twee jaar later geeft Sixtus IV zijn goedkeuring aan het officie van het feest van de 'Ontvangenis' van de Maagd Maria, op 8 december en in 1481 plaatst hij Anna op de heiligenkalender en wel op 26 juli. Dankzij de sterke lobby van de voorstanders van de Onbevleete Ontvangenis kan men dus niet meer om de H. Anna heen. Pius V, een dominicaan, schaft het feest van de H. Anna in 1571 weer af, maar Gregorius XIII plaatst het weer op de kalender. In 1623, onder Gregorius XV wordt 26 juli zelfs een verplichte vrije dag. Om verstoring van de openbare orde te voorkomen zal hij het bestaande verbod om in het onderwijs standpunten tegen de Onbevleete Ontvangenis naar voren te brengen, uitbreiden tot de sfeer van briefwisseling en privégesprekken.⁴⁵

41 Hoofdstuk 49, Boek 6. Hoofdstuk 55, Boek 6.

42 Van 1309 tot 1376 verbleven de pausen in Avignon. Gregorius XI probeerde terug te gaan naar Rome waar de Italianen een andere paus benoemden: van 1378-1417 zijn er twee pausen. Deze crisis wordt het Grote Schisma genoemd.

43 X.. De La Selle, *Le service des âmes à la cour, confesseurs et aumôniers des rois de France du XIIIe au XVe siècle. Mémoire et documents de l'école des chartes*, 43 (Paris 1995) 103-105. Pas onder Lodewijk XII wordt opnieuw een dominicaan biechtvader van een Franse koning; Cerbelaud, 109

44 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 90.

45 Cerbelaud, *Marie un parcours dogmatique*, 163: Prises de position pontificales.

De sancties van Sixtus IV in 1483 tegen hen die de Onbevleete Ontvangenis weerleggen, zijn voor de voorstanders een grote overwinning. De recente verering tot de H.H. Anna en Joachim zijn dus onlosmakelijk verbonden met de controverse rond de uitzonderingspositie van Maria. Hoe is men tot dit standpunt gekomen?

Excurs 2: een kritische, theologische reconstructie van een lang en complex proces

De weg die geleid heeft tot de overtuiging dat Maria vrij is van de 'erfzonde' is lang en ingewikkeld. Het is ook niet zomaar een uitzonderingspositie! Dominique Cerbelaud heeft de belangrijkste etappes van dit traject bestudeerd. Hij staat uitvoerig stil bij twee punten, die zelden zo openlijk worden benoemd, aangezien ze de inhoud van het *Nieuwe Testament* raken.

Hij constateert allereerst dat in het Nieuwe testament weinig sprake is van contact tussen Jezus en zijn moeder en dat waar dat wel het geval is, hun relatie eerder afstandelijk is.⁴⁶ In totaal gaan slechts 116 verzen over de moeder van Jezus: dat is bijna 1,5 % van de 7.061 verzen van het hele *Nieuwe Testament*. In drie van de vier evangeliën wordt weinig belang gehecht aan familiebanden binnen de nieuwe beweging.⁴⁷ Op de boodschap van iemand uit de menigte: 'Uw moeder en uw broers vragen naar u', antwoordt Jezus met een open vraag: 'Wie is mijn moeder, wie zijn mijn broers?' En met een gebaar naar zijn leerlingen zegt hij: 'Ziedaar mijn moeder en mijn broers'. Daarmee legt hij zijn prioriteit bij de nieuwe gemeenschap van leerlingen. Het motto is dus: afstand houden tot de familie waarvan Hij afstamt. Ook in twee andere episodes, die alleen voorkomen in het evangelie van Johannes, is niet echt sprake van een sterke band tussen moeder en zoon. Op de bruiloft van Kana moedigt Jezus zijn moeder niet bepaald aan als hij tot haar zegt: 'Dit is niet het goede moment!' Op het kruis geeft Jezus aan Johannes de opdracht zijn moeder onder zijn hoede te nemen. Bijbelgeleerden merken op dat, toen dit evangelie van Joannes geschreven werd, er sprake was van een grote spanning tussen de groepen leerlingen afkomstig uit de heidenen en die uit het Jodendom, waaronder de familie van Jezus. Deze laatste groep wilde niet afzien van het naleven van de mitsvôt of geboden en aarzelde Jezus te aanvaarden als God. Johannes en zijn leerlingen hebben zijn godheid echter wel aanvaard. Door de aanwezigheid van Maria aan de voet van het Kruis, kan Johannes, via Jezus zelf, zijn moeder en deze groep onder zijn hoede nemen en de eenheid binnen de jonge kerk bewaren. Dat is de reden waarom Maria bij Johannes onder het kruis moet staan. Vervolgens constateert hij dat alleen in de evangeliën van Lucas en Matteüs de jeugd van Jezus ter sprake komt. Deze verhalen uit zijn

46 Cerbelaud, *Marie un parcours dogmatique*, 15-45; Marie dans l'Écriture.

47 Matteüs 12,46-50; Marcus 3,31-35; Lucas 8,19-21.

kindertijd hebben zich ontwikkeld binnen twee afzonderlijke geloofsgemeenschappen. De verhalen komen niet met elkaar overeen. Alleen de wonderbaarlijke ontvangenis van Jezus door de inwerking van de Heilige Geest hebben ze gemeenschappelijk. Dit punt zal later alles gaan bepalen wat over Maria verklaard wordt.⁴⁸

Waar de teksten van het Nieuwe Testament over zwijgen, wordt door niet-authentieke of apocriefe boeken aangevuld. Kenmerkend voor deze geschriften van de tweede eeuw, zoals het al genoemde Protoevangelie van Jacobus is het tegen elkaar opbieden in het wonderbaarlijke. Men was het toen nog niet eens over de omvang van de maagdelijkheid van Maria: vóór de bevalling, tijdens, en erna. Een gematigd standpunt wordt onmiddellijk afgedaan met 'Joods'. Cerbelaud stelt zich zelfs de vraag of de verheffing van Maria niet nodig was om een proces van 'Entjudisering' in beweging te zetten. Geleidelijk aan groeit men toe naar een consensus dat Maria wel drievoudig maagd is. Het zijn vooral de monniken die dit standpunt verdedigen. Het afwijzen van seksualiteit binnen deze groep en de wil om de meerwaarde van hun eigen levenskeuze te poneren, zijn hier zeker niet vreemd aan. Cerbelaud constateert dat in apocriefe en andere teksten, Maria groter aanzien krijgt dan in de teksten van het evangelie. Voor hem ligt de oorsprong van deze tendens besloten in de christelijke traditie zelf. In het Oude Testament heeft God verschillende namen. Hij is niet alleen Vader. Hij is ook als een moeder, die ons ieder moment het leven geeft, die barmhartig is, het hart heeft van een barende, nabij is en ons beschermt. In het Nieuwe Testament wordt God vooral als Vader gepresenteerd en de mannelijkheid van de Zoon versterkt nog dat mannelijk karakter.⁴⁹ In het christelijke pantheon ontbreekt dus een vrouwelijk element. De behoefte aan een moederfiguur is van alle tijden en geldt voor iedereen; voor de meest intellectuele tot de meest eenvoudige onder de gelovigen.

Het groeiende aanzien van Maria verwijst naar de bijeenkomst van Efeze (428-433), waar Maria uitgeroepen zou zijn als 'de Godbarende', 'de Moeder van God', in het Grieks: *theotokos*. Maar die bijeenkomst werd sterk bepaald door een machtsstrijd tussen twee hoofdsteden, via twee sterke persoonlijkheden, Cyrillus van Alexandrië en Nestorius van Constantinopel. In feite werd in Efeze in hoofdzaak gesproken over de goddelijke en menselijke natuur in Christus. Deze controversen raakten zijdelings ook Maria. Cerbelaud is duidelijk: uit geen enkel stuk blijkt dat Maria toen in Efeze Maria tot 'de Godbarende' is verklaard.⁵⁰ Stap voor stap zal deze bijeenkomst van Efeze echter erkend worden als het 'concilie van Efeze'. Na de vijfde eeuw wordt Maria in hymnen bezongen als 'Moeder van God', in het Latijn: '*Dei genetrix*'. Op het concilie van Nicea in 787 wordt het wel verklaard: '*onze heilige vorstin Maria is rechtmatig en werkelijk de Moeder van God, want zij heeft Christus onze*

48 Korteweg A., *Praal, Ernst en Emotie, De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift* (Den Haag 2002) 174: Gezegend onder de vrouwen.

49 Bij de joden is de "chekhina", vergelijkbaar met de Heilige Geest bij de christenen, een vrouwelijk element.

50 Cerbelaud, *Marie un parcours dogmatique*, 77-99: Y a-t-il un dogme d'Ephèse ?

God, een persoon van de Drie-eenheid, gebaard in het vlees, zoals voor het eerst is verklaard op het concilie van Efeze, dat de godslasterlijke Nestorius en de zijnen heeft verjaagd, omdat zij een dualiteit van twee personen (in Christus) invoeren'.⁵¹

Daarna zal de figuur van Maria zich steeds verder gaan profileren, ondanks het feit dat er op leerstellig gebied vragen blijven bestaan. In dit proces spelen de feesten rond Maria een belangrijke rol. Zij nemen in de loop van de eerste duizend jaar van het christendom steeds meer in omvang toe.

Aanvankelijk verbinden ze Maria met Jezus: zoals het feest van *Kerstmis*, dat vastgelegd wordt te Rome in de vierde eeuw, gevolgd door dat van de *Presentatie van Jezus in de tempel* en het feest van *Maria Boodschap*.⁵² Andere feesten lijken eerder een parallel te willen invoeren tussen het leven van Jezus en dat van Maria. Zoals de feesten van *Maria Geboorte*, in de zesde eeuw, waarbij Joachim en Anna met name genoemd worden; '*Het inslapen van Maria*' of haar '*Tenhemelopneming*', vastgelegd in Byzantium tussen 582-602 en de '*Opdracht van Maria in de tempel*', ingevoerd in Constantinopel in de achtste eeuw.⁵³ Al deze feesten berusten op het apocriefe protoevangelie van Jacobus. Doordat deze feesten jaarlijks terugkomen op de liturgische kalender, dragen ze bij aan een dynamisch proces. Via hymnen, antifonen, sequenties, odes en lofzangen die deze feesten opluisteren worden nieuwe denkbeelden doorgegeven. Daardoor lijkt het alsof ze uit het Nieuwe Testament komen en dat bevordert hun acceptatie.⁵⁴ Cerbelaud omschrijft dit proces met het woord 'witwassen', een zeer gedurfde term in deze context! Waarom de aanwezigheid van Maria in de vijftiende eeuw steeds meer toenam, wil ik in excursen 3 en 4 toelichten.

Excurs 3: de heiligenlevens van de H. Anna of *Historie van de H. Anna*

Tussen eind vijftiende en begin zestiende eeuw telt Brandenburg alleen al voor de Nederlanden zeventien *Historie van de H. Anna*. Net zoals de eerder genoemde apocriefe verhalen beogen zij de lacunes van het Nieuwe Testament op te vullen. Deze *Historie van de H. Anna* worden geschreven door geestelijken uit bekende ordes als de dominicanen, franciscanen, kartuizers en karmelieten. Zij schrijven zowel in het Latijn, Diets / Nederlands, Frans, als in

51 Nestorius wordt steeds meer de joodse ketter.

52 Het feest van de 'Presentatie' komt voor in Byzantium in 534 en is ingevoerd door Sergius I (687-701) te Rome. Het feest van 'Maria Boodschap' wordt tussen 530 en 553 vastgesteld op 25 maart, zodat alles klopt.

53 Tenhemelopneming: ingevoerd in een controversiële context toen Sergius I paus was. Hij was afkomstig van Antiochië. Maria in de tempel: ingevoerd door Gregorius IX paus in Avignon in 1372, maar ingetrokken door Pius V (1566-1572), omdat men het te legendarisch vond. Het bestaat nog altijd en wel op 21 november.

54 Cerbelaud, *Marie un parcours dogmatique*, 102-139. L'entrelacs de la doctrine et de la piété.

het Duits. Deze schrijvers onderhouden contact met elkaar en met humanisten, zoals met Arnold Bostius van Gent (1445-1499) en Trithemius, abt van Sponheim (1462-1510), die daar een altaar voor de H. Anna heeft gesticht. Zij vertalen elkaars teksten en nemen stukken van elkaar over. Zij willen zoveel mogelijk gelovigen bereiken.

Brandenburg benadrukt dat de theologische controverse aangaande de Onbevleete Ontvangenis van Maria het schrijven van deze levens sterk heeft bevorderd en dat de promotie van de devotie tot de H. Anna een manier was om dat standpunt te verdedigen. Lejeune schetst een meer idyllisch beeld, vol nostalgische verwondering over deze krachtige volkse vroomheid tot de H. Anna en haar familie. Hij gaat voorbij aan het feit dat geestelijken op het einde van de vijftiende eeuw doelbewust de promotie van Maria nastreefden, organiseerden en er ook de middelen toe hadden. Hierbij hebben zij een opmerkelijke creativiteit aan de dag gelegd en al hun aanzien doen gelden.

a. Argumenten

In de meeste inleidingen van de teksten van de *Historie van de H. Anna* wordt allereerst verwezen naar Efeze. Daar werd immers, naar verluidt, Maria uitgeroepen tot 'Moeder van God'. Er werd toen niet over Anna, de moeder van Maria gesproken. Deze constante verwijzing naar Efeze bewijst dat voor de auteurs alles draait om Maria. Door de H. Anna in verband te brengen met dat concilie krijgt ook zij aanzien en legitimiteit. Deze legitimiteit wordt vervolgens consequent doorgevoerd met het gebruik van woorden als: 'Glorierijke vrouwe en uitzonderlijke moeder', 'toegangspoort tot de hemel', 'Sterre der zee', 'gids', 'lichtend baken', 'schatkamer van de almachtige God'. Woorden die eerder alleen gebruikt werden voor Maria, gelden nu eveneens voor haar moeder. Vervolgens krijgt Anna ook de zelfde rol toebedeeld als Maria, zoals blijkt uit een gebed dat deel uitmaakt van een *Historie van de H. Anna*, waarin de gelovige zich 'in zijn laatste uur' overgeeft aan de H. Anna, die hem 'troost biedt'.⁵⁵ De titels waarop Maria aangeroeven wordt zijn algemeen bekend. Door dezelfde titels voor haar moeder Anna te gebruiken wordt de aanwezigheid van Maria als het ware verdubbeld.

Op het linker zijpaneel van Parijs lezen we op de banderolles met betrekking tot Emerentia de woorden: 'zuiverheid', 'schoonheid', 'maagdelijkheid', 'God behagen'. Het zijn woorden die Maria kenmerken, vervolgens Anna en nu dus ook Emerentia. Op deze teksten wordt over Maria gesproken als 'een roos zoet van geuren die de vrucht des levens dragen zal'. In een visioen aan de H. Brigida van Zweden heeft Jezus zelf haar in deze bewoordingen

55 Lejeune, *De legendarische stamboom*, 328. Bijlage 1 'Hier beghint een suverlije cranskiijn van die heilige moder anna'.

omschreven.⁵⁶ De herhaling van bovengenoemde beelden en titels van Maria bij Anna en Emerentia versterkt de boodschap van maagdelijkheid en zuiverheid van Maria. De schrijvers is er alles aan gelegen om deze boodschap in het bewustzijn van de mensen te prenten.

De auteurs rechtvaardigen deze nieuwe belangstelling voor Anna vanuit het principe van overdracht van eer: 'Wie de dochter wil eren, hij ere de moeder'!⁵⁷ Om de maatschappelijke verhoudingen in de vijftiende eeuw goed te begrijpen is het van wezenlijk belang om de overdracht van deze symboliek van wederzijdse eer te doorzien. Elisabeth Crouzet-Pavan heeft aangetoond dat, wanneer een stad in Italië de Keizer eer betoont, zij allereerst zichzelf eer bewijst, in het spel van wederkerige symboliek. Het aura van de Keizer gaat over op de stad die hem eert.⁵⁸ In de teksten van de *Historie van de H. Anna* gebeurt hetzelfde als in de maatschappij: de inherente overdracht van eer tussen de moeder en de dochter, onderstreept weer eens dat Maria in het centrum van de belangstelling staat. Deze overdracht van eer wordt nog verbreed als de grootmoeder van Maria, Emerentia, in de Nederlanden en in het Rijnland op het toneel verschijnt.

In de levens, gebeden en de iconografie van de H. Anna komen veel kleinkinderen voor. Het zijn de kinderen van de drie Maria's, de drie dochters uit de drie huwelijken van de H. Anna, en de kinderen van haar zus Ismeria. Voor de invloedrijke families in de vierentiende en meer nog in de vijftiende eeuw zijn veel nakomelingen een waarborg voor orde en harmonie. De goede naam van de voorouder gaat over op het nageslacht en wettigt de huidige machtsaanspraken en de overdracht ervan. Om het wisselend fortuin in het leven te bezweren en tegemoet te komen aan de behoefte aan stabiliteit, moet de overdracht van aanzien erfelijk zijn en moet er sprake zijn van een nageslacht. Dat wil ook de stamboom symboliseren.

Al vanaf het einde van de twaalfde eeuw zien we dat nageslacht en erfelijk recht verbonden worden met 'heiligheid'. Hieraan ontleent de idee van dynastie nog meer kracht en legitimiteit.⁵⁹ Vanaf het midden van de dertiende eeuw verbinden afbeeldingen, waarop Maria gekroond wordt, aardse macht (kroon) met hemelse macht (heiligheid). Er is ook een toename van koninginnen, koningen en keizers die heilig verklaard worden: Olav II van Noorwegen, Koning Eduard van Engeland, Hendrik II van Hongarije. Karel de Grote wordt heilig verklaard door de tegenpaus Paschalis III in 1165, op verzoek van Barbarossa. In Frankrijk valt deze eer te beurt aan Lodewijk IX in 1297, slechts zeven en twintig jaar na zijn dood.⁶⁰ Het is geen toeval dat de heilige Lodewijk verschijnt in de visioenen van de H.

56 Hoofdstuk 51, Boek I: 'Mijn zeer geachte Moeder, u bent zoals deze bloemvol van alle soorten geurigheid en zachtheid'.

57 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 46.

58 E. Crouzet-Pavan, *Renaissances italiennes 1380-1500* (Paris 2007) 97.

59 De La Selle, *Le service des âmes*, cit. Andrew. W. Levis.

60 C. Billot, 'Le message spirituel et politique de la sainte Chapelle de Paris', in: *Revue Mabillon* 2.63 (1991).

Brigida: eens, toen Brigida naar een koffer keek dat door dienaren vergeten was en dat onder meer relieken van de H. Lodewijk bevatte, zag zij 'uit de koffer met relieken een stralend licht komen'. Het koffer werd 'met groot eerbetoen op een altaar geplaatst'.⁶¹ Lodewijk blijft dus bijna twee eeuwen na zijn dood nog inspireren. Lodewijk IX deed er alles aan om als koning een voorbeeld van de volmaakte christen te zijn. Hij gaf veel geld uit voor relieken, het bouwen van kapellen, voor aalmoezen en putte zich uit in devoties, tot aan zijn dood in 1270 in Tunis.⁶² In zijn preken over de relieken van de Passie, verbindt de bisschop van Kamerijk, Girard de Laon, nadrukkelijk 'het gezegend zijn in zijn nageslacht' (psalm 37,26) met de persoon aan wie deze relieken waren toevertrouwd, dat wil zeggen Lodewijk IX.⁶³ In de vijftiende eeuw heeft Jan II van Bourbon in zijn kapittelkerk van Moulins de verering van de relieken van de Passie en die van de H. Lodewijk met de verering van de Onbevleete Ontvangenis verbonden, een nieuwigheid voor die tijd. Brandenburg merkt de overeenkomsten op tussen het leven van de H. Anna en dat van de H. Brigida van Zweden: beiden waren getrouwd, moeder en weduwe alvorens zich uit de wereld terug te trekken. Brigida is bovendien weduwe van een prins en moeder van de H. Catherina van Zweden. Zij verbindt adel met de heiligheid. Mannen en vrouwen van de vijftiende eeuw waren zeer gevoelig voor eer, legitimiteit, de erfelijkheid van de macht en heiligheid. De schrijvers van de *Historie van de H. Anna* spelen hier op in.

b. Twijfels en bedreigingen

In oudere heiligenlevens willen de verhalen over wonderen aantonen hoe doeltreffend een heilige werkzaam is op een bepaald gebied. Het zijn succesverhalen die zijn/haar verering legitimeren. De voorbeelden in de teksten van de *Historie van de H. Anna* beschrijven eerder tot in detail de gevaren die iedereen loopt als hij twijfels heeft over de devotie tot de H. Anna. Zij vertellen ons hoe bisschoppen, priesters of voorname personen, zoals Collette van Corbie (1381-1447), die zich aanvankelijk verzetten tegen deze devotie tot de H. Anna, uiteindelijk overstag gingen omdat ze bedreigd werden. Hun eigen leven of dat van iemand anders loopt gevaar als er niet regelmatig gebeden wordt tot de H. Anna. De straf volgt onmiddellijk in de vorm van dood of stemverlies. Zo is er het verhaal van een kind dat dood geboren werd omdat haar moeder niet meer tot de H. Anna bad; het kind kwam weer tot leven toen haar moeder haar dagelijkse gebeden hervatte. Dergelijke verhalen

61 Hoofdstuk 59, Boek 8. Zie ook *Catalogue*, 1984, inv. nr. 6719, 346 H. Anna en Lodewijk.

62 H.-J. Schmidt, 'La dévotion de Louis IX: exception ou normalité?', in: C. Hediger red., *La sainte-Chapelle de Paris Royaume de France ou Jérusalem céleste ?*, *Culture et société médiévales* 10 (Parijs 2007)

63 A. Charansonnet, F. Morenzoni, 'Prêcher sur les reliques de la Passion' in: *La Sainte-Chapelle de Paris, Royaume de France ou Jérusalem céleste?*.

konden mensen doodsbang maken. Ook Brigida van Zweden schrikt er niet voor terug om flink van leer te trekken met betrekking tot de Onbevleete Ontvangenis. Wat haar betreft moet een einde komen aan alle discussie hierover! Volgens haar sprak Maria tot haar: 'Zij die geen achtung hebben voor de zuiverheid van mijn geboorte... zijn nog gruwelijker dan merries'⁶⁴.

Het valt Brandenburg op hoezeer de H. Anna dood en verderf zaait. Dergelijke bedreigingen zullen later, vreemd genoeg, verweten worden aan heksen, die op de brandstapel omkomen.⁶⁵ Uit deze voorbeelden blijkt dat de auteurs tegen weerstanden moesten opboksen en dat het nieuwe van deze cultus, tegen de achtergrond van een lopende theologische controverse, niet altijd op bijval kon rekenen. Brandenburg stelt vast dat er sprake is van een rolverdeling tussen Maria en haar moeder: Maria verheft zich steeds meer boven de wereld en Anna, met haar drie mannen en haar grote familie, staat met beide voeten op de grond. Deze interpretatie staat haaks op de vele pogingen om de heiligheid van Anna te bewijzen en de niet aflatende reeks wonderen die aan haar toegeschreven wordt. De H. Anna wekt zelfs een kind op uit de dood dankzij de vele gebeden die tot haar gericht zijn. Deze wonderen doen denken aan die van Jezus zelf. Zo komt niet alleen Maria maar ook Anna dicht bij Jezus te staan en versterkt Anna de heiligheid van Maria. De schrijvers van de *Historie van de H. Anna* zijn heel bewust gefocust op steeds meer heiligheid voor Anna en haar dochter met als doel Maria gelijkwaardig te maken aan Jezus: beiden zijn zonder zonde ontvangen.

c. Nieuwe religieuze praktijken

Bij de *Historie van de H. Anna* vindt de lezer soms een meditatieprogramma voor de hele week, voor elke dag een bepaald onderwerp: 'Maandag, gebed tot Joachim en Anna; dinsdag, gebed tot de drie mannen; woensdag, gebed tot de kinderen van de drie Maria's en de nakomelingen van Ismeria; donderdag, meditatie over de grootmoeder van Christus en haar deugdzaam leven als moeder van Maria; vrijdag, over de H. Anna als voorbeeld van godsvertrouwen, ondanks haar moeilijkheden, over de wijze waarop zij haar kinderen deugdzaam opvoedde; zaterdag en zondag, het bidden van korte gebeden die haar kracht beschrijven om armoede om te buigen in rijkdom, droefheid in vreugde en om zieken hun gezondheid terug te geven'.

Iedere dag wordt zo gestructureerd aan de hand van een gebed ter ondersteuning van het persoonlijke dagelijkse gebed. Het lijkt wel of deze instructies, die in allerlei vormen in de getijdenboeken terugkomen, voorzien in een behoefte.⁶⁶ Een verklaring hiervoor kan zijn dat de heilige mis in het Latijn en de vaak middelmatige preken in de meeste parochies de leek

64 Hoofdstuk 56, Boek 6.

65 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 163.

66 K.H. Broekhuijsen, 'Bloemen voor Anna', in: *Manuscripten en Miniaturen*, studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek, Jos Biemans e.a., (2007) 59-73.

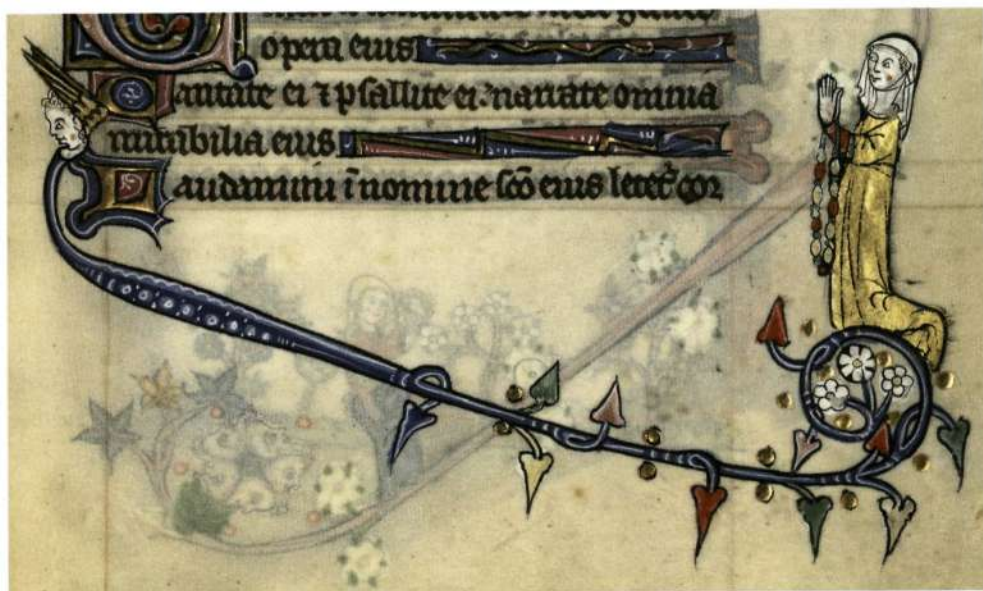
Afb. 28: Anoniem werk, Maria gekroond met bloemen, *Les très riches heures*, Metz, ca. 1300-1310.

onvoldoende steun bieden voor zijn geestelijk leven, ondanks inspanningen van sommige prelaten. Onder invloed van Geert Grote gaat een dagelijkse lezing van de Schriften en het persoonlijk gebed aan de hand van een meditatieboek navolging vinden. In deze tijd speelde de dodelijke pestepidemie en herinnerde de katholieke Kerk de mensen voortdurend aan de hel en kreeg de leer over het vagevuur gestalte. Men voelde zich verplicht zijn zaligheid (af) te kopen door tijd en geld. Volgens schrijvers van boeken over 'de kunst van het sterven' (*ars moriendi*) kan alleen de vrees voor de hel mensen bewegen hun leven te veranderen.⁶⁷ Maria van Anjou, de moeder van Lodewijk XI, alsook zijn vrouw Charlotte van Savoye, bezaten in hun bibliotheken de *Twaalf gevaren van de hel*.⁶⁸ Het gaat erom tijdens het leven schatten te verzamelen voor de hemel: aflaten wissen zonden uit of verminderen straffen die in het hiernamaals ondergaan moeten worden. Het is dus zaak veel aalmoezen te geven en giften te doen. Testamenten en lijsten van overledenen (*necrologia*) staan vol gestichte jaardiensten (*anniversaria*) voor het opdragen van missen. Het wekelijks programma van de *Historie van de H. Anna* spoort mensen aan om tot zo veel mogelijk heiligen te bidden: dat vergroot de kans op vergiffenis. Teksten van de *Historie van de H. Anna* eindigen vaak met de dringende oproep aan de lezer om ook andere gelovigen er toe te bewegen om zo iedere dag te bidden. Iedereen moet meedoen aan de propaganda. Tegelijk met dit dagelijks programma is er de opkomst van een andere nieuwe praktijk: het samen bidden van het rozenhoedje (50x Ave Maria) of de rozenkrans (150x).

Deze praktijk komt uit de kloosters waar ongeletterde lekenbroeders gewoon waren het *Pater Noster* te bidden, terwijl de koormonniken de (150) psalmen zongen.

67 A. Tenenti, 'La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle' in: *Cahier des Annales*, 8, (Parijs 1952), *Tractatus de arte bene moriendi*, van de kartuizer Jacob de Jüterbogk. 1470 B.N. Rés. Xyl 21. Op zes van de elf afbeeldingen is Maria aanwezig naast de Vader en de Zoon bij de stervende.

68 S. Cassagnes-Brouquet, *Louis XI ou le mécénat bien tempéré*, (Rennes 2007); L. Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale* (Parijs 1868).

Afb. 29: Anoniem werk, Maria met een rozenkrans, *Les très riches heures*, Metz, ca. 1300-1310.

Vanaf de dertiende eeuw wordt het Onze Vader geleidelijk aan vervangen door de evangelische groet aan Maria (*Ave Maria*).⁶⁹ Daaraan wordt later nog een tweede deel toegevoegd. De gewoonte om een kroon van bloemen op beelden van de Maagd Maria te plaatsen maakt plaats voor het vlechten van een symbolische krans van gebeden, zoals op deze twee miniaturen uit 'Les Très Riches Heures de Metz', 1300-1310 (afb. 28-29).⁷⁰ Rond 1460 zullen de Broederschappen van de Rozenkrans het bidden van de rozenkrans tot een gezamenlijk gebeuren maken. Deze broederschappen bouwen soms voor hun gemeenschap een kapel, waarin zich vaak retabels, schilderijen of andere afbeeldingen van de H. Anna en haar familie bevinden. De franciscaanse Paus Sixtus IV verleent in 1480 een aflaat van zeven jaar en zeven maal veertig dagen aan iedereen die de rozenkrans bidt in Keulen of elders. In Keulen bestond een zeer actieve Broederschap van de Rozenkrans. Daar werden wonderen toegekend aan de vingerrelik van de H. Anna. P. Dorlaent in de *Dietse Historie* vertelt hoe een dominicaner broeder, die vanwege onkuise verleiding niet meer wilde leven, hiervan verlost werd door Anna aan te roepen. In *Legenda Sanctae Anna* (1496) vertelt hij hoe de maagd Gertrudis genezen wordt van een tumor na aanraking met de relik van Anna.⁷¹

In een getijdenboek van Mechelen (?) wordt, voorafgaande aan het gebed tot Maria,

69 Cerbelaud, *Marie, un parcours dogmatique*, 133. Chapelet, rosaire et angélus. Het *Ave Maria* (Wees Gegroet) zoals we het nu kennen, dateert uit de zestiende eeuw.

70 Metz, Bibliothèques-Médiathèques, Ms. BM 1588, fol. 108, fol. 248.

71 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 106-109.

Afb. 30: Getijdenboek, Gebed naar Maria met de aflaten van Sixtus IV, Mechelen (?)
ca. 1500-1510.

naar deze aflaten verwezen (afb. 30)⁷²: ‘Paus Sixtus die vierde heeft gegeven ... jaer aaflaet den ghene die dit na volghende gebet lesen met drie ave marie voer dat beelden der selver marien staende in der formen: “Weest ghegruet alder heilichste Maria moed(er) gods coninghinne des hemels, poerte des paradijs en vrouwe der werelt’.

De dominicanen propageerden energiek deze nieuwe praktijk van de rozenkrans.⁷³ Dat resulteerde onder meer in het feest van Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans, na de slag van Lepante tegen de Turken in 1571. Zij zijn er ook voorstander van om de rozenkrans zichtbaar te dragen. Bij sommige illustraties in het artikel van Lejeune wordt een duidelijke link gelegd tussen de verering van de H. Anna en Sint Servaas en de nieuwe praktijk van de rozenkrans: een rozenkrans is rondom het lichaam van het kind Christus gewikkeld, een man laat nadrukkelijk een rozenkrans hangen naast Maria en Jezus.⁷⁴ Charlotte van Savoye bezat een twintigtal rozenkransen: in goud, zilvergoud, jade, kristal, koraal en parels.⁷⁵ Op een miniatuur van de *Legende van de H. Adrianus*, met Lodewijk XI en Charlotte van Savoye in gebed verzonken, bestaat de randversiering uit rozenkransen.⁷⁶ Op het schilderij ‘*Het feest van de rozenkrans van Praag*’ (1506), vervaardigd te Venetië, zien we dat Maria keizer Maximiliaan een kroon van rozen opzet; mensen met rozenkransen in hun handen omringen hem. Ook in getijdenboeken worden bloemen van allerlei soort maar vooral rozen gebruikt als randversiering. Iedere bloem staat voor een gebed dat opgezegd moest worden: zoveel bloemen = zoveel gebeden. De besloten tuin op het middenpaneel van het drieluik van Parijs symboliseert maagdelijkheid, en de opklimmende rozen verwijzen naar het vermenvuldigen van gebeden door het bidden van de rozenkrans.⁷⁷

De nieuwe praktijk van de rozenkrans wordt in de allereerste plaats gepromoot door de elite.⁷⁸ In de programma’s van de *Historie van de H. Anna* staat hoe men het bidden van de rozenkrans heel concreet kan inpassen in het dagelijks leven. Via boeken en afbeeldingen worden deze nieuwe praktijken verder gepromoot.

72 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 71G53, fol. 62r.

73 Brandenburg geeft als voorbeeld Jacob Sprenger: bij zijn propaganda voor de rozenkrans was hij zeer effectief om in te spelen op deze eigentijdse ontwikkeling, hij verbindt de Broederschap van de Rozenkrans met de verering van de H. Anna. Sprenger is overigens ook coauteur van *Malleus Maleficarum*, dat de basis vormt voor de heksenvervolging.

74 Lejeune, *De legendarische stamboom*, 308, Museum van Darmstadt, Nederrijns-Westfaalse Meester, Keulen Wallraf-Richartz Museum. Hij citeert zonder afbeelding een Heilige Familie op een rozenkransaltaar van Meester Hilgarden van Keulen in Dortmund, Museum Propsteikirche.

75 Chassagnes-Brouquet, *Louis XI un mécénat bien tempéré*, 111-113.

76 Ambühl, *Le séjour du futur Louis XI*, 97. Vienne, Oesterreichische Nationalbibliothek Saint Adrien. De relieken van de H. Adrianus bevinden zich te Grammont. Lodewijk XI is daar geweest toen hij op het kasteel van Genappe verbleef.

77 Cerbelaud, *Marie, parcours dogmatique*, 111-124: L’entrelacs de la doctrine et de la piété, l’image liturgique de Marie.

78 Over de invloed van de elite zie: G. Bartholeijns, ‘Sociologies de la contrainte en Histoire, Grands modèles et petites traces’, in: *Revue Historique* 131 (Parijs 2007).

Afb. 31: Psalmenboek, Blijde boodschap met Gabriel. Op de vier hoeken David, Jesaja, Jeremia, Daniël, Luik ca. 1230-1300.

Excurs 4: boeken en afbeeldingen

Het aantal mensen dat in de vijftiende eeuw kan lezen en schrijven is beperkt. Door de toename van het aantal officieren en ambtenaren en juristen aan het hof, wordt de kring rond de adel breder. Steeds meer mensen in de handel zijn geletterd. Het is de tijd van de boekdrukkunst en het humanisme. Maar niet iedereen heeft in gelijke mate toegang tot deze nieuwe mogelijkheden: de kloof tussen arm en rijk blijft enorm, alsook tussen mannen en vrouwen. Vrouwen die studeren en daarmee door willen gaan, mogen niet aan het openbare leven deelnemen en willen meestal niet trouwen, zoals Isota Nogarela (1418-1466).⁷⁹

In zijn analyse van de *Historie van de H. Anna* beschouwt Brandenbarg het boek als een persoonlijk attribuut van de H. Anna. Ze heeft een sterke band met het boek, ze leert zelfs lezen aan Maria. Toch is het boek als zodanig niet nieuw in de religieuze iconografie, en vooral in relatie tot Maria. Bij de meeste en talloze voorstellingen van de Blijde Boodschap wordt Maria verrast door de engel, biddend voor een opengeslagen boek (afb. 31).⁸⁰ Sinds het Pseudo-Evangelie van Matteüs wordt Maria beschreven als een slotzuster: *'Dit is de regel die zij zichzelf had opgelegd: van de vroege ochtend tot het derde uur, legde zij zich toe op het gebed; van het derde uur tot het negende uur was zij bezig met weven. Na het negende uur ging zij wederom in gebed, totdat de engel van God haar verscheen en haar te eten gaf'*⁸¹

Ook de auteurs van de *Historie van de H. Anna* structureren het bidden via het boek, in navolging van Maria: zij is de persoon met gezag, het voorbeeld dat nagevolgd moet worden. Op sommige voorstellingen van de familie van de H. Anna lijkt het als of iedereen de manier van leven van Maria als slotzuster navolgt. Door gebedenboeken te tonen willen de geestelijken en de opdrachtgevers van de kunstwerken mannen en vrouwen uitnodigen om de weg van bezinning te gaan via het boek. Maar voor vrouwen geldt dat ze alleen deze boeken mogen lezen, geen andere. Naast de *Navolging van Christus* van Thomas a Kempis en de preken van Jean Gerson, bezat Charlotte van Savoye acht getijdenboeken.⁸²

In de vijftiende eeuw gaan in toenemende mate miniaturen teksten illustreren, alsof woorden alleen niet meer volstaan.⁸³ Zij willen geloofsmysterieën ondersteunen, ten dienste van de meditatie. Dat wordt hun specifieke functie: zij zijn een geheugensteun voor de

79 Crouzet-Pavan, *Renaissances Italiennes*, 476-481.

80 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 76G17, fol. 1v. Zie ook Korteweg, *Praal, ernst en emotie*, 142, Hs. 76F 14, fol. 19r.

81 Cerbelaud, *Marie, un parcours dogmatique*, 73 Marie comme moniale chrétienne.

82 Chassagnes-Brouquet, *Louis XI ou le mécénat bien tempéré*, 119-130.

83 Crouzet-Pavan, *Renaissances*, 484

Afb. 32: Zwarte-ogen-meesters, Anna met Maria en Jezus, Utrecht kalender, ca.1490-1500.

gebeden en tegelijk begeleiden ze deze.⁸⁴ Daarbij zien we een toename van miniaturen van Maria.

Bij het altaar en in de getijdenboeken zien de gelovigen steeds dezelfde afbeeldingen terugkomen. Bijvoorbeeld, de voorstellingen van de H. Anna, lezend in een boek en Maria met het naakte Kind Jezus op haar schoot, of het rijke nageslacht van de H. Anna rondom Maria en Anna, met in het midden Jezus (afb. 32-33).⁸⁵ De boodschap is steeds: de weg tot het Heil verloopt via hen. De aanwezigheid van boeken op die afbeeldingen houdt de mensen een spiegel voor en draagt bij tot de verspreiding van de nieuwe praktijk.⁸⁶

De felle godsdienstige controverse over de Onbevleete Ontvangenis is gediend bij een 'maximalistische' voorstelling van Maria. Via de invoering van nieuwe feesten, voorstellingen, beelden en retabels wordt de leemte van een vrouwelijke goddelijke component ingevuld. Maria wordt steeds meer aangeroepen, samen met de Vader en de Zoon. De auteurs van de *Historie van de H. Anna* en de opdrachtgevers van kunstwerken maken dankbaar gebruik van boeken en van afbeeldingen om via de devotie tot de familie van de H. Anna, het imago van Maria als een bijzondere vrouw, door God gezegend, te vermeerderen. Daarbij steunen zij op fundamentele waarden in de maatschappij van toen: de overdracht van eer, afkomst en heiligheid. De nieuwe godsdienstige praktijken, het bidden met een boek of van de rozenkrans, komen allemaal uit bij Maria en versterken zo haar uitstraling.

Het rechter zijpaneel

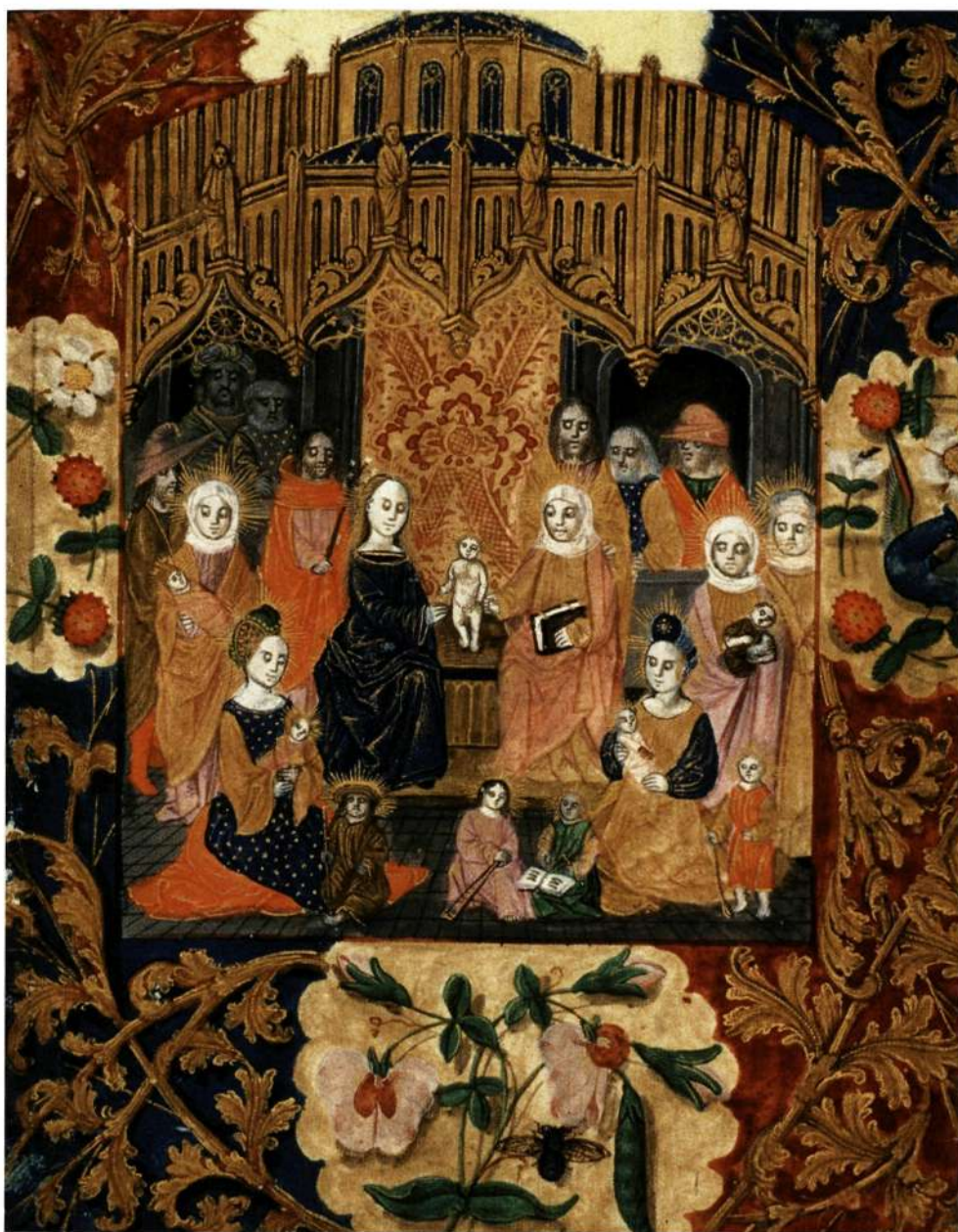
a. De klassieke interpretatie

Sterling leest dit paneel als de stamboom van Sint Servaas, die ontspruit uit de borsten van Ismeria, de zuster van de H. Anna, en van haar echtgenoot Eliud. Boven Ismeria bevindt zich Elisabeth met daar boven haar zoon Johannes de Doper. Tegenover Elisabeth, haar broer

84 D. Bruna, 'Témoins de dévotions dans les livres d'heures à la fin du Moyen Age', in: *Revue Mabillon* 70 (1998) 127-161. In de getijdenboeken vond men losse prenten, met de hand geborduurde werkjes, souvenirs van pelgrims: allemaal persoonlijke intieme "lieux de mémoire". Zie ook voor de rol van de randversiering: W. P. Gerritsen, 'Meditation, Memory, and marginal decoration in the Book of Hours of Catherines of Cleves', in: *Manuscripten en miniaturen; Korteweg, Praal, ernst en emotie*, 176.

85 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 76G9, fol. 126v; Hs. 135^E19, fol. 140r.

86 Opdrachtgevers van monumenten zijn vaak ook kenners van boeken. Zie het verband tussen geïllustreerde Bijbels en de glas-in-lood ramen van de Koningskapel: Y. Christe, 'Un autoportrait moral et politique de Louis IX: les vitraux de sa chapelle', in: *La Sainte Chapelle* (Parijs 2007).

Afb. 33: Zwarte-ogen-meesters, Heilige Familie, laatste pagina, Utrecht kalender, ca. 1490-1500.

Eliud. Daarboven, zijn zoon Emiden, de vader van Sint Servaas, die het geheel 'bekroont'. Beneden, de geknielde opdrachtgever, die bidt met gevouwen handen (afb. 34).

b. Een andere kijk op het rechter zijpaneel

De titel van het triptiek: *'Het leven en de familie van de H. Anna'*, is eigenlijk onvolledig. Hij gaat voorbij aan de bloedverwantschap van Sint Servaas met Christus, die hier met grote stelligheid geponeerd wordt. De oudst bekende afbeelding van de stamboom van Sint Servaas dateert van ongeveer 1160 (afb. 35).⁸⁷ Hij is daar even duidelijk afgebeeld als op het rechter zijpaneel. In Parijs wordt de stamboom verdubbeld door de schaduw van de takken op de rode achtergrond. De bedoeling hiervan is onduidelijk, maar het heeft een versterkend effect. Alle aandacht gaat uit naar de rode achtergrond, de rode deken op de knieën van Eliud en de rode jurk van zijn vrouw. Eliud en Ismeria zitten op een stenen bank, een bewijs van eerbied. De naam Eliud komt niet vaak voor in de teksten van de *Historie van de H. Anna*, wel als zoon van Ismeria, niet als haar man. Maar op het handschrift van 1160 is Eliud wel de man van Ismeria. Bij Jan van Dene-marken heet de man van Ismeria, Ephraïm. Op dit paneel komt de naam Eliud twee keer voor.

Ismeria, wordt voor de derde keer afgebeeld. Zij is rijk gekleed, draagt een snoer van parels om haar hals en op haar hoofd een muts, versierd met een tros eikels in gouddraad. Met één

Afb. 34: Het rechter zijpaneel. De stamboom van Sint Servaas.

⁸⁷ Berlijn/Krakau, Hs. Theol. Lat.q.188. Zie het artikel van Rob Dückers elders in deze bundel.

Afb. 35: Genealogie van Sint Servaas, in het handschrift van Berlijn/Krakau, ca. 1160.

hand wijst zij naar haar man (of naar Maria met Jezus) en met de andere naar de opdrachtgever, die aan haar voeten zit. Elizabeth, haar zoon Johannes de Doper en Sint Servaas dragen als enigen een aureool. Emiden, de vader van Sint Servaas draagt een warme bontmantel. Hij is in gebed en zijn ogen zijn gericht op zijn zoon. De stamboom mondt uit in een zwarte bloem met daarop Sint Servaas. Deze positie van Sint Servaas, op gelijke hoogte als Christus op het andere paneel, verleent hem een bijzondere status. In één hand houdt hij een kunstig bewerkte staf, met de andere maakt hij een zegenend gebaar. Zijn koorkap is afgezet met parels, en wordt samengehouden door een ronde

koormantelsluiting.⁸⁸ Op de voorgrond zien we een kanunnik, die een licht doorschijnend koorhemd draagt en op zijn arm een schoudermantel van bont (almutium). Zijn handen zijn niet evenwijdig samengevouwen: de linkerhand wijst naar het midden van het drieluik met Anna, Maria en Jezus, en de rechter naar Sint Servaas. De afstamming van Sint Servaas met Christus via een zus van Anna, wordt zelden zo sterk geponeerd.

c. De Sint-Servaas-verering

Gregorius, bisschop van Tours, maakt voor het eerst melding van een kerk boven het graf van Sint Servaas, die gebouwd is door bisschop Monulfus. In de achtste eeuw is er sprake van een klooster. Meermaals lezen we dat er een basiliek gebouwd of herbouwd wordt, zoals onder Karel Martel en later, in de tiende eeuw, onder Karel van Lotharingen.⁸⁹ Rond 1070-1087 verzoekt het kapittel van Sint-Servaas de monnik Jocundus een *Vita* te schrijven. Hij was monnik van Fleury (nu St. Benoît-sur-Loire). Gauzlin, aartsbisschop van Bourges (1014-1030), voorheen abt van dit klooster, spoorde zijn medebroeders reeds aan levens van heiligen te schrijven.⁹⁰ Zoals toen gebruikelijk ontleent Jocundus ontbrekende stukken

88 Koldewij *Der gude Sente Servas*, 224. Een koormantelsluiting uit de vijftiende eeuw is bewaard gebleven in de Schatkamer van de Sint Servaaskerk.

89 T. Panhuysen, R. de la Haye avec la collaboration de N. Gauthier, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle, XII Province ecclésiastique de Cologne*, Maastricht (Tours 2002).

90 M. Gasmand, *Les évêques de la province ecclésiastique de Bourges (milieu Xe-fin XIe siècle)* (Parijs 2007) 101.

aan andere Vitae.⁹¹ In zijn Vita is voor het eerst sprake van Karel de Grote, en wel om de kerk te herstellen en te restaureren.⁹² Belangrijk voor ons is zijn verklaring dat Sint Servaas, via Ismeria, de zus van de H. Anna, verwant is met Christus. Tussen 1170 en 1183 schrijft de hofdichter Hendrik van Veldeke, op verzoek van de gravin Agnes van Loon, de *Sinte Servaas legende*, in de volkstaal.⁹³

Omdat passages uit de Vita tijdens het officie en op feestdagen worden gelezen, wordt de inhoud ervan, in het bijzonder de verwantschap tussen Sint Servaas en Christus, gemeengoed. Zo zongen de kanunniken van de collegiale kerk van Maastricht vanaf Jocundus tot in 1795: '*Met plechtige stem willen wij een hymne aanheffen voor sint Servaas onze leidsman en ons verheugen om hem die naar het vlees geboren is uit hetzelfde geslacht als Christus*'.⁹⁴ Ook in een andere hymne, die zich breed verspreidde van Luik tot Passau, van Regensburg tot Friesing, is sprake van *bloedverwantschap* van Sint Servaas met Christus (*cognatum carnis*).⁹⁵ Zoals bij Maria, zal dit bijdragen aan het 'witwassen' van de boodschap. Sint Servaas wordt al zeer vroeg vereerd in kerken van Trier tot Luik en van Kamerijk tot Utrecht.

In de periode tussen de Vita van Jocundus en de Servaas legende van Hendrik van Veldeke hebben de verschillende proosten van de kapittelkerk, machtige en rijke mensen die allen nauwe banden onderhielden met het keizerlijk gezag, er alles aan gedaan om de kerk te verfraaien en te verbouwen, zowel de westkant als de oostkant.⁹⁶ Om aflaten te verkrijgen komen veel pelgrims op feestdagen de kerk bezoeken. De 'Alheiligheid' van Maria en haar kroning wordt afgebeeld op het Bergportaal.⁹⁷ Maar dit portaal geeft ook de bijzondere plaats aan van Servaas binnen de familie van Christus: hij is er in gezelschap van Simeon,

91 R. De la Haye (red.), *Sint Servaas volgens Jocundus* (Maastricht 2006, Vierkant Maastricht 41).

92 J.D. Janssens, *In de schaduw van de Keizer, Hendrik van Veldeke en zijn tijd (1130-1230)* (Zutphen 2007) 107.

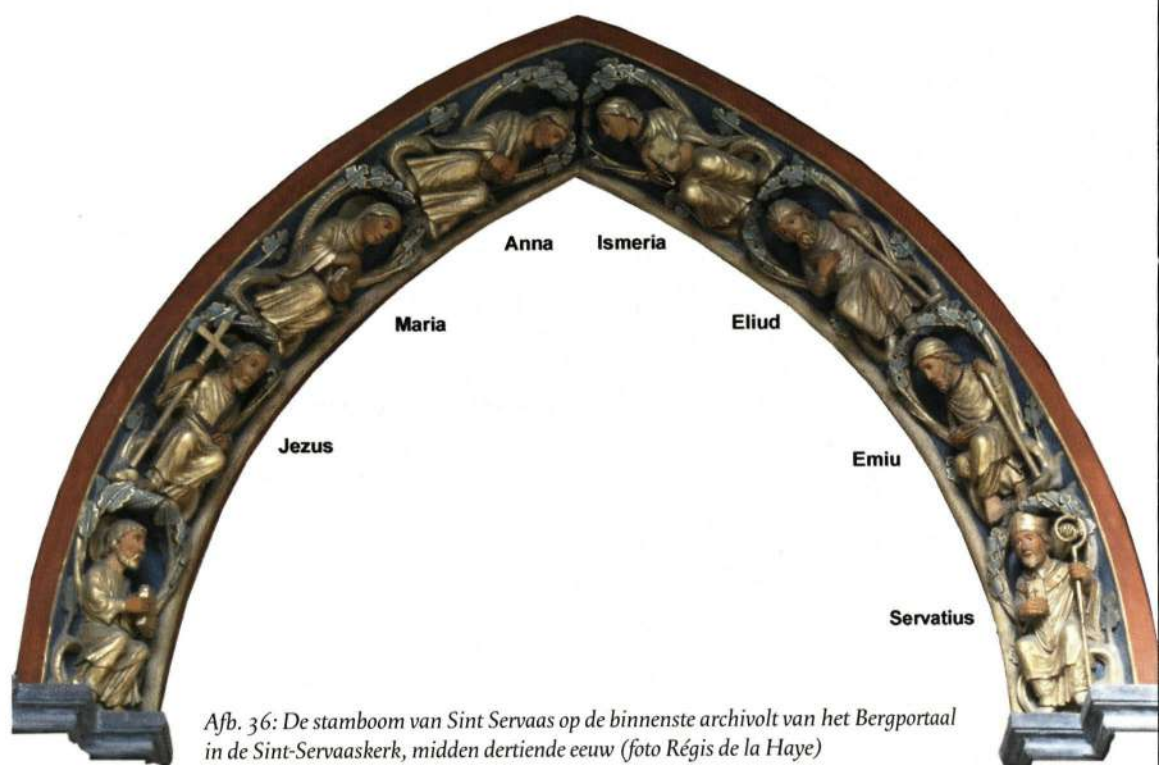
93 *Servaaslegende / Hendrik van Veldeke*, vert. door L. Jongen en C. Schotel (Maastricht 1993, Vierkant Maastricht 20).

94 Lejeune, *De Legendarische stamboom*, 326: '*Hymnum solemnem voce personemus, Ut Servatum Praesulem laudemus, Quem de carnali progenie Christi natum gaudemus*'; R. de la Haye, 'Het middeleeuws officie van het hoogfeest van Sint Servatius te Maastricht', in: *PSHAL* 112 (1997); *CD Middeleeuwse Vespers van Sint Servaas in Maastricht*, door de Schola Maastricht o.l.v. Alphons Kurris.

95 E. Den Hartog, 'Het Maastrichtse doksaal en het beeld van Attila', in: *De Maasgouw* 112 (1993) 136; R. de la Haye, 'Hymnen uit de Sint-Servaasliturgie', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatie bulletin* 56 (1990) 450-452.

96 Janssens, *In de schaduw van de Keizer*, 108-115.

97 De kroning van Maria, de Dormitio (het ontslapen) van Maria, omringd door de apostelen, en haar opstanding. Pas in 1950 wordt 'Maria Tenhemelopneming' door de constitutie de *Munificentissimus* een dogma. Cerbelaud, 180-195, onderstreept het nauwe verband tussen de Maria Tenhemelopneming en de Onbevleete Ontvangenis. De *Transitus Mariae* komen uit Syrische en Koptische tradities rond de vijfde eeuw.

Afb. 36: De stamboom van Sint Servaas op de binnenste archivolt van het Bergportaal in de Sint-Servaaskerk, midden dertiende eeuw (foto Régis de la Haye)

Johannes de Doper en Johannes de Evangelist.⁹⁸ In de timpaanversiering staan Anna en Ismeria tegenover elkaar, net zoals op het drieluik (afb. 36).⁹⁹ De gelovigen worden dus al bij binnenkomst van de kerk gewezen op de hechte band tussen Maria, de H. Anna en Sint Servaas. Van 1300 tot 1732 versieren taferelen van het leven van Sint Servaas het koordoksaal in de kerk.¹⁰⁰ Sinds de elfde eeuw heeft het kapittel van Sint-Servaas er alles aan gedaan om in geschrift, liturgie en in steen de faam van de bloedverwantschap tussen Sint Servaas en Christus te verspreiden. Het slaagt daar zo goed in dat Jacobus de Voragine in Italië, kan schrijven: 'Joachim huwde een vrouw Anna genaamd; zij had een zus Ismeria. Deze Ismeria gaf het leven aan Elisabeth en Eliud. Uit Eliud werd Eminem geboren en uit Eminem, Sint Servaas. Zijn lichaam bevindt zich in de stad Maastricht, aan de Maas, in het bisdom Luik'.

98 A.M.Koldewij, A.J.J. Mekking, A.J. van Run, 'Een studie over het Bergportaal en de Bergpoort van de Sint Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL*, 113 (1977).

99 Amersfoort, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 50.625.

100 E. Den Hartog, 'Het voormalige gotische koordoksaal in de St.Servaakerk te Maastricht' *Sint Servaas bulletin*, 1992, 62.; E. Den Hartog, 'Het Maastrichtse doksaal en het beeld van Attila', in: *De maasgouw* 112 (1993)

d. De verering van Sint Servaas en de H. Anna

De *Vitae* van St. Servaas zijn ouder dan de teksten van de *Historie van de H. Anna*. De devotie tot Sint Servaas is dus ouder. Maar dat sluit niet uit dat ze later elkaar versterkt en beïnvloed kunnen hebben. Tot nu toe hebben historici hier geen aandacht aan geschonken. In de strijd om de Onbevleete Ontvangenis komt de familie van Maria en haar ouders, en daarmee ook Servaas opnieuw in beeld. In de Middeleeuwen is men gevoelig voor eer, nog meer voor het gewicht van aanzien uit het verleden.¹⁰¹ De ouderdom van de Vita met het verhaal over de verwantschap tussen Jezus en Sint Servaas, via Ismeria, zuster van Anna, geeft kracht van authenticiteit aan de nieuwe tekst over de geboorte van Maria en haar ouders. De legende van Sint Servaas heeft vanwege zijn ouderdom of *antiquitas* een bijzondere waarde. Het is dus geen toeval dat Voragine de legende van Sint Servaas citeert en verweeft in dit nieuwe verhaal.

Wanneer Lejeune verwijst naar een dertigtal kunstwerken uit de vijftiende en begin zestiende eeuw, waar Maria, de H. Anna en Sint Servaas samen op staan, bewijst hij indirect de interactie tussen de devoties. Op die kunstwerken staat Sint Servaas weliswaar tussen veel andere personen, maar hij is steeds herkenbaar in beeld. Hij onderscheidt zich van hen door zijn naam, zijn staf, zijn mijter of zijn sleutel.

Op het doek van Darmstadt is Sint Servaas de enige volwassen man (afb. 37).¹⁰² Het gezicht van Jozef, tussen Anna en Maria is later toegevoegd. Sint Servaas heeft een boek in zijn hand, net als de H. Anna. Met dit boek richt hij zich tot de gelovigen, als een herder, belast met hun zielenheil. Het feit dat Sint Servaas tussen het grote nageslacht van de H. Anna zo herkenbaar in beeld wordt gebracht, heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de verspreiding van zijn imago en zijn devotie gestimuleerd.

Bij de verdediging van de Onbevleete Ontvangenis was de verering van de H. Anna, en daarmee van Servaas, een onmisbare schakel. Tussen de veertiende en de zestiende eeuw zijn er in de Nederlanden meer dan 319 kapellen waar de H. Anna wordt vereerd. In Duitsland dragen meer dan 81 plaatsen, altaren, kapellen en broederschappen de naam van de H. Anna. Haar verering wordt dus breed gedragen.¹⁰³ In Maastricht, in de kerk van Onze Lieve Vrouw, wijdt men in 1324 een kapel toe aan de H. Anna. Kort daarop wijden ook de dominicanen in hun kerk een altaar toe aan Maria en de H. Anna.¹⁰⁴ In 1339 stichten de kanunniken van Sint-Servaas op hun beurt een kapel voor de H. Anna, naast het portaal van

101 J.-M. Sansterre, *L'autorité du passé dans les sociétés médiévales* (Rome 2004).

102 Darmstadt, Hessisches Landmuseum, inv. nr. GK-4-1989-Mitte.

103 E. Gatz, *St Anna in Düren* (Munchengladbach 1972) 158-160.

104 J.A.K. Haas, 'De broederschap der kapelannen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht', in: P.J. Ubachs, I.M.E. Evers (red.), *Magister Artium, Onderwijs, Kerk en Kunst in Limburg*, (Sittard 1992) 65-90. De Broederschap van de kapelannen van O.L.V. wordt in 1622 omgezet in het college van de kleine kanunniken van de H. Anna.

Afb. 37: Meister des Ortenberger Altars, Die Heilige Sippe, 1430 (© Hessisches Landmuseum Darmstadt).

Afb. 38: Reliek van H. Anna, Schatkamer van Sint-Servaas (foto Régis de la Haye).

de H. Maagd (Bergportaal). Bij die gelegenheid werden twee relieken van de H. Anna verkregen dan wel gekocht. Op de inventarislijst van deken Guillaume Lipsen in 1677 worden deze relieken vermeld.¹⁰⁵ Eén is bewaard gebleven en nog te zien in een vitrine van de Schatkamer van Sint-Servaas (afb. 38). Tenslotte, een polychroom beeld van Anna te drieën, in het gewelf van de Lange gang, gebouwd rond 1475, vormt een bewijs te meer van de verering van de H. Anna in de Sint-Servaas (afb. 39).¹⁰⁶

Het succes van de devotie tot de H. Anna samen met de belangstelling voor Sint-Servaas heeft Lodewijk XI vast en zeker gemotiveerd om zijn Koningskapel bij de Servaaskerk te bouwen. Het succes leidde tot andere aanpassingen.

Het gebouw

In het midden van de vijftiende eeuw besluiten de kanunniken het houten plafond van het schip van de Sint-Servaaskerk te vervangen door een stenen gewelf. Door de toenemende belangstelling voor Sint-Servaas voelden de kanunniken zich wellicht verplicht de kerk aan te passen.¹⁰⁷ Het heeft er alle schijn van dat de kanunniken midden vijftiende eeuw de bouwwerkzaamheden in alle haast begonnen zijn, zonder de financiering rond te hebben. Om inkomsten te verwerven probeert het kapittel rechten te doen gelden op grond van zeer oude privileges, zoals de 'lammertiende'. De stad en haar inwoners hebben daar echter geen oren naar. Er ontstaat een conflict tussen stad en kapittel dat zo hoog oploopt, dat de hertog van Bourgondië op 16 december 1440 aan de kanunniken een vrijgeleide moet verschaffen om hun huis te kunnen verlaten.¹⁰⁸ Uiteindelijk vinden zij een veilig heenkomen in Luik, waar zij een jaar blijven.

¹⁰⁵ F. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maastricht*, (Maastricht 1873). Liste des reliques consignées par Guillaume Lipsen en 1677: « n° 19. In alia maiori tripartita, argentea deaurat, est ... de costa S. Annae, de S. Agatha, S. Victoria, de undecim millibus Virginum, de vestimentis B.M. Virginis ac SS. Simonis et Judae. » « n° 32 In monili rotundo, variis lapillis adornato, est denuo de costa S. Annae »

¹⁰⁶ Amersfoort, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 50.623.

¹⁰⁷ R. de la Haye, 'Geschiedenis van de Maastrichtse Heiligdomsvaart', in: A.H. Jenniskens (ed.), *Hemelse trektochten* (Maastricht 1990, Vierkant Maastricht 16).

¹⁰⁸ RHCL/RAL, archief van Sint-Servaas, inv. nr. 77, 16 december 1440; 78, bevelschrift van Filip van Bourgondië...om de burger van Maastricht gevangen te nemen...22 juni 1441, 82, Vidimus van de akte van 9 juni 1442 waarbij Filip van Bourgondië en Jan van Heinsberg een einde maken aan de geschillen...25 september 1455.

Om de bouwwerkzaamheden te kunnen voltooien wordt besloten dat de stad en de heren van Maastricht, de hertog van Brabant en de prins-bisschop van Luik, gezamenlijk zullen bijdragen in de kosten. Een ster, symbool van de stad, op een kapiteel in het gewelf van het middenschip herinnert aan deze bijdrage. De stad en de heren dragen financieel bij omdat meer pelgrims ook meer inkomsten opleveren voor de stad. De herinnering aan dit conflict stond nog diep in het geheugen van de mensen gegrift. Dat blijkt wel in 1463, twintig jaar later, als Lodewijk XI, in zijn beschikking bij het stichten van zijn kapel hier rekening mee houdt: hij geeft de stad zelf een som geld om die zo te beleggen dat zij er zeker van is, niets te hoeven bijdragen in de bouw van de kapel.¹⁰⁹

Oude teksten

De handschriften van Jocundus of van Hendrik van Veldeke dateren bijna allemaal, op een enkele uitzondering na, uit de vijftiende eeuw. Het lijkt wel of in die tijd

het kopiëren van oude teksten over Sint Servaas een nieuw elan kreeg. Het is een bekend gegeven in de Middeleeuwen dat wanneer autoriteiten veranderingen willen rechtvaardigen of doorvoeren, ze op zoek gaan naar oude teksten om zich daarop te baseren.¹¹⁰

Omdat de bedevaarten naar Sint Servaas op 13 mei en de Heiligdomsvaart zo succesvol waren vonden de kanunniken het opportuun om oude teksten over hun heilige op grote schaal te verspreiden. Het kopiëren en vertalen gebeurde in de scriptoria van de Begarden of van de Kruisheren te Maastricht.¹¹¹ Nieuwe technische mogelijkheden werden aangewend om zoveel mogelijk mensen te bereiken. Het enig bewaard gebleven exemplaar van het Blokboek van Sint Servaas vertelt ons in woord en beeld de legende en het tonen van de

Afb. 39: Sint Anna te Drieën, in de "lange gang" in de Sint-Servaaskerk, 1475 (foto Régis de la Haye)

¹⁰⁹ RHCL, Raadsverdragen 1455-1472, inv.nr. 46, Indivieze Raad, fol. 51^v.

¹¹⁰ Sansterre, *L'autorité du passé*.

¹¹¹ H. Wouters, *Catalogus van de tentoonstelling « Van Pen tot Pers » Middeleeuwse handschriften en oude drukken uit Maastricht*, Bonnefanten museum (Maastricht 1962).

Afb. 40: Steen van het doksaal, met de doop van Atilla (foto Régis de la Haye).

reliken tijdens de Heiligdomsvaart.¹¹² Afbeeldingen van de legende, zoals het doopsel van Attila die al in steen te zien waren op het doksaal (afb. 40), worden ook in dit Blokboek opgenomen (afb. 41).¹¹³ Hier is dus duidelijk sprake van een uitwisseling tussen steen en boek.

Symbolen

De feestdag van Sint Servaas, op 13 mei, trekt veel pelgrims, maar dat is niets vergeleken met de grote toestroom om de zeven jaar in de maand juli.¹¹⁴ Deze bedevaart naar Sint-Servaas van Maastricht wordt in de vijftiende eeuw de *Aexsche Vaert* genoemd, de 'bedevaart van Aken'. De te verdienen aflaten heten 'die van Aken' en de relieken worden in Maastricht op dezelfde wijze getoond als in Aken. Wellicht omdat

Maria in Aken vereerd werd en, behoort ook Sint Servaas niet tot haar familie?

In de vijftiende eeuw reageren de kanunniken van Aken onmiddellijk op de devotie tot de H. Anna. Er wordt een altaar voor haar opgericht bij de kerk van O.L.Vrouw. Bij het tonen van de relieken veranderen zij de volgorde ten gunste van Maria: de linnen doek die volgens de overlevering aan Maria heeft toebehoord, wordt getoond vóór de doek waarin het Kind Jezus gewikkeld zou zijn. Zij besluiten hiertoe in de wetenschap dat in Düren, op enkele kilometers bij hen vandaan, een groot aantal pelgrims de relieken van de moeder van Maria gaan vereren.

In de vijftiende eeuw krijgt de sleutel van Sint Servaas een andere betekenis dan in de legende van Hendrik van Veldeke: wanneer deze aan Servaas de zelfde sleutel toekent als die van Petrus, wil hij, tegen de achtergrond van de politieke machtsstrijd tussen de Paus en

112 *Het blokboek van Sint Servaas, Le livre xylographique de saint Servais* A.M. Koldewey, P.N.G. Pesch ed. Clavis Kunsthistorische Monografieën 1 (Utrecht 1984). Het gotisch doksaal dateert uit de veertiende eeuw, niet uit het midden van de vijftiende eeuw, 72-73.

113 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 18 972, p. 13

114 Boeren, *Heiligdomsvaart*, 10 000 pelgrims per dag in 1496.

Afb. 41: Doopsel van Atilla uit het Blokboek van Sint Servaas (© Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet)

de Keizer zeggen dat de keizer dezelfde macht heeft als de Paus.¹¹⁵ Met de opleving van de bedevaarten gaat de sleutel een andere rol krijgen. De sleutel symboliseert dat Sint Servaas dezelfde macht heeft om alle zonden te vergeven, als de Paus. Het verzoek van de kanuniken om meer biechtvaders te kunnen aanstellen moet in deze context gezien worden. Met de bul van 10 april 1450 stemt paus Nicolaas IV hiermee in.¹¹⁶ Alvorens te biecht te gaan werden de pelgrims uitvoerig over de rol van de sleutel geïnformeerd. Hen werd bovendien verteld dat de macht van Sint Servaas om zonden te vergeven authentieker is dan die van andere heiligen: hij is immers de bloedverwant van Christus. Zo kan het dat iemand in zijn laatste uur Sint Servaas aanroept. Hij heeft immers dezelfde macht als de H. Anna en Maria. Dat blijkt uit het volgend gebed, in de *Historie van de H. Anna*: ‘O sinte servaes eerwaardighe biscop, Doet ons open die doer des hemels ende, Leide ons daer in overmits die cracht, Dyns heiligen

¹¹⁵ Janssens, *In de schaduw van de keizer*, 113. De sleutel staat pas in 1279 op een zegel van Sint-Servaas.

¹¹⁶ Boeren, *Heiligdomsvaart*, 197: *Ordinarius custodum*, fol. 41^r.

ghebedes in onsen Laetsten eynde amen. 'O heilighe moeder sinte anna wes ons een ewich troost ende toeverlaet in alle onse noet ende doet ons op di doer des hemels'.¹¹⁷ De sleutel, als symbool om zonden te vergeven, geeft dus een nieuw elan aan de Heiligdomsvaart.

Het rechterpaneel van Parijs weerspiegelt de algemene overtuiging van die tijd dat de verering van Sint Servaas en die van de H. Anna met elkaar verweven zijn en dat Servaas binnen de familie van de H. Anna en Maria een bijzondere plaats inneemt. De oude verering van Sint Servaas leefde ook weer op door de verering van Anna. Na aanpassing van gebouw, meer teksten en nieuwe praktijk kortom goed 'marketing' kwam meer pelgrims naar heiligdommen van Maria en Sint Servaas.

De mogelijke opdrachtgever: een rijke kanunnik

Volgens *Le corps mécène* is de opdrachtgever een kanunnik; volgens historici uit de noordelijke Nederlanden een kanunnik die waarschijnlijk verbonden is aan de kerk van H. H. Michiel en Goedele te Brussel. Uit de kwaliteit van het drieluik blijkt dat de persoon zeer gefortuineerd was. Wie komt hiervoor in aanmerking? De bijzondere plaats van Sint Servaas op het drieluik, doet me denken aan iemand van het Servaaskapittel. Binnen het vrije en keizerlijke Sint Servaaskapittel is de belangrijkste functie die van proost. Sinds 1204 had de hertog van Brabant het recht deze proost te benoemen. Zo kon hij iemand belonen vanwege verleende diensten aan het hof. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw onderhouden alle proosten van Sint-Servaas nauwe banden met de hertogen van Brabant, die in Brussel verblijven. De proosten zijn niet verplicht zich in Maastricht te vestigen. Nicaise van den Putte, raadsheer en kapelaan van de kapel van Filips de Goede is proost van Sint-Servaas. Zijn opvolger in Maastricht, Antoine Hanneron is de secretaris van Karel de Stoute.¹¹⁸ In 1467 zal hij het proostschap verruilen voor dat van Brugge, ten gunste van Giselbert van Brederode. Van deze proosten is niet bekend of ze een bijzondere devotie hadden tot Sint Servaas. Dat geldt wel voor Johannes Franciscus van Eynatten (1460?-1530). Hij stamt uit een adellijke familie en is geboren in het kasteel Obsinnich, dat zijn vader, Theobald van Eynatten, erfde.¹¹⁹ Zijn moeder, Catherina van Mulken, stamt uit een familie van Maastrichtse burgermeesters en raadsheren. Johannes Franciscus is de vierde in de rij van zeven jongens en een meisje. De

¹¹⁷ Lejeune, *De Legendarische stamboom*, 328-332, 'suverlijke cranskin van die heilige moeder anna'.

¹¹⁸ Hij klaagt bij Paus Julius II dat de inkomsten van een proost niet voldoende zijn. Deze worden verhoogd met 14 zilveren marken per jaar. P. Doppler, 'Lijst der proosten van het Vrije Rijkscapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797)', in: *PSHAL* 72 (1936).

¹¹⁹ A. Stassen, *De la forteresse médiévale au Castel Notre-Dame* (Voeren 2002). Remersdael ligt 20 km van Maastricht.

oudste zoon krijgt als voornaam Servaas.¹²⁰ Alle leden van de familie vervullen belangrijke functies in de regio.¹²¹ In 1480 wordt Johannes Franciscus aangenomen als kanunnik van Sint-Lambertus te Luik. In 1482 wordt hij tot priester gewijd en krijgt hij een prebende in de Sint-Servaas. Waarschijnlijk wilde Cornelius van Bergh hem al in 1483, namens Maximiliaan, de latere keizer, aan het hoofd plaatsen van de abdij van Sint Truiden. Hij wordt te jong bevonden en trekt zijn kandidatuur terug, maar houdt er een toelage aan over.¹²² Voor bewezen diensten ontvangt hij van bisschop Johan van Horn de som van 1000 ponden en van de stad Maastricht 200 gulden.¹²³ Hij wordt deken van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Kortrijk en kanunnik van de H.H. Michiel en Goedele te Brussel. In 1485 wordt hij tot proost van het Sint Servaaskapittel benoemd. Hoe heeft zijn verering voor Sint Servaas gestalte gekregen? Boven de crypte van Sint Servaas, rechts van het hoofdaltaar, sticht hij een altaar gewijd aan de Maagd Maria en aan Sint Servaas. Dit altaar werd tegelijk met de Koningskapel van Lodewijk XI geconsacreerd: *'De aangebouwde kapel die gewoonlijk de Koninklijke genoemd wordt, is door Lodewijk koning der Franken, die kort geleden overleden is, begonnen en gegrondvest en begiftigd met inkomsten en vóór de laatste vijf jaren tezamen met de voorgenoemde twee altaren ingewijd'*.¹²⁴ In een akte uit 1501 lezen we dat hij voor de tweede keer geld geeft om op dit altaar dagelijks een mis te laten opdragen.¹²⁵ In het zelfde jaar laat hij rond het koor een hek met vier koperen pilaren plaatsen. Matheus Herbenus, tijdgenoot en medebroeder van Johannes Franciscus van Eynatten, heeft weet van dit project en is er zeer enthousiast over: *'Maar hoe degelijk en fraai het koor van de Sint-Servaas kerk deze zomer versierd is, kan men nu zeer gemakkelijk zien, terwijl het hoofdaltaar binnenkort verfraaid moet worden met vier koperen kolommen die er tot nu toe aan ontbreken'*.¹²⁶

Vóór en na de moord (1482) op Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, is de religieuze en politieke situatie zeer complex en gewelddadig. Johannes Franciscus van Eynatten is van mening dat de vrede alleen door tussenkomst van Sint Servaas zelf hersteld kan worden. In april 1488 krijgt hij het voor elkaar dat de hele stad zich schaart achter het schrijn van Sint Servaas, de 'Noodkist'. Pas in 1497 wordt er vrede gesloten. Bij die gelegenheid laat hij in de St. Janskerk, de parochiekerk naast de Sint-Servaas, een altaar toewijden aan de H. Maagd en aan Alle Heiligen. Hij kiest er voor niet begraven te worden in de kerk van

120 De tweede zoon Maximiliaan wordt landcommandeur van de commanderij van de Duitse Orde te Alden Biesen bij Maastricht. De naam Anna komt in de familie veel voor.

121 A.A. Vorsterman van Oyen, G.D. Franquinet, *Annuaire généalogique, Eynatten* (1874). Eynatten is een dorp in de omgeving van Aken.

122 P. Harsin, *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795. La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes, 1477-1505* (Luik 1957) 109.

123 RHCL./GAM, Raadsverdragen 1485-1489, fol. 127.

124 M. Herbenus, *De Trajecto instaurato, Over hersteld Maastricht*, M. van Heyst, SIGS (Roermond 1985) 39-43.

125 RHCL./RAL, archief S. Servaas, *Apotheca liberae imperialis ecclesiae sancti Servatii, ordine alphabetico disposita*, 1769, 235.

126 Van Heyst, *De Trajecto*, 43.

de H.H. Michiel en Goedele, waar hij eveneens kanunnik is, maar boven het graf van Sint Servaas, in het koor, vóór het altaar dat hij zelf heeft gesticht.¹²⁷

Brandenburg heeft vastgesteld dat zijn medekanunniken nauwe banden onderhielden met humanisten die actief de devotie tot de H. Anna wilden promoten. Zo werd Matheus Herbenus zeer gewaardeerd door de kartuizer Peter Dorlaent.¹²⁸ Deze is al vaker geciteerd in verband met het drieluik van Parijs en de teksten van *Historie van de H. Anna*. Door tussenkomst van een medekanunnik komt Herbenus in contact met Judocus Beissel van Aken. Beissel is raadsheer van keizer Maximiliaan maar vooral iemand die vurig ijvert voor de devotie voor 'de rozenkrans van de H. Anna'.¹²⁹ Zijn werk '*Rosarium de Sancta Anna*' draagt hij op aan Johan Trithemius, abt van Sponheim.¹³⁰ Herbenus gaat ook naar Sponheim om Trithemius te ontmoeten. Trithemius zal over Herbenus schrijven: '*Hij is een geleerde, een uitmuntend filosoof en musicus, iemand die een brede kennis paart aan een scherpzinnig verstand, een goede spreker, iemand die de kunst verstaat verzen en proza te schrijven*'.¹³¹ De humanist Trithemius stimuleerde al zijn vrienden de leer van de Onbevleete Ontvangenis in woord en geschrift

te verdedigen.¹³² Herbenus zal in zijn geschrift: '*Contra Wigandum Cauponis ord. praedic. de Purissima Conceptione beatae Mariae semper Virginis liber I*' de Onbevleete Ontvangenis verdedigen tegen een dominicaan uit Frankfurt. Van dit geschrift is alleen de titel bewaard gebleven. Herbenus gaf ook geld om een gezongen mis te lezen op het feest van de "*Purificatio Mariae*", 2 februari.¹³³ Dat humanisten deze nieuwe leer uitdragen, wordt nauwelijks gezegd. Een kanunnik

Afb. 42: Detail van linker zijpaneel.

127 Bij de laatste restauratie is zijn graf verplaatst naar achter in het schip.

128 H.H.E. Wouters, 'Matheus Herbenus (1451-1538) een humanist van het eerste uur', in: *Miscellanea Trajectensia LGOG 4*, (Maastricht, 1962) 263-329. Dorlaent: '*Mathei Herbeni poeta laureati epygramma ad lectores*'; zie ook Van Leeuwen, *Matthaeus Herbenus, humanist van het Sint-Servaaskapittel*.

129 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 106.

130 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 284-285. *De Vita gloriosissime matris Annae christipare virginis Marie genetricis ab ascensio in compendium redacta ex historia suavissima eiusdem matris Anne ab religiosissimo viro F. Dorlando ordinis Carthusiensis in zelum theuthonice prius edita*. Badius voegt aan zijn samenvatting van de Dietse historie het bekende rozenkransgebed van Beissel toe. Verscheen tegelijk met de *Vita Jesu Christi* van Ludolphus van Saksen. De verspreiding is omvangrijk: meer dan vijftien edities voor 1542.

131 Trithemius, *Catalogus illustrium virorum Germaniae*.

132 Robert Gaguin (1440-1502), van de universiteit van Parijs.

133 Doppler, P., *Nécrologe de la confrérie des chapelains* (Maastricht 1897) 142-143.

van Sint-Servaas, onder proost J. van Eynatten, heeft dus heel concreet partij gekozen vóór de Onbevleete Ontvangenis. En hij was zeker niet de enige.¹³⁴ De stellingname van Herbenus, zijn netwerk van relaties en die van proost Johannes van Eynatten maken het aannemelijk dat het Sint Servaaskapittel in die tijd het middelpunt vormde van een groep geestelijken die een grotere plaats willen toekennen aan Maria.

Gezien zijn financiële middelen, zijn leven in Brussel en rekening houdend met zijn bijzondere verering voor Sint Servaas is Johannes Franciscus van Eynatten een goede kandidaat als opdrachtgever van het drieluik. In de vijftiende eeuw laat een opdrachtgever zelden zijn naam zetten op een kunstwerk. Wel laat men aanwijzingen achter die ons op zijn spoor kunnen zetten. Misschien is de achtergrond op het linkerpaneel, tussen Emerentia en Anna, een dergelijk spoor (afb. 42). Het doet me denken aan het kasteel van de familie Eynatten te Obsinnich. De familie van Eynatten is de eerste ons bekende eigenaar van dit kasteel (nu eigendom van het bisdom Luik). Glooiende heuvels vormen de achtergrond van het kasteel. Tot 1914 bevond zich een vijver op dezelfde plek als op het drieluik (afb. 43).¹³⁵ Rond 1880 is het hoofdgebouw uitgebreid vanaf de schoorsteen. Op de façade zijn de oude hoekstenen nog zichtbaar (afb. 44). De dakramen boven de ramen van de voorgevel, een nieuwheid in de vijftiende eeuw, staan op dezelfde plaats als op het drieluik. Op het paneel hebben de oude ramen een versiering, in de vorm van een boog, die in de mode was in

Afb. 43: Het kasteel van Opsinnich, Remersdael.

Afb. 44: Het kasteel, oudste gedeelte met hoekstenen (foto auteur).

¹³⁴ Brandenburg, *Heilig familieleven*, 177-299-301. De naam van Nicolas Symonis als karmelieten komt voor in verschillende edities van *Historie van de H. Anna*, waarin Ismeria wordt geplaatst voor de geboorte voor Anna. Deze naam komt ook bij de kanunniken van Sint-Servaas voor, als bewaarder van de Schatkamer. Hij leefde in onmin met zijn confraters vóórdat hij in 1477 verdwijnt uit Maastricht.

¹³⁵ Met dank aan T. Broers.

Afb. 45: Spaanse Gouvernment, Museum aan het Vrijthof, Maastricht (foto auteur).

Afb. 46: Wapen van de familie van Eynatten, naar : *Notices Généalogiques sur la Famille Eynatten*, door G. Franquinet.

de regio. Ze zijn nog te zien op de voorgevel van het vroeger Spaans Gouvernment te Maastricht (afb. 45). Tot in de achttiende eeuw was er achter het kasteel een boerderij. Dat zouden de gebouwen kunnen zijn op de afbeelding op het drieluik (zie afb. 42). In de vijver is een stelletje vogels te zien die op zwanen lijken, maar ze hebben geen snavel. Op het wapenschild van de familie van Eynatten bevinden zich heraldieke vogels zonder poten en zonder snavel 'merletten' genoemd (afb. 46).¹³⁶ Allemaal details die mogelijk verwijzen naar het kasteel van deze beroemde familie.

Conclusie

Sinds de eerste eeuwen van het christendom zien we dat de functie van Maria en haar plaats binnen het heilsbestel evolueert op grond van nieuwe denkbeelden. Zo ook in de vijftiende eeuw. In deze periode bereikt de theologische controverse rond de Onbevleete Ontvangenis van Maria haar hoogtepunt. Vlak voor de Reformatie wordt niet meer de traditionele leer van Augustinus en Thomas over Maria gevolgd. Ondanks de verschillende opvattingen tussen religieuze orden wordt de gedachte dat Maria wel vrij is geweest van de erfzonde gemeengoed. De 'Mariologie haute', de beweging die in de verering van Maria het verst gaat, heeft het pleit gewonnen. In dit geschil draait alles weliswaar om Maria, maar om haar Alheiligheid te versterken gaan de voorstanders van de Onbevleete Ontvangenis ook de ouders van Maria, Joachim en Anna verheerlijken.

¹³⁶ De familie spreuk is: "Enatent vel evolent".

Het succes van deze verering wordt bestempeld als 'volks', in de zin van: komend van onderaf en dus gedragen door het volk. Maar in die tijd hadden alleen de geestelijkheid en de maatschappelijke elite de middelen om hun nieuwe overtuiging op brede wijze te verspreiden. Alleen zij konden de 'nieuwigheid' opleggen, en zij moesten die ook goedkeuren. Het volk moest wel volgen.¹³⁷ Dat zien we opnieuw na de dogmaverklaring van de Onbevleete Ontvangenis door Pius IX in 1854: geestelijken halen het beeld van Maria in de kerken naar voren, feitelijk en symbolisch.¹³⁸ Zij zijn het die aangepaste gebeden schrijven en processies organiseren, en ook dan is er een toename van kapellen, gewijd aan de H. Anna.

Door de Reformatie verdwijnt de heiligenverering grotendeels in de Verenigde Provinciën en krijgen kapellen een andere bestemming. In de loop van de zestiende en de zeventiende eeuw neemt in de katholieke gebieden streken het aantal afgebeelde familieleden rond de H. Anna en Maria sterk af. Alleen Joachim en Jozef blijven over. Kanunnik Maximiliaan van Eynatten, een familielid van Joannes Franciscus van Eynatten, wordt in 1621 door bisschop Malderus van Antwerpen belast met de taak om in de teksten van de *'Historie van de H. Anna'*, de twee andere huwelijken met Cleophas en Salome te schrappen.¹³⁹ Ook de H. Anna en Sint Servaas verdwijnen naar de achtergrond, bedevaarten nemen af en daarmee verliezen het kapittel en de stad een belangrijke bron van inkomsten.¹⁴⁰

Met recht roept Kendall historici op te achterhalen waarom Lodewijk XI zijn kinderen de voornamen van de ouders van Maria, Joachim en Anna geeft. Als lid van de elite legitimeert Lodewijk XI, op zijn beurt zo de 'nieuwe leer'. In zijn bibliotheek stonden naast de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, de *Openbaringen van de Heilige Brigida* ook een *Leven van St. Servaas*, dit laatste ingebonden in blauw velours, versierd met het wapenschild van de koning.¹⁴¹

De Koningskapel gesticht in de Sint-Servaas is dus niet een grillige keuze van een wispelturige prins geweest. Ook de band van Sint Servaas met Karel de Grote en de vele relieken van het H. Kruis ter plaatse hebben naar mijn mening een belangrijke rol gespeeld bij zijn keuze. Gezien de historische en religieuze context kon de band van Sint Servaas met de familie van Maria hem alleen maar bekoren.

De talrijke schatten in kerkgebouwen, musea en bibliotheken getuigen hoezeer de verering van de H. Anna en die van Sint Servaas met elkaar verbonden waren en de belangrijke rol die de geestelijkheid en de elite hierbij gespeeld hebben. Om dat te begrijpen is en blijft het drieluik een opmerkelijk oeuvre, een eyeopener, een belangrijk 'lieu de mémoire'.

137 Zie Bartholeyns, *Sociologies de la contrainte*.

138 P. Diriken, *Geogids Halle* (Kortesse 1998) 36. In 1867 in de kerk van Hal werd het Mariabeeld, waar Lodewijk XI kwam bidden en waar Joachim ligt begraven van de zijkapel verplaatst naar het koor.

139 Brandenburg, *Heilig familieleven*, 179.

140 De kapel van de H. Anna wordt de kapel van de H. Barbara.

141 Cassagnes-Brouquet, *Louis XI ou le mécénat bien tempéré*, 129.

De stadszegels van Maastricht tot in de zestiende eeuw

Een onderzoek naar hun gebruik, hun afbeeldingen en betekenis als kenbronnen voor de institutionele geschiedenis

G.H.A. Venner

Inleiding

In een tijd waarin nog weinig mensen konden lezen of schrijven en handtekeningen nauwelijks voorkwamen, was het zegel het meest verbreide middel om een op schrift gestelde overeenkomst of wilsuiking te bekrachtigen. Het zegel dat op een akte was gedrukt of op een perkamenten strook aan een akte hing, was een bewijsmiddel. Het verleende, zoals nu de handtekening, aan de akte bewijskracht, hetgeen betekende dat aan de akte geloof moest worden gehecht. Het zegel werd benut door personen die grote autoriteit bezaten. De paus, de keizer en koningen waren de eersten die een zegel gebruikten ter bekrachtiging van de door hen uitgevaardigde oorkonden. Zij werden gevolgd door bisschoppen, edelen, kapittels, steden en sedert de dertiende eeuw ook door schepenen, de plaatselijke rechters en bestuurders.

Het zegel bevat een omschrift dat meestal de naam van de eigenaar van het zegel(stempel) vermeldt, en een figuratieve voorstelling, waardoor ook de ongeletterde het zegel en zijn eigenaar kon herkennen. Aangezien het zegel in de eerste plaats het bewijsmiddel van de juistheid van de inhoud van de oorkonde was, werd in omschrift en afbeelding doorgaans de positie van de zegelvoerende persoon of instelling tot uitdrukking gebracht. Op de zegels van de keizer wordt deze zittend op een troon met scepter en rijksappel afgebeeld. De zegels van abdijen, kapittels en kloosters bevatten vaak de betreffende patroonheilige, terwijl landsheren op hun zegels in het harnas en te paard worden weergegeven. Het zegel was dus tevens een statussymbool. Het vervulde een representatieve functie, zodat aan de afbeelding de nodige zorg werd besteed. Deze afbeelding was, gezien de geringe plaatsruimte, het resultaat van bewuste keuzes.¹

1 Zie ter inleiding het standaardwerk: E. Kittel, *Siegel*. Bibliothek für Kunst und Antiquitätenfreunde 11 (Brunswijk 1970). Zie ook: R. Laurent, *Sigillografie* (Brussel 1986); A. Stieldorf, *Siegelkunde*. Basiswissen. Hahnsche Historische Hilfswissenschaften 2 (Hannover 2004).

Zegels zijn vaak fraaie producten van de goud- en zilversmeedkunst. Het zegel is immers een positieve afdruk van een matrijs of zegelstempel dat in metaal, in zilver, messing of brons, werd vervaardigd. Deze matrijzen zijn in de regel producten van zilversmeden. Het middeleeuwse zegel is derhalve vaak de wassen afbeelding van een kunstwerk op klein formaat, een kunstwerk dat bovendien meestal vrij nauwkeurig te dateren is, omdat het zegel aan gedateerde oorkonden hangt.²

Ook de steden bezaten een zegel dat deze hechtten aan door hen aangegane overeenkomsten. Het oudst bekende stadszegel is dat van Keulen, vervaardigd volgens Diederich in de jaren 1114-1119. Het Keulse voorbeeld werd gevolgd door andere steden zoals Aken. Honderd jaar later, in de dertiende eeuw, was het stadszegel reeds zo'n normaal verschijnsel dat elke plaats die de status van stad verwierf, een zegel aanschafte. Zeker voor de steden gold dat het stadszegel een statussymbool was.³ Uit het bovenstaande blijkt reeds dat met name de oudste stadszegels de aandacht verdienen. Zegels kunnen als historische bronnen fungeren. Het oudste stadszegel kan bijvoorbeeld een aanwijzing geven ter beantwoording van de vraag wanneer een plaats stad werd, indien de periode van de stadswording niet uit andere bronnen te achterhalen is.

Aan de zegels van de stad Maastricht is in het verleden al enige aandacht besteed. Reeds in een anoniem verschenen historische bijdrage in het *Annuaire de la province de Limbourg* van 1829 worden drie stadszegels, met name de beide oudste, beschreven en in steendruk afgebeeld, en wel in het kader van beschouwingen over het stadswapen.⁴ Vanuit gelijke optiek behandelde Alexander Schaepkens in 1851 dezelfde drie stadszegels. Zijn bijdrage is geïllustreerd met litho's van de zegels vervaardigd naar tekeningen van zijn hand.⁵ Een overzicht van de tot dan toe bekende zegels verscheen in 1899, toen J.M.H. Eversen en J.L. Meulleners "De Limburgsche gemeentewapens vergeleken met de oude plaatselijke zegels" beschreven. Voor zover het de periode tot omstreeks 1550 betrof, bespraken zij in totaal vijf zegels. Slechts de twee jongste van deze zegels beschouwden

2 R. Kahsnitz, *Typare und Wachssiegel im Rheinischen Landesmuseum Bonn* (Düsseldorf 1970) 1-2; M. Wishaupt, 'Beknopte geschiedenis van het Maastrichts goud- en zilversmedenambacht', in: I.L. Szénassy, *Maastrichts zilver* (Maastricht 1978) 24.

3 Zie algemeen: T. Diederich, *Rheinische Städtesiegel*. Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Landschaftsschutz Jahrbuch 1984/85 (Neuss 1984).

4 'Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent', *Annuaire de la province de Limbourg rédigé par la Société des amis des sciences, lettres et arts établie à Maestricht. Année 1829* (Maastricht 1829) 137-139. Deze bijdrage wordt toegeschreven aan M.J. van Heylerhoff. Zie: Arnaud Schaepkens, 'Martin-Jean van Heylerhoff, 1776-1854', *Messenger des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique* 1859 272-276; Ingrid M.H. Evers, 'Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht. De Société des Amis des sciences, lettres et arts, 1822-ca.1855', *PSHAL* 127 (1991) 205.

5 Alexander Schaepkens, 'Notice sur des emblèmes municipaux du moyen âge', *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* 1851 221-227.

zij als stadszegels, de oudere als zegels van één van de beide schepenbanken, het Brabants hooggerecht en het Luiks hooggerecht.⁶ Twee onbekende zegels van Maastricht uit 1399 bleken in het stadsarchief van 's-Hertogenbosch aanwezig te zijn. Een beschrijving van beide zegels werd in 1915 in *De Maasgouw* gepubliceerd.⁷ Een nieuw en tevens laatste overzicht van de Maastrichtse zegels verscheen in het eerste deel betreffende "De monumenten in de gemeente Maastricht" in 1926. Het overzicht dat voor het eerst geïllustreerd werd met foto's, bevat vijf zegels. Helaas werden de twee stadszegels in het stadsarchief van 's-Hertogenbosch over het hoofd gezien, terwijl het eerste Brabantse zegel nog steeds als zegel van het Brabantse hooggerecht werd gepresenteerd.⁸ Panhuysen toonde in 1933 aan dat het oudste Luikse en oudste Brabantse zegel van Maastricht, die beide reeds in de dertiende eeuw werden aangetroffen, de zegels waren van de "Luikse burgerij en regering van Maastricht" respectievelijk van de "Brabantse regering van Maastricht". Het waren dus stadszegels.⁹ Niettemin omschrijft Koldewey in 1985 het oudste Brabantse zegel wederom, ten onrechte, als het zegel van het Brabantse hooggerecht.¹⁰ Ook in de recente, in Nederland nauwelijks raadpleegbare, studie van Optendrenk over de institutionele geschiedenis van Maastricht in de dertiende eeuw, worden het oudste Luikse en oudste Brabantse zegel als zegels van de schepenbanken, respectievelijk van de "Gerichtsgemeinde" gekwalificeerd.¹¹

Voor zover bekend bezat Maastricht vanaf de dertiende tot in de zestiende eeuw acht zegels, die zoals nog zal worden aangetoond, stadszegels waren. Een welbekende complicerende factor ten aanzien van de geschiedenis van Maastricht vormt de omstandigheid dat de heerlijke rechten in de stad in twee verschillende handen waren. Zowel de bisschop van Luik als de keizer bezaten er heerlijke rechten. In het begin van de dertiende eeuw werd de hertog van Brabant door de keizer met deze rechten beleend. In ieder geval sinds 1284 waren de bisschop van Luik en de hertog van Brabant gelijkwaardige heren van Maastricht. De stad bezat dientengevolge een Luikse en een Brabantse schepenbank, de beide hoogge-

6 J.M.H. Eversen en J.L. Meulleners, 'De Limburgsche gemeentewapens vergeleken met de oude plaatselijke zegels en beschouwd in het licht der locale geschiedenis', *PSHAL* 35 (1899) 257-270.

7 'Twee zegels van Maastricht uit de XIVe eeuw', *De Maasgouw* 37 (1915) 96.

8 *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg* 1^e stuk. *De monumenten in de gemeente Maastricht* 1 ('s-Gravenhage 1926) 14-17.

9 G.W.A. Panhuysen, *Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw* (Maastricht 1933) 56-57, 63.

10 A.M. Koldewey, *Der Gude Sente Servas* (Assen-Maastricht 1985) 92, 114. Zie ook nog de onjuiste aanduiding van Maastrichtse zegels in: H. Frère, 'Monnaies de l'évêque de Liège frappées à Maastricht', *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 107 (1961) 88-89, 91.

11 M. Optendrenk, "Nos sculteti, scabini et universitas civium in Traiecto". *Verfassung und Herrschaftsgefüge der Stadt Maastricht im 13. Jahrhundert* (Nettetal 2006) 94-97. Op pagina 325 spreekt de auteur bij een akte van 1296 evenwel van stadszegels zonder zich kennelijk te realiseren dat het om dezelfde zegels als in 1227 gaat.

rechten, terwijl de burgers en ingezetenen in Luikse en Brabantse onderscheiden werden.¹² In deze tweedeling past het dat tot het einde van de veertiende eeuw een Luiks en een Brabants stadszegel naast elkaar werden gebruikt. Vanaf het einde van de veertiende eeuw werden oorkonden ook met een “gemeenschappelijk” stadszegel bekrachtigd.

In deze bijdrage gaan wij na welke zegels successievelijk werden gebruikt, en aan welk soort akten de onderscheiden zegels werden gehecht. Wanneer het Luikse en Brabantse stadszegel samen aan een oorkonde werden gehangen, genoot het Luikse stadszegel, op één uitzondering na, de voorrang. Het hing ter linker zijde van het Brabantse stadszegel. Wij bespreken dus eerst de Luikse stadszegels van Maastricht, daarna de Brabantse en tenslotte de “gemeenschappelijke” stadszegels. Nadat het gebruik van de afzonderlijke zegels de revue gepasseerd is, wordt aandacht besteed aan de afbeeldingen op de zegels, afbeeldingen die getuigen van continuïteit en verandering. Tenslotte wordt ingegaan op de beschreven stadszegels als kenbronnen voor de institutionele geschiedenis van Maastricht.

II Beschrijving van de stadszegels

Het eerste Luikse stadszegel [1227] 1243-1338

Het zegel vertoont de heilige Servatius zittend op een vouwstoel met dalmatiek en kazuifel. Hij draagt een mijter en houdt de bisschopsstaf in de rechter- en een gesloten boek in de linkerhand. Hij is dus afgebeeld als bisschop, tevens als heilige, met een nimbus om het hoofd en de aanduiding: “S(an)C(tu)S S/ERVATI(us)” (= Sint Servaas). De poten van de vouwstoel worden gevormd door dierenklauwen, terwijl de bovineinden voorzien zijn van dierenkoppen. Ter weerszijden van Sint Servaas zijn twee torens afgebeeld, misschien de oostelijke torens van de Sint-Servaaskerk zoals Schaepkens meende. Onder de heilige en de torens is tenslotte een (stads)muur met kantelen te zien. Torens en stadsmuur vormen de gebruikelijke schematische weergave van de stad, in dit geval van Maastricht. Diameter: 71 mm (afb. 1).

Volgens een tekening van dit zegel in het *Annuaire de la province de Limbourg* van 1829 zou het volledige omschrift luiden: “+ SIGILLUM CIVIUM DE SUPERIOR

12 Zie voor een samenvatting van de (rechts)historische literatuur: A. Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)* (Assen 1981) 6-11. Zie voor de rechten van de keizer te Maastricht: G. Rotthoff, *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit. Das Reichsgut in den heutigen Niederlanden, Belgien, Luxemburg und Nordfrankreich* (Bonn 1953) 102-106.

TRAIECTO”.¹³ Schaepkens tekende en publiceerde in 1851 een zegel dat nog slechts een gedeelte van het omschrift omvatte: [] DE SUPERIORE · TRAI[]”.¹⁴ Aan de hand van de diverse bewaard gebleven exemplaren is slechts de volgende tekst te reconstrueren: “SIGILLU[]M · DE SUPERIORE · TRAIECTO”. Het volledige omschrift luidde inderdaad waarschijnlijk: SIGILLUM CIVIUM DE SUPERIORE TRAIECTO (= zegel van de burgers van Oppertricht).

Blijkens het artikel van Schaepkens “Notice sur des emblèmes municipaux” uit 1851 hing het eerst bekende exemplaar van dit zegel, samen met het eerste Brabantse stadszegel, aan een akte van 14 september 1227. In deze akte verklaarden de schouten, schepenen en de gemeenschap van de burgers van Maastricht, zowel die van de mannen van de bisschop als die van de mannen

van de hertog (sculteti, scabini et universitas civium in Traiecto tam hominum episcopi quam ducis) de privileges van het Sint-Servaaskapittel te eerbiedigen. De akte werd bezegeld met “onze zegels” (sigillis nostris).¹⁵ Na de publicatie van Schaepkens is deze belangrijke oorkonde, belangrijk omdat hierin voor het eerst de twee gemeenschappen van Maastrichtse burgers naar voren treden, uit het zicht verdwenen.¹⁶ Panhuysen en Deeters konden in hun studies slechts teruggrijpen op een afschrift in een dertiende-eeuws cartularium van het Sint-Servaaskapittel.¹⁷ De akte dook weer op in 1967 als een “document – juiste inhoud onbekend” tijdens de expositie in de priorij Thabor te Sint Odiliënberg die voorafging aan de oprichting van de Heemkundevereniging Roerstreek. De akte bleek te berusten in het

Afb. 1. Het eerste Luikse stadszegel, 4 april 1282 of 1283. RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 1728-1 (foto S. Frankewitz, Straelen).

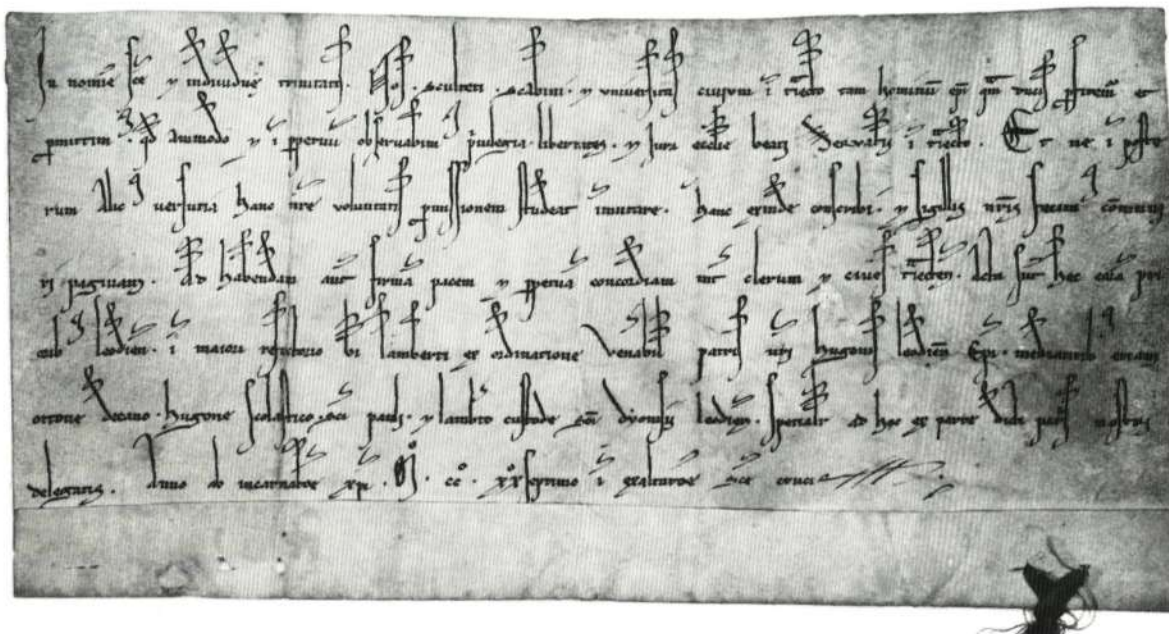
13 Limburgs Museum Venlo, Collectie Schillings, Register van notulen van de sectie geschiedenis van het Genootschap van vrienden van wetenschappen, letteren en kunsten te Maastricht 1825-1828; *Annuaire de la province de Limbourg* 1829, achterin figuur 2.

14 Limburgs Museum Venlo, Collectie Schillings, Album met tekeningen van zegels; Schaepkens, ‘Notice’, tegenover 223.

15 Schaepkens, ‘Notice’, 222-223.

16 Zie voor de beide stedelijke gemeenschappen het laatste hoofdstuk van dit artikel.

17 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 55, 137; J. Deeters, *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zur Entstehung und Verfassung* (Bonn 1970) 102. Uit de foutieve beschrijving van de zegels op p. 110 blijkt dat Deeters het origineel niet heeft gezien.

Afb. 2. Akte waarbij de Luikse en Brabantse gemeenschap van Maastricht beloven de privileges van het Sint-Servaaskapittel te eerbiedigen, 14 september 1227. RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 75 (foto Rijksarchief in Limburg, H.L. Mordang).

parochiearchief van Sint Odiliënberg.¹⁸ Deze akte werd in maart 1969 door het kerkbestuur in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Limburg en nadien geschonken. De akte kon nog op de valreep door E. Nuyens in de vrijwel voltooide inventaris van het archief van het kapittel van Sint-Servaas worden opgenomen (afb. 2).¹⁹ Hoe kwam dit charter in Sint Odiliënberg terecht? De verbindende persoon tussen Maastricht en Sint Odiliënberg was M.A.H. Willemsen (1831-1904), kapelaan bij de Sint-Servaaskerk te Maastricht (1856-1878) en vervolgens pastoor te Sint Odiliënberg (1878-1904). Willemsen was sinds 1862 tevens beheerder van de schatkamer van de Sint-Servaaskerk. Van zijn hand verschenen diverse (kunst)historische publicaties, waaronder een uitgave van oorkonden van het Sint-Servaaskapittel in de eerste

18 *Catalogus Roerstreek-historie en -archeologie Priorij Thabor St. Odiliënberg* 29 juli – 3 september 1967 ([1967]) 30.

19 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 75. Bij die gelegenheid werd nog een andere oorkonde van 14 augustus 1347 vanuit Sint Odiliënberg overgebracht, thans archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 61a. Zie: *Catalogus Roerstreek*, 31.

jaargangen van de Publications.²⁰ Het is dus aan te nemen dat Willemsen bij zijn vertrek naar Sint Odiliënberg het charter van 1227 heeft meegenomen of nadien heeft verworven. Om terug te keren naar het zegel, aan de akte van 14 september 1227 hing in 1967 niet meer het eerste Luikse stadszegel, wel nog twee kleine fragmenten van het eerste Brabantse stadszegel.

In 1998 bleek in de zegelverzameling van Werner Wagner, graveur te Solingen (1923-1999) een los exemplaar aanwezig te zijn van het eerste Luikse stadszegel. Het zou afkomstig zijn van een akte uit 1238 die evenwel (nog) niet kon worden opgespoord. De datering is derhalve onzeker.²¹

Als oudste exemplaar van het eerste Luikse stadszegel geldt thans het zegel aan een akte van 1 juli 1243. De schepenen van Maastricht behorend aan de bisschop van Luik (scabini Traiectenses ad dominum episcopum Leodiensem pertinentes) leggen daarin verklaringen af over de rechten van de bisschop en het rijk te Maastricht. Het zegel wordt in de tekst niet aangekondigd.²²

Het volgende zegel hangt aan een oorkonde van 4 april 1282 of 1283. Te Maastricht werd in de dertiende eeuw bij de datering van oorkonden de paasstyl gehanteerd, hetgeen betekent dat het nieuwe jaar met Pasen begon. 4 april viel twee keer in het jaar 1282, de periode tussen Pasen 1282 en Pasen 1283, zodat beide dateringen mogelijk zijn. De kanunnik Theodericus de Aquis en anderen schonken toen een jaarrente van 7½ Luikse mark aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht om een altaar te stichten. De akte werd op verzoek van de oorkonders bezegeld met het zegel van het kapittel en met het aldus aangeduide "zegel van de gemeenschap van de stad Maastricht van de bisschop van Luik" (sigillo universitatis opidi Traiectensis domini episcopi Leodiensis).²³ De dotatie van een altaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk door Ogier van Haren, ridder en voogd van Maastricht, op 23 juni 1284 is wederom bezegeld met het eerste Luikse stadszegel. Ter aankondiging van het stadszegel werd dezelfde formulering als in 1282/1283 gebruikt.²⁴

Van 30 november 1296 dateren twee oorkonden en van 15 juli 1305 een volgende waarin de schepenen van beiderlei rechtsmacht van de stad Maastricht (scabini Traiectensis utriusque jurisdictionis opidi Traiectensis) de overdracht van cijnzen ten behoeve van de provisoren van de H. Geest beoorkonden. De akten waren bezegeld met "de zegels van onze stad Maastricht" (sigilla nostri opidi Traiectensis) waarvan nog fragmenten aan de akten hangen.²⁵

20 C.A.A. Linssen, 'Pastoor M.A.H. Willemsen van Sint Odiliënberg, 1831-1904', *PSHAL* 128 (1992) 121-184.

21 Een afgietsel van dit exemplaar berust bij de auteur.

22 Rijksarchief Luik, archief kapittel Saint-Lambert Luik, charters nr. 171.

23 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 1728-1, welke is afgebeeld = CSN 606. De akte wordt door J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*. 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur' (Den Haag 2005) 162 abusievelijk gedateerd op 4 april 1228.

24 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 1714.

25 RHCL, archief klooster Predikheren Maastricht, inv.nrs. 85, 87; archief broederschap kapelanen Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 196.

Beide zegels werden eveneens gehecht aan een akte van 29 september 1325 waarbij de stad Maastricht een jaarrente verkocht aan de meesters van de H. Geest. De intitulatie van de oorkonde is zeer uitgebreid. De akte staat immers op naam van de "voogd, schouten, schepenen, communemeesters en gezworenen van de stad Maastricht in het bisdom Luik van beiderlei rechtsmacht zowel van de bisschop van Luik als van de hertog van Lotharingen, Brabant en Limburg" (advocatus, sculteti, scabini, magistri communitatis et jurati opidi Traiectensis Leodiensis dyocesis utriusque jurisdictionis tam reverendi patris Leodiensis episcopi quam illustris viri Lotharingie, Brabantie et Lymburgensis ducis). De zegels werden als "onze zegels van de genoemde stad van beiderlei rechtsmacht" aangekondigd.²⁶ Dezelfde oorkonders, maar nu weer kortweg genoemd "van beiderlei rechtsmacht" (opidi Traiectensis utriusque jurisdictionis) beloofden op 24 februari 1326 aan de stad Sint-Truiden om geen lakenbereiders en wevers uit Sint-Truiden op te nemen die deze stad tegen haar wil hadden verlaten. De akte was bezegeld met "onze zegels van beide delen" (sigilla nostra utriusque partis).²⁷

Op 16 maart 1335 legden de schouten, schepenen, communemeesters, raden en gezworenen van beiderlei rechtsmacht van de stad Maastricht (sculteti, scabini, magistri communitatis, consules et jurati utriusque jurisdictionis opidi Traiectensis) een verklaring af over het accoord met de bisschop van Luik die kort tevoren de stad had belegerd. Zij zouden neutraliteit in acht nemen in geval van oorlog tussen de bisschop en de hertog van Brabant. De akte werd bekrachtigd met "onze zegels" (sigilla nostra), maar enkel het eerste Luikse stadszegel is nog voorhanden.²⁸

Het zegel hangt tenslotte aan de akte van de voogd, schouten, schepenen, communemeesters, raden en gezworenen van beiderlei rechtsmacht van de stad Maastricht van 26 maart 1338, waarbij zij een jaarrente van zeven schelling overdragen ten behoeve van het H. Kruisaltaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.²⁹

Het tweede Luikse stadszegel (1369-1376)

Het zegel vertoont een staande bisschop te midden van een gotische architectuur. Hij draagt een mijter en houdt een boek in de rechterhand en een staf in de linkerhand. Vanwege de rationale op de borst, een ornament van textiel of een soort schoudermantel, is de bisschop als de heilige Lambertus te identificeren.³⁰ Omschrift: "SIGILLUM [] TRAIECTENSIS ·

26 RHCL, archief klooster Predikheren Maastricht, inv.nr. 93.

27 Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. VIII.

28 Nationaal Archief 's-Gravenhage, Vilvoordse charters, inv.nr. 2-28.

29 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 1645.

30 Mère Marie Henri (M. Bribosia), 'L'iconographie de Saint Lambert', *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor monumenten en landschappen* 6 (1955) 135-136. Zie ook: Ph. George (red.), *Saint Lambert. Culte & Iconographie* (Luik 1980) 48-54.

SU[JIORIS" (= zegel van... Oppertricht). Diameter: 69 mm (afb. 3).

Van dit tweede Luikse stadszegel van Maastricht zijn maar vier exemplaren bekend. Het oudste exemplaar hangt aan een akte van 24 november 1369, waarbij de "voyght, scoutit, scepen, burgermeyster, raetslude ende ghesworen der stayt van Trycht" oorkonden dat de burgers hebben verklaard dat Antwerpse kooplieden al meer dan veertig jaar vis, haring en andere koopwaar te Maastricht hebben verkocht. De akte is bezegeld met "onser stayt sygele van beyden partiën", waarbij de term partij als deel, groep of rechtskring vertaald zou kunnen worden.³¹

Op 12 september 1372 verklaarden de "scepene, borghermeyster, raetslude, ghezworen ende die ghemeyne stat van Tricht van beyden partijen" dat de bisschop van Luik en de hertog van Brabant hen een bestuur en statuten hadden gegeven, waarvan de tekst dan volgt. De akte is bezegeld met "onser stat seghelen van beyde partijen".³²

In een wederom in het Latijn opgestelde akte van 6 juni 1376 verzekerde de stad Maastricht aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw dat de geldelijke bijdrage van het kapittel tot opbouw en versterking van de stadsmuur en grachten, niet tot zijn nadeel zou strekken. De intitulatie van de akte is plechtig en staat op naam van de schouten, schepenen, raden en gezworenen en de gehele gemeenschap van de stad Tricht, zowel die van de mannen van de eerwaarde vader in Christus de bisschop van Luik als die van de verheven vorst de hertog van Brabant (Sculteti, scabini, consules et jurati ac tota universitas opidi Traiectensis tam hominum reverendi in Christo patris domini episcopi Leodiensis quam magnifici principis domini ducis Brabantie). De akte was bekrachtigd met de "zegels der genoemde stad" (sigilla dicti opidi).³³

Tenslotte is het zegel gebruikt als sluitzegel van een brief "van der stat wegen van Trieht" aan de stad Aken. Gezien de functie als sluitzegel is dit opgedrukt exemplaar zwaar beschadigd. De brief betreft de Maastrichtse burger Claes Eppelgiin die te Aken in een proces gewikkeld was met Johan Nuwekirchen, maar niet zonder vrijgeleide wilde

Afb. 3. Het tweede Luikse stadszegel, 12 september 1372. Nationaal Archief 's-Gravenhage, Vilvoordse charters, inv.nr. 18-5 (foto Nationaal Archief).

31 Stadsarchief Antwerpen, Oud stadsarchief, charters en autografen, CH# 117.

32 Nationaal Archief 's-Gravenhage, Vilvoordse charters, inv.nr. 18-5, welke is afgebeeld.

33 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 98.

verschijnen. De ongedateerde brief hangt samen met de landvrede tussen Maas en Rijn en moet derhalve in de jaren 1352-1360 of 1365-1387 zijn geschreven.³⁴

Het derde Luikse stadszegel (1399)

Afb. 4. Het derde Luikse stadszegel, 6 februari 1399. Gemeentearchief's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5875 (foto Gemeentearchief's-Hertogenbosch).

Het zegel vertoont drie gotische nissen. In het midden staat de heilige Lambertus die een mijter draagt. Hij houdt een staf in de linkerhand, terwijl hij de rechterhand zegnend omhoog heft. In de nissen ter weerszijden is een perroen afgebeeld bestaande uit een voetstuk van drie treden, een kolom, een pijnappel en een kruis. Onder de centrale nis zijn twee dolfinen afgebeeld die naar elkaar zijn toegewend. Tussen de pinakels der nissen zijn vier zespuntige sterren te zien. Omschrift: "S(igillum)/CIVI/UM: OPIDI: TRAIECTENS(is) AD: E(pisco)PATUM: LEODIEN(sem): PERTINEN(tis)" (= zegel van de burgers van de stad Tricht behorend tot het bisdom Luik). Diameter: 80 mm (afb. 4).

Van dit derde Luikse stadszegel zijn twee exemplaren bekend aan twee oorkonden van 6 februari 1399. In de eerste akte verklaren Johanna, hertogin van Brabant, de Brabantse en de Luikse en Loonse steden de vrede te willen bewaren.³⁵ In de

tweede akte verklaren dezelfde oorkonders een vredesverdrag gesloten te hebben, meer specifiek wegens de oorlog met de hertog van Gelder.³⁶ In beide akten wordt Maastricht

34 Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden W 591. Zie Th.R. Kraus, *Regesten der Reichsstadt Aachen (einschliesslich des Aachener Reiches und der Reichsabtei Burtscheid) Sechster Band. Datirte Stücke: 1396-1400. Undatirte Stücke: 1351-1400* (Düsseldorf 2008) nr. 491. Zie voor de landvrede tussen Maas en Rijn: C. Rothhoff-Kraus, *Die politische Rolle der Landfriedenseinungen zwischen Maas und Rhein in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts* (Aken 1990).

35 GA's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5874.

36 GA's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5875, welke is afgebeeld. Zie voor beide oorkonden: E. Fairoon, *Chartes confisquées aux bonnes villes du pays de Liège et du comté de Loos après la bataille d'Othée* (1408) (Brussel 1937) 302, 314, 437.

na de Brabantse en Luikse steden apart als laatste oorkonder genoemd en aangeduid als “meesters, gesworen, gouverneers, rait ende universiteit van Tricht toebehorende onser genediger vrouwen van Brabant ende den lande van Ludic geheellyc, soe in d’een zide, soe in d’andere”. In afwijking van het oude gebruik hangt aan beide akten het Brabantse stadszegel vóór het Luikse stadszegel, hetgeen zal samenhangen met de omstandigheid dat de Brabantse steden vóór de Luikse als oorkonders optreden.

Op 22 november 1388 verklaarde het stadsbestuur van Sint-Truiden dat “die guede stat van Tricht toebehoerende is den bisdome van Luidic ende den hertochdoeme van Brabant ende onse wale ghemynde ende lieve gebrueder, meyster, gesworen ende goevernere der stat van Tricht toebehoerende den bisdome vorscreven ons besiegelt hebben eynen openen brief mitten groeten siegelen derselver stat van Tricht toebehoerende den bisdome vorscreven”. Drie keer wordt in dit citaat gesproken over het Maastricht dat tot het bisdom Luik behoort. Deze formulering komt overeen met het omschrift van het derde Luikse stadszegel, zodat het mogelijk al in 1388 in gebruik was.³⁷

Het eerste Brabantse stadszegel (1227-1349)

Het zegel vertoont de keizer gezeten op een vouwstoel (faldistorium), waarvan de boveninden voorzien zijn van dierenkoppen. Hij draagt een kroon met een lelie. In de rechterhand houdt hij een zwaard, in de linkerhand de zogenaamde sleutel van Sint Servaas. Diameter: 67 mm (afb. 5).

Volgens een tekening van dit zegel in het *Annuaire de la province de Limbourg* van 1829 zou het volledige omschrift luiden: “SIGILLUM CIVIUM IN TRAIECTO SUPERIORI” (= zegels van de burgers in Oppertricht) (afb. 6).³⁸ Nader onderzoek leert dat dit niet juist kan zijn. In de kroniek van het Predikherenklooster te Maastricht toegeschreven aan Thomas de Heer en waarschijnlijk vervaardigd in de jaren zeventig

Afb. 5. Het eerste Brabantse stadszegel, 13 oktober 1325. Stadsarchief Leuven, Oud archief Leuven, inv.nr. 243 (scan Stadsarchief Leuven).

³⁷ RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 838.

³⁸ Limburgs Museum Venlo, Collectie Schillings, Register van notulen van de sectie geschiedenis van het Genootschap van vrienden van wetenschappen, letteren en kunsten te Maastricht 1825-1828; *Annuaire de la province de Limbourg* 1829, achterin figuur 2.

Afb. 6. Tekening van het eerste Luikse en het eerste Brabantse stadszegel, 1829. Limburgs Museum Venlo, Collectie Schillings.

van de zeventiende eeuw, is een tekening van dit zegel te vinden met de volgende letters van het omschrift: '[]TRAIECT[]SUPERI[]'. Tussen beide tekstgedeelten is veel ruimte gelaten, veel meer dan nodig zou zijn voor de ene O van Traiecto (afb. 7).³⁹ Schaepekens publiceerde in 1851 een zegel waarop eveneens slechts een gedeelte van het omschrift te lezen was: "SIGI[]U(m) CIVIUM TRA[]".⁴⁰ Aan de hand van de diverse bewaard gebleven exemplaren is slechts de volgende tekst te reconstrueren: "+ SIGI[]M TRAIECT[]IM[]". In ieder geval staat tussen de M en de T van TRAIECT niet het woord "IN" zoals in de tekening van 1829 weergegeven. Het omschrift luidt dan ook voor zover bekend: "zegel van de burgers van Tricht...". De volgende letters IM passen niet in het woord "SUPERIORI", zodat dit woord evenmin in het omschrift een plaats had.

Een klein fragment van het eerste Brabantse stadszegel hangt nog aan de reeds besproken oorkonde van 14 september 1227, waarin de beide stedelijke gemeenschappen van Maastricht verklaren de privileges van het Sint-Servaaskapittel te eerbiedigen.⁴¹ Een groter fragment hing

39 RHCL, handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 70, f. 395.

40 Limburgs Museum Venlo, Collectie Schillings, Album met tekeningen van zegels; Schaepekens, 'Notice', tegenover 223.

41 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 75.

oorspronkelijk aan, maar ligt zeker sinds 1972 los bij een ongedateerde oorkonde die in de negentiende eeuw omstreeks 1232 en in de twintigste eeuw door de Akense archivaris Mummenhoff omstreeks 1252 werd gedateerd. Volgens Meuthen die de akte in 1972 heeft uitgegeven, moet deze tussen 1220 en uiterlijk 1235 zijn opgesteld.⁴² De schout W. en de schepenen van Maastricht (W. scoltetus et scabini Traiectenses) verklaren daarin dat I. de Spalden en zijn broers afstand hebben gedaan van hun rechten op een molen te Aken ten behoeve van de abdijs Burtscheid. Het zegel wordt als "ons stadszegel" (nostre civitatis sigillo) aangekondigd.⁴³

Op 16 juli 1249 beloven de schouten, schepenen, communemeesters en alle burgers van Maastricht (sculteti, scabini, magistri universitatis et universi cives Traiectenses) aan de magistraat van Antwerpen geen asiel binnen hun stad te verlenen aan de vollers, wevers of andere inwoners van Antwerpen die iets tegen de wetten en vrijheden van deze stad hebben ondernomen. De akte is bezegeld met "ons zegel" (sigillo nostro).⁴⁴

Fragmenten van het zegel hangen vervolgens aan de reeds besproken oorkonden van 30 november 1296 en 15 juli 1305 waarbij de schepenen van beiderlei rechtsmacht van de stad Maastricht de overdracht van cijnzen ten behoeve van de provisoren van de H. Geest beoorkondden. De zegels werden aangekondigd als die van onze stad Maastricht.⁴⁵ Beide zegels hangen eveneens aan de reeds vermelde oorkonde van 29 september 1325 waarbij de stad een jaarrente verkocht aan de meesters van de H. Geest. Zij worden als "onze zegels van de voornoemde stad van beiderlei rechtsmacht" (sigilla nostra opidi predicti utriusque jurisdictionis) aangekondigd.⁴⁶

Het best bewaard gebleven exemplaar van het eerste Brabantse stadszegel hangt aan een

Afb. 7. Tekening van het eerste Brabantse stadszegel, omstreeks 1670. RHCL, handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 70, f. 395.

42 E. Meuthen, *Aachener Urkunden 1101-1250* (Bonn 1972) 516.

43 Landesarchiv NRW Abteilung Rheinland Düsseldorf, archief abdijs Burtscheid, Urkunden nr. 31.

44 Stadsarchief Antwerpen, Oud stadsarchief, charters en autografen, CH# 18 = CSN 607, ook afgebeeld in: Koldewey, *Gude Sente Servas*, 114 nr. 74 naar een afgietsel in: Algemeen Rijksarchief Brussel, collectie zegelafgietsels, nr. M 28244.

45 RHCL, archief klooster Predikheren Maastricht, inv.nrs. 85, 87.

46 RHCL, archief klooster Predikheren Maastricht, inv.nr. 93.

akte van 13 oktober 1325, een vredesverdrag gesloten tussen Jan III, hertog van Brabant, en de Brabantse steden Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Tienen, Zoutleeuw en Nijvel enerzijds en de stad Mechelen anderzijds.⁴⁷ Het zegel hangt voorts aan de besproken akte van 26 februari 1326 waarbij de voogd, schouten, schepenen, communemeesters en gezworenen van de stad Maastricht van beiderlei rechtsmacht de stad Sint-Truiden beloven geen lakenbereiders en wevers uit Sint-Truiden op te nemen die deze stad tegen haar wil hebben verlaten.⁴⁸

Op 23 april 1349 sloten het kapittel van Sint-Servaas en "die richtere, scepene ende ghe-meine portere van denselven staet van Triecht" een overeenkomst over het onderhoud van de Maasbrug. De akte werd bezegeld door het kapittel enerzijds en de "voeght, scouttitten, scepene, roetsluyde end gesvoeren beyde der gherichten derre staet van Triecht" en wel door laatstgenoemden met de "sieghel beyde derre vorsprokenen gerichten van Triecht". "Ghericht" is wel te verstaan als het Nederlandstalige equivalent van jurisdictio in de betekenis van rechtsmacht. Van de stedelijke zegels aan deze akte is enkel het Brabantse nog aanwezig.⁴⁹

Het Brabantse zakenzegel (1338-1376)

Het zegel vertoont Sint Servaas ten halve lijve met een nimbus om het hoofd. Hij draagt een mijter, een kazuifel en een manipel om de linkerarm. Hij houdt de sleutel van Sint Servaas in de rechterhand en een wapenschild in de linkerhand. Het wapenschild bevat het wapen van de hertog van Brabant. Het is gevierendeeld met een klimmende leeuw met enkele staart (Brabant) in het eerste en vierde kwartier, en een klimmende leeuw met dubbele staart (Limburg) in het tweede en derde kwartier. Omschrift: "+ S(igillum) · CIVIUM TRAIECTEN(sis) · SUPERIORIS AD CAUSAS" (= zakenzegel van de burgers van Oppertricht). Diameter: 60 mm (afb. 8).

Zakenzegels waren oorspronkelijk bedoeld om akten betreffende dagelijkse, veelvuldig voorkomende rechtshandelingen te bezegelen. Deze nieuwe zegels die in steden vanaf omstreeks 1300 voorkwamen, zijn kleiner van omvang en aldus handzamer in gebruik. De grote stadszegels werden gereserveerd voor meer plechtige gebeurtenissen of konden zelfs geheel buiten gebruik raken. Alleen de grotere steden bezaten een zakenzegel. Diederich stelde vast dat slechts zeventien van de 99 steden en stadjes van de oude Pruisische Rijn-

47 Stadsarchief Leuven, Oud archief Leuven, inv.nr. 243, welke is afgebeeld. Ook afgebeeld in: Koldewij, *Gude Sente Servas*, 92 nr. 50 naar een afgietsel in: Algemeen Rijksarchief Brussel, collectie zegelafgietsels, nr. M 28287.

48 Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. VIII.

49 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 441.

provincie aantoonbaar over een zakenzegel beschikten.⁵⁰ De eerste stad met een zakenzegel was Keulen in 1295, op afstand gevolgd door Aken (1328), Neuss (1351) en Nijmegen (1357).⁵¹ Ook Roermond had in 1358 een zakenzegel dat niet vóór 1339 kan zijn vervaardigd.⁵² In deze reeks is nu ook tamelijk vooraan Maastricht in te voegen, waar al in 1338 met een zakenzegel werd gezegeld.

Zoals reeds beschreven verklaarden de voogd, schouten, schepenen, communemeesters, raden en gezworenen van beiderlei rechtsmacht van de stad Maastricht (advocatus, sculteti, scabini, magistri communitatis, consules et jurati utriusque jurisdictionis opidi Traiectensis) op 26 maart 1338 dat zij aan het altaar van het H. Kruis in de Onze-Lieve-Vrouwekerk een rente van zeven schelling hadden overgedragen. De akte werd bekrachtigd met "onze zakenzegels van beiderlei rechtsmacht" (sigilla nostra utriusque jurisdictionis quibus utimur ad causas).⁵³ Opmerkelijk is nu dat, anders dan de aankondiging doet vermoeden, namens het Brabantse deel het zakenzegel aan de akte werd gehangen, maar namens het Luikse deel het reeds beschreven eerste Luikse stadszegel.

Maastricht bezegelde op 8 maart 1355 het verbond van de steden en vrijheden van Brabant en de Landen van Overmaas om bijeen te blijven en om na het overlijden van hertog Jan III dezelfde persoon als opvolger te erkennen. De intitulatie van de oorkonde noemt onder andere de "scepenen ende raet van Tryecht".⁵⁴

Afb. 8. Het Brabantse zakenzegel, 8 maart 1355. Gemeentearchief's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5475 (foto Gemeentearchief's-Hertogenbosch).

- 50 T. Diederich, 'Geschäftssiegel: Untersuchungen zur Verbreitung, Funktion und Bedeutung des Sigillum ad causas im Rheinland', *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 21 (1975) 458, 481-483, 487; Kittel, *Siegel*, 144, 307.
- 51 Diederich, 'Geschäftssiegel', 465-469, 481-482; Dezelfde, *Rheinische Städtesiegel*, 59-60; W. Ewald, *Rheinische Siegel III: Die Siegel der rheinischen Städte und Gerichte* (Bonn 1931) 72-73; A. Huyskens, 'Siegel, Wappen und Fahne der Stadt Aachen', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 63 (1950) 14-15; G.A.P.M. Willemsen, 'De zegels van de stad Nijmegen', in: *Het stadhuis van Nijmegen. Catalogus van het kunstbezit der gemeente Nijmegen* 4 (Nijmegen 1982) 96.
- 52 G.H.A. Venner, 'De middeleeuwse stadszegels van Roermond', in Dezelfde (red.), *Roermond stad met verleden* (Roermond 1985) 26-27.
- 53 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 1645.
- 54 Stadsarchief Zoutleeuw, Oud archief Zoutleeuw, charter nr. 42; Stadsarchief Leuven, Oud archief Leuven, inv.nr. 245; GA's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5475, welke is afgebeeld.

Het zegel hangt voorts aan de drie reeds besproken oorkonden van 24 november 1369, 12 september 1372 en 6 juni 1376. De akte van 1369, bezegeld met "onze stadszegels van beide partijen", bevat verklaringen van Maastrichtse burgers dat Antwerpse kooplieden al meer dan veertig jaar vis, haring en andere koopwaar in de stad hadden verkocht.⁵⁵ In de akte van 1372 verklaren de schepenen, burgemeesters, raadslieden, gezworenen en de gemene stad van Maastricht van beide partijen dat de bisschop van Luik en de hertog van Brabant hun een bestuur en statuten hadden gegeven.⁵⁶ In de oorkonde van 6 juni 1376 verzekerde de stad Maastricht aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw dat de geldelijke bijdrage die het kapittel tot opbouw en versterking van de stadsmuur en grachten had gegeven, niet tot zijn nadeel zou strekken.⁵⁷

Tenslotte hangt het zakenzegel aan een akte van 5 november 1376, waarin Wenceslaus en Johanna, hertog en hertogin van Brabant, verklaren de stad Maastricht te zullen bijstaan in de moeilijkheden die gerezen waren door de berechting van criminele zaken waartoe de bisschop van Luik zich bevoegd achtte. De akte werd mede bezegeld door de "scoutheit, scepen ende die gans gemeynt van beiden partiën der stat Tricht" met "beide segelen onser stat".⁵⁸

Ook het Brabantse zakenzegel is gebruikt als sluitzegel van brieven. Weinig resten van dit zegel – herkenbaar is nog de baard van de Sint-Servaassleutel – bevinden zich op een brief van "die stat van Trycht" aan de gezworenen van de landvrede tussen Maas en Rijn. De brief betreft het teruggeven van gestolen goed aan de Maastrichtse burgeres Hille van Weirt. Het schrijven is niet gedateerd, maar moet in de jaren 1364-1374 of 1375-1387 zijn ontstaan.⁵⁹

Het Brabantse zakenzegel werd al gebruikt in 1338, het eerste Brabantse stadszegel nog in 1349. Het Brabantse deel van Maastricht had dus minstens een decennium beide zegels naast elkaar in gebruik. Wanneer het Brabantse en Luikse deel van de stad samen een akte bezegelden, dan gaat aan het Brabant zakenzegel het eerste en later het tweede Luikse stadszegel vooraf. In tegenstelling tot het Brabantse deel beschikte het Luikse deel in de jaren 1338-1376 niet over een zakenzegel. Kennelijk ging aan Luikse zijde minder om, zodat met het grotere stadszegel kon worden volstaan.

Het tweede Brabantse stadszegel (1399)

Het zegel vertoont de heilige Servatius te midden van een gotische architectuur. Hij draagt een mijter. Hij houdt de sleutel van Sint Servaas in de rechterhand en een staf in de linkerhand waarmee hij in de kop van een draak onder zijn voeten steekt. In de linkerhand houdt hij even-

55 Stadsarchief Antwerpen, Oud archief Antwerpen, charters en autografen, CH# 117.

56 Nationaal Archief 's-Gravenhage, Vilvoordse charters, inv.nr. 18-5.

57 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 98.

58 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 859.

59 Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden Z 197. Zie: Kraus, *Regesten* VI, nr. 557.

eens een wapenschild. Het wapenschild bevat het wapen van de hertog van Brabant. Het is gevierendeeld met een klimmende leeuw met enkele staart (Brabant) in het eerste en vierde kwartier, en een klimmende leeuw met dubbele staart (Limburg) in het tweede en derde kwartier. De open gebleven ruimten zijn bezaaid met vijfpuntige sterren. Omschrift: "s(igillum): opidi: traiecten(sis): ad: du/catu(m) braba(n)cie: spectant(is)" (= zegel van de stad Tricht behorend tot het hertogdom Brabant). Diameter: 70 mm (afb. 9).

Net zoals van het derde Luikse stadszegel zijn van dit tweede Brabantse stadszegel slechts twee exemplaren bekend hangend aan de twee oorkonden van 6 februari 1399. In de eerste akte verklaarden Johanna, hertogin van Brabant, de Brabantse, de Luikse en Loonse steden de vrede te willen bewaren.⁶⁰ In de tweede akte verklaren dezelfde oorkonders een vredesverdrag gesloten te hebben meer specifiek wegens de oorlog met de hertog van Gelder.⁶¹

Afb. 9. Het tweede Brabantse stadszegel, 6 februari 1399. Gemeentearchief's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5875 (foto Gemeentearchief's-Hertogenbosch).

Het gemene zakenzegel (1386-1555)

Het zegel vertoont twee gotische nissen. In de (heraldisch) rechter nis, de voornaamste, staat de heilige Lambertus die een mijter draagt. Hij houdt een staf in de rechterhand en een boek in de linkerhand. Rechts van hem is een perroen afgebeeld. Het perroen bestaat uit een voetstuk van drie treden, een kolom, een pijnappel en een kruis.

In de linker nis staat de heilige Servatius op een draak. Hij houdt de sleutel van Sint Servaas in de rechterhand. In de linkerhand houdt hij een wapenschild. Het wapenschild bevat het wapen van de hertog van Brabant. Het is gevierendeeld met een klimmende leeuw met enkele staart (Brabant) in het eerste en vierde kwartier, en een klimmende leeuw met dubbele staart (Limburg) in het tweede en derde kwartier. In de voet bevindt zich een wapenschild met een vijfpuntige ster. De open ruimten zijn bezaaid met sterren. Omschrift: "s(igillum): co(mmun)e: tocius: opidi: tr/aiectensis: ad: c(au)sas" (= gemeen zakenzegel van de gehele stad Tricht). Diameter 61 mm (afb. 10).

60 GA's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5874.

61 GA's-Hertogenbosch, Oud archief's-Hertogenbosch, inv.nr. 5875, welke is afgebeeld.

Afb. 10. Het gemene zakenzegel, 6 oktober 1424. Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. XXXII (foto H. Vermeulen, Geldrop).

Het zegelstempel is bewaard gebleven. Tot 1949 was het in bezit van de familie De Cras-sier, eerst te Luik, later te Limmel (Maastricht). Thans berust het in de collectie zegelstempels van het Office généalogique et héraldique de Belgique te Brussel.⁶²

De oudst bekende exemplaren bevinden zich, meestal uiterst fragmentarisch overgeleverd, in het stadsarchief te Aken. Het eerste exemplaar van dit zegel is opgedrukt op een akte van 24 september 1386. Van het zegel resteert iets van de pilaar tussen de twee nissen en de letters “ad” van “ad c(aus)as”. Belangrijk is ook de verkleuring van het papier. In deze verkleuring is de omtrek van het wapenschild in de voet van het zegel te herkennen, alsmede een gedeelte van het wapenschild van de hertog van Brabant (afb. 11). In deze akte geven de “burgermeyster, gesworen, goe-

vernere ende raet der stat van Tricht gemeynlic” aan het stadsbestuur van Aken een positief attest over de te Aken wonende Peter van Tricht. De akte is bezegeld met “onsser statsiegel van den saken”.⁶³

Op 17 maart (1394) richtten de “burgermeyster, gesworen ende raet der stat van Tricht gemeynlic” een brief aan de burgemeesters, schepenen en raad van Aken betreffende de betaling van losgeld aan de graaf van Meurs wegens gevangen genomen burgers. Als sluitzegel is het gemene zakenzegel gebruikt. Van het omschrift resteert slechts “ad c(aus)as”, van de afbeelding een gedeelte van het perroen.⁶⁴ Het gemene zakenzegel werd ook als sluitzegel benut van brieven van het stadsbestuur van Maastricht aan dat van Aken die echter niet nader te dateren zijn als na 14 september 1384 respectievelijk tussen circa 1380 en 1400.⁶⁵

Ietwat beter bewaard is het exemplaar opgedrukt op een akte van 12 december 1397 waarbij de “burgermeyster, gesworen, goevernere ende raet der stat van Tricht gemeynlic” verklaren vrijgeleide te geven aan afgevaardigden van de raad van Aken, uitgezonderd de vijanden van

62 J.J. van Ormelingen, ‘Inventaires des fonds d’archives de l’office généalogique et héraldique de Belgique. Collection sigillographique (N. 1-25)’, *Le Parchemin* 1981, 121-122; George, *Saint Lambert*, 69 nr. 7.

63 Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden W 200.

64 Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden W 286. Zie: Kraus, *Regesten* VI, nr. 874.

65 Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden W 159 en W 285. Zie: Kraus, *Regesten* VI, nrs. 793, 744.

de bisschop van Luik, de hertog van Brabant of hun landen. De akte is bezegeld met 'ons-
ser statsiegel van den saken'.⁶⁶

Onder de privileges en charters die de stad Hoei na de verloren slag tegen de landsheer bij Othée (1408) moest inleveren, bevond zich een akte van 28 maart 1403. De stad Maastricht trad daarin toe tot het verbond van de steden Sint-Truiden en Hoei gericht tegen de aanspraken van de stad Luik inzake het hoger beroep op het gerecht geheten "Anneau du palais", een bij het bisschoppelijk paleis gevestigde rechtbank van de bisschop. Blijkens de uitvoerige beschrijving van de ingeleverde oorkonden was deze akte bezegeld met het "seel aux causes de ladictte ville" Maastricht.⁶⁷

Het eerste redelijk gaaf bewaard gebleven exemplaar van het gemene zakenzegel hangt aan een akte van 20 juni 1423. Johan van Heinsberg, bisschop van Luik, deed daarin als scheidsrechter uitspraak in het geschil tussen Johan, heer van Pietersheim, enerzijds en "die burgermeister ende raid onser stad van Tricht partie makende in name ende vur den burgeren ende onderseten van derselver stat" die cijns schuldig waren anderzijds. De uitspraak werd mede bezegeld door de burgemeesters en raad met "den segel derselver stad".⁶⁸ Vervolgens hangt het zegel aan het verbond dat de steden Luik, Hoei, Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt en Maastricht op 6 oktober 1424 sloten. De steden zouden gezamenlijk optreden ter afwering van eventueel beslag op de persoon of goederen van ingezetenen van de landen van Luik en Loon dat de markgraaf van Brandenburg zou kunnen leggen wegens vorderingen op wijlen Johan van Waldenrode.⁶⁹

Gedurende bijna vijftig jaar zijn vervolgens geen oorkonden met dit Maastrichtse stadszegel bekend. Pas vanaf 1471 kennen wij drie oorkonden waaraan het stadszegel naast zegels van Maastrichtse schepenen hangt. Op 26 maart 1471 verklaarden zeven schepenen van beiderlei

Afb. 11. Afdruk op papier en geringe restanten van het gemene zakenzegel waarop het wapenschild in de voet en het wapenschild van de hertog van Brabant te herkennen zijn, 24 september 1386. Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden W 200 (scan Stadsarchief Aken).

66 Stadsarchief Aken, Reichsstädtisches Archiv I, Urkunden N 4.

67 Fairon, *Chartes confisquées*, 190-191, 403. Zie voor "L'anneau du palais": P. Bruyère en A. Marchandisse, 'Pourquoi l'une des juridictions du prince-évêque de Liège s'appelait-elle l'Anneau du palais?', *Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie* 116 (2010) 139-158.

68 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 922.

69 Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. XXXII, welke is afgebeeld.

rechtsmacht van Maastricht dat de burgemeester en enige gezworenen een rente van vijf Rijnse gulden ten laste van de stad hadden overgedragen. Zij hadden dat gedaan met instemming van de burgemeesters, schepenen van beiderlei rechtsmacht, gezworenen en raad der stad "gelijk dat cloirlijk schijnt an derzelver statsiegel ter saken voir an desen brieve hangende". De akte werd eerst bezegeld met het "statsiegel ter saken" en vervolgens door zeven schepenen.⁷⁰

Op 19 augustus 1475 verklaarden vijf schepenen van Maastricht van beiderlei rechtsmacht dat twee met name genoemde burgemeesters en acht gezworenen voor hen namens de stad afstand deden van een rente ten laste van de stad en ten behoeve van het looiersambacht. Zij deden zulks "nae verdrage der ambachten ende ghemeyne gevolghe der vurgenant, gelijk dat clerich schijnt an derselver statsiegel voire an diesen brieve hangende". Het "statsiegel ter sake" werd vóór de zegels van de schepenen gehangen. Evenzo werd een zelfde soort akte met dezelfde formuleringen op 15 september 1488 bezegeld.⁷¹

Na wederom een sprong in de tijd van bijna zestig jaar treffen wij de laatste exemplaren van het gemeen zakenzegel aan omstreeks 1550. Op 21 december 1546 gaven burgemeesters, gezworenen en raad van Maastricht een vidimus van een iets oudere akte van november 1546. Het zegel wordt als "dieser stadtsiegel" aangeduid.⁷² Op 29 september 1553 verklaren twee burgemeesters en acht gezworenen bij openbare verkoop een bunder akkerland buiten de Hochterpoort te hebben verkocht. Het zakenzegel wordt nu zelfs als "der voerss. stadt Maestricht groeten siegel" aangekondigd.⁷³ Tenslotte hangt het zegel, nu "dess stadtsygel" genoemd, aan een akte van 19 september 1555. De akte betreft een rente van zes vat rogge en vijftien kop tarwe die het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw toekwam uit een molen die inmiddels ter vergroting van de vestingwerken was afgebroken. De burgemeesters, gezworenen en raad van de stad Maastricht droegen nu de last van deze rente over op de stadsmolen in de Nieuwstad naast de Sint-Pieterspoort.⁷⁴

Een persoonlijk zegel als tegenzegel

Een tegenzegel of contrazegel is een zegel dat tegen de achterzijde van een groter zegel werd gedrukt. Het aanbrengen van een tegenzegel diende om het vervalsen van oorkonden tegen te gaan. Zonder tegenzegel kon men door een snede in de achterzijde van het zegel dit zegel van de perkamenten strook verwijderen en het vervolgens aan een andere, echte of valse

70 RHCL, archief familie Schaepkens van Riempst, inv.nr. 63.

71 RHCL, archieven Maastrichtse ambachten, inv.nrs. 276, 277.

72 RHCL, archief individuele raad Maastricht, inv.nr. 905.

73 RHCL, charters extradenda Pruisen, archeionnr. 129.

74 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 771.

oorkonde hangen. Dit procédé werd bij de toepassing van een tegenzegel bemoeilijkt.⁷⁵

Steden die al vroeg over een tegenzegel beschikten waren Nijmegen (1242) en Neuss (1255).⁷⁶ Ook kleinere steden en/of grotere schepenbanken in onze omgeving beschikten tegen het einde van de dertiende eeuw al over een tegenzegel dan wel over een geheimzegel dat als tegenzegel werd gebruikt: Wessem in 1275, Nieuwstadt en Echt in 1277, Geldern in 1290.⁷⁷ Opvallend is het daarom dat er geen Maastrichtse tegenzegels tegen de achterzijde van de grote Luikse of Brabantse stadszegels werden aangetroffen. Het ontbreken van Maastrichtse tegenzegels is nochtans niet uniek. Een vergelijkende situatie deed zich voor te Roermond. Het oudste Roermondse stadszegel, vervaardigd in ieder geval na 1229, werd van 1250 tot 21 juni 1358 aan oorkonden aangetroffen. Nog in 1343 was te Roermond geen tegenzegel in gebruik. Pas bij de bezegeling van de laatstgenoemde akte van 21 juni 1358 werd tegen de achterzijde van het stadszegel het zakenzegel als tegenzegel gedrukt dat op zijn beurt niet ouder kan zijn dan 1339. Pas met de vervaardiging van een nieuw grootzegel rond 1358/1359 werd ook een klein tegenzegel zonder omschrift in gebruik genomen. De stad Roermond kende dus tot in de tweede helft van de veertiende eeuw geen apart tegenzegel.⁷⁸

Tot op heden werd slechts eenmaal tegen de achterzijde van een Maastrichts stedelijk zegel een ander zegel gedrukt, en wel tegen de achterzijde van het gemene zakenzegel dat hangt aan de akte van 20 juni 1423 waarin de bisschop van Luik uitspraak doet in het geschil tussen de heer van Pietersheim en de stad Maastricht namens de burgers die cijns aan de heer van Pietersheim verschuldigd zijn. Het aangebrachte "tegenzegel" is, gezien de afbeelding en de afmeting, geen stedelijk, maar een persoonlijk zegel. Het zegel vertoont een wapenschild in twee ongelijke driepassen. Diameter: 25 mm.⁷⁹ De afdruk is evenwel te vaag om de afbeelding en het omschrift nader te kunnen beschrijven (afb. 12).

Afb. 12. Een persoonlijk zegel als tegenzegel gebruikt tegen de achterzijde van het gemene zakenzegel, 20 juni 1423. RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 922 (foto M. Flokstra, Venray).

75 W. Ewald, *Siegelkunde* (München-Berlijn 1914) 228-229.

76 Willemsen, 'Zegels Nijmegen', 95; F. Ketner, 'De oudste stedelijke oorkonden van Nijmegen 1233-1291', in: *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer* (Groningen 1967) 280; Ewald, *Rheinische Siegel III*, 72-73.

77 S. Frankewitz en G. Venner, *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder. Die Siegel der Städte und Dörfer im geldrischen Oberquartier 1250-1798* (Venlo [1987]) 134, 148, 203-204, 283.

78 Venner, 'Middeleeuwse stadszegels Roermond', 24-28, 31-32.

79 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 922.

90 mm

Afb. 13. Zegels van de burgemeesters van Hoei met het stedelijke geheimzegel als tegenzegels gebruikt tegen de achterzijde van het stadszegel van Hoei, 6 oktober 1424. Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. XXXII (foto H. Vermeulen, Geldrop).

Het aanbrengen van een persoonlijk zegel tegen de achterzijde van het stadszegel was in de vijftiende eeuw te Hoei gebruikelijk. Een mooi voorbeeld vormt het stadszegel aan het reeds besproken verbond van de Luikse steden van 6 oktober 1424. Tegen de achterzijde van het stadszegel van Hoei bevindt zich niet alleen het geheimzegel van Hoei als tegenzegel, maar zijn ter weersijden van dit geheimzegel ook twee persoonlijke zegels aangebracht (afb. 13).⁸⁰ Dit gebruik om tegen de achterzijde van het stadszegel twee persoonlijke zegels aan te brengen, voor zover bekend die van de burgemeesters van Hoei, is gesignaleerd tussen 1408 en 1465.⁸¹ Tegen deze Hoeise achtergrond zou het persoonlijke zegel dat tegen de achterzijde van het Maastrichtse gemene zakenzegel werd gedrukt, aan een lid van het stadsbestuur kunnen hebben toebehoord. De identificatie

is evenwel nog niet mogelijk gebleken. De namen van de zeven Luikse en de zeven Brabantse schepenen van Maastricht die in 1423 in functie waren, zijn bekend. Afgezien van Giselbrecht van Gelek kennen wij ook hun zegels, maar zij komen niet met het bewuste tegenzegel overeen. In aanmerking komen ook de beide burgemeesters Johannes Pennen en Rogerus de Spauden, maar onbekend is of zij een zegel bezaten. Of het in Maastricht zoals te Hoei in de vijftiende eeuw gewoonte was om tegen de achterzijde van het stadszegel een persoonlijk zegel aan te brengen, is vooralsnog een niet te beantwoorden vraag. Uit de periode 1424-1471 zijn immers geen stedelijke zegels overgeleverd.

Het briefzegel (1508-1546)

Het zegel vertoont een zittende engel met uitgespreide vleugels die een schuinwaarts geplaatst wapenschild voor zich houdt. Het wapenschild bevat een vijfpuntige ster. Om-schrift: "sigillum: opidi: traicten(sis) ad: missi(vas)" (= briefzegel van de stad Tricht).

⁸⁰ Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. XXXII.

⁸¹ N. Nicodème, 'La manière de contre-sceller le grand sceau de la ville de Huy au XVe siècle', *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 76 (1924) 67-73.

Het omschrift start niet zoals gebruikelijk boven in het zegel, maar in dit geval links ter hoogte van het wapenschild. Diameter: 39 mm (afb. 14).

Het briefzegel – de naam wordt ontleend aan het omschrift – had oorspronkelijk de functie van sluitzegel van opgevouwen teksten zodat de inhoud geheim kon blijven.⁸² Dergelijke zegels konden evenwel ook ter bekrachtiging van oorkonden worden benut. Het oudste exemplaar hangt aan een akte van 7 februari 1508 waarin burgemeesters, gezworenen en raad der stad Maastricht verklaren dat het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw een bijdrage heeft gegeven ter versterking van de grachten, poorten en muren der stad. Het zegel wordt als “der stadtsiegelle” aangeduid.⁸³ Op 13 februari 1515 verklaren burgemeesters, schepenen en raad der stad Maastricht dat Aert Pronen en Hendrik van Borne peimeesters waren geweest van sint Remeis 1513 tot sint Remeis 1514 en dat de stad na gedane rekening aan Aert Pronen geld schuldig is gebleven. Het briefzegel wordt nu als zakenzegel, als het “statsiegel ter saken” aangekondigd.⁸⁴

In de volgende drie voorbeelden wordt het briefzegel eenvoudig stadszegel genoemd, zoals in de akte van attestatie van de burgemeesters, gezworenen en raad van 12 maart 1530 aangaande een burgeres van Maastricht die voor het Rijkskamergericht te Wetzlar in een proces was verwickeld, en in de verklaring van dezelfde oorkonders van 22 november 1535 aangaande de verhoging van het maalgeld.⁸⁵ Het laatst bekende exemplaar van het briefzegel hangt aan een akte van 14 juli 1546 waarbij het stadsbestuur een eerdere beslissing inzake de vrije invoer van de tienden van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in de stad bevestigt.⁸⁶

Afb. 14. Het briefzegel, 22 november 1535, RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 100 (foto M. Flokstra, Venray).

82 Kittel, *Siegel*, 148-151.

83 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 98.

84 RHCL, archief familie Schaepkens van Rimpst, inv.nr. 65.

85 RHCL, archief Rijkskamergericht Wetzlar, inv.nr. 110; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 100, welke is afgebeeld.

86 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 1233.

III Het gebruik van de stedelijke zegels

De oudste stadszegels in de dertiende en veertiende eeuw

De boven beschreven acht zegels zijn als stadszegels te beschouwen. Die kwalificatie is allereerst gebaseerd op de verschillende omschriften, waarin de zegels als “zegels van de burgers..”, “zegels van de burgers der stad..” of als “zegel van de stad..” worden omschreven. Ook in de tekst van de oorkonden worden de zegels als stadszegel aangekondigd, voor het eerst in de ongedateerde, tussen 1220 en 1235 opgestelde akte (*nostre civitatis sigillo*). Bij elk der beschreven zegels is reeds aangegeven aan welk soort oorkonden zij waren gehecht teneinde mogelijke ontwikkelingen in de wijze van bezegeling op het spoor te komen.

De oorkonden kunnen in verschillende categorieën worden verdeeld. Zoals te verwachten was, werden de stadszegels in de dertiende en veertiende eeuw vooreerst gehecht aan akten die de stad Maastricht intern betroffen, zoals de belofte aan het kapittel van Sint-Servaas om zijn privileges te eerbiedigen in 1227 en de overeenkomst met hetzelfde kapittel in 1349 over het onderhoud van de Maasbrug. Het Luikse stadszegel hangt mede aan de akte van 1376 waarin de stad aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw beloofde dat de geldelijke bijdrage van het kapittel ten behoeve van de vestingwerken niet tot zijn nadeel zou strekken, en tenslotte aan de akte van 1338 waarbij de stad een rente aan laatstgenoemd kapittel overdraagt.

Er is één geval bekend waarin de stad afzag van het bezegelen met de stadszegels. Op 13 mei 1299 deden scheidsrechters uitspraak in het geschil met het kapittel van Sint-Servaas inhoudend dat de brouwerij van het kapittel wekelijks slechts twee brouwsels van vijf tonnen bier mocht brouwen en dat het kapittel geen wijn mocht verkopen tenzij van eigen gewas. De stad had daarop graag “brive van der capittel van Sunte-Servaes ghesegheht ghehad-det ende hore brive weder ghegheven”. De stad had met andere woorden oorkonden van kapittel en stad willen uitwisselen. De kanunniken wilden dat niet, aangezien hun belofte om zich aan de uitspraak te houden voldoende was. De met name genoemde schout, ridders, schepenen en communemeesters van Maastricht, waarover dadelijk meer, bezegelden derhalve de scheidsrechterlijke uitspraak met hun persoonlijke zegels.⁸⁷

De stedelijke zegels hangen vervolgens aan oorkonden die als uitvloeisel van onderhandelingen met de landsheren te beschouwen zijn, zoals die van 1335 aangaande het akkoord met de bisschop van Luik die kort tevoren de stad had belegerd, en de akte van 1372 waarin de stad verklaart dat de bisschop van Luik en de hertog van Brabant haar een bestuur en statuten hebben gegeven. De zegels werden voorts gehecht aan oorkonden ten behoeve

87 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 408, gedrukt in: M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) Reeks I: ambtelijke bescheiden* 4 ('s-Gravenhage 1977) nr. 1757.

van andere steden zoals de belofte aan de stad Antwerpen in 1249 en aan de stad Sint-Truiden in 1326 om geen textielwerkers op te nemen die deze steden tegen de wil van hun stad(sbestuur) hadden verlaten. Maastricht bezegelde ook oorkonden tezamen met andere Brabantse en Luikse steden. Te noemen zijn het verdrag tussen de hertog van Brabant en de Brabantse steden enerzijds en de stad Mechelen anderzijds van 1325, en de vredesverdragen van 1399 tussen de Brabantse, Luikse en Loonse steden.

Tenslotte moet nog gewezen worden op twee afzonderlijke categorieën oorkonden. Zoals reeds vermeld, verklaarden de schout en schepenen van Maastricht in een ongedateerde, tussen 1220 en 1235 opgestelde akte dat J. de Spalden c.s. afstand hadden gedaan van hun rechten op een molen te Aken. De bezegeling van dergelijke oorkonden betreffende de overdracht van onroerend goed met het stadszegel was in de dertiende eeuw een algemeen verschijnsel. Te Roermond werden tot in 1309 akten van overdracht van onroerend goed en renten met het stadszegel bekrachtigd, zo ook bijvoorbeeld te 's-Hertogenbosch tot in 1268, te Nijmegen tot in 1292 en te Aken tot in het begin van de veertiende eeuw. Nadien werden dergelijke akten van overdracht bezegeld met de eigen zegels van de schepenen.⁸⁸ In dezen liep Maastricht in Nederland voorop. Een akte van 31 maart 1253 was oorspronkelijk bezegeld met zes schepenzegels waarvan er vier bewaard zijn gebleven. Deze schepenzegels zijn wel de oudste in Nederland, in enige steden in België is een eerder gebruik van schepenzegels aangetoond. De zegels van Brusselse schepenen hangen al aan een akte van 1239, terwijl in Ukkel en Leuven de schepenen als in 1245 respectievelijk 1246 met hun eigen zegels zegelden.⁸⁹

Een verklaring voor het vervangen van het stadszegel door de persoonlijke schepenzegels kan gelegen zijn in de toenemende waarde die aan het schepenzegel als bewijsmiddel van de inhoud van de akte werd gehecht. In Maastricht waren de persoonlijke schepenzegels in 1253 al in gebruik, in Aken en Utrecht vervingen zij pas na 1300 het stadszegel. De acceptatie van het persoonlijke zegel als bewijsmiddel zou dan in de diverse steden kennelijk niet op hetzelfde moment bereikt zijn.

De vervanging van het stadszegel door persoonlijke schepenzegels zou ook met behulp van institutionele ontwikkelingen verklaard kunnen worden. Het gebruik van stadszegels

88 Zie voor de volgende alinea's: G.H.A. Venner, 'Schepenakten en schepenen in Zuid-Oost Nederland in de dertiende eeuw. Onderzoek naar het optreden van stedelijke schepenen bij de overdracht van onroerend goed', in: A.M.J.A. Berkvens, A. Fl. Gehlen en G.H.A. Venner, *"Flittich erforscht und gecolligeert". Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 80-88; Dezelfde, 'Maastrichtse schepenzegels uit de dertiende eeuw', in: *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg* (Maastricht 1996) 155-177.

89 P. Bonenfant, *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles* (Brussel 1953) 80; H. Nélis, 'Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300)', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge* 80 (1937) 42.

bij de beoorkonding van overdracht van onroerend goed vloeide voort uit de omstandigheid dat de in de akten figurerende schout en schepenen tevens het stadsbestuur vormden en aldus over het stadszegel konden beschikken. Ten aanzien van Duisburg, Roermond en Nijmegen vond de overgang van het stadszegel naar persoonlijke schepenzegels enerzijds en de uitbreiding van het stadsbestuur van schout en schepenen met burgemeesters en raden anderzijds gelijktijdig plaats, zodat een relatie tussen beide ontwikkelingen waarschijnlijk is. De schepenen konden na de uitbreiding van het stadsbestuur niet meer exclusief over het stadszegel beschikken. Overigens gaat een dergelijke verklaring niet voor alle steden op. Te Aken werden burgemeesters al in 1258 en raden in 1260 genoemd. Het stadszegel werd echter tot na 1300 gebruikt ter bekrachtiging van akten van overdracht.

Te Maastricht werd de akte betreffende onroerend goed uit de niet nader te dateren periode 1220-1235 met het stadszegel bekrachtigd, terwijl schepenzegels al op 31 maart 1253 in gebruik waren ter bekrachtiging van rechtshandelingen over onroerend goed. In de periode 1220/1235-1253 hebben de schepenzegels de functie van het stadszegel in dezen overgenomen. Blijkens de akte van 14 september 1227 stonden toen schouten en schepenen aan het hoofd van de stedelijke gemeenschappen van Maastricht, in 1249 waren dat de schouten, schepenen en "magistri universitatis". Het begrip "magistri universitatis" wordt in de Middelnederlandse akte betreffende de scheidsrechterlijke uitspraak tussen het kapittel van Sint-Servaas en de stad Maastricht van 13 mei 1299 vertaald als "commongimeester", communemeester.⁹⁰ De functie van communemeester, die mogelijk overeenkwam met die van burgemeester, kwam ook te Mechelen voor.⁹¹ De uitbreiding van het stadsbestuur van Maastricht met communemeesters moet zich aldus tussen 1227 en 1249 hebben voltrokken, in de periode waarin het stadszegel ter bekrachtiging van oorkonden betreffende onroerend goed vervangen werd door schepenzegels. Er kan dus in Maastricht zeer wel een samenhang bestaan tussen de uitbreiding van het stadsbestuur en het in gebruik nemen van schepenzegels. In dit verband kan nog gewezen worden op de akte van 1 juli 1243 waarin de schepenen van Maastricht behorend tot de bisschop van Luik verklaringen afleggen over de rechten van de bisschop en het rijk te Maastricht. Aan de akte is het eerste Luikse stadszegel gehecht. Uit de bezegeling met het stadszegel zou misschien te concluderen zijn dat het invoeren van persoonlijke schepenzegels en de uitbreiding van het stadsbestuur meer precies in de jaren 1243-1249 plaatsvond.

Uit de periode 1253-1300 zijn zo'n negentig oorkonden betreffende onroerend goed bekend die door twee, vier of zelfs zes schepenen werden bezegeld.⁹² Uitzonderingen vor-

90 RHCL, archief individuele raad Maastricht, inv.nr. 408.

91 In de literatuur betreffende Maastricht wordt het begrip "magistri universitatis" eenvoudig als burgemeesters vertaald.

92 Zie voor de teksten van deze oorkonden: P.L. Nève, *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint-Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht* (Maastricht 2012).

men drie akten van overdracht, twee van 30 november 1296 en een van 15 juli 1305. De akten zijn niet door afzonderlijke schepenen uitgevaardigd, maar door de (gezamenlijke) schepenen van de stad Tricht van beiderlei rechtsmacht, en zij werden met beide stadszegels bezegeld. Alle drie de oorkonden betreffen de overdracht van een cijns aan de provisoren van de H. Geest. Ook de akte van 29 september 1325 waarin de stad en de meesters van de H. Geest een jaarrente verkopen aan een Maastrichts echtpaar, is met beide stadszegels bekrachtigd. De conclusie luidt dat de stadszegels na 1253 nog in financiële transacties werden gebruikt waarbij de armentafel was betrokken. Zo zou het ook te verklaren zijn dat het Luikse stadszegel op verzoek van de oorkonders mede werd gehangen aan de akten van 4 april 1282 of 1283 en 23 juni 1284 waarbij altaren in de Onze-Lieve-Vrouwekerk werden gedoteerd. Beide bevatten de bepaling dat bij niet-nakoming van verplichtingen eventueel een rente aan de tafel van de H. Geest verschuldigd was.

Het Brabantse zakenzegel

Het Brabantse deel van de stad Maastricht beschikte in 1338 al over een zakenzegel, een zegel dat oorspronkelijk bedoeld was om veel voorkomende rechtshandelingen, routinezaken, te bezegelen. Zakenzegels kwamen voor naast de andere grotere zegels die nu gereserveerd werden ter bezegeling van "belangrijke", meer plechtige akten. Zoals ook in andere Nederrijnse steden het gebruik was.⁹³ Het Brabantse zakenzegel werd gehecht aan de akte van 1338 waarin de stad een rente van zeven schelling aan het H. Kruisaltaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk overdroeg, een renteverkoop die wel meer voorkwam. Het zakenzegel werd ook gehecht aan de overeenkomst met het Sint-Servaaskapittel over het onderhoud van de Maasbrug in 1349.

Het Brabantse zakenzegel werd vervolgens aangetroffen aan de akte van 1355 waarbij de steden en vrijheden van Brabant en de Landen van Overmaas een verbond sloten over de erfopvolging van hertog Jan III. Het werd ook in 1372 gebruikt toen de stad verklaarde van zijn beide heren een bestuur en statuten ontvangen te hebben. Het betreft oorkonden die niet tot de routineuze aangelegenheden gerekend kunnen worden. Daar anderzijds het eerste Brabantse stadszegel na 1349 niet meer wordt aangetroffen, kan men concluderen dat zeker vanaf 1355 het zakenzegel ook wat betreft "belangrijke" akten in de plaats van het oude Brabantse stadszegel was gekomen. Een verschuiving in het gebruik van zegels waar het "belangrijke" oorkonden betreft, vindt men ook elders terug. Bij de bezegeling van de oorkonden aangaande de landvrede tussen Gelre en Kleef van 1359 en de samenwerking met de hertog van Gelder in 1371 gebruikte de stad Roermond haar grootzegel, nadien,

93 Ewald, *Siegelkunde*, 83-84; M. Groten, 'Die Kölner Richerzeche im 12. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 48 (1984) 50.

zeker vanaf 1400, bijvoorbeeld bij het Verbond van 1418, enkel nog het geheimzegel dat oorspronkelijk dezelfde functie bezat als het zakenzegel, het bekrachtigen van veelvuldig voorkomende rechtshandelingen.⁹⁴

Zoals boven vermeld heeft alleen het Brabantse gedeelte van de stad in de veertiende eeuw een zakenzegel bezeten. De tegenhanger van Luikse zijde was eerst het eerste en daarna het twee Luikse stadszegel. Daaruit blijkt mede de gelijkwaardigheid van het Brabantse zakenzegel aan het oudere Luikse stadszegel. Kennelijk was aan Luikse zijde geen behoefte aan een tweede zegel voor routinezaken, hetgeen erop kan wijzen dat het Luikse deel van de stad geringer van omvang was dan het Brabantse.

Van twee stadszegels naar één gemeen zakenzegel

Het bijzondere van de stad Maastricht, de tweedeling in een Luiks en een Brabants gedeelte, had ook zijn weerslag in het gebruik van twee stadszegels naast elkaar, het Brabantse en het Luikse. Aan vele oorkonden zijn beide zegels gehecht, maar niet altijd. Aan oorkonden met betrekking tot het hertogdom Brabant werd alleen het Brabantse stadszegel gehecht, zoals aan het vredesverdrag van de hertog en de Brabantse steden met de stad Mechelen in 1325 of aan het verbond over de erfopvolging in Brabant in 1355. Ook de oorkonde van 1249 waarin de schouten, schepenen, communemeesters en alle burgers van Maastricht aan het stadsbestuur van Antwerpen beloofden geen vollers, wevers of andere inwoners van Antwerpen asiel te verlenen die iets tegen de wetten en vrijheden van laatstgenoemde stad hadden ondernomen, is enkel met het Brabantse stadszegel bekrachtigd. Aan de andere kant is aan akten van 1282/1283 en 1284 betreffende de dotatie van altaren in de Onze-Lieve-Vrouwekerk enkel het Luikse stadszegel gehecht. Het onderscheid tussen het Brabantse en Luikse stadszegel komt fraai tot uitdrukking in de omschriften van de beide zegels die in 1399 werden gebruikt, te weten "zegel van de burgers van de stad Tricht behorend tot het bisdom Luik", respectievelijk "zegel van de stad Tricht behorend tot het hertogdom Brabant".

Na 1399 zijn geen akten meer bekend waaraan een apart Luiks en/of Brabants zegel zijn gehecht. Naast en na de beide stadszegels kwam een gemeenschappelijk zakenzegel in gebruik. Het omschrift luidt immers; "gemeen zakenzegel van de gehele stad Tricht". Het gemeen zakenzegel was er al in 1386 ter bekrachtiging van een attestatie en werd in 1397 benut ter bekrachtiging van een vrijgeleide. In 1403 werd met het gemene zakenzegel het verbond met de steden Sint-Truiden en Hoei bezegeld, in 1424 een verbond met de Luikse

94 Venner, 'Middeleeuwse stadszegels Roermond', 28-29, 33. Zie ook: H.F. van Leeuwen, 'De zegels en het wapen van Delft', in: E.C.M. Leemans-Prins, *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1966) 45-63.

steden ter afwering van gerechtelijk beslag op de inwoners van de landen van Luik en Loon. Qua functie is het gemeen zakenzegel als de opvolger van zowel het Brabantse als het Luikse stadszegel te beschouwen. De functionele overgang heeft zich, afgaande op de bekende oorkonden, mogelijk tussen 1399 en 1403 voltrokken.

In dit kader is het zinvol nog eens te wijzen op de omschriften. In de omschriften van het Luikse en Brabantse stadszegel van 1399 wordt nadrukkelijk gewezen op de stad behorend tot het bisdom Luik respectievelijk op de stad behorend tot het hertogdom Brabant. In het omschrift van het gemene zakenzegel daarentegen wordt, afgezien nog van het gebruik van het adjectief *gemeen*, duidelijk gemaakt dat het het zegel van de *gehele* stad is. Met deze wijziging in de omschriften correleert een verandering in de intitulatie van de akten. Akten uitgaande van de stad en bezegeld met het Luikse en Brabantse stadszegel staan op naam van het stadsbestuur van beiderlei rechtsmacht of van beide partijen (= delen, rechtskringen). In 1386, 1394 en 1397 staan de uitgaande stukken bezegeld met het gemene zakenzegel op naam van "burgermeyster, gesworen, goevernere ende raet der stat van Tricht *gemeynlic*". Op de institutionele implicaties van de overgang van de genoemde twee zegels naar één gemeen zakenzegel komen wij nog te spreken.⁹⁵

Gemeen zakenzegel en briefzegel

De weinige exemplaren van het gemeen zakenzegel die na 1424 bekend zijn, hebben alereerst betrekking op de verkoop van renten ten laste van de stad. De betreffende akten van 1471, 1475 en 1488 staan niet op naam van het stadsbestuur, maar van vier tot zeven schepenen van beide schepenbanken. Vóór de schepenzegels werd het gemene zakenzegel aan de oorkonden gehecht dat als "statsiegel ter saken" wordt aangeduid. De laatste akten waaraan het gemene zakenzegel hangt, dateren van 1546, 1553 en 1555. Zij betreffen het verstrekken van een afschrift (*vidimus*), de verkoop van een perceel door het stadsbestuur respectievelijk het vernieuwen van het onderpand van een rente.

Voor zover dus aan de hand van bewaard gebleven exemplaren valt na te gaan, werd het gemeen zakenzegel sinds het einde van de vijftiende eeuw met name gehecht aan transacties over renten ten laste van de stad en stadseigendom. Aan dergelijke overeenkomsten werd in Roermond het grootzegel gehecht, zoals ook in Keulen, Aken, Neuss en Nijmegen in de vijftiende eeuw de grote stadszegels vrijwel alleen aan akten van renteverkoop werden gehangen.⁹⁶ Tegen deze achtergrond is het te verklaren dat het Maastrichtse gemene zakenzegel in de akte van verkoop van een perceel buiten de Hochterpoort in 1553 "der

95 Zie het laatste hoofdstuk van dit artikel.

96 Venner, 'Middeleeuwse stadszegels Roermond', 29-30.

voerss. stadt Maestricht groeten siegel” wordt genoemd. In de beide akten van 1546 en 1555 wordt het eenvoudig als stadszegel aangeduid.

Naast het gemeen zakenzegel was in ieder geval sinds 1508 een tweede zegel in gebruik dat naar het omschrift “...ad missi(vas)” onder de categorie briefzegels valt, maar zo niet in de akten wordt genoemd. Het wordt in drie van de vier bekende oorkonden als stadszegel aangekondigd en een keer, in 1515, als zakenzegel. Het briefzegel was met een diameter van 39 mm beduidend, een derde kleiner dan het gemene zakenzegel. Het briefzegel bekrachtigde in 1530 een akte van attestatie en verder akten betreffende stedelijke financiën in de jaren 1508-1546. Voor zover aan de hand van het beperkt aantal exemplaren valt na te gaan, was het briefzegel het zegel voor de dagelijkse routinezaken, terwijl het oudere oorspronkelijk daarvoor bestemde gemene zakenzegel opschoof naar de functie die elders de oude grote stadszegels uit de veertiende eeuw nog slechts vervulden, namelijk de bezegeling van akten van renteverkoop ten laste van de stad.

IV De afbeeldingen op de Maastrichtse stadszegels

Ter inleiding

In het voorafgaande is vooral de nadruk gelegd op de functie van het zegel als bewijsmiddel van de inhoud van de oorkonden waaraan het werd gehecht. Het zegel had daarnaast uitgaande van de afbeelding nog andere functies. De afbeelding op het zegel was het resultaat van bewuste keuzes, was niet willekeurig. Fantasiezegels, een aan de Franse sigillografie ontleend begrip, bestonden in de middeleeuwen niet.⁹⁷ De zegelvoerende persoon of instantie kon door middel van de afbeelding voorstellingen over zich zelf verspreiden, ook door middel van symbolen. Het zegel was dus een communicatiemiddel. Bandmann heeft zegels “Orten offizieller Symbolik” genoemd. Het zegel is als een “Bedeutungsträger”, als een drager van betekenissen te beschouwen die boven het stoffelijke uitgaan. Onderzoek naar zegels omvat mede het achterhalen van de betekenis van de afbeelding. Hoe maakte met andere woorden de opdrachtgever van het zegelstempel gebruik van symbolen om iets over zichzelf mede te delen?⁹⁸

De oudste zegels worden in de moderne literatuur mede gezien als middelen tot representatie van gezag. De erkenning van overheidsgezag vereiste de aanwezigheid van de

97 Zie: T. Diederich, “‘Willkürsiegel’- ‘Fantasiesiegel’- Ornamentsiegel”, in: Dezelfde, *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung* (Wenen-Keulen-Weimar 2012) 72-84.

98 T. Diederich, ‘Von der Eigenart des Siegels als Geschichtsquelle’, in: P. Bahl e.a., *Zehn Jahre Fachgruppe Historische Hilfswissenschaften*. Herold-Studien 8 (Neustadt a.d. Aisch 2005) 53-54; Dezelfde, ‘Siegel als Zeichen städtischen Selbstbewußtseins’, *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 1993 142, 146, 148.

koning die dus altijd op reis was. De afbeelding van de koning op zijn zegel was een middel om bij de ontvanger van de oorkonde de aanwezigheid van de in werkelijkheid afwezige vorst op te roepen.⁹⁹ Volgens Groten was aanvankelijk sprake van een nauwe relatie tussen de persoon en de afbeelding van de persoon. De afbeelding van de koning straalde diens gezag uit zoals de koning zelf. Ook aan de afbeelding van heiligen op zegels kleefde hun kracht, een kracht die tot wonderen of tot bestraffing in staat was.¹⁰⁰ Het zegel was zodoende op indringende wijze representatief voor de afgebeelde.

Het bezegelen van oorkonden was tot ver in de elfde eeuw voorbehouden aan natuurlijke personen als de paus, de koning en de (aarts)bisschop. Nadien, met name in de laatste decennia van de twaalfde eeuw, gingen ook gemeenschappen van personen (kapittels, kloosters, steden) over tot het bezegelen van in geschift vastgelegde rechtshandelingen. Hun zegels worden in de Duitse literatuur als “korporative Siegel” omschreven, zegels van een groep die door toetreding van afzonderlijke personen was ontstaan. De stadszegels, de zegels van de stedelijke gemeenschap van burgers, vormen een belangrijke categorie onder de corporatieve zegels.¹⁰¹

Waar het natuurlijke personen betreft, is vaak een patroon in de afbeeldingen te ontdekken. Veelal zijn de afbeeldingen op zegels te koppelen aan een bepaalde stand, aan conventies. De koning wordt afgebeeld gezeten op een troon met een scepter en rijksappel in de hand, de bisschop gezeten met een boek in de ene en een staf in de andere hand of met een zegenend gebaar, de landsheer als ridder te paard, terwijl de lagere adel alleen een wapenschild op het zegel laat zien. Een indeling van stadszegels naar afbeelding is bijna onmogelijk. Er zijn stadszegels met wapens, met heiligen, met de schematische weergave van een stad, met symbolen en met combinaties van deze genoemde elementen. Dan zijn er ook nog de sprekende zegels die heel individueel op de ene stad zijn toegespitst. De grote verscheidenheid in de afbeeldingen op stadszegels zou volgens Arlinghaus samenhangen met het ontbreken van een duidelijke functie en rangorde van de stad in de middeleeuwse standenmaatschappij. De stad kon uit verschillende mogelijkheden kiezen om in het zegel haar identiteit tot uitdrukking te brengen.¹⁰² Daarbij werden, zoals gezegd, weloverwogen

99 M. Späth, ‘Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs’, in: Dezelfde, *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*. Sensus Studien zur mittelalterlichen Kunst 1 (Keulen-Weimar-Wenen 2009) 12.

100 M. Groten, ‘Der Heilige als Helfer der Bürger. Auf dem Weg zur Stadtgemeinde: Heilige und frühe Stadtsiegel’, in: S. Schmidt e.a. (uitg.), *Rheinisch – Kölnisch – Katholisch. Beiträge zur Kirchen- und Landesgeschichte sowie zur Geschichte des Buch- und Bibliothekswesens der Rheinlande. Festschrift für Heinz Finger zum 60. Geburtstag*. Libelli Rhenani 25 (Keulen 2008) 132-133, 135, 140.

101 Späth, ‘Bildlichkeit’, 16-17; Groten, ‘Heilige’, 131.

102 F.J. Arlinghaus, ‘Konstruktion und Identität mittelalterlicher Korporationen – rechtliche und kulturelle Aspekte’, in: Späth, *Bildlichkeit*, 42-44. Zie ook: B.M. Bedos Rezak, ‘Ego, ordo, communitas. Seals and the medieval semiotics of personality (1200-1350)’, in: Späth, *Bildlichkeit*, 64.

keuzes gemaakt om naar buiten door middel van symbolen een beeld van zichzelf uit te dragen.¹⁰³

De beslissing over de afbeelding op het (eerste) stadszegel lag waarschijnlijk in veel gevallen niet enkel bij de jonge stad. Het grote aantal zegels waarop symbolen of het wapen van de landsheer zijn afgebeeld, maken aannemelijk dat de middeleeuwse landsheren op zijn minst zekere medezeggenschap hadden op het ontwerp van de afbeelding. Verwonderlijk is zo'n samenwerking dan wel landsheerlijke invloed niet, daar de ontwikkeling tot stad door de landsheer werd gestimuleerd.¹⁰⁴ Voorbeelden van zegels met verwijzingen naar de (lands)heer zijn in de directe omgeving het eerste stadszegel van Roermond en het stadszegel en tegenzegel van Nieuwstadt. Het eerste stadszegel van Roermond, al in gebruik in 1250, vertoont een wapenschild met het wapen van de graaf van Gelder, de klimmende leeuw met enkele staart omgeven door blokjes. Het zegel van Nieuwstadt, reeds in gebruik in 1277, vertoont drie elzenbomen in een weide met bloemen. Het betreft een sprekend zegel waarin de oude benaming Elsene met behulp van de afgebeelde elzenbomen wordt verklaard. De verwijzing naar de landsheer is in het omschrift gegeven dat in vertaling luidt: "zegel van Nieuwstadt te Elsene van de graaf van Gelder". Het tegenzegel bevat een wapenschild met wederom het wapen van de graaf.¹⁰⁵

Het eerste Luikse stadszegel

Op de afbeelding van het eerste Luikse stadszegel ([1227] 1243-1338) staat de heilige Servatius centraal. Hij is gezeten op een vouwstoel. Hij draagt een mijter en houdt de bisschopsstaf in de rechter- en een gesloten boek in de linkerhand. Hij is afgebeeld als bisschop, tevens als heilige, gezien de nimbus om zijn hoofd. De afbeelding als bisschop komt overeen met die van de bisschoppen van Luik die vanaf Alexander II van Oeren (1165-1167), gezeten, met mijter, staf en boek op hun zegels werden afgebeeld.¹⁰⁶ Overeenkomsten zijn er ook met de zegels van het kapittel van Sint-Servaas. Het oudste zegel van het kapittel waarvan het ivoren zegelstempel nog altijd voorhanden is, vertoont een gezeten Sint Servaas, met nimbus, met een kromstaf in de rechter- en een opengeslagen boek in de linkerhand.¹⁰⁷ Een opvolgend zegel dat aan een oorkonde van 1236 hangt, bevat Sint Servaas eveneens gezeten,

103 Diederich, 'Eigenart Siegels', 59; W. Krauth, 'Stadtsiegel in Soest und Coesfeld. Zwei westfälische Bischofsstädte im Vergleich', in: Späth, *Bildlichkeit*, 211-212.

104 Diederich, *Rheinische Städtiesel*, 54; Dezelfde, 'Siegel städtischen Selbstbewußtseins', 150; Dezelfde, 'Städtische Siegelführung im Mittelalter', in: K. Flink en W. Janssen (uitg.), *Grundherrschaft und Stadtentstehung am Niederrhein*. Klever Archiv 9 (Kleef 1989) 91-97.

105 Frankewitz-Venner, *Zegels steden en dorpen*, 202-203, 209.

106 E. Poncelet, *Les sceaux et les chancelleries des princes-évêques de Liège* (Luik 1938) 162-163, afb. 10, 11.

107 Rijksarchief Luik, archief abdij Val-Saint-Lambert Seraing, charter nr. 2; RHCL, collectie zegelstempels, nr. 250.

maar nu op een vouwstoel en met een mijter.¹⁰⁸ In beide gevallen luidt het omschrift in vertaling: "Sint Servaas bisschop".

Op de oudste zegels die Sint Servaas laten zien, is hij nog niet met de later onafscheidelijke Sint-Servaassleutel afgebeeld. Naast het genoemde (grote) zegel waarmee het kapittel in ieder geval sinds 1236 akten bezegelde, nam het kapittel van Sint-Servaas in de tweede helft van de dertiende eeuw een zakenzegel in gebruik. Dit zegel hing blijkens een tekening uit de achttiende eeuw al aan een akte uit 1260. Het enige bewaard gebleven exemplaar is bevestigd aan een akte van 1279.¹⁰⁹ Dit zakenzegel is het eerste waarop Sint Servaas met de Sint-Servaassleutel in de rechterhand is afgebeeld. Sint Servaas met de sleutel werd vervolgens overgenomen op het zegelstempel van Robijn van Millen, deken van het kapittel in de jaren 1303-1315, op het tweede zakenzegel van het kapittel, bekend sinds 1307, en, zoals wij al zagen, op het Brabantse zakenzegel dat al hangt aan een akte van 1338.¹¹⁰

Het oudst bekende exemplaar van het eerste Luikse stadszegel hing omstreeks 1851 nog aan de akte van 14 september 1227. Het zegelstempel werd dus uiterlijk in 1227, maar kan ook geruime tijd eerder zijn gesneden. De afbeelding van Sint Servaas geeft aanwijzingen voor de datering van het zegelstempel. De eerste aanwijzing vormt de vouwstoel (faldistorium) waarop Sint Servaas is gezeten. De Luikse bisschoppen Alexander II van Oeren (1165-1167) en Raoul van Zähringen (1167-1191) zitten op hun zegels op een bank. Albert van Cuijk (1194-1200) en Hugo van Pierrepont (1200-1229) zijn de eerste Luikse bisschoppen die op een vouwstoel zitten (afb. 15).¹¹¹ Het zegelstempel zal dus waarschijnlijk niet ouder zijn dan 1194. De tweede indicatie vormt de plooi van het kazuifel tussen de knieën van de heilige. Een dergelijke plooi met een scherpe hoek treft men ook aan op het zegel van Waldever, abt van het Sint-Pantaleonklooster te Keulen uit 1199, het zegel van Johan I, aartsbisschop van Trier (1189-1212) uit

Afb. 15. Zegel van Hugo van Pierrepont, bisschop van Luik, zittend op een vouwstoel, 6 februari 1225. RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv. nr. 801 (foto S. Frankewitz, Straelen).

¹⁰⁸ CSN 235.

¹⁰⁹ J. Koldewij, 'Servatius in veelvoud en enkelvoud. Maastrichtse boekbanden, miniaturen, pelgrimstekens en zegels', in: B. Cardon e.a. (uitg.), *"Als ich can". Liber amicorum in memory of professor dr Maurits Smeyers*. Corpus van verluchte handschriften 11 (Leuven 2002) 730-732; RHCL, archief klooster Houthem Sint-Gerlach, inv.nr. 31. Zie ook: G. Venner, 'De Servaassleutel op zegels', *De Maasgouw* 109 (1990) 159-163.

¹¹⁰ Venner, 'Servaassleutel', 162-163 en de daar aangehaalde bronnen. Een gedeelte van het gebroken zegelstempel van Robijn van Millen is bewaard gebleven. Zie: RHCL, collectie zegelstempels, nr. 158; P.A.W. Dingemans, "Der segel ontwey geslagen". Het voorkomen van misbruik van zegelstempels', in: A.M.J.A. Berkvens, A. Fl. Gehlen en G.H.A. Venner, *Ten werentliken rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 21-23.

¹¹¹ Poncelet, *Sceaux princes-évêques*, 162-165, afb. 10-14.

1202, en op het zegel dat Adolf I, aartsbisschop van Keulen (1193-1205), na zijn afzetting in 1205 gebruikte.¹¹² Eenzelfde plooiwal van het kazuifel vindt men bij de Luikse bisschoppen enkel op het zegel van Cuijk (1194-1200).¹¹³ Het zegelstempel van het eerste Luikse stadszegel is dus waarschijnlijk omstreeks 1200, maar niet vóór 1194, vervaardigd.

Sint Servaas is omgeven door twee torens en onder zijn voeten is een stadsmuur afgebeeld die gewoonlijk als de schematische weergave van een stad, als een "Stadtabbreviatur" worden geduid. De combinatie van de afbeelding van een heilige met een stadsmuur of een anderszins met een stad te associëren architectuur komt op stadszegels uit de twaalfde en dertiende eeuw zo vaak voor dat Diederich heeft voorgesteld om zegels met een dergelijke combinatie als een apart type stadszegels te beschouwen: "der Stadtabbreviatur- und Heiligensiegeltyp". Het oudste voorbeeld van een dergelijk zegel, tevens het oudste stadszegel, is het stadszegel van Keulen. Het eerste exemplaar dateert uit 1149, maar het zegelstempel werd eerder, volgens Diederich in de jaren 1114-1119, volgens Groten in de jaren dertig van de twaalfde eeuw, vervaardigd. Op het zegel troont de heilige Petrus op een bank te midden van torens en een stadsmuur.¹¹⁴ Het Luikse stadszegel van Maastricht is zoals vele stadszegels qua afbeelding (uiteindelijk) ontleend aan het Keulse stadszegel. In ieder geval moet het oudste Keulse stadszegel te Maastricht bekend zijn geweest. Een exemplaar van dit zegel hangt al aan een akte in het archief van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw uit 1158.¹¹⁵

Dat Sint Servaas op het eerste Luikse stadszegel van Maastricht is afgebeeld, is in eerste instantie niet zo verwonderlijk te noemen. Het graf van Sint Servaas in de Sint-Servaaskerk werd al in de tweede helft van de achtste eeuw door pelgrims bezocht.¹¹⁶ Sint Servaas was de patroon van het Sint-Servaaskapittel dat met zijn veertig kanunniken de belangrijkste kerkelijke instelling ter plaatse was. De heilige op stedelijke zegels is in veel gevallen allereerst de patroon van het domkapittel of een ander collegiaal kapittel die door de steden als stadspatroon werd toegeëigend, zo ook te Maastricht. De stad wilde zich vertegenwoordigd zien door de stadspatroon die midden in de stad zetelt.¹¹⁷ De stadspatroon gold als helper

112 W. Ewald, *Rheinische Siegel IV. Siegel der Stifte, Klöster und geistlichen Dignitäre* (Keulen-Bonn 1973-1976) Tafel 91 nr. 2; Dezelfde, *Rheinische Siegel II. Die Siegel der Erzbischöfe von Trier* (956-1795) (Bonn 1910, herdruk Düsseldorf 1993) Tafel 7 nr. 2; Dezelfde, *Rheinische Siegel I. Die Siegel der Erzbischöfe von Köln* (948-1795) (Bonn 1906, herdruk Düsseldorf 1993) Tafel 14 nr. 4 (vriendelijke mededeling van T. Diederich te Bonn).

113 Poncelet, *Sceaux princes-évêques*, 163 afb. 12.

114 Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 92; Dezelfde, 'Siegel städtischen Selbstbewußtseins', 142-143, 146; Groten, 'Heilige', 142; Späth, 'Bildlichkeit', 21.

115 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv. 633.

116 R. Kroos, *Der Schrein des heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel* (München 1985) 4; Koldewij, *Gude Sente Servas*, 8.

117 Späth, 'Bildlichkeit', 21; Bedos Rezak, 'Ego, ordo, communitas', 60; Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 93; Dezelfde, 'Eigenart Siegels', 59; Groten, 'Heilige', 139, 144; Kroos, *Schrein Servatius*, 315 noot 27.

en beschermer van de stad. Hij garandeerde de rechtsgeldigheid van de beschikkingen van degenen die onder zijn bescherming stonden. Een met de afbeelding van de heilige bekrachtigd document gaf naar middeleeuwse opvatting aan de akte groot, als het ware heilig, gezag waarmee niet te spotten viel.¹¹⁸

Door de afbeelding van deze specifiek met Maastricht verbonden heilige was voor de tijdgenoten direct duidelijk dat het een Maastrichts zegel betrof. Een dergelijke boodschap droeg bijvoorbeeld ook het stadszegel van Neuss uit, waarop de heilige Quirinus, patroon van het Sint-Quirinskapittel en doel van vele pelgrims, een centrale plaats inneemt.¹¹⁹ Dat Maastricht een stad was, wordt aangegeven door de stedelijke architectuur, met name door de stadsmuur. De afbeelding van de verdedigbare stad met stadsmuur, poort en torens kon de betekenis hebben, variërend van de realistische weergave van een bestaand gebouw aan de ene kant tot symbolische stadsafbeeldingen, eventueel met sacrale connotaties (het hemelse Jeruzalem) aan de andere kant. De afbeelding van de verdedigbare stad of enkel de stadsmuur diende echter in de meeste gevallen als een symbolische verwijzing naar het stedelijk karakter van de plaats.¹²⁰ Sommigen gaan in hun interpretatie verder. Volgens Krauth presenteerde de stad zich op deze wijze met haar voorrechten en privileges. Leupen betoogt zelfs dat een versterking op stedelijke zegels verwijst naar een zekere mate van zelfbestuur, naar autonomie, naar een bijzondere rechtskring.¹²¹ Gezien de symbolische functie van de stadsmuur op stedelijke zegels, betekent zulks voor Maastricht dat de afgebeelde stadsmuur met kantelen niet erop wijst dat Maastricht rond 1200, toen het zegelstempel werd vervaardigd, al een stenen ommuring kende. Het zegel geeft geen feitelijk bestaande situatie weer.¹²² Toestemming tot het bouwen van een stadsmuur werd pas in 1229 door de hertog van Brabant en de keizer gegeven. Niettemin sloot Panhuysen in zijn dissertatie uit 1933 niet uit dat Maastricht in 1204 al versterkt was.¹²³ Archeologisch onderzoek in 1990-1991, waarover later meer, zou hem gelijk geven

De keuze voor de afbeelding van Sint Servaas op het eerste stadszegel van het Luikse deel

118 Groten, 'Heilige', 135-140; Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 98. Zie ook: Optendrenk, *Nos sculteti*, 95-97.

119 Vergelijk ook: Diederich, 'Siegel städtischen Selbstbewußtseins', 145; Krauth, 'Stadtsiegel Soest Coesfeld', 218.

120 Späth, 'Bildlichkeit', 20-21; W. Schich, 'Siegel brandenburgischer und anderer deutscher Städte im 13. und 14. Jahrhundert', in: Späth, *Bildlichkeit*, 116; Diederich, 'Städtische Siegelführung', 97.

121 Krauth, 'Stadtsiegel Soest Coesfeld', 216; P. Leupen, 'Stadszegel en stadsmuur', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 290-291.

122 Zie anders: Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 65; Dezelfde, 'Maastricht omstreden door Brabant, Luik, Loon en Gelre 1200-1274', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662-31 juli-1962* (Maastricht 1962) 86.

123 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 41-42, 49-55.

van Maastricht is bij nader inzien eerder verwonderlijk te noemen. Het kapittel van Sint-Servaas behoorde volgens Deeters ook na 1214 aan de keizer, het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw tot het Luikse gedeelte van de stad. Waarom nam uitgerekend het Luikse deel Sint-Servaas in zijn zegel op? Het antwoord is misschien gelegen in de strijd tussen het kapittel van Sint-Servaas en de omgeving van de bisschop van Luik omtrent de vraag welke kerk, de Sint-Servaaskerk of de Onze-Lieve-Vrouwekerk, vanouds de bisschopskerk in Maastricht was. Dit conflict bereikte een eerste hoogtepunt omstreeks het midden van de twaalfde eeuw. In de jaren 1143-1147 vervaardigde de Luikse kanunnik Nicolaas een nieuwe vita van de heilige Lambertus waarin fel werd uitgehaald naar Maastricht als bisschopsstad en de Sint-Servaaskerk als kathedraal. De vita verwees naar een oorkonde van koning Clovis III (690-694) volgens welke de Onze-Lieve-Vrouwekerk de kathedrale kerk zou zijn. In reactie daarop betoogde het Sint-Servaaskapittel weinig later met behulp van de valse oorkonde op naam van Hendrik IV uit 1087 dat de Sint-Servaaskerk de zetel van twintig bisschoppen was.¹²⁴ Aangezien nu de invloed van de stadsheer op de vormgeving van het stadszegel niet uit te sluiten is, zou het kunnen zijn dat het stadszegel als een medium werd gebruikt om de Luikse visie te presenteren waarbij Sint-Servaas fungeert als voorganger van de bisschop van Luik.

Recentelijk heeft T. Panhuysen, een zoon van de mediëvist G. Panhuysen, overigens betoogd dat beide kerken als kathedraal kunnen hebben gefungeerd. De grafkerk van Sint-Servaas zou door de bisschoppen van het bisdom Tongeren – Maastricht zijn gesticht en vanaf het begin, omstreeks 550, een bisschoppelijke eigenkerk zijn geweest. Vanaf de tweede helft van de zesde eeuw tot ver in de zevende eeuw zou de Sint-Servaaskerk de kathedrale kerk zijn geweest, een functie die dan tegen het einde van de zevende eeuw werd overgenomen door de Onze-Lieve-Vrouwekerk.¹²⁵

Het tweede en derde Luikse stadszegel

Het tweede Luikse stadszegel (1369-1376) laat de heilige Lambertus zien in een gotische architectuur. Het zegel behoort dus tot de categorie der heiligenzegels. De heilige Lambertus was de patroon van het kathedrale kapittel van Luik, de stad Luik en zeker sinds de twaalfde eeuw ook van het prins-bisdom Luik.¹²⁶ Aangezien in Maastricht geen parochiekerk aan de

¹²⁴ Kroos, *Schrein Servatius*, 31-33, 59.

¹²⁵ T. Panhuysen, 'Wendepunkt in der Frühgeschichte der Maastrichter Servatiusabtei', in: *Dezelfde* (uitg.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23 September 2009 Maastricht* (Hannover 2011) 69-77; *Dezelfde*, 'Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij van Maastricht', *PSHAL* 147 (2011) 12-30.

¹²⁶ L. Halkin, 'Les origines du grand sceau de la cité de Liège', *Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du diocèse de Liège* 33 (1947) 8.

heilige Lambertus was gewijd, is aan te nemen dat hij op het zegel als de patroon van het Luikse territorium is afgebeeld. Zijn afbeelding verwijst dan naar het overheidsgezag van de bisschop van Luik te Maastricht, naar het behoren tot het prins-bisdom Luik. De heilige Lambertus is ook afgebeeld op het tegenzegel van de stad Sint-Truiden dat in 1299 en 1329 werd aangetroffen. De heilige Lambertus verwijst hier eveneens naar de heerlijke rechten van de bisschop van Luik die hij te Sint-Truiden met de abt van de Sint-Trudoabdij deelde.¹²⁷

Het tweede Luikse stadszegel vertoont dus een geheel andere afbeelding dan het eerste. De stadspatroon had plaats gemaakt voor de beschermheilige van het territorium. Een dergelijke verandering van afbeelding is opmerkelijk te noemen. In de regel was er ten aanzien van de afbeelding op zegels sprake van een grote mate van continuïteit en werd de afbeelding van het oude zegel op het nieuwe gekopieerd.¹²⁸ Het in gebruik nemen van het tweede zegel en de vervanging van het zegelbeeld zijn tussen 1338 en 1369 te plaatsen.

Opvallend is dat men ook aan Brabantse zijde overging tot een zegel met een andere afbeelding. Het oude zegel met de afbeelding van de keizer werd nog in 1349 aan een akte gehecht, maar reeds in 1338 beschikte de Brabantse zijde over een zakenzegel met een afbeelding van Sint Servaas. Het Brabantse deel van de stad nam de stadspatroon waarschijnlijk op zijn zegel op, omdat het kapittel van Sint-Servaas zich nu onder het Brabantse overheidsgezag bevond.

De Brabantse zijde bezat dus al in 1338 een zegel met de afbeelding van Sint Servaas. Aan Luikse zijde werd pas na 1338 Sint Servaas vervangen door Sint Lambertus. Of deze overstap van Sint Servaas van Luikse naar Brabantse zijde in het kader van conflicten te plaatsen is, is niet direct aan de bronnen te ontleen. Wij kennen slechts een verdrag gesloten tussen de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouw van 12 mei 1354 over het wederzijds bijwonen van liturgische vieringen en het verdedigen van elkaars privileges. Met Bosman is het denkbaar te achten dat niet nader bekende geschillen de aanleiding vormden tot deze overeenkomst.¹²⁹

Het derde Luikse stadszegel is enkel bekend van twee akten uit 1399. Het zegel bevat wederom de afbeelding van de heilige Lambertus die aan weerszijden vergezeld is van een perroen, het Luikse herkenningsteken bij uitstek. Het perroen is afgebeeld op Luikse munten sedert de tweede helft van de twaalfde eeuw. Op stedelijke zegels komt het echter niet vaak voor. Het perroen is voor het eerst te zien, en wel prominent boven een fontein, op de stadszegels van Hoei uit de dertiende en veertiende eeuw, voor zover bekend voor het

127 G. Heynen en R. Van Laere, 'Stadszegel en stadswapen van Sint-Truiden', *Limburg* 61 (1982) 99-101.

128 Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 68, 92; Dezelfde, 'Städtische Siegelführung', 96; Groten, 'Heilige', 145.

129 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 111; A.F.W. Bosman, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij* (Zutphen 1990) 26.

Afb. 16. Stadszegel van Hoei met het perroen, 6 oktober 1424. Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. XXXII (foto H. Vermeulen, Geldrop).

eerst in 1271 (afb. 16).¹³⁰ Zoals te Hoei is het perroen op het derde Luikse stadszegel niet over het hoofd te zien. Het heeft vrijwel dezelfde hoogte als de heilige Lambertus. Op de zegels van de stad Luik verschijnt het perroen kennelijk pas in het begin van de vijftiende eeuw. Het tweede grote stadszegel van Luik, bekend vanaf 1417, vertoont de heilige Lambertus in een gotische architectuur. Onder de heilige bevindt zich de tekst “s(anctus) lam/b(er)tus”, welke tekst gescheiden wordt door een kleine nis met een perroen. Het perroen neemt op dit stadszegel van Luik een ondergeschikte plaats in. Het sinds 1420 bekende zegel “ad legationes” (= ter boodschappen) van de stad Luik dat ook als zakenzegel dienst deed, bevat de heilige Lambertus met aan weerszijden een wapenschild met een perroen. Op dit zegel trekt het perroen door zijn afbeelding

in tweevoud en door zijn afmetingen in ieder geval meer aandacht.¹³¹ Qua compositie – de heilige Lambertus met aan weerszijden een perroen – heeft het zegel gelijkenis met het wellicht iets oudere Maastrichtse zegel. Gezien het voorafgaande was Maastricht met het perroen op het gemene zakenzegel sinds 1386 en de twee perroenen op het derde Luikse stadszegel in 1399 na Hoei de tweede stad die dit Luikse teken in het zegelveld voerde.

Het omschrift van het derde Luikse stadszegel van Maastricht luidt: “zegel van de burgers van de stad Tricht behorend tot het bisdom Luik”. Ook in de afbeelding – de heilige Lambertus en twee perroenen – wordt aangegeven dat Maastricht een Luikse stad was.

Het eerste Brabantse stadszegel

Het eerste Brabantse stadszegel van Maastricht (1227-1349) vertoont de keizer gezeten op een vouwstoel (faldistorium). Hij houdt een zwaard in de rechterhand en de Sint-Servaasleutel in de linkerhand. Het zegel laat, zoals de zegels van de koningen en keizers van het

¹³⁰ E. Poncelet, *Sceaux des villes, communes, échevinages et juridictions civiles de la province de Liège* (Luik 1923) 13, 74-75.

¹³¹ Poncelet, *Sceaux des villes*, 98-99.

Duitse Rijk, een gezeten keizer zien, maar de afbeelding is niet direct aan deze zegels ontleend, zeker niet aan de zegels met de slanke figuren van Frederik Barbarossa (1152-1190) en Hendrik VI (1191-1197). Daarvoor zijn de verschillen te groot.¹³² Op het zegel van de koning/keizer houdt deze een scepter en een rijksappel in de hand. Hij is nooit gezeten op een vouwstoel. De vouwstoel was blijkbaar voorbehouden aan bisschoppen en aan de Franse koningen (afb. 17). Er is geen majesteitszegel in het Duitse Rijk bekend dat de vorst met een zwaard in de rechterhand afbeeldt, vóór 1236, het jaar waaruit het eerste exemplaar van het zogenaamde hofgerechtzegel dateert. Parallellen zijn er echter wel met andere stadszegels. Op het stadszegel van de rijksstad Mühlhausen in Thüringen, daterend van vóór 1231, is de keizer eveneens gezeten op een vouwstoel afgebeeld. De keizer met opgeheven zwaard in de hand is ook afgebeeld op het tweede stadszegel van de rijksstad Oppenheim, gelegen tussen Mainz en Worms, waarvan het eerst bekende exemplaar uit 1266 dateert. Het eerste exemplaar van het Brabantse stadszegel van 1227 is dus mogelijk ouder dan de genoemde zegels. Of en zo ja aan welk zegel het Maastrichtse zegel zijn afbeelding heeft ontleend, is vooralsnog onbekend.

Het zegel van de gezeten keizer met scepter en rijksappel laat volgens Keller de dubbele positie van de vorst zien. Aan de ene kant toont het zegel de koning in zijn verheven luister die God hem heeft verleend waardoor hij deel heeft aan de heerschappij van Christus. Aan de andere kant wijst de afbeelding op zijn deemoedig dienstwerk ten behoeve van Gods heerlijkheid op aarde. De vorst houdt de insigna van de hem verleende macht, scepter en rijksappel, plechtig met opgeheven armen omhoog en neemt deze gelijktijdig van God in

Afb. 17. Zegel van koning Frederik II met scepter en rijksappel, 28 juli 1215. RHCL, archiefkapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 47 (foto S. Frankewitz, Straelen).

¹³² Voor zover niet anders vermeld is het volgende betoog ontleend aan een email van R. Kahsnitz van 13 december 2012. Zie ook: R. Kahsnitz, 'Städte- und Kaisersiegel. Das Bild des Königs und Kaisers auf Siegeln mittelrheinischer Städte im 13. Jahrhundert', in: B. Jähnig en K. Schultz, *Festschrift zum 125jährigen Bestehen des Herold zu Berlin 1869-1994* (Berlijn 1994), 45-68; O. Posse, *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806*, Band 1: *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von Pipin bis Ludwig den Bayern* (Dresden 1906).

ontvangst. Het zegel toont de koning door God gekroond en begiftigd met de symbolen van zijn opdracht als heerser op aarde.¹³³ Op het Maastrichtse zegel neemt de keizer dezelfde houding aan, maar zijn de gebruikelijke scepter en rijksappel vervangen door een opgeheven zwaard en de zogenaamde sleutel van Sint Servaas. Het zwaard is in afbeeldingen in de eerste plaats een symbool voor het wereldlijk gezag. Op zegels vormt het vaak een verwijzing naar de rechterlijke macht.¹³⁴

De Sint-Servaassleutel is minder eenvoudig te duiden. Hij verwijst allereerst naar de heilige en impliciet naar Maastricht. De sleutel geldt als attribuut van Sint Servaas, maar de heilige wordt pas op het dertiende-eeuwse zakenzegel van het kapittel van Sint-Servaas met de sleutel afgebeeld. Het oudst bekende exemplaar van dit zegel hing, zoals boven beschreven, aan een akte van 1260. De afbeelding van de keizer met deze sleutel in de linkerhand op het Brabantse stadszegel, bekend vanaf 1227, is dus ouder, kent geen parallellen en is zodoende uniek te noemen.

De Servaassleutel wordt zeker sinds het derde kwart van de elfde eeuw vereerd als een attribuut van Sint Servaas en komt vanaf die tijd ook voor in de Sint-Servaaslegende. De zilveren sleutel van Goddelijke makelij zou hem door Petrus zijn overhandigd. Sint Servaas zou aldus de macht bezitten om de hemel te sluiten en te ontsluiten voor de gelovige zielen.

De sleutel dateert niet uit de periode waarin de heilige Servatius zou hebben geleefd, de vierde eeuw. Hij werd volgens Koldewij in de eerste jaren van de negende eeuw te Aken vervaardigd. Pas door Jocundus werd de sleutel in de tweede helft van de elfde eeuw in verband gebracht met Sint Servaas.¹³⁵ Het zou dus kunnen zijn dat de sleutel in de voorafgaande periode, niet met Sint Servaas was verbonden, maar een andere betekenis heeft gehad. Een relatie tussen koning en sleutel vond Koldewij in een visie uit de negende eeuw. Karel de Grote zou van Petrus sleutels hebben gekregen waardoor Karel de Grote zijn macht over rijk en kerk direct aan Petrus ontleende; de sleutel als symbool van koninklijke macht. Deze betekenis zou volgens Koldewij tot in de dertiende eeuw blijven voortbestaan en haar weerslag vinden in het eerste Brabantse stadszegel.¹³⁶ Kroos zoekt een verklaring dichterbij huis. Volgens haar geeft de sleutel aan dat het kapittel van Sint-Servaas met de keizer en het Rijk was verbonden.¹³⁷

133 H. Keller, 'Ottonische Herrschersiegel. Beobachtungen und Fragen zu Gestalt und Aussage und zur Funktion im historischen Kontext', in: K. Krimm en H. John, *Bild und Geschichte. Studien zur politischen Ikonographie. Festschrift für Heinzmartin Schwarzmaier zum fünfundsiebzigsten Geburtstag* (Sigmaringen 1997) 31-37, 50.

134 W. Schöntag, 'Das Reitersiegel als Rechtssymbol und Darstellung ritterlichen Selbstverständnisses. Fahnenlanze, Banner und Schwert auf Reitersiegeln des 12. und 13. Jahrhunderts vor allem südwestdeutscher Adelsfamilien', in: Krimm-John, *Bild und Geschichte*, 91-92.

135 Koldewij, *Gude Sente Servas*, 67, 80. Zie ook: Kroos, *Schrein Servatius*, 7.

136 Koldewij, *Gude Sente Servas*, 86-94.

137 Kroos, *Schrein Servatius*, 315. Zie ook de wijdlompige beschouwingen bij Optendrenk, *Nos sculteti*, 97-101.

Afb. 18-19. Denier geslagen te Maastricht vóór 1174. Voorzijde: gekroonde buste van de keizer. Achterzijde: de Servaassleutel. Limburgs Museum Venlo, muntcollectie Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, nr. 271.

Hoe het ook zij, de sleutel was al in de elfde eeuw een teken, een verwijzing naar Maastricht. In deze functie is de sleutel afgebeeld op munten die in de elfde en twaalfde eeuw te Maastricht werden geslagen. Een denier die in 1039 of anders omstreeks 1050 wordt gedateerd, bevat op de voorzijde de heilige Lambertus en op de achterzijde de sleutel, het woord “clavis” (= sleutel) en de legenda “Traiectum”. Een denier uit de jaren 1048-1056 vertoont op de voorzijde het hoofd van Sint Servaas met de sleutel en op de achterzijde keizer Hendrik III. Interessant zijn tenslotte twee deniers die vóór respectievelijk na 1174 worden gedateerd. Zij bevatten op de voorzijde een gekroonde buste c.q. de buste van de keizer en op de achterzijde de sleutel (afb. 18-19).¹³⁸ De combinatie van keizer en Servaas-sleutel is dus op twee rond 1174 te Maastricht geslagen deniers terug te vinden. Zij kunnen in principe als inspiratiebron voor het stadszegel hebben gefungeerd.¹³⁹

De afbeelding van de keizer op het eerste Brabantse stadszegel maakt het mogelijk iets te zeggen over de datering van het zegelstempel dat uiterlijk in 1227 werd gesneden. Volgens Kahsnitz is de artistieke kwaliteit van het zegel niet erg groot en is de vormgeving hard en tamelijk ruw, zodat men voorzichtig moet zijn met een datering enkel op stijlkenmerken. Niettemin brengt Kahsnitz het zegel in verband met de Noodkist, de reliekschrijn van Sint-Servaas. In de oudere literatuur wordt de Noodkist gedateerd in de jaren zestig van de twaalfde eeuw. Volgens Kroos is het goed mogelijk dat met de vervaardiging van de reliekschrijn in deze periode werd gestart, maar dat de werkzaamheden veel langer hebben geduurd, tot in de jaren 1180/1190. De reliekschrijn is het werk van twee anonieme meesters, te weten de Paulusmeester, genoemd naar de zijde van de reliekschrijn met de apostel Paulus, en de Petrusmeester die zijn naam ontleend aan de heilige Petrus op de andere

¹³⁸ J.L. Dengis, *Les monnaies de la principauté de Liège 1: De Notger à Henri de Gueldre (972-1274)* (Wetteren 2006) 69-70 nr. 131; 88-89 nr. 164; 191 nr. 372; 193 nr. 376. Zie voor de munt te Maastricht: H. Frère, ‘Monnaies de l’évêque de Liège frappées à Maastricht’, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 107 (1961) 83-115.

¹³⁹ Zie: Arlinghaus, ‘Konstruktionen und Identität’, 44.

zijde. In de literatuur wordt het werk van de Paulusmeester eerder gedateerd dan dat van de Petrusmeester, maar volgens Kroos is deze relatieve chronologie niet te bewijzen. Niettemin dateert Lemeunier het werk van de Petrusmeester na 1180.¹⁴⁰ Volgens Kahsnitz nu is de afbeelding van de keizer op het zegel een typisch voorbeeld van de "Rillenfaltenstil", een speciaal voor de Petrusmeester bedacht kunsthistorisch begrip. Kenmerkend voor deze stijl zijn de soepele parallelle plooiën die een leven op zich zelf schijnen te leiden waardoor de lichaamsvormen door het gewaad nauwelijks worden geaccentueerd. Een toeschrijving van het zegelstempel aan deze Petrusmeester of aan een van zijn assistenten gaat Kahsnitz weer te ver, omdat het verschil in kwaliteit te groot is. Het zegelstempel zou met de nodige voorzichtigheid omstreeks 1180/1190 te dateren zijn, of nog voorzichtiger tegen het einde van de twaalfde eeuw. Een datering van het zegelstempel na 1200 acht Kahsnitz uitgesloten.

Het zegel met de afbeelding van de gezeten keizer zou aldus ontstaan zijn in de periode waarin de keizer nog in het bezit was van (een gedeelte van) Maastricht.¹⁴¹ De hertog van Brabant kwam in beeld toen Philips II van Zwaben hem op 12 november 1204 beleende met zijn rechten op de stad Maastricht en het kapittel van Sint-Servaas.¹⁴² Reeds eerder, op 12 maart 1204, had de hertog aan de dienaren van het kapittel uitbreiding van hun belastingvrijheid verleend. Panhuysen betoogt derhalve dat de hertog al eerder, in september 1202, door Otto IV met Maastricht is beleend. De echtheid van de oorkonde van 12 maart 1204 is echter door Nélis, Berkelbach van der Sprenkel en Niermeyer in twijfel getrokken.¹⁴³ Het eerste bekende gezamenlijke optreden van de bisschop van Luik en de hertog van Brabant ten aanzien van Maastricht dateert van 1220, toen zij door aanhechting van hun zegels bestaand stedelijk recht bekrachtigden.¹⁴⁴ Van 14 september 1227 dateert vervolgens de reeds besproken akte waarin de schouten en schepenen en de gemeenschap van burgers van Maastricht, zowel die van de mannen van de bisschop als die van de hertog van Brabant, beloven de privileges van het Sint-Servaaskapittel te eerbiedigen. Tenslotte zijn er twee oorkonden van 20 juni 1245 waarin de meier (villicus), schepenen en mannen van de

140 Kroos, *Schrein Servatius*, 104-120; A. Lemeunier, 'Timmers en de Maaslandse edelsmeedkunst', in: K. Schutgens e.a., *Timmers werk. Opstellen over prof. Timmers & de kunst van het Maasland* (Sittard 2007) 118.

141 Rothhoff, *Studien Geschichte Reichsguts*, 102-106; Deeters, *Servatiusstift*, 34-46.

142 Zie voor de aard van de rechten over de stad: A.J. Maris, 'Opmerking naar aanleiding van de tweeherigheid van Maastricht', *De Maasgouw* 74 (1955) 52; P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie – territoire – archieven* (Assen 1972) 407.

143 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 9, 33-38; Bespreking door J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Nederlandsch Archiefblad* 42 (1934-1935) 72-73; J.F. Niermeyer, *Onderzoekingen over Luikse en Maastrichtse oorkonden en over de vita Baldrici episcopi Leodiensis. Een bijdrage tot de geschiedenis van de burgerij en geestelijkheid in het Maasgebied tot het begin van de dertiende eeuw* (Groningen-Batavia 1935) 185-186. Zie ook: C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de middeleeuwen* (Assen-Maastricht 1985) 124.

144 R. Feenstra, 'Het stadsrecht van Maastricht van 1220', *Verslagen en Mededeelingen OVR XI* (1954-1958) 527, 529-530, 534.

hertog van Lotharingen enerzijds en de meier en schepenen van de bisschop verklaringen afleggen over de afgrenzing van de jurisdictie van beide heren.¹⁴⁵ Op grond van deze akten heeft men geconcludeerd dat de hertog van Brabant in 1204 de plaats van de keizer naast de bisschop van Luik heeft ingenomen.

Niettemin zijn de begrippen “rijk” en “keizer” nog niet helemaal uit de bronnen betreffende Maastricht verdwenen. In 1224 deden de abt van Kloosterrade, de proost van Heinsberg en de heer van Heinsberg als scheidslieden uitspraak in een geschil tussen het kapittel van Sint-Servaas enerzijds en Nicolaas van Heer en zijn erfgenamen anderzijds die zich ten onrechte de hof te Heer en goederen te (Groot)Welsden hadden laten toewijzen. Onder de getuigen figureren de schouten en schepenen zowel die van het Rijk als die van het bisdom (*scolteti quoque et scabini tam imperii quam episcopatus*).¹⁴⁶ Op 1 juli 1243 legden schepenen van Maastricht behorend aan de bisschop van Luik verklaringen af over de rechten van de bisschop en het Rijk (*imperium*) te Maastricht. De schepenen van de bisschop worden genoemd naast de schepenen van het Rijk, de mannen van het Rijk naast de mannen van de bisschop evenals de rechtsmacht (*jurisdictione*) van het Rijk naast die van de bisschop.¹⁴⁷ Zelfs nog in een oorkonde van 10 april 1282 van koning Rudolf betreffende het recht van molendwang van het kapittel van Sint-Servaas over de Maastrichtse inwoners, wordt nog onderscheid gemaakt tussen mannen van het rijk (*imperiales homines*) en mannen van de bisschop (*episcopales autem homines*).¹⁴⁸

Panhuysen stelt de schepenen van het rijk in de akte van 1224 eenvoudig gelijk met de Brabantse schepenen en de mannen van het rijk in de verklaring van 1243 met onderdanen van de hertog van Brabant. Ook Deeters meent dat de vermelding van “*homines imperii*” (sic) in 1224 niet meer is dan een reminiscentie aan het vroegere gezag van het Rijk te Maastricht.¹⁴⁹ Optendrenk ziet tenslotte in het gebruik van het woord “*imperium*” in 1243 een verwijzing naar de leenrechtelijke aard van de rechten van de hertog van Brabant te Maastricht en een betwisting van Luikse zijde van diens aanspraak op de titel van hertog van Lotharingen.¹⁵⁰

Er zijn evenwel na 1204 nog rechtshandelingen door de keizer ten aanzien van Maastricht verricht. Op 2 september 1214 beloofde koning Frederik II aan Hendrik, hertog van Brabant, de stad Maastricht die hij hem in leen had gegeven, vóór het octaaf van Pasen aanstaande te zullen terugkopen van de graaf van Loon en de stad aan de hertog te restitueren.

¹⁴⁵ Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 142-146.

¹⁴⁶ M.S. Polak en E.C. Dijkhof, *Oorkondenboek van de abdij Kloosterrade 1108-1381* (Den Haag 2004) nr. 73.

¹⁴⁷ Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 140-141.

¹⁴⁸ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 10, f. 18v.-19v.; P. Doppler, ‘Verzameling van de charters en bescheiden betreffende het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht’, *PSHAL* 67 (1931) 257-258.

¹⁴⁹ Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 58, 81; Deeters, *Servatiusstift*, 102.

¹⁵⁰ Optendrenk, *Nos sculteti*, 171 noot 537.

Voorts beleende de koning op dezelfde dag de hertog reeds met Maastricht, waarover dadelijk meer. Frederik II had Maastricht dus eerder overgedragen aan de graaf van Loon. Volgens Panhuysen had de overdracht aan de graaf van Loon kort tevoren plaatsgehad, maar voor die mening is geen contemporain bewijs gevonden.¹⁵¹ In februari 1223 schonk Frederik II aan de broeders van de Sint-Servaaskerk een perceel met opstaande muren nabij de kerk.¹⁵² Op 25 april 1229 verleende hertog Hendrik I aan de burgers van de stad Maastricht toestemming om hun stad te versterken. Meer dan een half jaar later verleende koning Hendrik VII zijn getrouwen, de schout, schepenen en alle burgers van Maastricht eveneens toestemming om hun stad met muren, grachten en andere versterkingen te versterken tegen de vijanden van het Rijk. Panhuysen meent dat de koning niet krachtens eigen recht optrad, maar handelde in plaats van de onwillige, pas gekozen elect van Luik, Jan van Eppes die de wereldlijke investituur nog niet uit handen van de koning had willen ontvangen. Panhuysen baseert zijn mening op de moeilijke verhouding tussen de elect enerzijds en de koning en de Luikse steden anderzijds.¹⁵³ Panhuysen kan gelijk hebben, maar daarnaast moet men, gezien het voorafgaande, rekening houden met de mogelijkheid dat Maastricht na 1204 niet onafgebroken in het bezit van de hertog van Brabant was dan wel dat de keizer in de eerste decennia van de dertiende eeuw nog rechten te Maastricht bezat. In dit verband moet nog eens de belening van de hertog van Brabant met Maastricht door de koning op 2 september 1214 worden gezien. Ofschoon het kapittel van Sint-Servaas niet in deze belening wordt genoemd, zijn Doppler en Panhuysen ervan uitgegaan, dat het kapittel, zoals in 1204, in de nieuwe belening was begrepen. Deeters betoogt daarentegen dat het kapittel tot het Rijk bleef behoren, totdat het tegen het einde van de dertiende eeuw onder het gezag van de hertog van Brabant kwam.¹⁵⁴

Het eerste Brabantse stadszegel is volgens Kahsnitz ontstaan tegen het einde van de twaalfde eeuw, toen de keizer nog rechtsmacht over (een gedeelte van) Maastricht bezat. Tegen deze achtergrond gaan wij nog eens terug naar het omschrift van dit zegel dat slechts ten dele te reconstrueren is. De laatste leesbare letters "[JIM[]" passen zoals beschreven niet in het woord "SUPERIORI" dat voorheen in de literatuur als het laatste woord van

151 Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 18v.; Panhuysen, 'Maastricht omstreden', 84-85. Zie ook: Deeters, *Servatiusstift*, 100; Linssen, *Historische opstellen*, 123-124.

152 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 10, f. 11-11v., 98v.

153 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 138-139. Een afschrift van de akte van de hertog van Brabant ook in: Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 18v. Zie: Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 70-72; Dezelfde, 'Maastricht omstreden', 86; Optendrenk, *Nos sculteti*, 124-128.

154 Deeters, *Servatiusstift*, 67-78. Zo ook: P.E. Hübinger, 'Libertas imperii – Libertas ecclesiae im Widerstreit. Ein bewegtes Kapitel aus der Geschichte von Maastricht, Lüttich und Aachen in den Tagen Kaiser Friedrichs II. und König Heinrichs (VII).', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 84/85 (1977/78) 71-129.

het omschrift werd beschouwd. Mogelijk maakten de letters "IM" deel uit van het woord "imperialis" (= van het Rijk) of misschien nog eerder "imperatoris" (= van de keizer). Het volledige omschrift zou in dat geval kunnen luiden: "zegel van de burgers van Tricht van de keizer" of "van het keizerlijke Tricht".

Het zegel vertoont de keizer als stadsheer. Het behoort tot de categorie stadszegels die Diederich als "Stadtgründer bezw. Stadtherrensiegel" heeft gekwalificeerd. Soms is de landsheer afgebeeld, zoals de graaf van Kleef op het stadszegel van Büderich. Vaak betreft het zegels met de afbeelding van de keizer op zegels van (voormalige) rijkssteden.¹⁵⁵ De keizer kan op verschillende manieren worden afgebeeld. Het zegel kan een buste van de keizer bevatten in een schematische weergave van de stad zoals op het eerste stadszegel van Nijmegen (1233) en het eerste stadszegel van Oppenheim (1226).¹⁵⁶ De oudste stadszegels van Frankfurt (1219, 1253) vertonen de keizer ten halve lijve. Op dezelfde wijze maar dan in de schematische weergave van een stad, is hij afgebeeld op het eerste stadszegel van Düren.¹⁵⁷ Tenslotte treft men een tronende keizer te midden van een stedelijke architectuur aan op het tweede stadszegel van Oberwesel (kort na 1253), het stadszegel van Sinzig (1270) en het reeds genoemde zegel van Mühlhausen (1231).¹⁵⁸ Een gezeten keizer die het gehele zegelveld vult, vertonen het zegel van Sinzig, het eerste stadszegel van Aken en dat van Maastricht. Op het Maastrichtse zegel ontbreekt de architectuur die naar de hoedanigheid als stad verwijst. De architectuur ontbreekt ook op het Akense zegel waar zelfs het omschrift niet aan de stad refereert.¹⁵⁹ Daarmee houdt de overeenkomst tussen het Akense en Maastrichtse zegel ook weer op. Op het stadszegel van Aken neemt de keizer een andere houding aan en houdt hij, zoals op alle bovengenoemde zegels, de scepter en rijksappel in de hand. Op het eerste Brabantse stadszegel van Maastricht houdt de keizer zoals beschreven een zwaard en de Sint-Servaassleutel.

Het Brabantse zakenzegel en het tweede Brabantse stadszegel

Het Brabantse zakenzegel (1338-1376) vertoont Sint Servaas ten halve lijve met de Sint-Servaassleutel in de rechter- en een wapenschild met het wapen van de hertog van Brabant in de linkerhand. Het tweede Brabantse stadszegel (1399) vertoont nu een staande Sint Servaas

¹⁵⁵ Diederich, 'Siegel städtischen Selbstbewußtseins', 146; Dezelfde, 'Eigenart Siegels', 54-56.

¹⁵⁶ Willemsen, 'Zegels Nijmegen', 95; Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 306-308 en afb. 77.; R. Hausherr (uitg.), *Die Zeit der Staufer. Geschichte – Kunst – Kultur I* (Stuttgart 1977) 94-95; II afb. 70.

¹⁵⁷ Hausherr, *Zeit Staufer I*, 98-99; II afb. 75; Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 212-213 en afb. 33.

¹⁵⁸ Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 304-305, 328-329 en afb. 76, 87; Hausherr, *Zeit Staufer I*, 92-93; II afb. 67.

¹⁵⁹ Diederich, *Rheinische Städtesiegel*, 153-154 en afb. 3; Hausherr, *Zeit Staufer I*, 88; II afb. 62.

in een gotische architectuur. Hij houdt de Sint-Servaassleutel in de rechterhand, een staf en het wapenschild met het wapen van de hertog van Brabant in de linkerhand. Beide zegels zijn als heiligenzegels te kwalificeren. De enige overeenkomst tussen het eerste Brabantse stadszegel en de twee daaropvolgende is de afbeelding van de Sint-Servaassleutel, eerst in de hand van de keizer, daarna in die van de heilige zelf. Met de afbeelding van Sint Servaas met de sleutel in de rechterhand volgt het Brabantse zakenzegel de iconografie van deze heilige zoals die al op het eerste zakenzegel van het kapittel van Sint-Servaas sinds in ieder geval 1260 wordt weergegeven. Sleutel en heilige verwijzen naar Maastricht. Op beide zegels is de stadspatroon afgebeeld. Aangezien het Brabantse zakenzegel in 1338 al in gebruik was, heeft het Brabantse deel in of vóór dit jaar de stadspatroon op zijn zegel geplaatst, op een moment waarop ook het Luikse deel van de stad Sint Servaas op zijn zegel voerde. Aan de akte van 26 maart 1338 hangen dan ook twee Maastrichtse stadszegels, het Luikse en Brabantse, beide met een afbeelding van Sint Servaas. Naar de redenen van de toeëigening van de stadspatroon door het Brabantse deel kan men slechts gissen. Mogelijk speelde een rol dat het kapittel van Sint-Servaas, zoals Deeters betoogt, in ieder geval sinds het einde van de dertiende eeuw, zoals het Brabantse deel van de stad, onder het gezag van de hertog van Brabant viel.

De aanwezigheid van het wapen van de hertog van Brabant op beide zegels geeft duidelijk aan dat het de zegels van het Brabantse deel van de stad betreft. Het omschrift van het twee Brabantse stadszegel uit 1399 vermeldt zelfs uitdrukkelijk dat de stad Maastricht tot het hertogdom Brabant behoorde, hetgeen gezien het voorafgaande als een beperkende bepaling moet worden opgevat.

Het gemene zakenzegel

Het omschrift van het gemene zakenzegel (1386-1555) luidt in vertaling: "gemeen zakenzegel van de gehele stad Tricht". Het omschrift herhaalt als het ware de boodschap die de afbeelding uitdraagt. De afbeeldingen van het Luikse en Brabantse stadszegel, te weten de heiligen Lambertus en Servatius, zijn nu gecombineerd in één afbeelding. Het zegel vertoont twee gotische nissen. In de heraldisch rechter nis staat Sint Lambertus met een perroen, in de linker nis Sint Servaas met de Sint-Servaassleutel en het wapen van de hertog van Brabant. Midden onder beide heiligen bevindt zich een wapenschild met de vijfpuntige ster. Het gemene zakenzegel is dus een combinatie van het heiligenzegel en het wapenzegel.

De compositie van twee gotische nissen met een heilige en een daaronder geplaatst wapenschild is ook te vinden op de zegels van twee van de 22 "gaffels" in Keulen, waarvan de zegelstempels in dezelfde periode werden vervaardigd. Een "gaffel" was oorspronkelijk, sinds het midden van de veertiende eeuw, een genootschap van kooplieden. Na de revolutie van 1396 waarbij het stadsbestuur van patricische geslachten werd afgezet, kwam de keuze van tweederde van de leden van het Keulse stadsbestuur toe aan 22 gaffels, waarvan de

meeste, negentien, pas in 1396 waren opgericht. Een gaffel kon één, maar ook verschillende gilden omvatten.¹⁶⁰ De gaffels bezegelden in 1396 de zogenaamde verbondsbrieff, een document waarop gedurende de volgende vierhonderd jaar de inrichting van het Keulse stadsbestuur was gebaseerd. De meeste zegels van de gaffels zullen in het kader van de bezegeling van deze akte zijn aangeschaft. Het zegel van het gaffel Windeck, een genootschap van kooplieden, vertoont twee gotische nissen met Maria en Sint Martinus of Sint Nicolaas, patroon van het gaffel, en daaronder een wapenschild met het stadswapen van Keulen (afb. 20). Het zegel van het gaffel der smeden vertoont twee gotische nissen met mogelijk de heiligen Bernward en Eligius, en daaronder een wapenschild met een kruislings geplaatste hamer en tang. Zeker het zegelstempel van het gaffel der smeden is later dan het Maastrichtse zegel vervaardigd.¹⁶¹

Het eerste exemplaar van het gemene zakenzegel van Maastricht dateert, zoals gezegd, uit 1386. Het bevat de oudste afbeelding van de vijfpuntige ster. Gezien de context van het stedelijke zegel zal de vijfpuntige ster op dat moment al het herkenningsteken van de stad Maastricht zijn geweest. Omdat de ster in een wapenschild is geplaatst, zou het wapenschild met ster tevens de eerste afbeelding van het stadswapen kunnen zijn. Het stadswapen wordt overigens voor het eerst genoemd op 18 mei 1416. De gemene raad besloot toen dat de jonge voetboogschutten een laken wimpel of bannier zouden laten vervaardigen. Het bovenste gedeelte zou rood zijn “metter stat waepen ende teyken”, het onderste gedeelte wit of groen, en aldus wel te onderscheiden zijn van de bannier van de gezworen voetboogschutten.¹⁶²

Een ster, weliswaar een zespuntige, als aanduiding van Maastricht is vervolgens te zien in de enige geïllustreerde versie van de “Brabantsche yeesten”, een rijmkroniek over de geschiedenis van het hertogdom Brabant van de hand van Jan van Boendale. In dit handschrift uit de vijftiende eeuw is een episode uit de Limburgse successie-oorlog (1283-1288) beschreven en afgebeeld waarop de graven van Gelre en Luxemburg en de aartsbisschop van Keulen zich voor de stad Maastricht bevinden. De stad is te herkennen aan de rode vlag met een witte zespuntige ster die uit de stadspoort

Afb. 20. Zegel van het Keulse gaffel Windeck, met twee heiligen en het stadswapen in de voet, 1396. W. Schäfer (uitg.), *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Stadtgeschichte von Worringen bis heute* (Keulen 1988) 346 afb. 5.

160 K. Militzer, 'Die Kölner Gaffeln in der zweiten Hälfte des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 47 (1983) 124-143.

161 B. Marcus, 'Die Siegel des Kölner Verbundbriefes vom Jahre 1396', *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins* 6/7 (1925) 149 nr. 5; 151 nr. 11; W. Schäfer (uitg.), *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute* (Keulen 1988) 345, 346 afb. 5, 348 afb. 12.

162 M.A. van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428* ('s-Gravenhage 1992) 340 nr. 1145; Kittel, *Siegel*, 307-313.

steekt.¹⁶³ In 1545 werd te Frankfurt een wapenboek uitgegeven met de wapens van vorsten, landsheren en steden. De vele houtsneden in dit boek vertonen telkens een vaandrig die een vlag met het wapen vasthoudt. Zo bevat dit wapenboek onder het opschrift "Mastricht" een afbeelding van een vaandrig met een vlag waarop een grote zespuntige ster is te zien.¹⁶⁴

In beide gevallen betreft het afbeeldingen van de ster die buiten Maastricht zijn ontstaan. Het briefzegel van Maastricht, voor het eerst bekend uit 1508, vertoont een vijfpuntige ster, zodat deze het "officiële" stadsteken zal zijn. In Maastricht werden in 1554 door de eerste Maastrichtse drukker Jacobus Bathen de stemboekjes (per zangstem) gedrukt van de "Nieuwe Duytsche Liedekens", beter bekend als het Maastrichts liedboek. De titelpagina van in ieder geval het stemboekje voor de baspartij bevat een afbeelding van drie musiceerende figuren waaronder koning David. Ter linkerzijde bevindt zich boven een schematisch aangeduide stad een wapenschild met een vijfpuntige ster (afb. 21).¹⁶⁵

De oudste afbeelding van het wapenschild met de vijfpuntige ster is dus te vinden op het rudimentair overgeleverde eerste exemplaar van het gemene zakenzegel uit 1386. Het opnemen van de ster op het stadszegel betekent niet dat dit teken pas met het vervaardigen van het zegelstempel is ingevoerd. Waarschijnlijk was het al eerder in gebruik. Zo kan verwezen worden naar de ontwikkeling van de afbeelding op de zegels van 's-Gravenhage, al dateert het voorbeeld uit latere tijd. Het oudste zegel van de schepenbank Den Haag dateert van 1309. De ooievaar, het teken van 's-Gravenhage, werd voor het eerst afgebeeld op de grote luidklok van de Grote Kerk aldaar die in 1541 werd gegoten. Op de zegels van 's-Gravenhage komt de ooievaar pas vanaf 1585 voor.¹⁶⁶

Dat Maastricht een stadsteken bezat, is al bekend uit een vroege bron, het reeds vermelde stadsrecht van Maastricht van 1220. Wie niet een maat gebruikte die niet het teken van deze stad droeg (non habente signum huius opidi), kreeg een boete. Vervolgens is het teken vermeld in de akte van 1 juli 1243 waarin de Luikse schepenen van Maastricht verklaringen afleggen over de rechten van de bisschop en het Rijk te Maastricht. Zij verklaarden onder andere dat elke burger van Maastricht een maat voor koren en andere koopwaar in bezit kon hebben, wanneer het maar getekend was met het teken van de stad Maastricht (signata signo oppidi Trajectensis). Dit recht, uitgebreid tot alle inwoners, is vervolgens overgenomen in de zogenaamde Alde Caerte van 1284, de scheidsrechterlijke uitspraak waarin de heerlijke rechten te Maastricht van de bisschop van Luik en de hertog van Brabant voor de toekomst werden

163 M. Wittek e.a., *Vijfjaar aanwinsten 1969-1973. Tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I van 18 januari tot 1 maart 1975* (Brussel 1975) nr. 26.

164 J. Koebel, *Wappen des heyligen Römischen Reichs Teutscher Nation, der Churfürsten, Fürsten, Graven, freihen Ritters, auch merertheil Stett...* (Frankfurt 1545) 110. De pagina van Maastricht ook in: RHCL, historisch-topografische atlas gemeentearchief Maastricht, inv.nr. 863.

165 Zie: E. Heynen, 'Maastrichtse drukken (1552-1816). Eerste gedeelte (1552-1782). Een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse bibliografie', *PSHAL* 83 (1947) 9-12; P. Doppler, 'Bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst te Maastricht', *De Maasgouw* 27 (1905) 50-51.

166 Leemans-Prins, *Zegels steden Zuid-Holland*, 121-122, 131.

Afb. 21. Titelpagina van een stemboekje van het Maastrichts liedboek, gedrukt te Maastricht in 1554, met het Maastrichtse stadswapen.

vastgelegd.¹⁶⁷ Hoe zou het teken van Maastricht er in de dertiende eeuw hebben uitgezien? Op te Maastricht geslagen munten uit de elfde en twaalfde eeuw vormt de Sint-Servaassleutel de verwijzing naar Maastricht. Deze sleutel zou dus ook later in de dertiende eeuw het stadsteken kunnen zijn. Hugo van Pierrepont, bisschop van Luik (1200-1229) liet een denier slaan die op de voorzijde zijn buste bevat. De achterzijde vertoont een kerkgebouw met twee torens. Tussen de torens zijn een sleutel en een vijfpuntige ster afgebeeld. Koldewey veronderstelt dat het de Sint-Hubertussleutel betreft, een te Luik bewaarde sleutel die een imitatie van de Sint-Servaassleutel was. De denier zou te Luik zijn geslagen. De numismaten Frère en Dengis houden het er echter op dat de denier te Maastricht werd geslagen, meer speciaal tussen 1204 en 1215, en dat de Sint-Servaassleutel is afgebeeld.¹⁶⁸ In dat geval zou de ster op de denier er misschien op kunnen wijzen dat deze toen reeds als stedelijk teken in gebruik was.

Het briefzegel

Het briefzegel (1508-1546) vertoont een zittende engel met uitgespreide vleugels die een wapenschild met een vijfpuntige ster voor zich houdt. Het briefzegel is een voorbeeld van breuk én continuïteit met het verleden. Van het oudere gemene zakenzegel werd het stads-

¹⁶⁷ Feenstra, 'Stadsrecht Maastricht', 534; Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 84, 141; L. Crahay, *Coutumes de la ville de Maestricht* (Brussel 1876) 14 art. 18.

¹⁶⁸ Koldewey, *Gude Sente Servas*, 104-105; Frère, 'Monnaies princes-évêques Liège', 113 nr. 104; Dengis, *Monnaies principauté Liège* 1, 231-232 nr. 436.

wapen overgenomen. Aan de andere kant zijn de heiligen Servatius en Lambertus die zo lang, in ieder geval vanaf 1227 respectievelijk 1369, de afbeelding van de stedelijke zegels hadden bepaald, verdwenen. Het briefzegel is als een wapenzegel te kwalificeren. In deze ontwikkeling staat Maastricht niet alleen. Het wapenschild op het zegel, in de dertiende eeuw beperkt tot de zegels van de lagere adel, de schepenen en sommige tegen-, zaken- of geheimzegels van steden, vond steeds meer verbreiding en verdrong zeker sinds de veertiende eeuw de andere afbeeldingen van de zegels van steden en landsheren.¹⁶⁹ Een mooi voorbeeld van de laatste categorie vormen de zegels van de Gelderse landsheren. Tot in 1339 bezaten zij een ridderzegel. Vanaf dat jaar maakten zij, met uitzondering van hertog Arnold in 1472, uitsluitend gebruik van wapenzegels.¹⁷⁰

Het nieuwe element in de afbeelding is de engel als schildhoudster achter het wapenschild. Een engel die een wapenschild met de vijfpuntige ster vasthoudt, is ook te zien op het kapiteel onder een van de gewelfribben in de noordelijke zijbeuk van de Sint-Matthiaskerk te Maastricht. Dit gedeelte van de kerk wordt in de tweede helft van de vijftiende eeuw gedateerd.¹⁷¹ De afbeelding op het briefzegel zou dus in principe aan dit of een soortgelijk bouwelement in Maastricht kunnen zijn ontleend. Hoe het ook zij, de stedelijke zegels die het stadsbestuur nadien in gebruik nam, laten volgens Eversen en Meulleners nagenoeg alle het stadswapen gehouden door een engel zien.¹⁷² Aan de ontwikkeling van de afbeelding op de stadszegels van Maastricht is dus omstreeks 1500 een einde gekomen.

V De stadszegels als kenbronnen voor de institutionele geschiedenis

De stadswording

Het bezit van een stadszegel is één van de criteria om een plaats ter onderscheiding van het platteland als een stad in de middeleeuwse betekenis te kwalificeren. Ten aanzien van de dertiende-eeuwse steden in het Duitse Rijnland heeft Diederich in een publicatie in 1989 nogmaals aannemelijk gemaakt dat deze spoedig na de stadswording over een eigen stadszegel beschikten, een conclusie die hij ook op de in de twaalfde eeuw ontstane steden van toepassing achtte. Volgens Diederich is er dus een nauwe relatie tussen stadswording en het

169 Kittel, *Siegel*, 314; Diederich, *Rheinische Städtiesel*, 65, 118.

170 A.P. van Schilgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen* (Arnhem 1967) nrs. 65, 67, 109.

171 'Continuation', *Annuaire de la province de Limbourg* 1829 136; *Monumenten gemeente Maastricht*, 265, 268; P.J.H. Ubachs, *St.-Matthijskerk. Maastrichts silhouet* 13 (Maastricht 1983) 13.

172 Eversen-Meulleners, 'Limburgsche gemeentewapens', 260.

laten vervaardigen van een stadszegel(stempel).¹⁷³ In eerdere publicaties was Diederich nog verder gegaan door te betogen dat het stadszegel erop wees dat de stedelijke nederzetting een op vrijheid gebaseerde bestuursinrichting, autonomie had verworven.¹⁷⁴

De algemene geldigheid van deze conclusies is nadien in twijfel getrokken. Zo stelde Bedos-Rezak in 1990 ten aanzien van Franse steden vast dat er geen relatie was tussen stadszegel en stedelijke status. Sommige stedelijke gemeenschappen zegelden voordat zij een stadsrechtsoorkonde hadden ontvangen. Vele andere steden met een dergelijke oorkonde bezaten geen stadszegel, maar bezegelden overeenkomsten met het zegel van een ander. Kennelijk schat Bedos-Rezak het belang van de stadsrechtsoorkonde hoog in voor de stedelijke status, en niet slechts als één van de criteria die het stedelijk karakter bepalen.¹⁷⁵ Groten heeft vervolgens betoogd dat de oudste stadszegels uit de eerste helft van de twaalfde eeuw nog geenszins impliceren dat er al een gemeenschap van burgers voorhanden was die als rechtspersoon aan het rechtsverkeer kon deelnemen. De rechtspersoonlijkheid bezittende gemeenschap van burgers kwam pas in de tweede helft van de twaalfde eeuw tot ontwikkeling.¹⁷⁶ Met name op de veronderstelde relatie tussen stadszegel en stedelijke autonomie is kritiek gekomen. Volgens Krauth zou nader onderzocht moeten worden wanneer eigenlijk sprake is van autonomie en in het bijzonder of er niet verschillende gradaties van autonomie waren. Späth concludeert dat het in gebruik nemen van een stadszegel niet aan het einde maar tijdens een (langdurig) proces plaatsvond waarin de stad zich losmaakte van de stadsheer.¹⁷⁷ In reactie op deze kritiek heeft Diederich al in 1989 de relatie tussen het voorhanden zijn van een stadszegel en stedelijke autonomie losgelaten. Blijkens een onlangs verschenen recensie gaat hij er nu eveneens van uit dat in autonomie gradaties te onderkennen zijn. Aan het einde van deze discussies blijft staan dat het voorkomen van het (eerste) stadszegel duidt op een stad, zelfs al zou de betreffende plaats nog niet aan alle criteria voldoen die door historici in de twintigste eeuw zijn ontwikkeld.¹⁷⁸

Bezien wij in dit licht de oudste stadszegels van Maastricht. Het oudste exemplaar van het eerste Luikse stadszegel van Maastricht hing in 1851 nog aan de oorkonde van 1227. Aan dezelfde akte hangt nog een fragment van het eerste Brabantse stadszegel. Enkel op grond van stijlkenmerken kan het Luikse zegel(stempel) al omstreeks 1200 worden gedateerd,

173 Diederich, 'Städtische Siegelführung', 84-85, 88-89; Dezelfde, 'Siegel städtischen Selbstbewußtseins', 142.

174 Diederich, *Rheinische Städtiesel*, 53.

175 B. Bedos-Rezak, 'Towns and seals: representation and signification in medieval France', in: Dezelfde, *Form and order in medieval France. Studies in social and quantitative sigillography* (Aldershot 1993) XII, 39-41.

176 Groten, 'Heilige', 128, 141.

177 Krauth, 'Siegel Soest Coesfeld', 210-211; Späth, 'Bildlichkeit', 17 noot 55. Zie ook: G. Bönner, 'Gemeindebildung und kommunale Organisation in Worms und Speyer (1074 bis ca. 1220)', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 74 (2010) 52.

178 *Herold-Jahrbuch Neue Folge* 16 (2011) 268.

het Brabantse met de afbeelding van de keizer is volgens Kahsnitz nog ouder, mogelijk van omstreeks 1170/1180 of in ieder geval van vóór 1200. Dit laatste zegel bevat een omschrift dat start met de woorden "zegel van de burgers van Tricht". Enkel op basis van dit eerste Brabantse stadszegel zou geconcludeerd kunnen worden dat Maastricht in 1170/1180 of in ieder geval tegen het einde van de twaalfde eeuw al een stad was. Gezien de bovengenoemde kritiek is het evenwel zinvol na te gaan of, en zo ja welke andere indicaties er zijn voor het stedelijk karakter van Maastricht in deze periode. Een zogenaamde stadsrechttoorkonde waarbij aan Maastricht stadsrecht werd verleend, is overigens niet bekend.

De oudste vermeldingen van Maastricht als stad zijn te vinden in de levensbeschrijvingen van Sint Servaas. Reeds in de passages over deze heilige bij Gregorius van Tours, geschreven in 591 en kort daarvoor, is sprake van de stad Maastricht (ad Treiectinsem urbem). Deze kwalificatie vindt men vervolgens terug in de zogenaamde Vita antiquissima, daterend uit de tweede helft van de achtste eeuw (ad oppidum Trejectinsium), en in de Gesta antiquiora uit de tweede helft van de negende eeuw (urbi Trejectensi).¹⁷⁹ De levenbeschrijving van Sint Servaas door Jocundus, vervaardigd omstreeks 1070, noemt Maastricht zowel opidum (in eodem Traiectensi opido) als civitas (ad civitatem Traiectensium).¹⁸⁰ De vraag rijst of veel waarde moet worden gehecht aan deze aanduidingen als stad in een hagiografisch werk. Zij hebben bovendien betrekking op een gebeurtenis, de komst van Sint Servaas in Maastricht, die vóór 591 plaats zou hebben gehad. Meer vertrouwen wekt de Sint-Servaaslegende van Hendrik van Veldeke, ontstaan omstreeks 1170.¹⁸¹ Hendrik van Veldeke vermeldt niet alleen dat Sint Servaas naar de stad Maastricht werd gezonden, maar geeft ook de welbekende als contemporain te beschouwen beschrijving van deze plaats als knooppunt van handel en verkeer. Twee keer wordt daarin Maastricht een stad genoemd: "Es die stadt wale gheleghe" en "Des steyt die stat te maten aen eyne ghemeynre straten".¹⁸²

Een andere verhalende bron die niet, zoals het heiligenleven van Sint Servaas, in een oude traditie staat, en niet in een Maastrichtse context tot stand kwam, vormen de Annales Rodenses. Deze kroniek van de abdij Kloosterrade beschrijft de stichting van de abdij in 1104 en de geschiedenis in de volgende decennia van de twaalfde eeuw. Het overgrote gedeelte dat betrekking heeft op de jaren 1104-1153, kwam tot stand vóór 1160, mogelijk zelfs in het midden van de jaren vijftig van die eeuw.¹⁸³ In dit gedeelte wordt Maastricht drie keer stad genoemd. De eerste vermelding hangt samen met de zoektocht naar een geschikte

179 Zie voor een overzicht: Kroos, *Schrein Servatius*, 4-5.

180 P.C. Boeren, *Jocundus biographie de Saint Servais* (Den Haag 1972) 86, 151, 174.

181 *Hendrik van Veldeke Servaaslegende*, vertaald door L. Jongen en C. Schotel (Maastricht 1993) xxviii (vriendelijke mededeling van L. Spronck te Maastricht).

182 *Sint Servaaslegende. In dutschen dichtede dit Heynryck die van Veldeke was geboren. Naar het Leidse handschrift* uitgegeven door G.A. van Es (Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1950) 48 versregels 965, 971-972.

183 L. Augustus en J.T.J. Jamar, *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade. Tekst en vertaling* (Maastricht 1995) 17.

plaats om een klooster te stichten. Ailbertus en de zijnen trokken toen aan de stad Maastricht voorbij (et preterito Traiectensi oppido circuierunt). In 1124 werd ridder Hendrik uit de stad Maastricht (miles de Traiectensi oppido) in het klooster toegelaten. Onder het jaar 1141 wordt vermeld dat de latere abt Erpo in de stad Maastricht ter wereld kwam (Erpo itaque Traiectensi oppido progenitus est).¹⁸⁴ Degene die de kroniek van Kloosterrade vóór 1160 schreef, beschouwde Maastricht dus als stad.

Maastricht wordt ook als stad omschreven in enige oorkonden die op naam van de koning/keizer en de paus zijn uitgevaardigd. De oudst dateert van 1132 toen koning Lotharius III het exclusieve recht van het Sint-Servaaskapittel bevestigde om in de stad Maastricht tiend te heffen (sola in Traiectensi urbe habeat decimas).¹⁸⁵ In 1139 bevestigde paus Innocentius II de rechten van het kapittel van Sint-Servaas in tal van met name genoemde plaatsen alsmede het recht om aan parochianen boeten op te leggen, telkens wanneer in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, "gelegen in uw stad" (que in vestro burgo sita est) het seendgerecht (synodus) werd gehouden.¹⁸⁶ Keizer Frederik I Barbarossa verpandde in 1176 aan de bisschop van Luik zijn bezittingen in "predia" en "burgi" aan gene zijde van de Maas gelegen met uitzondering van de proosdij van Maastricht en de abdij van Nijvel. Onder de verpanding viel met name de stad Maastricht (burgus Traiecti).¹⁸⁷ Wij besluiten dit overzicht met de bekende oorkonde betreffende de belening van de hertog van Brabant. Op 12 november 1204 gaf Philips van Zwaben onder andere de stad Maastricht (civitatem Traiectensem) in leen. Tien jaar later, op 2 september 1214 beloofde koning Frederik II de stad Maastricht (oppidum suum Traiectense) terug te kopen van de graaf van Loon.

Nog twee andere oorkonden moeten in het kader van de stadswording van Maastricht worden genoemd, al is hun betekenis nogal onzeker. In 1122 bevestigde Hendrik V het recht van molendwang van beide kapittels te Maastricht. Als laatste getuigen in deze oorkonde figureren uit de burgers (de burgensibus) Adolphus, Henricus, Alsteinus en Fulquinus.¹⁸⁸ Misschien waren het burgers van Maastricht zoals Vercauteren veronderstelt.¹⁸⁹ Uit 1109 zou een oorkonde dateren waarin de jurisdictie van het kapittel over zijn suppoosten is vastgelegd. De oorkonde spreekt over de burgers in Maastricht (cives in Traiecto), de stad

184 Augustus-Jamar, *Annales Rodenses*, 72, 132, 176.

185 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 73, gedrukt in: G.D. Franquinet, *Inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht 1* (Maastricht 1870) 1-2.

186 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 10, f. 63, gedrukt in: C. de Borman, 'Notice sur un cartulaire du chapitre de Saint-Servais à Maestricht', *Bulletin de la Commission Royale d'histoire* 3e serie 9 (1867) 21.

187 H. Appelt, *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser X*, 3. *Die Urkunden Friederichs I 1168-1180 Monumenta Germaniae Historica* 10 (Hannover 1985) nr. 663.

188 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 10, f. 11, gedrukt in: De Borman, 'Notice cartulaire', 16-17.

189 F. Vercauteren, 'Marchands et bourgeois dans le pays mosan aux XIe et XIIe siècle', in: *Mélanges Félix Rousseau. Etudes sur l'histoire du pays mosan au moyen âge* (Brussel 1958) 670.

(in civitate) en over de vrijstelling van markt- en stadsrecht (ab omni jure forensi et civili liberi erunt).¹⁹⁰ Deze oorkonde met vroege vermeldingen als stad is evenwel een falsum dat volgens Niermeyer na 1146 en vermoedelijk omstreeks 1160 is ontstaan. Deeters plaatst het tijdstip van de vervalsing minder specifiek omstreeks het midden van de twaalfde eeuw. Qua inhoud is niet meer vast te stellen wat echt of vals is. In het gunstige geval hebben de verwijzingen naar het stedelijk karakter geen betrekking op de situatie aan het begin, maar op die van het moment der vervalsing, rond het midden van de twaalfde eeuw.¹⁹¹

Maastricht wordt in de twaalfde eeuw in de Latijnse teksten als "oppidum, burgus, civitas" en "urbs" omschreven. Met name de term "oppidum" suggereert dat Maastricht toen ook al versterkt was. Archeologisch onderzoek op het terrein van het vroegere Rijksarchief in Limburg in de jaren 1990-1991 heeft aangetoond dat aan de dertiende-eeuwse stadsmuur een aarden wal voorafging die in het laatste kwart van de twaalfde eeuw omstreeks 1180 werd aangelegd. Een twaalfde-eeuwse wal werd eveneens in dezelfde jaren aangetroffen bij archeologisch onderzoek op het Céramique-terrein aan de oostelijke zijde van de Maas.¹⁹²

Samenvattend kan worden gesteld dat Maastricht in verhalende bronnen, als de Sint-Servaaslegende en de Annales Rodenses, en in oorkonden van de koning c.q. keizer en de paus als stad wordt aangeduid. De vroegste vermeldingen dateren uit 1132 en 1139, de overige uit de tweede helft van de twaalfde eeuw. Van omstreeks 1180 dateert een aarden wal die als voorloper van de stadsmuur te beschouwen is. In dit tijdsbestek past zeer wel het eerste Brabantse stadszegel dat uit de jaren 1180/1190 kan dateren, maar ook nog iets later vóór 1200 kan zijn vervaardigd.

Waar in de dertiende eeuw een relatie te leggen is tussen stadswording en stadszegel, is zulks ook aangenomen voor de laatste decennia van de twaalfde eeuw. Maastricht zou een voorbeeld van deze samenhang kunnen zijn, wanneer de stadswording zich inderdaad in deze periode voltrok. Tussen de eerste vermeldingen van Maastricht als stad in 1132 en 1139 en het ontstaan van de Annales Rodenses enerzijds en de vroegst mogelijke datering van het stadszegel rond 1170/1180 anderzijds gaapt een ruimte van omstreeks veertig respectievelijk twintig jaar. Zou de stadswording van Maastricht al vóór 1160 geplaatst moeten worden, dan was er mogelijk rond het midden van de twaalfde eeuw nog geen samenhang tussen stadswording en stadszegel.

190 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nrs. 43, 45. Zie: Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 39.

191 Niermeyer, *Onderzoekingen Luikse en Maastrichtse oorkonden*, 172, 179-184; Deeters, *Servatiusstift*, 56, 61-64.

192 H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1990', *PSHAL* 127 (1991) 244-245; Dezelfde, 'Archeologische kroniek van Limburg over 1991', *PSHAL* 128 (1992) 283-288; W. Dijkman, 'L'apport de l'archéologie à la connaissance des fortifications urbaines: l'exemple de Maastricht', in: G. Blicq e.a., *Les enceintes urbaines (XIIIe-XVIe siècle). Congrès des sociétés historiques et scientifiques Nice 26-31 octobre 1996* (Parijs 1999) 104, 108. Zie ook: L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw* (Assen 1979) 3-6; *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Limburg* (Utrecht 1998) 119.

De samenstellende delen van de stedelijke regering

Wanneer de stad naar buiten optrad, aan het rechtsverkeer deelnam, deed zij zulks door middel van vertegenwoordigers van de stedelijke gemeenschap. De akten die op naam van de stad werden uitgevaardigd en met het stadszegel werden bekrachtigd, vermelden in de regel deze vertegenwoordigers in de aanhef, de intitutie van de oorkonde. Aangenomen wordt dat deze ambtsdragers over het stadszegel konden beschikken. De oorkonden die op naam van de stad werden uitgevaardigd en bezegeld, geven aldus antwoord op de vraag wie deel uitmaakten van het stadsbestuur en leveren een bijdrage aan de geschiedenis van het stedelijk bestuur. Volgens Diederich is in de intitutie en bezegeling van stedelijke oorkonden een algemene lijn te ontdekken. In vele steden in het Duitse Rijnland lag het gebruik van het stadszegel in handen van de schout/rechter en schepenen die niet alleen de schepenbank vormden maar ook de stad bestuurden. Pas in de late middeleeuwen ging als gevolg van institutionele ontwikkelingen het recht tot het bezegelen van akten van schout en schepenen over op de stedelijke raad en de burgemeesters.¹⁹³ Op basis van de stedelijke oorkonden van Maastricht die met één of beide stadszegels waren of zijn bezegeld, willen wij nu nagaan welke ambtsdragers successievelijk deel uitmaakten van de stedelijke regering.

Aan de samenstelling van het stadsbestuur van Maastricht in de dertiende eeuw is met name door Panhuysen al aandacht besteed. De veertiende eeuw is voor alle auteurs terra incognita zoals Van der Eerden-Vonk het heeft genoemd. Het eerste aanknopingspunt vormt pas het privilege van 12 september 1372.¹⁹⁴ Op basis van de bekende akte van 14 september 1227 kan met Panhuysen worden aangenomen dat de schouten en schepenen toen in ieder geval de regering van de stad vormden. Panhuysen veronderstelde verder dat ook anderen in de eerste helft van de dertiende eeuw in het stadsbestuur participeerden. Op 6 februari 1225 schonken Arnold, proost van Sint-Gereon te Keulen en van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht, en zijn neef Goswinus zes hoeven land te Neerbeek aan het laatstgenoemde kapittel. Onder de getuigen figureren twee schepenen van Maastricht, Leonius en Conradus consiliarius. Consiliarius is in eerste instantie te vertalen als raadsman. "Misschien zouden wij", zo oppert Panhuysen, "in 'Conradus consiliarius' reeds een der burgers van Maastricht kunnen zien, die in naam van de burgerij als raad (gezworene) aan het bestuur der stad deelnam".¹⁹⁵ Hendrik VII bevestigde op 24 november 1230 de vrijheden, rechten en stadsvrede van Luik, Hoi, Dinant, Sint-Truiden, Maastricht, Tongeren en Fosses evenals het verbond dat deze steden hadden gesloten. De oorkonde is gericht aan de meiers,

193 Diederich, *Rheinische Städtiesel*, 66-67.

194 M.A. van der Eerden-Vonk, *Het oudste register van Maastricht (1367-1379)* (doctoraalscriptie) (1982) 161.

195 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 801; Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 68 noot 2; Optendrenk, *Nos sculteti*, 91-92.

schepenen, gezworenen en alle burgers van de genoemde steden. In dit algemene adres ziet Panhuysen een aanwijzing dat “de vertegenwoordigers van de Maastrichtse burgerij in deze jaren reeds als ‘jurati’, gezworenen, een stedelijke raad vormden en zó aan het bestuur der stad deelnamen”.¹⁹⁶ Op 20 juni 1245 legden Henricus Suevus, de voogd Christoffel en anderen, waaronder schepenen, verklaringen af over de rechten van de bisschop van Luik te Maastricht. De meesten van hen worden als “testis juratus” aangeduid, hetgeen volgens Panhuysen eenvoudig de betekenis heeft van beëdigd getuige. Het woord “juratus” duidt zijns inziens niet op het ambt van gezworene. Optendrenk daarentegen koppelt het woord “juratus” los van de getuige (testis) en wil in de aldus aangeduide personen een college zien dat voor de vrede in de stad zorg droeg.¹⁹⁷

De volgende akte die in dezen van belang is, is die van 16 juli 1249 waarin de “sculteti, scabini, magistri universitatis” en alle burgers van Maastricht aan de magistraat van Antwerpen beloven geen asiel binnen hun stad te verlenen aan vollers, wevers en andere inwoners van Antwerpen die in strijd met de wetten en vrijheden van laatstgenoemde stad hadden gehandeld. Panhuysen vertaalt de “magistri universitatis” als burgemeesters en trekt meteen vergaande conclusies: “Daar de burgemeesters nu gewoonlijk aan het hoofd staan van een raad (“consilium”) gevormd door de vertegenwoordigers van de burgers als gezworenen (“jurati”, “consules”) en daar speciaal in het land van Luik en het hertogdom Brabant de gezworenen reeds in de eerste helft van de dertiende eeuw optreden, daarom mogen wij aannemen dat in 1249 ook in Maastricht een dergelijke raad geleid door de genoemde burgemeesters, aan het bestuur van de stad deelnam”.¹⁹⁸ De raad wordt pas voor het eerst genoemd in een akte van koning Richard van Cornwall van 22 september 1268 waarin deze de schepenen, raad en alle burgers van Maastricht (scabinis, consilio et universis civibus) beveelt de privileges van het kapittel van Sint-Servaas te eerbiedigen. Op 10 april 1282 richt keizer Rudolf zich tot de schouten, schepenen, raden en alle burgers van Maastricht (scultetis, scabinis, consulibus et universis civibus) inzake het molenrecht van genoemd kapittel.¹⁹⁹ Het is evenwel de vraag of men in de koninklijke kanselarij een juist beeld had van de samenstelling van het stadsbestuur en of derhalve beide oorkonden betrouwbare bronnen zijn voor de institutionele ontwikkelingen in Maastricht.

Van der Eerden-Vonk heeft de stand van zaken in 1992 als volgt samengevat: “In de eerste helft van de dertiende eeuw ontstond een stedelijke raad. Daarin waren schouten, schepenen, “jurati” en “consules” van beide bevolkingsgroepen vertegenwoordigd naast de voogd van de hertog van Brabant en ridders als aparte stand. De evolutie van die raad tot het midden van de veertiende eeuw blijft vooralsnog onduidelijk. Waarschijnlijk vorm-

196 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 73, 106.

197 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 105, 145-146; Optendrenk, *Nos sculteti*, 207-212.

198 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 107.

199 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nrs. 12 imperialia, f. 14v.; 10, f. 18v.; Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 107-109.

den gedurende vrijwel deze gehele periode schouten en schepenen met raadslieden uit de burgerij de stedelijke raad".²⁰⁰ Het voorafgaande overzicht toont echter aan dat er ten aanzien van de samenstelling van de stedelijke regering van Maastricht veel op hypothesen is gebaseerd. Het is dus zinvol om opnieuw, maar nu aan de hand van door de stad bezegelde oorkonden, te bezien welke ambtsdragers aandeel hadden in het stedelijk bestuur.

Wij herhalen allereerst de conclusies die boven bij de bespreking van het bezegelen van akten van overdracht van onroerend goed met het stadszegel zijn getrokken. In 1227 stonden de beide schouten en de beide schepencolleges aan het hoofd van de stedelijke regering. In ieder geval in de tweede helft van de dertiende eeuw werden deze schepenen kennelijk niet voor een korte periode van een of enkele jaren benoemd, maar bleven zij langer, voor onbepaalde tijd, in functie.²⁰¹ Tussen 1227 en 1249, of misschien in de kortere periode tussen 1243 en 1249, traden *magistri universitatis*, de *communemeesters*, tot de stedelijke regering toe.

Van een verdere uitbreiding van de stedelijke regering blijkt in 1272. Op 24 november 1272 deed de graaf van Loon als scheidsrechter uitspraak in een geschil tussen het Sint-Servaaskapittel enerzijds en de meier, schepenen, gezworenen en de gemeenschap van Maastricht behorend aan de hertog van Brabant anderzijds. Laatstgenoemden waren gewapenderhand de Sint-Servaaskerk binnengedrongen en hadden daar geweld gepleegd. Zij beloofden in een afzonderlijke akte van dezelfde datum met gebruikmaking van dezelfde terminologie (*villicus, scabini et jurati ac universitas Traiectensis ad nobilem virum dominum ducem Brabantie pertinentes*) onder ede de scheidsrechterlijke uitspraak te zullen nakomen.²⁰² Het betreft de eerste stedelijke oorkonde waarin de gezworenen worden genoemd.

Twee volgende akten die van belang zijn, dateren van 1299. Op 1 november van dat jaar werd het de poorters en ingezetenen van Maastricht en degenen die onroerend goed binnen de ban van de stad bezaten, verboden onroerend goed en renten aan geestelijken te verkopen of verpanden. De akte staat op naam van "voght, rychter, scepenen, ridder, meyster, raetslude ende die gemeynen porter" van Maastricht, een formulering die drie keer herhaald wordt. De akte was bezegeld met beide stadszegels.²⁰³ In 1299 worden voor het eerst de voogd, ridders en raadslieden als samenstellende delen van de stedelijke regering genoemd. Aanvullende informatie bevat de scheidsrechterlijke uitspraak van 13 mei 1299 over de hoeveelheid bier die de brouwerij van het Sint-Servaaskapittel wekelijks mocht brouwen. Van stedelijke zijde worden genoemd "die scoutheiten, die scepen ende

200 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, xii.

201 Venner, 'Maastrichtse schepenzegels', 164.

202 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 1v.-5. Zie ook: Optendrenk, *Nos sculteti*, 278-283.

203 Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 31v.-32, gedrukt in: Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 153-155.

die ghemeine raet" van Maastricht. Namens de stad werd de akte bezegeld met de persoonlijke zegels van "die ridder die daer binnen wonen, die scoutheite ende die scepen", die met name genoemd worden, alsmede door de communemeesters (commongimeester) van beiderlei rechtsmacht.²⁰⁴ In deze akte van 13 mei 1299 wordt voor het eerst melding gemaakt van de gemene raad, terwijl de akte de enige is die de namen van beide communemeesters bevat: Hendrik van der Molen en Baudewin van der Molen. Een Baldewinus de Molendino was in de jaren 1253-1271 schepen te Maastricht.²⁰⁵ Afgaande op de achternaam zouden de communemeesters uit dezelfde familie als de schepen afkomstig zijn.

De voogd van Maastricht wordt al in 1205 genoemd, maar pas in 1299 figureert hij als eerste onder de ambtsdragers die de stedelijke regering vormen. Panhuysen vermoedt dat de voogd zijn functie in naam van de hertog van Brabant uitoefende en dat het een rechterlijke functie was, omdat hij een gedeelte van de boeten ontving.²⁰⁶ Voogden kwamen ook buiten Maastricht voor zoals te Roermond en te Aken. De Roermondse voogden waren volgens Linssen oorspronkelijk ambtenaren van de graaf van Gelder die bepaalde, moeilijk te traceren, diensten verrichtten en op grond daarvan sommige rechten in de stad bezaten.²⁰⁷ De Akense voogd was voorzitter van het gerecht.²⁰⁸ De voogd van Aken heeft geen deel uitgemaakt van het stadsbestuur. De voogd van Roermond wordt slechts één keer in samenhang met het stadsbestuur, rechter en schepenen, (*maior, scabini ac tota communitas ville*) genoemd, toen de stad op 26 november 1286 leenhulde bracht aan Margaretha van Vlaanderen.²⁰⁹ De voogd van Maastricht daarentegen wordt voor het eerst op 1 november 1299 en dan gedurende een groot gedeelte van de veertiende eeuw in de intitulatie van stedelijke oorkonden vóór de schouten en schepenen genoemd. In de voorafgaande scheidsrechterlijke uitspraak van 13 mei 1299 is hij niet onder de stedelijke ambtsdragers vermeld, mogelijk omdat hij een van de vier scheidsrechters was.

De uitspraak van 13 mei 1299 verschaft tenslotte enige informatie over de ridders die mede namens de stad bezegelen en later op 1 november in de intitulatie als groep worden

204 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 408, gedrukt in: Gysseling, *Corpus Middelnederlandse teksten*, nr. 1757.

205 Venner, 'Maastrichtse schepenzegels', 169.

206 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 96-97. Zie ook: P.L. Nève, 'Waren de eerste vijf voogden van Maastricht 'van de Bredestraat'? Enkele opmerkingen over de voogden van Maastricht (1205-ca. 1330)', in: M. Gubbels en C.J.H. Jansen (red.), *Regio. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan dr. P.P.J.L. van Peteghem* (Nijmegen 2010) 45-70.

207 J. Linssen, 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *PSHAL* 112 (1976) 9-28.

208 D. Flach, *Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes von der Karolingerzeit bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Göttingen 1976) 244-264, 288-289, 316.

209 Afgaande op de voorbeelden in J.F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden 1976) 628 is de vertaling van "*maior*" als rechter te verkiezen boven die van burgemeester. Zie ook: J. Linssen, 'Was Roermond geheel of gedeeltelijk een leen van Keulen?', *De Maasgouw* 71 (1952) 49-52.

genoemd. Het betrof heer Godfried van Lichtenberg, schout van de bisschop van Luik, heer Ogier de jonge, heer Lambrecht van Tweebergen, heer Lambrecht Greniart, ridder, en Hendrik van Lichtenberg, ridder. Godfried van Lichtenberg was tevens schout, Hendrik van Lichtenberg tevens schepenen. Hooguit drie van hen werden kennelijk op basis van hun stand tot de stedelijke regering gerekend, waarvan alleen Lambrecht Greniart uitdrukkelijk als ridder wordt aangeduid. Het getal der ridders was in ieder geval gering. Na 1299 worden ridders als groep niet meer in de oorkonden op naam van de stad Maastricht vermeld.

De bij de behandeling van de zegels besproken oorkonden van 29 september 1325 en 26 februari 1326 staan op naam van de voogd, schouten, schepenen, communemeesters en gezworenen (advocatus, sculteti, scabini, magistri universitatis et jurati) van de stad Maastricht van beiderlei rechtsmacht. In de akte van 26 maart 1338 wordt in de intitutie onderscheid gemaakt tussen raden en gezworenen: "advocatus, sculteti, scabini, magistri communitatis, consules et jurati". Dezelfde formulering treft men ook aan in de akte van 27 juli 1355 waarbij de stad een rente van zeven mark en negen denier vestigde ten behoeve van Peter Withues.²¹⁰ Enigszins afwijkend is de akte van 25 mei 1349 waarbij de stad verklaart dat het Sint-Servaaskapittel uit vrije wil geld ten behoeve van de stadsmuren ter beschikking heeft gesteld. In de intitutie ontbreekt tussen de consules en de jurati het woordje "et", terwijl de communemeesters niet worden genoemd.²¹¹ Opkomende twijfel ten aanzien van de raadslieden en gezworenen wordt echter weggenomen door de overeenkomst tussen het kapittel van Sint-Servaas en de stad over het onderhoud van de Maasbrug van een maand eerder, 23 april 1349. De Nederlandstalige akte werd bezegeld door het kapittel enerzijds en de "voeght, scouttitten, scepene, roetsluyde end gesvoeren beyde der gherichten derre staet van Triecht" anderzijds. Tussen 1326 en 1338 kregen dus de raden (wederom) naast de gezworenen een plaats in de stedelijke regering. De communemeesters worden na 1355 niet meer genoemd.

Op 5 januari 1367 verklaarde de stad dat het Sint-Servaaskapittel een vrijwillige bijdrage van veertig gouden mottoenen had gegeven voor het onlangs geïnstalleerde openbare uurwerk. De akte is enkel op naam van de schouten, schepenen en raden van beiderlei rechtsmacht uitgevaardigd.²¹² Een uitgebreide intitutie heeft dan weer de akte van 24 november 1369 op naam van de "voyght, scoutit, scepen, burgermeyster, raetslude ende ghesworen" inzake het optreden van Antwerpse kooplieden in Maastricht. De akte noemt voor het eerst de functie van burgemeester. Burgemeesters (magistri civium) waren er blijkens het zogenaamde oudste register uit de jaren 1367-1379 in 1368 ook al.²¹³

Het stedelijk bestuur komt uitgebreid aan bod in het privilege van 12 september 1372 dat door de bisschop van Luik en de hertog van Brabant gezamenlijk werd verleend. Nie-

210 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 646.

211 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 37-37v.

212 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 37v.

213 Van der Eerden-Vonk, *Oudste register*, 99.

mand zou zitting hebben in de raad dan “der heren richteren ende die scepene, die borghermeyster ende raetslude vors.”. Het privilege bevat eveneens een bepaling over het bewaren van stadszegels van de beide rechtskringen. Om aan het zegel te geraken moesten drie verschillende sleutels worden gebruikt die berustten onder de schout, een schepen en de burgemeester van de betreffende Luikse of Brabantse rechtskring.²¹⁴

Bezien wij tegen deze achtergrond de intitulatie van de oorkonden die in de jaren zeventig op naam van de stad zijn uitgevaardigd. Op 12 september 1372, dezelfde dag waarop het privilege werd verleend, verklaarden de “scepene, borghermeyster, raetslude, ghezworen ende die ghemeyne stat van Tricht” van beide gedeelten dat de bisschop van Luik en de hertog van Brabant hun een bestuur en statuten hadden gegeven. Op 2 en 6 juni 1376 gaf de stad akten af aan de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouw inhoudend dat hun geldelijke bijdrage ten behoeve van de stadsmuren en grachten vrijwillig was en niet tot nadeel van hun privileges zou strekken. Beide akten staan op naam van de schouten, schepenen, raadslieden, gezworenen en de hele gemeenschap van de stad Tricht, zowel die van de mannen van de bisschop van Luik als die van de hertog van Brabant (sculteti, scabini, consules et jurati ac tota universitas opidi Traiectensis tam hominum reverendi in Christo patris domini episcopi Leodiensis quam magnifici principis domini ducis Brabantie).²¹⁵ In eenzelfde akte voor het kapittel van Sint-Servaas van 20 juni 1378 worden tenslotte de voogd, schouten, schepenen, raden, gezworenen en de hele gemeenschap van Maastricht van beiderlei rechtsmacht (advocatus, sculteti, scabini, consules, jurati totaque communitas opidi Traiectensis utriusque jurisdictionis) in de intitulatie genoemd.²¹⁶

De intitulaties van deze vier oorkonden geven aanleiding tot enkele opmerkingen. De burgemeesters worden alleen in 1372 genoemd, in de latere akten niet meer. Mogelijk hangt zulks samen met de omstandigheid dat zij uit de raadslieden werden gekozen. Opvallend is voorts dat in 1378 nog de voogd als eerste wordt genoemd, ofschoon volgens het privilege van 1372 enkel de schouten, schepenen, burgemeesters en raadslieden in de raad zitting zouden hebben. Blijkens deze opsomming in het privilege van 1372 kwamen ook de gezworenen niet meer in de stedelijke regering voor, maar enkel nog raadslieden. Zij worden door Van der Eerden-Vonk en Geurts ook als gezworen raadslieden, consules jurati, aangeduid.²¹⁷ De beide akten van 2 en 6 juni 1376 noemen evenwel raden én gezworenen (consules et jurati). De opsomming in de Nederlandstalige akte van 1372 – “scepene, borghermeyster, raetslude, ghesworen...” – wijst eveneens op het voorkomen van gezworenen naast raadslieden. Zo kan dan ook de akte van 1378 gelezen worden. “Consules jurati” zijn

214 Crahay, *Coutumes Maestricht*, 430, 432.

215 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 38-38v.; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 98.

216 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 38v.-39.

217 Van der Eerden-Vonk, *Oudste register*, 100; J.H.J. Geurts, ‘Onsere stadt in sulken gedranghe’. *Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550* (Nijmegen 1993) 41.

dan geen gezworen raadslieden, maar raadslieden en gezworenen. Net zoals vóór 1372 blijken ook na het verlenen van het privilege van 12 september 1372 beide categorieën ambtsdragers in de stedelijke regering te functioneren. Het privilege van 1372 heeft dus, anders dan de tekst doet vermoeden, niet zoveel verandering gebracht in de samenstelling van de stedelijke regering.

Met het jaar 1380 echter start formeel een nieuwe fase in de institutionele geschiedenis van Maastricht. In het privilege van 9 februari 1380, voorheen vaak ten onrechte op 9 februari 1379 gedateerd, bepaalden Wenceslaus en Johanna, hertog en hertogin van Brabant, onder meer: "Item sal onse gemeynte moegen kiezen alle jaer eenen burgemeyster ende haere geswoeren raedtslyuden metter meesten gevolge der gemeynte van den ambachten gelijk des bysschopslyuden". De jaarlijks gekozen burgemeesters en gezworen raadslieden zouden de stad besturen. De statuten van 1380 preciseren dat de stad jaarlijks op Sint-Remeisdag (1 oktober) bij meerderheid van stemmen van de ambachten (gilden) voor elke zijde der stad een burgemeester en vier gezworenen zou kiezen. Na de keuze van de burgemeesters en gezworenen zou elk ambacht zijn gouverneurs kiezen.²¹⁸ Dat de macht was overgegaan op de burgemeesters en gezworenen blijkt voorts duidelijk uit een tweede privilege van 9 februari 1380. De fungerende (Brabantse) schout, schepenen en burgemeester kregen van de hertog en hertogin van Brabant het bevel het stadszegel over te dragen aan de door de "gemeine lude" te kiezen burgemeester en gezworenen, zodra deze gekozen en beëdigd waren.²¹⁹

In de serie raadsverdragen, besluiten van het stadsbestuur van Maastricht, die op 2 april 1379 start, werden reeds op 6 mei 1379 "die meister, gesworen ende raet" als (enige) deelnemers aan de besluitvorming genoemd.²²⁰ Zulks zou kunnen betekenen dat het privilege van 9 februari 1380 de bestaande situatie ten aanzien van de samenstelling van de stedelijke regering slechts bekrachtigde. Soms, zoals op 17 mei en 6 augustus 1380, 1 oktober 1382 en 26 januari 1383, worden naast de meesters, gezworenen en raad nog de gouverneurs der ambachten genoemd. Ook de statuten van 1380 staan mede op naam van de gouverneurs.²²¹ De weinige bekende akten die na 1380 op naam van de stad zijn uitgevaardigd en met het gemene zakenzegel werden bezegeld, bevatten in de aanhef dezelfde terminologie. De akten van 24 september 1386 en 12 september 1397 staan op naam van "burgermeyster, gesworen, goevernere ende raet", zo ook het verbond van de Brabantse, Luikse en Loonse steden van 6 februari 1399. Op 22 november 1388 verklaarde het stadsbestuur van Sint-Truiden van de "meyster, gesworen ende goevernere" der stad Maastricht toebehorend aan het bisdom Luik, een bezegelde akte te hebben ontvangen, zoals ook een akte van 28 maart

218 Crahay, *Coutumes Maestricht*, 491, 108-109.

219 Crahay, *Coutumes Maestricht*, 451.

220 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 32 nrs. 9-11.

221 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 38 nr. 35; 39 nr. 43; 79 nrs. 139, 141; Crahay, *Coutumes Maestricht*, 41.

1403 op naam van de burgemeesters, gezworenen, gouverneurs en raad gemeenlijk stond.²²² De akte van 17 maart (1394) vermeldt enkel de "burgermeyster, gesworen ende raet".

Het begrip "gezworen raad" komt, voor zover te overzien is, enkel voor in het eerste privilege van 9 februari 1380, niet in de andere contemporaine bronnen. Toch is het in de rechtshistorische literatuur betreffende Maastricht overgenomen. Wanneer aan de andere kant achter de opsomming van burgemeesters, gezworenen en gouverneurs nog de toevoeging "en raad" wordt geplaatst, dan betreft het volgens Van der Eerden-Vonk waarschijnlijk een toevoeging zonder reële betekenis. Van 1380 tot en met 1437 werden blijkens de uitgegeven raadsverdragen op 1 oktober de burgemeesters, gezworenen en gouverneurs gekozen. Enkel in de periode 1409-1412 werden als gevolg van het privilege van 13 november 1409 raadslieden (consules) in plaats van gezworenen gekozen.²²³

Nu vast is komen te staan wie sedert 1380 in ieder geval het stadsbestuur vormden – de burgemeesters, de gezworenen en gouverneurs der ambachten – is het van belang te benadrukken wie niet meer deel uitmaakten van de stedelijke regering: de voogd, de schouten, de schepenen en raden.²²⁴ Het is niet aan te nemen dat deze vanwege de (lands)heren benoemde functionarissen hun positie zonder slag of stoot hebben prijsgegeven.

Zoals boven vermeld moesten de Brabantse schout, schepenen en burgemeester in 1380 het stadszegel overdragen aan de nieuwe burgemeester en gezworenen. Dat laatstgenoemden over het stadszegel konden beschikken, blijkt uit een raadsbesluit van 28 november 1384 waarbij Henric Karis veroordeeld werd tot twintig bedevaarten naar Rocamadour. Hij had namelijk beweerd "die meister ende geswoeren hedden loegen gescreven ende besiegelt mit der statsiegel". Zij zouden met andere woorden een akte met onjuiste inhoud hebben bezegeld.²²⁵ Enkele bepalingen betreffen nog het verantwoorde gebruik van het stadszegel. De (burge)meesters en gezworenen zouden blijkens de statuten van 1380 pas een bezegelde akte ten behoeve van een burger mogen uitvaardigen, wanneer de gouverneurs van zijn ambacht verklaarden dat hij een gehoorzaam lid van het ambacht was. De privileges van de bisschop van Luik van 1409 en 1413 bepaalden dat het stadszegel onder de burgemeesters berustte. Zij mochten daarmee echter geen akten bezegelen waarbij de heerlijke rechten werden aangetast. Evenmin mochten zij lijfrenten vestigen, lijfrenten die aan de stad toebehoorden, verkopen of andere jaarlijks te betalen verplichtingen aangaan en bezegelen, tenzij met toestemming van de schepenen en de stad.²²⁶ Zo zou het te verklaren zijn dat in de akten van overdracht van renten ten laste van de stad in 1471, 1475 en 1488 uitdrukkelijk wordt vermeld dat zulks geschiedde met instemming van de burgemeesters, schepenen van beide rechtsmachten, gezworenen en raad der stad.

222 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 838; Fairon, *Chartes confisquées*, 190.

223 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, xvii, 52, 308, 314, 320, 425.

224 Vergelijk: Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 29.

225 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 441 nr. xxviii.

226 Crahay, *Coutumes Maestricht*, 112-113, 156-157, 458-459.

Tenslotte zij nog vermeld dat ook de besproken akten van stadswege uit de jaren 1508-1551 op naam van de burgemeesters, gezworenen en raad zijn uitgevaardigd. Enkel een slechts in afschrift bekende akte van 10 april 1508 noemt alleen de burgemeesters en raad in de intitulatie. Van gouverneurs is in deze akten geen sprake meer.²²⁷

Op grond van de met stadszegels bekrachtigde oorkonden kan de volgende ontwikkeling van de stedelijke regering van Maastricht worden geschetst. Van 1227 tot in 1378 maakten de schouten en schepenen deel uit van de stedelijke regering, vanaf 1299 eveneens de voogd. Communemeesters worden voor het eerst in 1249 genoemd, voor het laatst in 1355. Burgemeesters treden voor het eerst in 1368 op. Mogelijk zijn de burgemeesters de opvolgers van de communemeesters. Gezworenen worden genoemd in de akte van 1272, raadslieden in de keizerlijke oorkonde van 1282 en de akte van 1 november 1299. Gezworenen worden vervolgens als deel van de stedelijke regering vermeld van 1326 tot in 1378, daarnaast raden van 1338 tot in 1378. Over de functie en rekrutering van de gezworenen en raden weten wij niets. Ridders treden enkel in 1299 als apart segment in het stedelijk bestuur naar voren. Na 1380 wordt het stadsbestuur gevormd door de burgemeesters, gezworenen en gouverneurs. De voogd, de schouten, schepenen en raden maken er niet langer deel van uit. De gewijzigde situatie vindt zijn weerslag in de regels over het bewaren van de stadszegels. Voor de bezegeling van akten moesten in 1372 de schout, schepenen en burgemeester samenwerken, na 1380 de burgemeester(s) en gezworenen. Sinds 1409 berustte het stadszegel onder de burgemeesters die evenwel bij het aangaan van geldelijke verplichtingen van lange duur niet zonder toestemming van de schepenen en de stad mochten handelen.

Maastricht, één stad met twee stedelijke gemeenschappen?

Maastricht was in de middeleeuwen een stad met vestingwerken die de gehele stad omgaven, met één stedelijke maat, met één stadsteken, maar met twee heren, de bisschop van Luik en de hertog van Brabant, twee schepenbanken, twee categorieën burgers en inwoners, Luikse en Brabantse, en twee stadszegels. Deze tweedeling had in ieder geval een beperkte werking. De Maastrichtse schepenen uit de dertiende eeuw gaven in het omschrift van hun zegel hun functie weer: "schepenen" of "schepenen van Maastricht". Geen van hen gaf op zijn zegel aan of hij Luiks of Brabants schepen was.²²⁸ Drie oorkonden betreffende de toedeling van goederen aan Godfried, Hendrik en Elisabeth van Lichtenberg van 1294 en de scheidsrechterlijke uitspraak over de wekelijks door het Sint-Servaaskapittel te brouwen hoeveelheid bier van 1299 bevatten de namen van twaalf tot veertien schepenen. Zij worden opgesomd, niet onderscheiden naar Luikse en Brabantse schepenen, maar in volgorde van anciënniteit,

227 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 40v-41.

228 Venner, 'Maastrichtse schepenzegels', 160-161.

naar het aantal jaren dat ieder van hen in functie was.²²⁹ Akten die op naam van de stedelijke bestuurders van het Luikse en Brabantse deel der stad zijn uitgevaardigd, zijn dan ook met beide stadszegels bekrachtigd. Naast de reeds besproken voorbeelden, akten waaraan één of beide zegels nog voorhanden zijn uit de jaren 1227-1376, kunnen nog andere oorkonden worden genoemd die alleen in afschrift bekend zijn, maar waarin beide stadszegels worden aangekondigd: De statuten voor de gewandmakers van 9 december 1276, het verbod tot verkoop of verpanding van onroerend goed en renten aan geestelijken van 1 november 1299 en de akten ten behoeve van het kapittel van Sint-Servaas, met name wegens verleende geldelijke bijdragen ten behoeve van de vestingwerken, uit 1349, 1355, 1367, 1376 en 1378.²³⁰

Daarnaast zijn er oorkonden die enkel met het Brabantse of Luikse stadszegel werden bezegeld. Enkel het Brabantse zegel hangt aan de oorkonde voor de stad Antwerpen van 1249, het vredesverdrag tussen de hertog van Brabant en de Brabantse steden enerzijds en de stad Mechelen anderzijds van 1325 en het stedenverbond over de erfopvolging in Brabant van 1355. In dit verband is ook het verdrag van 28 juli 1313 te plaatsen dat de steden Leuven en Maastricht sloten tot bevordering en verdediging van de belangen van de hertog en het territorium en tot handhaving van 's lands eendracht. De akte was bekrachtigd met twee zegels die beide verdwenen zijn, te weten het zegel van Leuven en dat van Maastricht, in het laatste geval waarschijnlijk het Brabantse stadszegel.²³¹

Het Luikse stadszegel is als enige gebruikt ter bekrachtiging van twee akten betreffende de dotatie van altaren in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht uit 1282/1283 en 1284. Op 22 november 1388 verklaarde het stadsbestuur van Sint-Truiden dat een eerdere akte van 6 november 1388 op naam van de stad Luik en de andere goede steden waaronder Maastricht, mede was bezegeld met het grote zegel van Maastricht behorend tot het bisdom Luik.²³²

Met name het afzonderlijke gebruik van het Luikse en Brabantse stadszegel geeft aanleiding tot de vraag welke betekenis aan het gelijktijdig voorkomen van beide zegels moet worden gehecht. Wanneer het stadszegel het zegel van de stedelijke gemeenschap is die als drager van rechten en plichten, als rechtspersoon aan het rechtsverkeer deelneemt, zou dan het gelijktijdig voorkomen van een Luiks en een Brabants stadszegel een indicatie kunnen zijn voor het naast elkaar bestaan van twee stedelijke gemeenschappen? Aan het gebruik van

229 Venner, 'Maastrichtse schepenzegels', 163-165; Nève, *Dertiende-eeuwse schepenoorkonden Maastricht*, 101, 105-106, 113; RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 408.

230 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 152, 155; RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nrs. 13, f. 37-39; 646.

231 Stadsarchief Leuven, Oud archief Leuven, inv.nr. 241. Zie: J. van der Straeten, *Het charter en de raad van Kortenberg I* (Leuven 1952) 135-136.

232 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 838. De akten van 6 en 22 november 1388 zijn gedrukt in: J. Ruwet, 'Chartes intéressantes l'histoire liégeoise aux archives communales de Maastricht (1284-1482)', *Annuaire d'histoire Liégeoise* IV (1949) 198-203. Zie voor het betreffende conflict: Ruwet, 'Chartes intéressantes', 181-182; J.L. Charles, *La ville de Saint-Trond au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle* (Parijs 1965) 315.

beide stadszegels, met name aan hun eerste voorkomen in 1227, hebben al diverse auteurs beschouwingen gewijd. De akte van 14 september 1227 staat op naam van de “sculteti, scabini et universitas civium in Traiecto tam hominum episcopi quam ducis”. Panhuysen omschrijft de intitulatie als “de beide schouten, de schepenen en de gehele burgerij van Maastricht, zowel de onderdanen van de bisschop als die van de hertog”. De burgers traden volgens hem handelend op als een vast aaneengesloten groep. De bisschop en de hertog hadden in de stad “ieder hun eigen groep van onderdanen”. De “stadsgemeente te Maastricht” zou zelfs al vóór 14 september 1227 rechtspersoonlijkheid hebben bezeten.²³³ Niettemin was de akte met twee stadszegels bezegeld. Panhuysen noemt het eerste zegel aan deze oorkonde “het zegel van het Luikse gedeelte der burgerij in Maastricht” respectievelijk “het zegel der Luikse burgerij en regering van Maastricht” en kwalificeert het tweede als het zegel “der Brabantse regering van Maastricht”.²³⁴ De ene stedelijke gemeenschap van Maastricht omvatte dus een Luiks en een Brabants gedeelte, twee groepen die over een eigen zegel beschikten. De visie van Panhuysen wordt gevolgd door Deeters en Optendrenk. Volgens Deeters treedt in de akte van 1227 “die Gesamtheit der Maastrichter Bürger” naar voren die bestaat uit twee groepen bewoners met een zegel. Ook Optendrenk meent dat er in 1227 sprake is van één stedelijke gemeenschap bestaande uit twee “Gerichtsgemeinden” met een eigen zegel, een sigillum civium.²³⁵ Onder het Duitse rechtshistorische begrip Gerichtsgemeinde moeten de gezamenlijke dingplichtigen van de schepenbank worden begrepen.

Jos Linssen, Roermonds amateur-historicus op professioneel niveau (1894-1986) heeft vanaf 1951 tal van artikelen geschreven over de wording van Roermond als stad in de dertiende eeuw en over andere aspecten van zijn middeleeuwse geschiedenis. In 1976 publiceerde hij ter afsluiting van zijn onderzoek een overzichtsartikel onder de titel “De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst”. Aan het einde van deze bijdrage komt hij meer algemeen te spreken over het dan nog ontbreken van studies over het ontstaan van andere Limburgse steden en in het bijzonder over Maastricht: “Onder druk van de tweeherigheid waren daar twee zelfstandige gemeenten naast elkaar ontstaan met ieder een zegel en derhalve met eigen rechtspersoonlijkheid, die samen voor de stad optraden en bij gelegenheid ook wel eens een alleen... Het heeft lang geduurd voordat deze toestand, die men voor een gespletenheid zou kunnen houden, overwonnen was door de vorming van de ene ongedeelde gemeente... De groei naar de ene onverdeelde stad is een moeizaam proces geweest, maar wel een boeiend stuk geschiedenis van de middeleeuwse stad Maastricht”. De samensmelting tot één gemeente plaatst Linssen tussen 1372 en 1423, tussen de bezegeling van het privilege van 1372 met beide stadszegels, en 1423, het jaar waaruit toen het oudst bekende exemplaar van het gemene zakenzegel dateerde.²³⁶ Van der Eerden-Vonk merkte in 1992 op dat de Luikse en

233 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 58, 62, 64.

234 Panhuysen, *Studiën Maastricht*, 56-57, 65.

235 Deeters, *Servatiusstift*, 102; Optendrenk, *Nos sculteti*, 71, 89-91, 101-102, 106-107.

236 Linssen, ‘Stichting Roermond’, 131-132.

Brabantse ingezetenen ieder als groep een eigen stadszegel gebruikten, het kenmerk van een gemeenschap die als zelfstandig drager van rechten en plichten kan optreden.²³⁷ Zij trekt geen verdergaande conclusies door deze groepen als stedelijke gemeenschappen te kwalificeren. Zulks doet wel Leupen in 1998. Te Maastricht “bestonden in de middeleeuwen twee burgerijen met twee zegels in die ene stedelijke nederzetting: de universitas civium van de keizer (later hertog van Brabant) en die van de bisschop van Luik”.²³⁸

Gezien deze problematiek – het bestaan van één of twee stedelijke gemeenschappen te Maastricht – is het zinvol nog eens te kijken naar de formulering van de zegelaankondiging in de oorkonden. Wanneer beide stadszegels ter bekrachtiging worden aangehecht, worden zij als “onze zegels”, “onze stadszegels” of “onze stadszegels van beiderlei rechtsmacht” omschreven. In enkele gevallen waarin slechts één van beide zegels wordt aangehecht, wordt een afwijkende formulering gebruikt. In de beide akten van 4 april 1282 of 1283 en 23 juni 1284 betreffende de dotatie van altaren in de Onze-Lieve-Vrouwekerk wordt medebezegeling gevraagd met het Luikse stadszegel, met het “zegel van de gemeenschap van de stad Maastricht van de bisschop van Luik” (*sigillo universitatis opidi Traiectensis domini episcopi Leodiensis*). Daarop verklaarde de genoemde gemeenschap (*nos (vero) universitas predicta*) tot bezegeling met “het zegel van onze stad” (*sigillum opidi nostri*) over te gaan.²³⁹ Zoals eerder vermeld deed de graaf van Loon op 24 november 1272 uitspraak in een geschil tussen het kapittel van Sint-Servaas enerzijds en de meier, schepenen, gezworenen en gemeenschap van Maastricht behorend aan de edele heer de hertog van Brabant (*villicum, scabinos, juratos et universitatem Traiectensis ad nobilem virum ducem Brabantie pertinentes*) anderzijds. De uitspraak werd bezegeld door het genoemde kapittel en de gemeenschap (*universitas*) met “onze zegels”. De Brabantse stedelijke gemeenschap beloofde nog op dezelfde dag in een afzonderlijke akte zich aan de scheidsrechterlijke uitspraak te zullen houden op straffe van de daarin vastgelegde boete. Zij bezegelde de akte met het “zegel van onze gemeenschap” (*sigillum universitatis nostre*).²⁴⁰ Het Luikse en het Brabantse stadszegel waren dus inderdaad de zegels van de Luikse respectievelijk de Brabantse stedelijke gemeenschap.

Ook uit de tekst van enkele oorkonden is het naast elkaar bestaan van twee stedelijke gemeenschappen af te leiden. Allereerst moet wederom de akte van 14 september 1227 worden genoemd, waarvan de intitulatie luidt: “*Nos sculteti, scabini et universitas civium in Traiecto tam hominum episcopi quam ducis*”. De vertaling die het dichtst bij de tekst blijft luidt: “Wij schouten, schepenen en gemeenschap van burgers van Tricht, zowel die van de mannen van de bisschop als die van de hertog”. De uitspraken over de rechten van de bisschop van Luik en de hertog van Brabant te Maastricht zoals die in de “Alde Caerte”

237 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, xi.

238 Leupen, ‘Stadszegel en stadsmuur’, 292.

239 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nrs. 1728-1; 1714.

240 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 1v.-5.

van februari 1284 waren vastgelegd, werden bekrachtigd door “wij den schouteth ende die schepenen ende alle de gemeynthe der stadt Tricht die des bisschops jurisdictie toebehooren, ende wij den schouteth ende schepenen ende alle die gemeynthe der stadt Trich die des hertoghen jurisdictie toebehooren”. Het woord “gemeynthe” betekent gemeenschap, zoals ook uit de Franstalige versie blijkt: “nous li maires et li eschevin et toute li communiteis dele ville de Treit qui apartenons ale iuridiction le veske, et nous li maires et li eschevin et toute la communiteis dele dite ville de Treit qui apartenons ale iuridition le duc”.²⁴¹ Ook in 1284 treden blijkens deze citaten twee stedelijke gemeenschappen op.

Bijna honderd jaar later, op 2 en 6 juni 1376, werden akten uitgevaardigd ten behoeve van de beide kapittels wegens hun geldelijke bijdragen bestemd voor de vestingwerken. Beide oorkonden staan op naam van de schouten, schepenen, raden en gezworenen en de gehele gemeenschap van de stad Maastricht, zowel die van de mannen van de bisschop van Luik als die van de hertog van Brabant (ac tota universitas opidi Traiectensis tam hominum reverendi in Christo patris domini episcopi Leodiensis quam magnifici principis domini ducis Brabantie).²⁴² De Brabantse stedelijke gemeenschap treedt tenslotte naar voren in het privilege van 9 februari 1380 dat hertog Wenceslaus “onse goede luyden in der voirs. stadt gemeynlick” verleende. De welbekende bepaling over de keuze van de stadsbestuurders luidt immers: “Item sal onse gemeynthe moegen kiezen alle jaer eenen burgemeyster ende haere geswoeren raedtslyuden metter meesten gevolge der gemeynthe van den ambachten gelijk des bysschopslyuden”.²⁴³

Het naast elkaar bestaan van een Luikse en een Brabantse stedelijke gemeenschap te Maastricht, elk met een eigen stadszegel, veronderstelt dat zij ook onafhankelijk van elkaar verplichtingen konden aangaan. Verschillende oorkonden noemen één van beide gemeenschappen. Het oudste voorbeeld dateert van 24 november 1272, toen zoals wij zojuist zagen, de graaf van Loon als scheidsrechter uitspraak deed in een geschil tussen het kapittel van Sint-Servaas enerzijds en de meier, schepenen, gezworenen en de gemeenschap van Tricht behorend aan de hertog van Brabant anderzijds, waarop de laatsten beloofden zich aan deze uitspraak te zullen houden.²⁴⁴

Op 23 augustus 1300 kwam een alliantie tot stand tussen Jan, graaf van Namen, zijn broer Gwijde en de goede steden van het land van Luik, te weten de meester(s), schepenen, gezworenen en de gemeenschappen van de “cité” Luik en de “villes” Hoei, Dinant, Sint-Truiden, Tongeren, Tricht, “voor wat betreft van de mannen van het gedeelte van onze heer bisschop”, Fosses, Couvin en Thuin (et nous maistre, eschevin, jureit et les comuniteis

241 Crahay, *Coutumes Maestricht*, 18; S. Bormans en E. Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège* 2 (Brussel 1895) 374.

242 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 38-38v.; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 98.

243 Crahay, *Coutumes Maestricht*, 490-491.

244 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 1v-5.

delle citeit de Lyege et des villes de Huy, de Dynant, de Saintron, de Tongres, de Treit, tant com des hommes delle partie nostre seignor l'evesque, de Fosses, de Covin et de Tuin).²⁴⁵ De hertog van Brabant en de goede steden van Luik sloten op 29 september 1301 een verdrag, waarin dezelfde volgorde van steden, dezelfde formulering en dezelfde beperking ten aanzien van Maastricht (tant comme des hommes delle partie mon sangnour l'evesque) worden gehanteerd. De hertog van Brabant als medeheer van Maastricht sloot dus een overeenkomst mede met het Luikse gedeelte van de stad.²⁴⁶ Op 4 augustus 1339 verleende de bisschop van Luik een privilege op verzoek van "onze getrouwe zonen van onze gemeenschap en mannen van onze stad Tricht en de voorstad Wijck die aan ons wereldlijk gezag en onze rechtspraak onderworpen zijn" (dilectorum filiorum fidelium nostrorum universitatis et hominum opidi nostri Trajectensis et ejus suburbii Wiickensis nostri dominio temporali et jurisdictioni seculari subjectorum precibus). Dit privilege betreffende de criminele en civiele rechtspraak was bestemd voor de "gemeenschap, mannen en inwoners (universitati, hominibus, incolis et habitatoribus) van genoemde stad en voorstad."²⁴⁷

De stad Luik en de andere goede steden van Luik en Loon sloten op 13 juli 1378 een verdrag met Maastricht waarbij onder andere de Vrede van Fexhe van 1316 werd vernieuwd en de stad toetrad tot de zogenoemde Vrede der Tweeëntwintig van 1373 betrekking hebbend op het "Tribunal des XXII". De overeenkomst werd gesloten met de "borgeren wonende ind ingeseten van Tricht alsoeverre sij toehoeren den busdom van Luydich" of in de originele Franstalige akte met de "borgoys et cohabitans de Treit si avant qu'il apartinent al evesqueit de Liège". Onder andere beloofden "nous li maistres des mestirs, li bourgeois, manans et seurseans delle ville de Treit si avant que nos summes appartenans al evesqueit de Liege" de steden van Luik en Loon als gebroeders bij te staan en niemand in de stad te zullen toelaten die vijand van het bisdom Luik of het graafschap Loon was, onverkort de rechten van de hertog van Brabant en de stad.²⁴⁸ De oorkonde kwam tot stand in een revolutionaire periode. Zij bepaalt ook dat het Luikse gedeelte bestuurd zou worden door meesters, gezworenen en gouverneurs zoals de andere goede steden van Luik en Loon. Namens

245 Bormans-Schoolmeesters, *Cartulaire Saint-Lambert* 2, 582, ook wel gedateerd 22 november 1300. Zie: Fairon, *Chartes confisquées*, 413.

246 Bormans-Schoolmeesters, *Cartulaire Saint-Lambert* 3, 8-11.

247 Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 35; Bormans-Schoolmeesters, *Cartulaire Saint-Lambert* 3, 569.

248 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 837, ten dele, immers zonder de voor ons essentiële passages, gedrukt in: E. Fairon, *Régestes de la cité de Liège* 1 (Luik 1933) 460-461; volledig gedrukt in: Ruwet, 'Chartes intéressant', 194-198. De Nederlandstalige versie bevindt zich in: Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 80-82v. Zie ook: H.E.E. Wouters, 'De politieke betrekkingen tussen Maastricht en het prinsbisdom Luik in de dertiende en veertiende eeuw', in: G.W.G. van Bree e.a. (red.), "Van der Nyersen upwaert". Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg (Maastricht 1981) 37-39.

de stad Maastricht traden de meesters der ambachten dan wel de meesters gekozen door de ambachten (li maistres eslies le part les mestiers) op. De bisschop van Luik bevestigde nadien op 10 januari 1380 de (nieuwe) bestuursvorm van die van Maastricht behorend tot het bisdom Luik (les regimens et gouvernances de ceaus de Treit appertinantes al evecqueit de Liege).²⁴⁹ Ook door het gebruik van de qua aantal onbeperkte term "die van" (ceaus de) wordt aangegeven dat het om een aparte gemeenschap gaat.²⁵⁰ Op deze gebeurtenissen reageerden Wenceslaus en Johanna, hertog en hertogin van Brabant, op 9 februari 1380, toen zij het bekende privilege verleenden. In de narratio heet het immers dat 'in onse stadt van Tricht tuschen den gueden luden onss toebehoerende op die een zijde ind den busschopslude van Ludich in den vorscr. stadt van den ander zijde groot twist, onminne ind onverdraech opgestanden is als van den nuwen regemente dat duer des busschopslude vercreghen hebben'.²⁵¹ De hertog en hertogin verleenden het privilege aan "onssen gueden luyden in den vorscr. stadt gemeynlich"

Tenslotte ging nog op 1 december 1404 Maastricht, voor zover behorend tot het bisdom Luik, met de stad Luik en de andere goede steden van het land van Luik en het graafschap Loon een verbond aan ter verdediging van hun privileges.²⁵² De beide stedelijke gemeenschappen konden dus afzonderlijk privileges ontvangen en verplichtingen aangaan. Het is dan ook aan te nemen dat de oorkonden die enkel bezegeld zijn met het Luikse of Brabantse stadszegel, ook zonder speciale vermelding van de betreffende gemeenschap, alleen bindende werking hadden voor de Luikse respectievelijk de Brabantse gemeenschap. Te denken valt bijvoorbeeld aan verbonden van Brabantse steden waarin Maastricht, zonder vermelding van of beperking tot het Brabantse deel, wordt genoemd.

Het verkrijgen van rechten en het aangaan van verplichtingen waren, naar aan te nemen is, het resultaat van onderhandelingen vooraf die namens de gemeenschap door vertegenwoordigers werden gevoerd. De afzonderlijke stedelijke gemeenschappen moeten dus elk een vorm van bestuur hebben gekend. Deze vertegenwoordigers c.q. stadsbesturen treden in ieder geval naar voren in die oorkonden waarin ook één of beide stedelijke gemeenschappen worden genoemd: de schouten en schepenen van beide gemeenschappen in de akte van 14 september 1227; de meier, schepenen en gezworenen van de Brabantse gemeenschap in de akten van 24 november 1272; de schouten en schepenen van beide gemeenschappen in de Alde Caerte van februari 1284; de schouten, schepenen, raden en gezworenen van beide gemeenschappen in de akten van 2 en 6 juni 1376. Deze stedelijke ambtsdragers stonden aldus in ont dubbelde vorm aan het hoofd van de Luikse respectievelijk de Brabantse gemeenschap.

249 Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 38.

250 G.H.A. Venner, *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400 – 1822* (Assen-Maastricht 1985) 82-83.

251 Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftencollectie, inv.nr. 2762, f. 83.

252 Fairon, *Chartes confisquées*, 363, 15.

Relatief veel gegevens dateren uit de revolutionaire periode 1378-1380. In het verdrag van 13 juli 1378 gesloten tussen Luik, de goede steden van Luik en Loon en het Luikse deel van Maastricht, traden namens Maastricht zoals wij zagen, de meesters van de ambachten c.q. de meesters gekozen door de ambachten op "voor zover wij behoren tot het bisdom Luik". Van twee stadsbesturen blijkt vervolgens ook uit het raadsbesluit van 27 augustus 1379 "uytgedragen ende gheordenniert tusschen den raet van des busscops wegen van Lucke ende des hertoghen wegen van Brabant". In besluiten van 2 april en 21 oktober 1379 is sprake van "der gesworen ende des gantsen roets der stat van Tricht", respectievelijk van "die gantse stat van Tricht", voor zover toebehorend aan het bisdom Luik.²⁵³ Uit het einde van 1379 of het begin van 1380 dateert een klachtenlijst van de meesters en raad der stad Tricht behorend tot het bisdom Luik (li maistres et conseal delle ville de Treit appartenants al evesquiet de Liege) over de hertog van Brabant en de (Brabantse) meier en schepenen. Onder meer wordt daarin verhaald dat de Brabantse gemeenschap (li communateit de Treit partenants à duc) de zaak van gedode Tongerenaren tot de hare had gemaakt. Reinard van Berghe, de Brabantse schout Herman Hoen en de schepenen benaderden daarop de "maistres et conseil de Treit appartenants al evesquiet" met de vraag of zij de stad wilden helpen verdedigen (s'ilh voloient aydier défendre la ville). De meesters en raad antwoordden zeer misnoegd te zijn over de handelwijze van de Brabantse gemeenschap (li communateit à duc) in de betreffende aangelegenheid. Zij wilden niettemin ter bescherming van eigen lijf en goed de stad helpen verdedigen vanaf de muren, maar niet verder.²⁵⁴ De laatste vermelding van een apart bestuur is te vinden in de eerder besproken akte van 22 november 1388 van de stad Sint-Truiden volgens welke de "meyster gesworen ende goevernere der stat van Tricht toebehoerende den bisdome vorscreven" met andere Luikse steden een akte met het Luikse stadszegel hadden bezegeld.²⁵⁵

Samensmelting tot één stedelijke gemeenschap

Uitgaande van het gebruik van twee stadszegels naast elkaar en voorts ook aan de hand van oorkondenteksten kon worden aangetoond dat te Maastricht tot in het laatste kwart van de veertiende eeuw twee stedelijke gemeenschappen voorkwamen. De tweedeling was, zoals boven al uiteengezet, niet absoluut te noemen. De meeste oorkonden die wij kennen, zijn immers uitgegaan op naam van de stadsbestuurders van beiderlei rechtsmacht of van beide rechtskringen en waren bezegeld met beide stadszegels. In 1367 fungeerde al een ongedeelde rechtbank bestaande uit schouten, schepenen en raden die zaken van

253 Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 19 nr. 100; 30 nr. 4; 34 nr. 17A; Dezelfde, *Oudste register*, 102, 190.

254 E. Poncelet, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège* 6 (Brussel 1933) 374, 377-378.

255 RHCL, archief indivieze raad Maastricht, inv.nr. 838.

lagere rechtspraak behandelde. Reeds de oudst bekende raadsverdragen werden genomen door de "gemene raad" (*commune consilium*) (1367), door de gemene raad van beiderlei rechtsmacht (1374) of door de "stat van Tricht van beyden partiën" (1369). Eén keer, op 2 november 1377, werd zelfs vermeld dat een besluit bij meerderheid van stemmen (mit der meystepart van den roede) was genomen.²⁵⁶ De Luikse en Brabantse stedelijke gemeenschap moeten in vele gevallen nauw hebben samengewerkt.

De laatst bekende oorkonde op naam van het stadsbestuur met de toevoeging "van beiderlei rechtsmacht" dateert van 20 juni 1378. In de raadsverdragen wordt de aanduiding "van beiden partiën" voor het laatst gebruikt als kop boven de besluiten van 1380.²⁵⁷ Vanaf 17 mei 1380 worden in de raadsverdragen soms andere formuleringen gebruikt met het adjectief "gemeynlic" (= gezamenlijk). Besluiten werden genomen "overmits die meister, gesworen ende die gantse stat van Tricht gemeinlic" (13 juni 1380), "overmits die meister, gesworen, governere, raet ende die stat van Tricht gemeinlic" (17 mei 1380) of "burgermeyster, gesworen, goevernere ende raet der stat van Tricht gemeynlic". Een dergelijke formulering wordt voor het laatst gebruikt op 20 juli 1394. daarna komt enkel nog de term "gemene raad" voor.²⁵⁸ Het vermoeden rijst dat de samensmelting tot één stadsbestuur zich in 1380 heeft voltrokken. Die nieuwe situatie werd formeel mogelijk doordat de bisschop van Luik en de hertog van Brabant in privileges van begin 1380 de nieuwe inrichting van het stadsbestuur en de nieuwe benoemingsprocedure van zijn leden erkenden dan wel verleenden. De omstandigheid dat voogd, schouten, schepenen en raden die door of vanwege de afzonderlijke heren werden benoemd en aldus de tweedeling benadrukten, nu sinds 1380 niet meer deel uitmaakten van het stedelijk bestuur, zou het samengroeien kunnen hebben bevorderd.

Hoe staat het dan met de samensmelting van beide stedelijke gemeenschappen? De privileges van 1380 werden door de afzonderlijke heren aan hun eigen onderhorigen verleend, maar blijkens artikel 108 van de statuten van 1380 "sal die stat gemeinlic kiezen alle jore metten meisten gevolge der gemeinten van den ambachten" op Sint-Remeisdag (1 oktober) een burgemeester van elke zijde en vier gezworenen van elke zijde.²⁵⁹ In dit verband is het gemene zakenzegel van belang waarvan het eerste exemplaar uit 1386 dateert. Het zegel vertoont de heiligen Lambertus en Servatius, apart in een gotische nis, alsmede, voor het eerst, de vijfpuntige ster. Het gemene zakenzegel combineert de

²⁵⁶ Van der Eerden-Vonk, *Oudste register*, 102, 185-186; Dezelfde, *Raadsverdragen Maastricht*, 3 nrs. 1-2 (1367), 6 (1369); 9 nr. 38 (1374); 10 nr. 39 (1374); 17 nr. 87.

²⁵⁷ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 13, f. 38v.-39; Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 34.

²⁵⁸ Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen Maastricht*, 35 nr. 23; 38 nr. 35; 52 nr. 58; 56 nr. 67; 72 nr. 121; 79 nr. 139; 89 nr. 205; 100 nr. 247; 101 nr. 248; 102 nr. 252; 127 nr. 360; 139 nr. 420; 140 nr. 426; 141 nr. 429; 148 nr. 467; 176 nrs 570, 573; 193 nr. 668.

²⁵⁹ Crahay, *Coutumes Maestricht*, 108.

afbeeldingen van het aparte Luikse en Brabantse stadszegel. Het omschrift herhaalt als het ware de boodschap die de afbeelding uitdraagt: gemeen zakenzegel van de gehele stad Maastricht. Nog afgezien van het adjectief "gemeen" wordt ook in het omschrift duidelijk gemaakt dat wij te maken hebben met het zegel van de gehele stad. De ene stedelijke gemeenschap komt ook tot uitdrukking in de intitulatie van de akten die op naam van de stad in 1386, 1397 en 1403 werden opgesteld. Zij staan op naam van "burgermeyster, gesworen, goevernere ende raet der stat van Tricht gemeynlic". Niettemin waren naast het gemene zakenzegel tot in 1399 twee aparte stadszegels in gebruik die in de omschriften met nadruk vermeldden dat Maastricht tot Luik respectievelijk tot Brabant behoorde. De meesters, gezworenen en gouverneurs der stad Maastricht behorend tot het bisdom Luik bezegelden in 1388 met het Luikse stadszegel een akte die ook door andere Luikse steden was bekrachtigd, terwijl tenslotte de stad Maastricht voor zover behorend tot het bisdom Luik, nog op 1 december 1404 een verbond sloot met andere Luikse en Loonse steden ter bescherming van hun privileges.²⁶⁰ De samensmelting van de beide stedelijke gemeenschappen is eerder te beschouwen als een proces, voor een belangrijk gedeelte gerealiseerd in 1380, tijdens welke de afzonderlijke gemeenschappen nog wel eens konden optreden. De afsluitende fase lag dan omstreeks 1400. Voor zover bekend werden immers de afzonderlijke grote stadszegels in 1399 voor het laatst gebruikt ter bezegeling van een stedenverbond. In 1403 en 1424 werd het gemene zakenzegel benut om akten met andere Luikse steden te bekrachtigen.²⁶¹

VI Samenvatting

De stad Maastricht kende vanaf de dertiende eeuw tot omstreeks 1550 acht verschillende stadszegels, te weten drie van de Luikse gemeenschap, drie van de Brabantse en tenslotte twee gemeenschappelijke zegels vanaf in ieder geval 1386. Ten aanzien van het gebruik van deze zegels werd in Maastricht de ontwikkeling geconstateerd die ook in andere steden werd aangetroffen. De zegels werden gehecht aan oorkonden die de stad Maastricht intern betroffen, aan akten betreffende onderhandelingen met de landsheer en aan verdragen gesloten met andere steden. Aanvankelijk werd het stadszegel ook gehecht aan akten betreffende de overdracht van onroerend goed, totdat deze akten met de persoonlijke zegels van de schepenen werden bekrachtigd. In Maastricht heeft deze overgang vóór 1253 plaatsgevonden. Het Brabantse deel van Maastricht kende in 1338 al een zakenzegel, een zegel oorspronkelijk bedoeld om veelvuldig voorkomende rechtshandelingen te bekrachtigen.

260 GA 's-Hertogenbosch, Oud archief 's-Hertogenbosch, inv.nrs. 5874, 5875; Fairon, *Chartes confisquées*, 363, 15.

261 Fairon, *Chartes confisquées*, 190-191; Stadsarchief Sint-Truiden, Oud archief Sint-Truiden, charters nr. XXXII.

Al spoedig, zeker vanaf 1355, nam het zakenzegel de rol het oudere grote stadszegel over. Het werd ook gebruikt om "belangrijke", meer plechtige oorkonden te bezegelen.

Aan het gebruik van afzonderlijke Luikse en Brabantse stadszegels komt omstreeks 1400 een einde. Al eerder, zeker vanaf 1386, is een gemeen zakenzegel in gebruik. Qua afbeelding en qua omschrift duidt dit zakenzegel aan dat het het zegel van de gehele stad is. Het begrip "gemeen" in het omschrift correleert met het woord "gemeynlic" in de intitutie van de oorkonden die van de stad zijn uitgegaan. Ook het gemene zakenzegel heeft een functiewijziging ondergaan. Sinds het einde van de vijftiende eeuw werd het met name gehecht aan transacties over renten ten laste van de stad en stadseigendom. De functie van zegel voor dagelijkse routinezaken ging over op het, naar het omschrift zo genoemde, briefzegel dat sinds 1508 bekend is.

Het zegel in het algemeen bevat een afbeelding die niet zonder bedoeling was. Het zegel was een communicatiemiddel. De eigenaar kon door middel van de afbeelding voorstellingen over zich zelf verspreiden. Het eerste Luikse stadszegel, waarvan het zegelstempel waarschijnlijk omstreeks 1200 werd vervaardigd, laat Sint Servaas en een stadsmuur zien. Sint Servaas is afgebeeld als stadspatroon van Maastricht. De stadsmuur is een symbolische verwijzing naar Maastricht als stad en niet naar een feitelijk bestaande ommuring. Dat uitgerekend op het Luikse stadszegel Sint Servaas werd afgebeeld, hangt misschien samen met de strijd tussen het kapittel van Sint-Servaas en de omgeving van de bisschop van Luik omtrent de vraag, welke kerk, de Sint-Servaaskerk of de Onze-Lieve-Vrouwekerk, vanouds de bisschopskerk van Maastricht was. Aangezien de invloed van de Luikse stadsheer op de vormgeving van het stadszegel niet uit te sluiten is, zou het kunnen zijn dat het stadszegel als een medium werd gebruikt om de Luikse visie te presenteren waarbij Sint Servaas fungeert als voorganger van de bisschop van Luik.

Op de twee volgende Luikse stadszegels, bekend vanaf 1369, is de heilige Lambertus te zien. Zijn afbeelding verwijst naar het overheidsgezag van de bisschop van Luik te Maastricht, naar het behoren tot het prins-bisdom Luik. Sint Servaas verdween dus van het Luikse stadszegel, maar is sinds 1338 te vinden op de zegels van het Brabantse deel van de stad. Mogelijk werd van Brabantse zijde de stadspatroon overgenomen, omdat het kapittel van Sint-Servaas zich zeker sedert het einde van dertiende eeuw onder Brabants overheidsgezag bevond.

Het eerste Brabantse zegel, bekend vanaf 1227, vertoont de keizer op een vouwstoel met een zwaard in de rechterhand en de Sint-Servaassleutel in de linkerhand. Een dergelijke afbeelding van de keizer kent geen parallellen en is dus uniek te noemen. Dankzij de afbeelding is het ontstaan van het zegelstempel omstreeks 1180/1190 of voorzichtigheidshalve tegen het einde van de twaalfde eeuw te plaatsen. De keizer wordt afgebeeld als stadsheer van Maastricht, niet als leenheer van de hertog van Brabant, zoals Panhuysen meende. Overigens moet men rekening houden met de mogelijkheid dat Maastricht na 1204 niet

onafgebroken in het bezit van de hertog van Brabant was dan wel dat de keizer in de eerste decennia van de dertiende eeuw nog rechten te Maastricht bezat. De laatste nog te lezen letters van het omschrift van het zegel "[J]IM[J]" maken in dit verband een oplossing van het volledige omschrift mogelijk als "zegel van de burgers van het keizerlijke Tricht". De twee volgende Brabantse zegels, bekend vanaf 1338, laten Sint Servaas zien die het wapen van de hertog van Brabant vasthoudt, een duidelijke verwijzing naar het Brabantse deel van de stad.

Op het gemene zakenzegel, bekend sinds 1386, zijn de afbeeldingen van het Luikse en Brabantse stadszegel, te weten de heiligen Lambertus en Servatius, gecombineerd in één afbeelding. Het gemene zakenzegel bevat verder de oudste afbeelding van het stadswapen. In de geschreven bronnen wordt het stadswapen pas in 1416 genoemd. Dankzij het gemene zakenzegel neemt de ouderdom van het stadswapen dus met minstens dertig jaar toe. De vijfpuntige ster moet al veel eerder het stadsteken van Maastricht zijn geweest, misschien al in het begin van de dertiende eeuw.

Op het briefzegel dat voor het eerst in 1508 werd aangetroffen, zijn de heiligen verdwenen. Gebleven is het stadswapen dat door een engel wordt vastgehouden. Het stadszegel is een wapenzegel geworden. Deze overgang past in een algemene ontwikkeling, de heraldisering van de zegels, waarbij de wapens sedert de veertiende eeuw de andere afbeeldingen van de zegels verdrongen.

Zegels kunnen als kenbronnen fungeren voor de lokale geschiedenis. Dat geldt zeker voor de stedelijke zegels van Maastricht. Zij laten licht schijnen op diverse aspecten van de institutionele geschiedenis van de stad. Uitgaande van de datering van het zegelstempel van het eerste Brabantse stadszegel in de jaren 1170/1180 of later in de twaalfde eeuw kan de stadswording van Maastricht voornamelijk aan de hand van geschreven bronnen op zijn vroegst in de jaren dertig of in ieder geval in de tweede helft van de twaalfde eeuw worden gesitueerd. Het kan zijn dat de stadswording in de twaalfde eeuw ook al in nauwe relatie staat met het aanschaffen van een stadszegel, maar gezien de marges in de dateringen is die samenhang onzeker.

De met de stadszegels van Maastricht bekrachtigde oorkonden lossen een aantal vragen omtrent de samenstelling van de stedelijke regering op. Zij laten zien welke ambtsdragers in ieder geval successievelijk de stad naar buiten vertegenwoordigden. Naast schouten en schepenen (1227-1378) traden achtereenvolgens communemeesters (1249-1355), gezworenen (1272, 1326-1378), de voogd (1299-1378) en raden (1282, 1338-1378) toe tot de stedelijke regering. In de veertiende eeuw fungeerden gezworenen en raden naast elkaar. Aan deze samenstelling kwam in 1380 een einde. Het stadsbestuur bestond voortaan uit burgemeesters, voor het eerst genoemd in 1368, gezworenen en de gouverneurs der ambachten, welke laatsten evenwel in de eerste helft van de zestiende eeuw niet meer in de akten worden genoemd.

Uitgaande van het gebruik van twee stadszegels naast elkaar kon worden aangetoond dat Maastricht in de dertiende en veertiende eeuw twee stedelijke gemeenschappen, een Luikse en een Brabantse, kende. Zij werkten veelal samen, maar konden ook afzonderlijk overeenkomsten sluiten en hadden een eigen stadsbestuur.

De privileges van 1380 moeten een belangrijke impuls tot de samensmelting tot één gemeenschap hebben gegeven. Waarschijnlijk is sprake van een proces dat omstreeks 1400 tot afsluiting kwam. De boodschap van de ene stedelijke gemeenschap wordt uitgedragen door het sinds 1386 bekende gemene zakenzegel, dat de afbeelding van zowel de heilige Lambertus van Luikse zijde als van Sint Servaas van Brabantse zijde bevat, terwijl het volgens het omschrift het gemeen zakenzegel van de gehele stad Tricht is.

De Maastrichtse Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen en haar bedevaart naar Scherpenheuvel 1715-1825

Lou Spronck

De Maastrichtse 'Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen Sterre der Zee' viert in 2014 haar driehonderdjarig bestaan. Eertijds was ze verbonden aan de Sint-Nicolaaskerk die in 1838 is afgebroken. In 1837 zijn de Sint-Nicolaasparochie en de Broederschap overgegaan naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die tot 1797 kapittelkerk was geweest en vervolgens als militair magazijn gebruikt was.¹ Het spreekt vanzelf dat de mariale devotie het *centre d'intérêt* van de Broederschap was en nog steeds is. Als bekroning van haar devotiepraktijk heeft ze vanaf haar oprichting gedurende meer dan een eeuw met veel elan een jaarlijkse bedevaart naar Scherpenheuvel georganiseerd.

Naar Scherpenheuvel vanuit de Sint-Nicolaas,
de Sint-Martinus en de Sint-Servaas

In 1825 deed de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen dat voor het laatst. Het was geen al te zwaar verlies voor het religieuze leven van de stad, want vanaf 1814 organiseerde ook de 'Broederschap van het Heilig Kruis', verbonden aan de Sint-Martinuskerk te Wyck-Maastricht, een bidweg naar Scherpenheuvel. Daarmee trad ze in het voetspoor van de zogenaamde Keulse Vaart, waarover later meer. De Wyckse broederschap, die de traditie van de bedevaart tot op de dag van vandaag heeft voortgezet, bestond in 2013 tweehonderd jaar.

Het aantal bedevaartgangers dat vanuit de Sint-Martinuskerk te voet naar Scherpenheuvel pelgrimeert, beperkt zich de laatste jaren tot enkele tientallen. Maar gedurende 'de lange negentiende eeuw' was de behoefte aan een meerdaagse bedevaart bij het gelovige volk zo groot, dat er vanaf 1840 tot aan de Eerste Wereldoorlog nog plaats was voor een tweede

1 Veel informatie over Broederschap, Sterre der Zee en Onze-Lieve-Vrouwekerk is bijeengebracht door het Meertens Instituut in de *Databank bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland*.

Vroeger sprak men over *het* broederschap (onzijdig), inmiddels is het *de* broederschap (vrouwelijk).

In het verleden werd een bedevaart of bidweg vaak 'processie' genoemd.

Maastrichtse 'processie' naar Scherpenheuvel, die verzorgd werd door de 'Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand in de Nood' uit de parochie van Sint-Servaas.

In dit artikel zal ik de aandacht vooral richten op de bedevaart naar Scherpenheuvel zoals die van 1715 tot 1825 plaatsvond onder leiding van de anno 2014 jubilerende Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen.

Hemelse trektochten

Het Concilie van Trente (1545-1563) maakte in de katholieke kerk een nieuw elan los: de Contrareformatie. Zich afzettend tegen het protestantisme, ontwikkelde zich de cultus van Maria in tal van bedevaartplaatsen verspreid over West- en Midden-Europa: Loreto, Einsiedlen, Mariazell, Czestochowa, Scherpenheuvel, Kevelaer en andere. Door de organisatie van pelgrimages naar deze heiligdommen kwamen broederschappen tegemoet aan de religieuze behoeften van de gelovigen. Broederschappen werden door de geestelijkheid gewaardeerd als instrumenten ter bevordering van de vroomheid. Ze nodigden het gelovige volk uit tot het verdienen van aflaten en stimuleerden het gebruik van de sacramenten. Ze cultiveerden de verering van de heiligen, in het bijzonder de devotie tot de patronen van parochiekerk en broederschap en bovenal tot Maria, de Moeder Gods, die de katholieken zou bijstaan in hun bestrijding van de 'ketter', in casu de protestanten. Broederschappen verleenden luister aan kerkelijke diensten en processies in en buiten het kerkgebouw. Overigens zag de kerk zich geregeld genoodzaakt kritische noten te plaatsen bij de barokke uitbundigheid én de uitwassen waarmee dit alles gepaard ging. Voor het religieuze leven in de parochie hadden haar richtlijnen en het bisschoppelijk toezicht ongetwijfeld effect, maar buiten het domein van kerkgebouw en parochie, met name tijdens de vaak massale meerdaagse voetbedevaarten, was het niet iedere pelgrim gegeven zich *comme il faut* te gedragen: drankmisbruik, vechtpartijen en ongepast seksueel verkeer waren niet ongewoon.²

Een broederschap kende behalve broedermeesters (enkele tientallen mannen) ook leden ('broeders en zusters', vaak duizenden). Zij kwamen in aanmerking voor het verdienen van door de paus aan de broederschap verleende aflaten, zelfs voor een volle aflaat bij speciale gelegenheden zoals een bedevaart of een bijzonder feest. Voor de aantrekkingskracht van een broederschap moeten we het belang van het verdienen van aflaten niet onderschat-

2 Henau 1991, 18; van Rensch 1990, 10; Wingens 1994, 252-253; Spronck 2009, 284-285; Goessen 1986, 32. In de *Geestelyke liedekens (...) om te zingen als men in bedevaert reyst naer (...) Scherpenheuvel* [1795; de approbatie is van 8 april 1750] worden de pelgrims op pagina 4 uitdrukkelijk gewaarschuwd voor het geven van 'argernisse', 't zij door moedwil, dronkenschap, vrijagie, scheldwoorden, of iet diergelijks'.

Alexander Schaepekens: Onze-Lieve-Vrouweplein met de kerken van Sint-Nicolaas en van Onze-Lieve-Vrouw, ca. 1837. Bonnefantenmuseum Maastricht, collectie LGOG (foto Peter Cox).

ten.³ De mensen voelden zich machteloos tegenover de wisselvalligheden van de fortuin. Daarenboven had de christelijke leer de gelovigen het besef van zondige schuld ingeprent. Ze waren bang voor ziekten, voor de dood en voor het onherroepelijk oordeel dat na dit leven geveld zou worden. Deze existentiële onzekerheden vroegen om bezwering. De mensen zochten heil in gebed en devoties, in reliekenverering en het verdienen van aflaten. Gelovigen waren ervan overtuigd dat niet het toeval maar Gods ondoorgrondelijke wil over het leven van de mens beschikte en dat de mens in de hemel beloond zou worden voor de beproevingen op aarde. Maar zoveel lijdzaamheid was lang niet allen gegeven. Velen zochten hun toevlucht bij magische praktijken uit de oude heidense culturen, die door het christendom niet geheel verdrongen waren. Wat de toekomst bracht kon in de sterren gelezen worden; de toorn van de hemel die over ons kwam met onweer en bliksem, misoogsten, hongersnood en pest, moest met magische handelingen worden bezworen; amuletten konden bescherming bieden tegen ongeluk en kwaad. Aards en bovenaards waren met elkaar verweven. De grens tussen geloof en bijgeloof was onduidelijk. Met een broederschap op trektocht gaan naar een plaats waar hemel en aarde elkaar raken, was, hoe dan ook, een aantrekkelijke uitdaging. De bedevaart was een breuk met het leven van alledag, voerde de pelgrim voorbij de grens van de persoonlijke problemen, soms ook voorbij de grens van de fysieke krachten, liet hem de emotie beleven van confessionele identiteit in groepsverband.⁴

De geloofspraktijken van het volk waren diffuser, veelvormiger, 'heidenser' dan de kerkelijke overheid gewenst achtte. Zij spande zich in om bijgelovige praktijken uit te bannen en de gelovigen het onderscheid te leren tussen de nabije, aanraakbare heiligen en de verheven God. Het is dan ook begrijpelijk dat de wens van wereldlijke overheden en 'verlichte' vorsten als Jozef II en Willem I om processies en hun uiterlijk vertoon te verbieden of te beperken vaak begrip vond bij de kerkelijke gezagsdragers; natuurlijk niet bij priesters en broedermeesters die hun ziel en zaligheid met het voortbestaan van bedevaarten en processies verbonden hadden. Wereldlijke en geestelijke overheid vonden elkaar meestal in de wens tot matiging en terugdringen van uiterlijk vertoon. Pas in de jaren 1873-1880 kwam de wens van ultramontaans Limburg om de godsdienst in het openbaar te belijden in botsing met het nationale justitiële apparaat. Daarover later meer.⁵

3 Aflaten: een systeem van strafvermindering in het hiernamaals voor fouten in het aardse leven begaan. Bij een volle aflaat wordt men verlost van alle nog uitstaande straffen, onder voorwaarde dat men in staat van genade verkeert, dus gebiecht en gecommuniceerd heeft. Zie ook: Duerloo / Wingens 2002, 41, 69; Henau 1991, 18-20.

4 Milis 2011, 144-145; Ubachs 1975, 101; Therry 1988, 119, 205, 212-213.

5 Crutzen 1992, 117-140, 151-152; Margry, 2000, 56-57, 312-317, 437; Margry / te Velde 2003, 118-133.

Mariadevotie in Maastricht

Maastricht is de stad van de Sterre der Zee. In de Merodekapel van de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw branden dagelijks honderden devotiekaarsjes voor het miraculeus beeld van de lieve Moeder met haar Kind. Het beeld, dat in het begin van de vijftiende eeuw is gesneden, bevond zich vanaf ongeveer 1475 in de minderbroederskerk aan de Sint-Pieterstraat, waar nu het Regionaal Historisch Centrum Limburg gevestigd is. Bij het doordringen van de Contrareformatie is de devotie tot het beeld tot grote bloei gekomen. Een hoogtepunt in de periode 1532-1632 was de processie op Paasmaandag, waarin het Allerheiligste en het genadebeeld werden megedragen.⁶ Deze ommegang kreeg rond 1600 het karakter van een Spaanse geselprocessie, die duizenden toeschouwers, Maastrichtenaren en bewoners van het buitengebied, aantrok. Een tijdgenoot spreekt over boetelingen die slechts gekleed waren in een ijzeren harnas en wier bloed op de straat drupte, hun 'schamelheid' rood kleurend. Een week van verering volgde. Ze werd op Beloken Pasen afgesloten met een processie die een soberder karakter had.⁷

Toen Maastricht in 1632 in handen kwam van de Staten-Generaal, werd de devotie tot het genadebeeld niet verboden – er waren immers twee heren, waarvan er één, de prins-bisschop van Luik, katholiek was –, maar toen in 1638 enkele franciscanen, onder wie Servatius Vinck, betrokken bleken bij het zogenaamde Verraad van Maastricht, werden de paters uitgewezen en verdween het genadebeeld met hen uit Maastricht, eerst naar Slavante, dan naar Visé en vandaar naar Tongeren. In 1675, na de verovering van Maastricht door Lodewijk XIV, keerde het beeld in de stad terug, en toen de franciscanen op de Minderbroedersberg een nieuw klooster bouwden, werd het op 30 december 1700 daarheen overgebracht. Uit die tijd dateert de benaming Sterre der

Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee met Jezuskind. Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw. RHCL (foto F. Lahaye).

6 De route die de processie volgde en die bij de verplaatsingen van de Sterre der Zee in 1700 en 1837 werd aangepast, de zogenaamde bidweg (*beiweeg*), wordt nog steeds op zaterdagavond onder het bidden van de rozenkrans door Maastrichtse gelovigen gelopen.

7 Verbeek 1937, 133-135; Ubachs 1975, 100; van Rensch 1990, 41.

Zee, waarmee Onze-Lieve-Vrouw van Maastricht voortaan bij voorkeur zou worden aangeduid.⁸

In de nieuwe franciscanenkerk op de Minderbroedersberg (nu bestuursgebouw van de Universiteit Maastricht) werd de wat afgenomen devotie tot het genadebeeld nieuw leven ingeblazen. De verering werd behartigd door de 'Broederschap van het Koordje van Sint-Franciscus',⁹ die in 1630 was opgericht, en de 'Broederschap van de Onbevleete Maagd Maria onder de titel Sterre der Zee', waarvan de voorgeschiedenis niet erg helder is. Beide fraterniteiten leefden lange tijd in vrede met elkaar, maar vanaf 1782 ontstond er een conflict dat pas in 1794 werd bijgelegd. In datzelfde jaar kwam de stad in handen van de Franse revolutionairen. Die hieven in 1797 kloosters en broederschappen op. Het devotiebeeld kon tijdig bij particulieren in veiligheid worden gebracht. Toen na het Concordaat van Napoleon met de paus (in werking vanaf 18 april 1802) de rust in de kerk was weergekeerd en de Sterre der Zee in 1804 ter verering in de Sint-Nicolaaskerk kon worden opgesteld, stond de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen haar als het ware op te wachten.¹⁰

Te voet naar Scherpenheuvel

De Keulse Vaart en de Maastrichtse

De faam van Scherpenheuvel als mariaal genadeoord had zich in het begin van de zeventiende eeuw verbreid over de Lage Landen en het Rijnland. Het wonderdadige beeldje uit de boom (Maria met het kind Jezus op de linkerarm, slechts 30 cm hoog) was in 1602 geplaatst in een houten kapel, die in 1604 vervangen werd door een veel grotere van steen, gevolgd door de bouw van de barokke basiliek, die in 1627 kon worden ingewijd. Een en ander leidde tot een niet te stuiten bedevaartbeweging.¹¹

Als officieel begin van de Keulse bedevaart wordt het jaar 1635 aangehouden. De voettocht werd georganiseerd en begeleid door de 'Bruderschaft von Scharpfenhövel'. Op de lange weg naar Scherpenheuvel sloten zich steeds nieuwe pelgrims bij de Keulse Vaart aan. De bedevaartgangers vertrokken uit Keulen op zaterdag in de vierde week na Pasen. Via Gulik en Valkenburg verschenen ze op derde dag, de vijfde maandag na Pasen, voor de poorten van Maastricht om vervolgens in het klooster van de Wittevrouwen aan het Vrijthof het Heilig Kruis (of Zwart Kruis) te vereren. Vandaar trokken ze verder richting

8 Verbeek 1937, 65, 129-130, 136-144; van Rensch 1990, 42-43.

9 Als uiterlijk teken van verbondenheid met God en Sint-Franciscus droegen de broedermeesters een koord dat om de hals werd gehangen.

10 van Rensch 1990, 43-50, 86; de la Haye 2004, 87-96.

11 Boni 1953, 29, 48, 128-129. Aan een bedevaart naar Scherpenheuvel had paus Paulus V al op 16 september 1606 een volle aflaat verleend. Zie: Duerloo / Wingens 2002, 41.

Hasselt en Scherpenheuvel.¹² Op het ter-ritoir van de Staten-Generaal leidde het doortrekken van de Keulse Vaart geregeld tot klachten van protestantse zijde. In 1727 werd de kwestie principieel uitgevochten nadat de drossaard van het Land van Valkenburg enkele pelgrims gearresteerd had omdat zij 'gesongen ende een kruys in de hoogte gedragen' hadden, hetgeen op Staats terrein niet was toegestaan. Het protest van de Keulse magistraat, 'beweerende dat sulx was een oud gebruyck', vond bij de Staten-Generaal geen gehoor, met het gevolg dat de bedevaartgangers voortaan in kleine groepjes ingetogen door Staats gebied trokken, dus zonder 'superstitieuse gesanck', met het kruis bedekt en de vanen opgerold.¹³ De aantrekkingskracht van de Keulse Vaart leed er niet onder; ze werd door de spanningen rond dergelijke conflicten veeleer vergroot.

In 1714 besloot Gerard Haeghemans, sinds 1697 pastoor van de Sint-Nicolaasparochie, tot de oprichting van een Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen. Zij zou zich vanzelfsprekend richten op de devotie tot Maria, een cultus die jaarlijks bekroond moest worden door een meerdaagse voettocht naar Scherpenheuvel. We vinden daarover gedetailleerde informatie in het archief van de Broederschap, dat tevens een rijke bron is voor de kennis van het geestelijk leven van het kerkvolk en de

*Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel
(uit: Duerloo/Wingens 2002, 27).*

¹² Spronck 2009, 286-289.

¹³ Ubachs 1975, 390-391; Procession de Wyck 1869, 580-581.

burgerij in de achttiende en negentiende eeuw.¹⁴ Haeghemans moet een begaafd netwerker, een kundig bestuurder en een ondernemend man geweest zijn, met veel gevoel voor de behoeften van 'de markt'. Zo zal bij de naamgeving van de Broederschap ongetwijfeld een rol gespeeld hebben dat paus Clemens XI in 1708 had besloten om het al eeuwenlang op 8 december gevierde feest van de Onbevleete Ontvangenis van Maria aan heel de kerk voor te schrijven.¹⁵ Maar de belangrijkste reden voor de oprichting was de grote belangstelling die de Keulse Vaart in Maastricht en omgeving genoot. Pastoor Haeghemans twijfelde daarom niet aan de levensvatbaarheid van een eigen Maastrichtse bedevaart en zijn drie Maastrichtse collega's (van Sint-Jacob, Sint-Catharina en Sint-Martinus in Wyck)¹⁶ stemden daarmee van harte in. Idealiter zou zo'n 'Maastrichtse vaart' een week vóór 'de Coelsche' moeten vertrekken: op de vierde maandag na Pasen.¹⁷

Voorbereiding en start van de Broederschap

De oprichting van de Broederschap was door pastoor Haeghemans degelijk voorbereid. Op 9 november 1714 zorgde hij ervoor dat zes regerende meesters (bestuursleden) en een secretaris gekozen werden. Van 'Rome' had hij al veel eerder werk gemaakt, want reeds op 5 oktober was door paus Clemens XI aan de Broederschap een volle aflaat verleend. Op 12 november hechtte de prins-bisschop van Luik Joseph Clemens van Beieren zijn zegel aan de oprichting. Op diezelfde dag had Haeghemans met de paters augustijnen afgesproken, dat zij het preken en biecht horen tijdens de bedevaart naar Scherpenheuvel zouden verzorgen, overigens 'sonder stricte obligatie wedsijdens'. Dankzij die conditie kon de afspraak enige tijd later probleemloos herzien worden, omdat ook de andere kloosterorden gingen participeren. Op 20 november werden twee beschermheren gekozen: de Luikse hoogschout Baron de Horion en Chevalier C. Winckels, heer van Noorbeek. Twee dagen later gingen de drie collega's van pastoor Haeghemans akkoord met zijn voorstel om bij toerbeurt als gees-

14 Zie hierachter onder Bronnen: Arch. Nic. en Arch. OLV. In het archief van de Basiliek van Scherpenheuvel zijn geen achttiende-eeuwse stukken over de Maastrichtse Broederschap bewaard; het archief van het Ancien Régime is er verdwenen bij de opheffing door Jozef II van een groot deel der kerkelijke instellingen.

15 Goessen 1986, 28. In 1854 werd de Onbevleete Ontvangenis van Maria tot dogma verklaard.

16 Na de Franse revolutiestorm konden de parochianen van Sint-Catharina (aan de Boschstraat) de kerk van Sint-Mathias betrekken en die van Sint-Jacob (aan het Vrijthof) de Sint-Servaas.

17 Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: schrijven van de Maastrichtse pastoors aan de commissarissen-deciseurs, april 1715. In de Franse versie ervan lezen we: '(...) les sousignés comme plusieurs bourgeois et habitants de cette ville, ayant eu coutume d'aller tous les ans avec ceux de Cologne en procession à Montaigu en Brabant, ont maintenant proposé de tenir leur pèlerinage huit iours avant ceux de Cologne.' Over de Keulse Vaart, zie: Boesmans 1980, 30-37; Duerloo / Wingens 2002, 65.

De basiliek van Scherpenheuvel (foto auteur).

telijk directeur van de bedevaart naar Scherpenheuvel op te treden. Wel stipuleerden zij dat zij zich door hun ‘onderpastoors’ (eerste kapelaans) konden laten vervangen en tekenden zij aan dat hun instemming geschiedde ‘sonder obligatie van ons te willen verbinden, maar alleenlijk uijt devotie ende vrijwillige dispositie’. Op hun beslissing zijn de pastoors nooit teruggekomen. Gerard Haeghemans toonde zich immers een goed collega, doordat hij de andere stadsparochies en de verschillende kloosterorden volwaardig bij de bedevaart betrok. Het resultaat was dat de bedevaart van Maastricht naar Scherpenheuvel een stedelijke aangelegenheid werd met de Sint-Nicolaaskerk en haar Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen als stralend middelpunt. Over tactiek gesproken.¹⁸

De officiële oprichtingsdatum was 8 december 1714, Conceptiedag. Tijdens de hoogmis verzorgde de prior van de augustijnen de preek.¹⁹ Het altaar van Onze-Lieve-Vrouw, voortaan toevertrouwd aan de zorgen van de Broederschap, was ‘magnifijckelijck ende costelijck verciert’. Overal waren chronogrammen te lezen, Latijnse en Nederlandse, de retorica-

18 Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: diverse stukken: breve paus (5 oktober 1714), toestemming prins-bisschop (12 november 1714), keuze beschermheren (20 november 1714), stadspastors bij toerbeurt geestelijk directeur (22 november 1714); inv. nr. 292, 7v, 11r+v, 12r+v.

Het aantal inwoners van de stad (tot 1770 teruglopend) schommelde in de jaren 1714-1794 tussen 22.000 en 15.000, garnizoen en religieuzen inbegrepen. Zie: Ubachs / Evers 2005, 609.

19 Arch. Nic., inv. nr. 292, 333r.

specialiteit van die tijd. Veertien (tweemaal zeven!)²⁰ rond het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar, waaronder de volgende twee:

*aLtaar Der Confrerle Is geprIVILegeert Voor DooDen*²¹

Vlrgo slne Labe De orlgne MaCULata [de maagd, onbevlekt vanaf de conceptie]

en één aan de voet van haar beeld:

Mater Del ContrIVlt CapUt serpentIs [de moeder Gods vertrapte de kop van de slang]

Op het koor en in het schip, die 'met roodt stof behanghen [waren] ende met vendels ende denne boomen verciert', opnieuw veertien, waaronder:

Mater lesU ChrIstI DoLorIbUs pLena [moeder van Jezus Christus, vol smarten]

*lesUs en Marla zIjn ongesConDen VoortsgebroCht*²²

In de maanden na de oprichting werd verder gewerkt aan de interne organisatie van de Broederschap en aan de voorbereiding van de bedevaart naar Scherpenheuvel. In april 1715 richtten Haeghemans en de drie andere stadspastors aan de commissarissen-deciseurs het verzoek of de deelnemers 'in het uijtgaen ende weder incomen in dese stadt met 't voordraeghen van den standart des cruijs in hun voornemen niet geturbeert nochte verhindert [mochten] worden'. Daarop antwoordden de Staatse commissarissen, 'geen territoir aen eenige processien te kunnen verleenen om met opgerichte standaert ofte andere publijcque ceremonien door dese stadt te passeeren'.²³ Die uitspraak liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

De eerste 'Maastrichtse Vaart' naar Scherpenheuvel vertrok vanuit de Sint-Nicolaaskerk op maandag 6 mei 1715. Op 10 mei, terug in de stad, noteerde Gerard Haeghemans: 'Wij zijn den 6. meij sonder standart des cruijse ofte eenige ceremonien uytgegaen, ende giste-

- 20 Het heilige getal 7 wijst op volkomenheid. Evenals de ster is het een veel gebruikt mariaal symbool. Ook in de architectuur van de basiliek van Scherpenheuvel en in het zevenhoekig, stervormig grondplan van het stadje vinden we deze symbolen terug. Zie: Boesmans 1980, 26-27; Wynands 1986, 394-395. Over de 'Hebdomada Mariana', de zeven feesten ter ere van Onze-Lieve-Vrouw, zie: Duerloo / Wingens 2002, 131.
- 21 Een bedekte aanbeveling om lid te worden van de Broederschap. De mededeling is simpel geformuleerd, maar in het kleed van een chronogram krijgt de tekst meerwaarde.
- 22 Pastoor Haeghemans noteerde de jaarschriften (waarvan de uitkomst steeds 1714 is) op een dubbelgevouwen velletje A5, zie: Arch. Nic., inv. nr. 1006-1. Deze jaarschriften ook in: Arch. Nic., inv. nr. 292, 15v.
- 23 Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: schrijven aan en van de commissarissen-deciseurs, april 1715; verslag van pastoor Haeghemans over de gang van zaken rond de eerste processie naar Scherpenheuvel, 10 mei 1715. Het verzoek aan de commissarissen-deciseurs werd gedaan, 'vermits notoir is dat de Ceulsche met den standart des cruijs door dese stadt passerende voorleeden iaer gearresteert ende gemolesteert zijn worden ende men alsdan gevreest heeft dat deselve molestatie oock soude geschieden aen de inwoonders deser stadt'.

Beeld van Maria Onbevlekt Ontvangen als de Apocalyptische Vrouw, met de voet op de kop van de slang. Dit is het oude devotiebeeld van de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen, dat zich nu bevindt in het linker transept van de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw (foto Régis de la Haye).

ren den 9. meij oock sonder ceremonien ingecomen, laetende den standart des cruijs in de kercke van Veltwesent.' Met andere woorden: wij hebben ons gedragen als gehoorzame en vreedzame onderdanen. Hij verzocht Baron de Horion, beschermheer van de Broederschap, om 'in den naeme van de inwoonders deser stadt' de burgemeesters en de magistraat van Diest schriftelijk te bedanken omdat zij de pelgrims 'met groote civiliteijt [hoffelijkheid] ende beleeftheijt ontfangen hebben met luyen van de groote clocke, ende ons, neffens eenige andere geestelijcke ende de meesters van voorss(eide) confrerie op haer stadthuijs geregaleert [onthaald] hebben'.²⁴

Pastoor Haeghemans kon tevreden zijn; hij had een stevig fundament gelegd waarop in volgende jaren kon worden voortgebouwd.

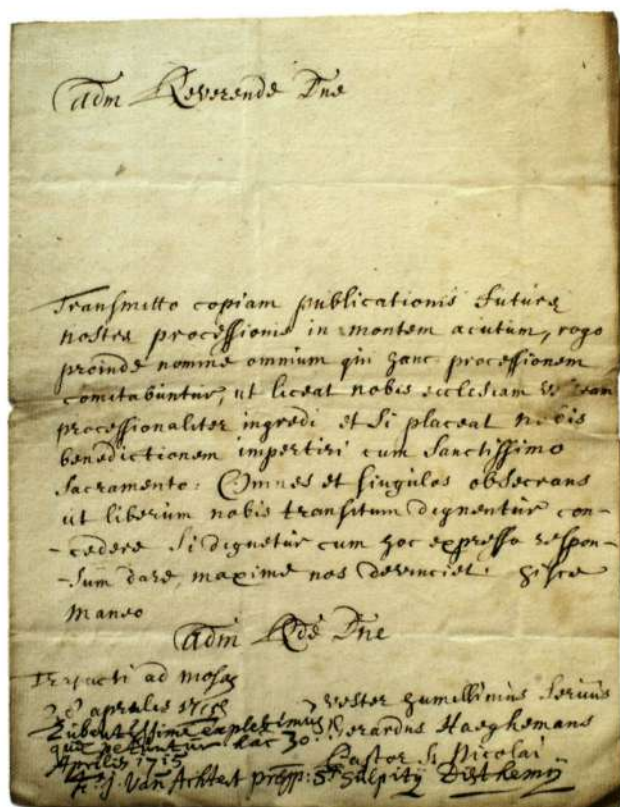
Organisatie en werking van de Broederschap

Het beeld van de Broederschap als organisatie vertoont in de loop van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw weinig wisselingen. In het begin was er bijvoorbeeld nog geen syndicus [wijze raadgever]; de secretaris fungeerde toen tevens als penningmeester of tesorier (thesaurier). Maar als een functie eenmaal was gecreëerd of een besluit genomen, werd dat in de boeken vastgelegd en zelden ongedaan gemaakt.²⁵ Natuurlijk functioneerde

²⁴ Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: verslag van pastoor Haeghemans, 10 mei 1715.

²⁵ Voor deze en volgende alinea's is passim gebruik gemaakt van Arch. Nic., inv. nr. 292 ('Register' met gegevens over de periode 1714-1786); Arch. OLV, inv. nr. 2009 ('Memoriael' over de jaren 1758-1836, waarin zo nu en dan verwezen wordt naar een regeling die in het 'Register' is vastgelegd).

Onder verwijzing naar de bijgevoegde aankondiging van de bedevaart naar Scherpenheuvel (waarschijnlijk een affiche) verzoekt pastoor Gerard Haeghemans op 28 april 1715 aan pastoor F.J. Van Achtert van de Sint-Sulpitius in Diest of die zijn kerk voor de Maastrichtse bedevaartgangers wil openstellen en hen met het Allerheiligste Sacrament de zegen wil geven. Van Achtert antwoordt op 30 april dat hij volgaarne zal vervullen wat gevraagd wordt: 'Lubentissime explebimus quae petuntur'. RHCL, Arch. Nic., inv. nr. 1006-1 (foto Régis de la Haye).

niet alles altijd optimaal op alle onderdelen en zijn er periodes van teruglopende activiteit geweest. Omstreeks 1770-1771 was de situatie zelfs verontrustend. De opkomst van de confreres, zelfs op Conceptiedag, liet toen te wensen over en de syndicus sprak op 8 mei 1771 de vrees uit 'dat ons Broederschap soude kunnen vervallen en teniet gaan (...) ten waer [tenzij] met nieuwen ijver alle wetten en reglementen wierden naer gekoomen'. In 1782 moest de syndicus opnieuw een waarschuwing laten horen: diverse broedermeesters

deden alsof de verplichting om 'amendens' (boetegeld) te betalen niet meer bestond, 'waardoor d'unie en vrindschap verminderde en den iver door de goede geïntentioneerde verflauwde'.²⁶ Was het verminderde elan de terugslag na de geslaagde viering van het gouden jubileum in 1764? Er is geen reden om te veronderstellen dat een aantal broedermeesters aangestoken zou zijn door Verlichtingsideeën. De sociale kring waarin zij functioneerden bood daarvoor geen geschikte voedingsbodem; bovendien bloeide het leven van de Broederschap al gauw weer op. Wie de hele periode, vanaf de oprichting in 1714 tot de komst van de Franse revolutionairen in 1794, overziet zal concluderen dat er sprake was van een goed doortimmerde organisatie, een actieve deelname van de broedermeesters aan de werkzaamheden en levendige contacten onderling. Het was een vereniging om trots op te zijn.

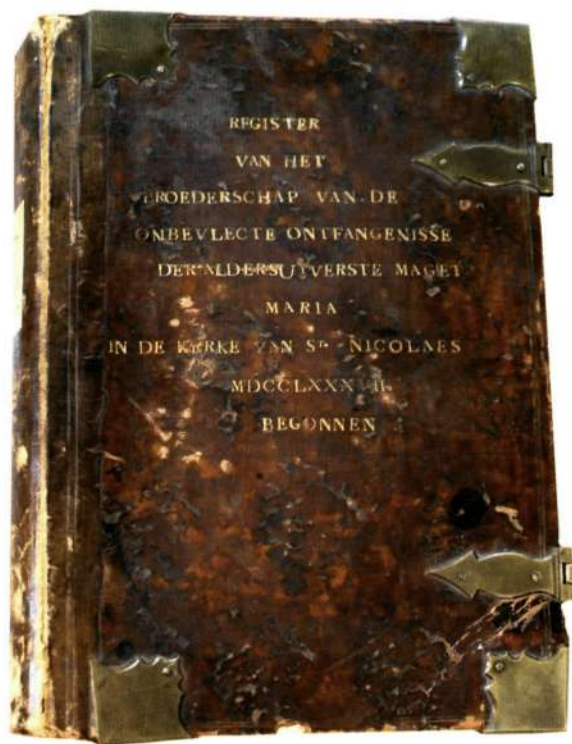
De kwaliteit van het functioneren van de Broederschap was mede te danken aan het goede samenspel tussen het bestuur en de opeenvolgende pastoors, die als geestelijk directeur toezicht hielden en hun fiat moesten hechten aan alle besluiten en activiteiten.

²⁶ Arch. OLV, inv. nr. 2009, 138, 174.

Met ere verdienen hun namen genoemd te worden: de oprichter Gerardus (Gerard) Haeghemans (1697-1731) die de toon gezet had, Joannes Jacobus (Jacob) Brendelet (1731-1751), J.H. Haenen (1751-1753), Simon Michael Thimister (1754-1776), Johannes Franciscus Dominicus (Jan) Cuijpers (1777-1803), Henricus Laurentius (Henri) Partouns (1803-1815) en Mathias Petrus Kevers (1815-1824). Onder het pastoraat van Nicolaas Servaes (1825-1846) vond in 1825 de laatste bedevaart vanuit de Sint-Nicolaaskerk naar Scherpenheuvel plaats.²⁷

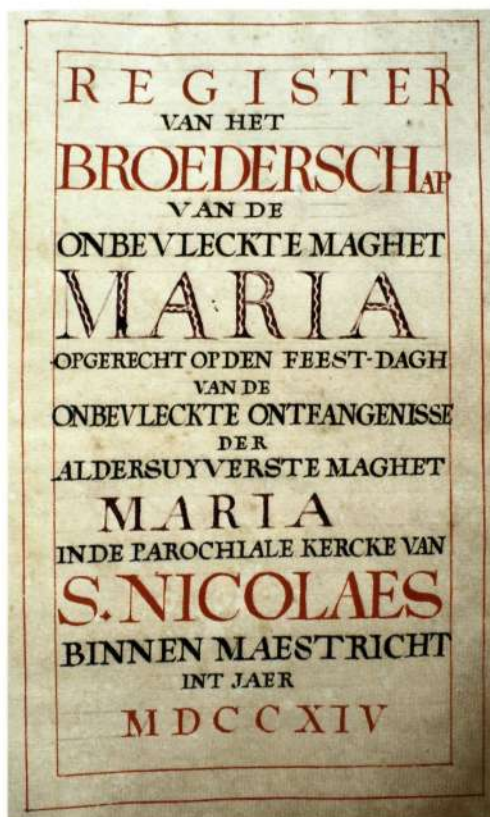
De verschillende functies

Het bestuur van de Broederschap werd gevormd door zes 'regerende meesters', die voor een periode van twee jaar waren gekozen, en functionarissen die voor langere tijd waren aangesteld: de secretaris, de syndicus en de tesorier. De laatste werd bijgestaan (soms vervangen) door een of twee regerende meesters die als 'bursaris' optraden. Toen de Broederschap na verloop van tijd bezittingen kreeg (enkele stukjes land en fundaties waarvan de rente moest worden besteed aan door de stichters bepaalde doelen) werd voor het beheer daarvan een rentmeester benoemd. De camerarius had de zorg voor de broederschkamer; voor spijs en drank zorgde de proviandeur. De overige broedermeesters werden vaak 'ouderlingen' genoemd. Het aantal broedermeesters schommelde tussen de 15 en 20; alleen rond 1760 waren er meer. Buiten de broedermeesters – de Broederschap in engere zin – waren er 'vele duizende' mannen en vrouwen die zich aan de broederschkamp bank achter in de kerk voor een luttel bedrag als lid hadden laten inschrijven. Van hen werden verder geen bijzondere activiteiten verwacht. Desgewenst konden zij tegen betaling van twee gulden (eventueel aangevuld met een vrijwillige gave) als flambouwdrager

Een kostbare leren band met koperen sloten. RHCL, Arch. OLV, inv. nr. 2013 (foto Régis de la Haye).

²⁷ Ubachs / Evers 2005, 527 (Thimister), 138 (Cuijpers), 401 (Partouns), 481 (Servaes). Voor de zorg van de pastoors Thimister en Cuijpers voor gebouw en interieur van de Sint-Nicolaaskerk, zie: Evers 2006, 189-251.

RHCL, Arch. Nic., inv. nr. 292: Titelblad van het register (foto Régis de la Haye).

vaart naar Scherpenheuvel beschikten over zo'n journaal. Er werd zo weinig mogelijk aan het toeval overgelaten. Als een functionaris aftrad, gaf hij het journaal door aan zijn opvolger. Overdrachtsproblemen bleven zodoende tot het minimum beperkt en continue kwaliteit was gewaarborgd.³⁰

met de broedermeesters meelopen in de processie.²⁸

Convocaties voor vergaderingen en kerkelijke plechtigheden werden verzorgd door de 'knaap'. Zijn veelsoortige diensten werden door de Broederschap betaald met 35 à 40 gulden per jaar: blijkbaar een passende vergoeding, want de knaap bleef meestal vele jaren in dienst. Helaas bleek knaap Engel Gilissen, ondanks de hem in 1747 toegekende salarisverhoging, niet betrouwbaar. Nadat hij in 1759 wegens het niet afdragen van bij de broedermeesters opgehaalde gelden ernstig was berispt, moest hij twee jaar later wegens recidive ontslagen worden. Na een sollicitatieprocedure, waarbij de kandidaten konden kennismaken van een 27 artikelen tellend 'reglement der functien van den knaap' (zie kader), werd Gerardus Steijns op 7 januari 1760 aangesteld. Hij zou zijn taak pas in 1795 overdragen aan zijn opvolger.²⁹

Voor de verschillende functionarissen werden de taken nauwkeurig beschreven in 'journalen', in perkament gebonden boekjes. Zelfs de kwartiermakers bij de bede-

28 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 16 (vele duizenden leden); Arch. Nic., inv. nr. 292, 178v-195r (lijst van ingeschreven broeders en zusters in de jaren 1714-1736); Arch. OLV, inv. nr. 2009, 27 (kandidaat-flambouwdragers; zie hierover ook: Arch. Nic., inv. nr. 292, 20v). Flambouwen waren kaarsen van anderhalf pond. Er waren er ongeveer 150 in gebruik. Ze werden jaarlijks in november gecontroleerd. De meeste werden dan naar de kaarsenmaker gebracht om vernieuwd te worden.

29 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 6, 23-29, 189; Arch. Nic., inv. nr. 292, 53r.

30 Zie bijvoorbeeld: Arch. OLV, inv. nr. 2009, 121, 149, 173-174.

Uit het Reglement der functien van den knaep

[RHCL/GAM, Archief OLV, inv. nr. 2009, 24-28 (januari 1760)]

1. Den 9. 10. 11. 12. 15 xbris [december] onder d'octave van Conceptie [8 december en de zeven daaropvolgende dagen] moeten alle dagen de ses flambeeuwen [pas in de negentiende eeuw schrijft men 'flambouwen'], met de plaeten opgebonden [zilveren plaquettes, de onderscheidingstekens van de regerende meesters] smorgens voor half negen en den 15. ook savonts int Lofveirdigh staen voor de ses meesters.

2. De geheele octave van Conceptie en alle saterdagen van 't iaer moeten twee flambeeuwen voor den hogen autaar [het hoogaltaar] gestelt worden vóór 't Lof, ende naer [na] het Lof deselve, wel uijtgedooft, wederom sluijten in de flambeeuw casse.

7. De processien in St. Nicolaes worden ordinair [normaliter] gedaen: op Conceptiedagh smiddaghs, op O.L.V. Lichtmisdagh [2 februari], O.L.V. Bootschapdagh [25 maart], derden en vierden sondagh naer Paeschen [in het octaaf van Scherpenheuvel], O.L.V. Hemelvaertsdagh [15 augustus], St. Rochusdagh [16 augustus], O.L.V. Gebortendag [8 september], en sondaegs daer naer zijnde den naem van Maria [formeel: 12 september], alle onder het Lof, wanneer hij de flambeeuwen aen ider confrere door de kerck moet uijtreycken.

8. Daegs voor ieder feestdag moet hij alle flambeeuwdragende confreres aen hun huijs gaen versoecken tot de processie, als oock op den keus der meesters [de verkiezing der nieuwe regerende meesters] iaerlijcx ontrent St. Martensdagh [11 november] ten 2 uren in de kerck.

9. Sdaegs voor ider feestdag dat processie gehouden wort, moet hij voor of naer het Lof bezorgt sijn den hemel op den koor in malckaer te zetten en naer de processie uijt malckaer te doen en weg te zetten.

10. Sdaegs voor de vijf geprivilegieerde dagen [zie artikel 11] als oock voor swoensdaghs als de processie op Scherpenheuvel is, moet de banck en tafel geste(lt) worden achter aen de kerkckdeure, en [sc. moet hij zorgen] dat op de feestdagen smorgens om 6 uren de tafel, bek(leed) en met de reliquairen [reliëkhouders], aflaeten, gebedekens, licht, pen, inck, papier voorsien zij om d'inschrijvinghe te doen.

11. De vijf geprivilegieerde dagen sijn deeze: Conceptiedagh, O.L.V. Lichtmisdagh, derden en vierden sondagh naer Paeschen ende den naem van Maria.

12. Sondaghs voor ider der voorss(eide) feestdagen moet hij d'aflaeten op de kerckdeuren plecken en op de preedickstoelen bestellen, welcke kercken ordinair sijn: de twee groote kercken op diverse deuren [de Sint-Servaas en de Onze Lieve-Vrouwekerk], de vier parochiekercken, Predickheeren, Augustijnen, Beggaerden, Minderbroeders, Jesuiten.

16. Den knaep moet bezorgt weesen dat de camer vooraf [lees: vóór de vergaderingen] gereijnigt en in staet is, en dat het vier in brant is, eerdat de meesters aldaer vergaderen, als wanneer hij sig retireert en hout [zich ophoudt] op het kleen kamerken, en van al watter verhandelt of gereguleert wort, sig wachten van 't selve aen andere vreemde bekent te maecken of te verspreiden.

17. Van allen dranck en andersins watter mogt op de camer genooten worden moet hij goede notitie houden en den meester proviandeur bekent maecken.

22. Wanneer op de camer eenige spijsze genooten wort, te weeten: naer den keus der nieuwe meesters, op Conceptiedagh, op de Rekeninghe naer d'octave [de vergadering over de rekening van het tweede halfjaar], in ian(ua)rij de vergaderinge van Liefde en Eendraght, naer gedaene collecte tot behoefte der reijse naer Scherpenheuvel, en op de Rekeninghe naer de reijse [de vergadering over de rekening van het eerste halfjaar], dan moet den knaep allen tin en servietten ten huijse van den camerarius op de camer transportereeren, en daer naer wederom ten huijse van dito confr(ater) camerarius.

26. Ist datter een of meer processien ofte vergaderingen in een iaer meerder gehouden of gedaen warden als hier vooren vermeld is, sal nochtans den knaep insgelijcx sijn devoiren moeten doen, en dat voor den selfden solaris oft tractement.

Detail van de zogenaamde Parijse maquette uit 1748. RHCL (foto J. Naseman).

Legenda:

1. Sint-Nicolaaskerk
2. Onze-Lieve-Vrouwekerk
3. Onze-Lieve-Vrouwekerkhof (Onze-Lieve-Vrouweplein)
4. Graanmarkt
5. Stokstraat
6. Plankstraat
7. Wolfstraat

Vergaderingen

Vergaderingen vonden plaats in de Broederschapskamer. De behoefte aan zo'n lokaal was vanaf het begin evident, maar pas in 1724 was er geld voor het huren van een ruimte 'alwaer de regeerende meesters en ouwerlinge tot verrichtinge vant broederschaps affairen seven a agt reysen int iaer kannen vergaderen', waarbij werd aangetekend dat die kamer geen deel mocht uitmaken van 'een herberge of publycke plaetse', 'opdat de saecken van t Broederschap geheim blijven'.³¹ In eerste instantie werd gebruik gemaakt van een kamer in een pand 'op den hoeck van de Wolfstraat tegens over de kercke van Sint-Nicolaas';³² later, in 1735, lukte het een eigen vergaderruimte te verwerven. Deze kamer, gelegen op de eerste etage van het hoekpand Plankstraat-Wolfstraat, was gekocht van broedermeester-stadsdrukker Lambert Bertus en verbouwd door broedermeester-aannemer Jan Collard.³³ Later, in 1787, zou Achter de Comedie een nieuwe, veel grotere Broederschapskamer betrokken worden in het voormalige jezuïetenklooster. Ze is anno 2014 nog steeds in gebruik.³⁴

De keuze van de meesters, ieder jaar rond Sint-Maarten (11 november), was weldoordacht: uit een lijst van tien kandidaten, die door de regeerende meesters was samengesteld,

³¹ Arch. Nic., inv. nr. 292, 22v, 28v-29r.

³² Arch. Nic., inv. nr. 292, 40v.

³³ Arch. Nic., inv. nr. 292, 151v-156v.

³⁴ RHCL/GAM, Raadsresolutie van 10 april 1787; RHCL/RAL, Notarieel archief, inv. nr. 2458. Vriendelijke mededeling van Peter Lambriex.

werden door de vergaderde broedermeesters drie nieuwe regerende meesters gekozen als opvolgers van de drie 'afgaande'. Hervervkiezing was mogelijk nadat een meester een jaar buiten functie geweest was.³⁵ Voor de onderlinge rangorde was anciënniteit een belangrijk criterium. President-meester was de tweedejaars regerend meester die het langst lid was. Op de zes regerende meesters volgden in rang: de secretaris, de syndicus, de tesorier en de drie laatste 'afgaande' meesters.

Een gewone vergadering werd geopend met het ontsteken van twee kaarsen naast het Mariabeeld en het bidden van de litanie van Onze-Lieve-Vrouw van Loreto.³⁶ Als vervolgens de syndicus in de vergadering een voorstel deed, kreeg eerst de president-meester het woord, daarna volgden overige aanwezigen. Als de agenda was afgewerkt, werd er een spelletje gespeeld of een kaartje gelegd. Om negen uur werd de bijeenkomst gesloten. De aanwezigen baden dan geknield een Onze Vader en Wees Gegroet en gingen huiswaarts. De sluitingstijd werd bij plenaire vergaderingen naar tien uur verschoven. Die vonden plaats in november bij de keuze van de nieuwe meesters, op de feestdag van Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen (Conceptiedag, 8 december), rond 20 december bij de behandeling van de rekening over het afgelopen halfjaar, met Maria Lichtmis (2 februari), enkele dagen voor de bedevaart naar Scherpenheuvel én na afloop van de voetreis als door de tesorier de rekening over het eerste halfjaar werd gepresenteerd.³⁷ In de jaren 1805-1815, toen er geen bedevaart naar Scherpenheuvel was, kwam men in april bijeen voor een dronk op de vriendschap ('het glasje van vriendschap').³⁸

Een dierbare traditie was de jaarlijkse viering van Conceptiedag, tevens jaardag van de oprichting. De feestdag werd afgesloten met een diner. Het menu van vrijdag 8 december 1758 was overigens bescheiden, want vrijdag was 'mageren dagh': erwtensoup zonder vlees, schelvis (indien voorhanden, zo niet twee kabeljauwen), snoek, baars, bakvis; boter, kaas enzovoort. Aan het diner namen behalve de broedermeesters en de pastoor van de Sint-Nicolaas ook de drie andere stadspastors en hun onderpastors deel, dit mede ter bevordering van de

35 Arch. Nic., inv. nr. 292, 7v, 8r, 19r, 19v.

36 Deze litanie is in de zestiende eeuw samengesteld door de geestelijken die de diensten in de basiliek van Loreto verzorgden. In Loreto, gelegen in Midden-Italië aan de Adriatische Zee, vereren de pelgrims de Casa Santa, die naar verluidt uit Nazareth door engelen was overgevoerd, de plek dus van de Annunciatie en het huis waar Jezus zijn jeugd doorbracht. Loreto is het model bij uitstek van een contrareformatische bedevaartplaats. Zoals Loreto het bolwerk was van de christenheid tegen de Islam, werd Scherpenheuvel dat tegen het Protestantisme. Zie: Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 31-33, 92.

37 Arch. Nic., inv. nr. 292, 158v-163v; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 74. De vergadering rond Maria Lichtmis werd later verschoven naar een dag in januari en bestempeld als 'de vergadering van eenigheid en liefde'. De sluitingstijd blijkt in 1821 opgerekt tot 23.00 uur; op Conceptiedag mocht het zelfs 24.00 uur worden. Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2009, 242.

38 Arch. OLV, inv. nr. 2012.

Stadsengel met wapenschild op de achterzijde van een in leer gebonden register. RHCL, Arch. Nic., inv. nr. 292 (foto Régis de la Haye).

onderlinge liefde en eendracht.³⁹ In 1735, bij het betrekken van de Broederschapskamer, doneerden de confreres ieder een servet, twee tinnen borden en een tinnen lepel; al eerder beschikte de Broederschap over '34 staale forschetten'. Voortaan kon de organisatie van het diner in eigen hand gehouden worden. Vele jaren is dat zo gebleven, maar na verloop van tijd werd er gemord over organisatorische vlekjes, de hoge kosten en de relatief kleine ruimte 'waerdoor een ider meer geperst dan met gemack was zittende'. In 1760 ging men over tot dineren bij een traiteur op het Sint-Servaasklooster. Dat viel goed. Na afloop van de maaltijd begaven de heren zich naar de Broederschapskamer, waar nog tijd was voor een glas bier, een pijp tabak en een spelletje kaart; ook konden zij er 'een boterammeken genieten met een stuxken vleesch kout, ofte visch des vrijdags en saterdaghs'.⁴⁰

Feestelijke hoogtepunten

De jubileumvieringen in 1764 en 1814 waren hoogtepunten in de geschiedenis van de Broederschap. Die van 1764 duurde van zaterdag 8 tot en met zondag 16 december, negen dagen lang (een noeven). Voor een pauselijke breve met volle aflaat was tijdig gezorgd. Ruim tevoren was aan Dominicus Habricx opdracht gegeven voor het vervaardigen van zes schilderijen van 180 x 140 cm (6½ voet hoog en 5 voet breed) met tafereelen uit het leven van Maria. De pater capucijn Leo van Baarle was gevraagd om bij die schilderijen en een aantal emblema's Nederlandse verzen te schrijven. Jean Parant, kloosterling bij de beggaarden, vervaardigde een kazuifel en enkele kleinere paramenten uit een aan de Broederschap geschonken kostbare damesmantel. Het feestprogramma, in tweehonderd exemplaren gedrukt bij Jacob Lekens, werd aangeplakt op de deuren van de Maastrichtse kerken en ter inzage gelegd op de preekstoelen. Ook werden exempla-

³⁹ Arch. OLV, inv. nr. 2009,6,72.

⁴⁰ Arch. OLV, inv. nr. 2009,73-74; Arch. Nic., inv. nr. 292,31r.

ren bezorgd bij de wereldlijke en geestelijke gezagsdragers in de stad en bij de pastoors van de parochies in de wijde omgeving. Om de onkosten van de viering te bestrijden hielden Broederschap en kerkbestuur begin november een huis-aan-huis collecte, die 230 gulden opbracht. Op 8 december om 10.30 uur begon de viering met een feestelijke hoogmis, met aansluitend processie en 's middags om 16.00 uur lof. Ook op alle volgende dagen was er een plechtige hoogmis en 's middags lof, steeds opgeluisterd met muziek. Doelstelling van al die diensten was: God te vragen zich te ontfermen over ons, zwakke mensen, en op voorspraak van Maria 'deze stad en ons geheel vaderland' in bescherming te nemen. Natuurlijk waren er in de kerk weer chronogrammen te lezen, naïeve en serieuze, bijvoorbeeld:

Marla Is VeeL sChoonDer reIJner en helJlIger aLs Ioannes baptIsta

*geLUkkIlg sIJt gIJ en groot en Lof WaardIg
Want UIJt U Is opgegaen een sonne
Der reghTVaarDIghelJt lesUs ChrIstUs*

Voor al op de zondag 9 en 16 december was het druk in de Sint-Nicolaaskerk. De inschrijftafel werd bemand door broedermeesters die 'beeldekenen (prentjes) en gebedeken' uitdeelden. Vier 'trabanten' (bewakers) waren op het koor aanwezig 'om de iongers en gepeupel daer van af te houden'. Ook 's nachts werd er door drie mannen gewaakt: de versiering van het hoofdaltaar met twaalf paar zilveren kandelaars en een zilveren kroon boven het tabernakel maakte dit noodzakelijk. De noven werd op maandag 17 december afge-

*Grafsteen van Pieter Gilles Schols (1768-1847).
Hoewel Schols overleed in de pastorie van zijn zoon te Ayeneux bij Soumagne en aldaar begraven werd, bevindt zich zijn graf, in ieder geval zijn grafsteen, op de Algemeene Begraafplaats aan de Tongerseweg te Maastricht. Onder de steen rust tevens Leonard Anton Ubaghs, wiens dochter getrouwd was met een zoon van Pieter Gilles Schols. Een steen dus voor twee schoonvaders (foto auteur).*

sloten met een requiemmis voor de afgestorven broeders en zusters van de Broederschap.⁴¹

Het eeuwfeest in 1814 deed voor de jubileumviering van 1764 niet veel onder. De bul waarin paus Pius VII aan de jubilerende broederschap een volle aflat verleende, was gedaateerd op 27 september 1814. De broedermeesters Hub.L. van Uytrecht en J.M. Meertens hadden de zorg voor de versiering van de kerk op zich genomen. Confreer Pieter Gilles Schols, een begaafd gelegenheidsdichter en chronogrammist, die vertrouwd was met Frans, Latijn en Nederlands, was de bron waaruit vrome teksten rijkelijk opwelden. Tijdgenoot en nageslacht konden ze nalezen in het verslag van de jubileumviering, dat Schols vervaardigde en dat bij A.J. Koymans in druk verscheen. Daarin ook de beschrijving van de luisterrijke aankleding van de kerk, de altaren en de beelden van Onze-Lieve-Vrouw: 'beelden' inderdaad, want naast het oude broederschapsbeeld van Maria als 'Apocalyptische Vrouw' met haar voet op de kop van de slang had de Broederschap ook de zorg voor het genadebeeld van de Sterre der Zee, dat vanaf 1804 prominent in de Sint-Nicolaaskerk stond opgesteld. Van donderdag 8 tot en met donderdag 15 december was er dagelijks een plechtige hoogmis, steeds met een andere predikant, met aansluitend processie op de eerste en de laatste dag. Bij het jubileum ging bijzondere aandacht uit naar pastoor Jan Jacob Cyrus van de Sint-Mathiasparochie. Die herdacht dat hij in 1764 voor het eerst als pelgrim, en vijftig jaar later als geestelijk directeur met de Broederschap naar Scherpenheuvel was gegaan.⁴² Cyrus moet een geliefd pastoor geweest zijn. In brede jambische versregels die op plano vellen gedrukt werden, bezong Schols zijn gouden priesterfeest (gevierd op 26 september 1814) en zijn bedevaartjubileum.⁴³ Uit het laatste gedicht een fragment:

41 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 84, 88-118; Arch. Nic., inv. nr. 292, 284r, 285r, 287r.

42 de la Haye 2008, 121; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 203-204, op 205-223 gevolgd door het verslag dat ook in druk verscheen: *Deiparae LILlo ConVaLLIUM, / qUae et Mater pULChrae DILeCtIonis et spel, / Aan de Lely der Dalen, / Die teffens de Moeder der schoone liefde, en der zalige Hoop is, / Wierd dit werkje eerbiedigst toegewijd ter gelegenheid van het / Honderdjarig Jubelfeest, / Van het Broederschap der / Onbevleete Ontvangnisse / der Moeder-Maagd Maria (...) op den VIII. December 1814. / aUCtore ConfraternitatI DIU aDDICto / P.G. Schols. [1814]* Dit 'werkje' van 24 bladzijden werd herdrukt in een bundel met gedichten van P.G. Schols, uitgegeven door zijn achterkleinzoon Victor Schols: *Quelques feuilles odoriférantes, recueillies à la mémoire honorable de Pierre Egide Schols et de Marguerite Hustinx*, Maastricht 1929. Aan Pieter Gilles Schols (1768-1847) wijdde Guillaume Stas een levensschets, zie: Stas 1873.

43 P.G. Schols, *Aan den wel-eerwaarden en zeer geleerden heer / den heer / Joannes Jacobus Cyrus / licentiaat der H. Godgeleerdheid, / Toen hy als Priester en Herder van de Parochie van / St. Mathias te Maastricht, zyn Vyftig-jarig / Jubelfeest plegtiglyk vierde / den 26 September 1814*, Te Maastricht, by de Weduwe G.B. van Gulpen [1814].

P.G. Schols, *toL Van aChtIng en VrlenDsChap / eerbleDIg betaald / aan Den goeden en oprechten herDer / Joannes JaCobVs CIJrVs, / toen hIj als DIreCtor Van 't broeDersChap Der / onbeVleete ontvangenis se ter kerke Van Den / heLIgen nIColaUs te MaastrICht / op het honDerDjarlg JUbEL-LICht Van het / broedersChap zIJnen VoLlen Jubel-Dag / besChIkkenDe herLeefDe; / oCtaVa DeCeMbrIs annI septles CUrrentIs. (...) Te Maastricht, bij A.J. Koymans [1814]* (herdrukt in *De Maasgouw* 31 (1909) 36-37).

Hoe dikwijls klom hij niet aan 't hoofd der Marianen
 Godsdienstig Scherpen-heuvel op!
 Hij klom, de deugd klom meê ten top,
 En zong Maria's Lof met opgesteken' Vanen.
 Dus spoorde hij de godvrugt aan,
 En deed door hemel-vuur de koudste harten gloeien.
 Dus deed hij 't Broederschap in eer en aanzien groeien,
 En 't heilzaam oud gebruik bestaan.

ô Mogt nu Haeghemans zig aan het Grav ontrukken,
 Die Man, die vrome Kristen-held,
 Die 't Broederschap heeft ingesteld;
 Hoe teêr zou hij u niet aan zijnen boezem drukken.
 Hij prees, ô Cyrus! uw gedrag,
 Hij juichte, lachte u toe, hij kroonde u met Lauwrieren,
 Hij zou de Jubel-eeuw van 't Broederschap zelfs vieren
 Zo blij als haren eerste Dag.

Financiën

De Broederschap vergrootte de aantrekkingskracht van de Sint-Nicolaaskerk. Meer feestelijk kerkelijk vertoon, dus meer publiek, meer ontvangsten, maar ook meer kosten. Op 20 december 1714 kwamen pastoor Haeghemans, de leden van het kerkbestuur en de broedermeesters voor het eerst bij elkaar om te spreken over de pecunia. Hoewel de broedermeesters alleszins bereid waren het zuinig aan te doen – geen declaratie van vergaderkosten of uitgaven tijdens de bedevaart, betaling van een bescheiden jaarlijkse contributie, een bijdrage voor het dragen van de flambouw – stond vast dat de Broederschap moest floreren en het kerkbestuur niet armer worden. Men werd het eens over de verdeling van de opbrengst van de 'offerstocken' en over die van de collectes op de dagen dat de Broederschap met het licht van flambouwen de kerkelijke diensten luister bijzette. Men maakte gedetailleerde afspraken over de betaling van de kaarsen en van de jaarlijkse broederschapsmis – priesters, koster, organist en 'orghelblaeser' moesten gehonoreerd worden – en over de taken die de Broederschap op zich zou nemen tijdens het lof op zaterdag en andere aan de Broederschap gerelateerde diensten. Men hoopte, gelukkig niet tevergeefs, op legaten, donaties en fundaties. De officiële stukken die daarop betrekking hadden, en de gelden die voor de Broederschap beschikbaar kwamen op grond van de afspraken met het kerkbestuur, werden bewaard in 'eene kiste oft schaperaie' (later steeds 'comme' genoemd), voorzien van drie sloten, ieder met een eigen sleutel. Openen en sluiten van de 'comme' geschiedde door de pastoor (later de syndicus), de president-meester en de secretaris gezamenlijk.⁴⁴

44 Arch. Nic., inv. nr. 292, 13r+v, 14r+v, 15r, 20r+v, 21r; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 22.

Den devoten pelgrim, naer het mirakeleus beeld van Onse L. Vrouwe tot Scherpenheuvel (...) in 't gebruyk van 't Broederschap der Onbevlekte Ontfangenis (...) , nieuwe, vermeerderde druk, Jacob Lekens, Maastricht 1750. Stadsbibliotheek Maastricht, SB 5007 A 21.

Tegenover de titelpagina is de Onbevlekte Ontvangenis afgebeeld. Zij is gekroond met zeven sterren en omgeven door symbolen van Maria's lofprijzingen (Laudes Marianae) uit de litanie van Loreto. Daaronder de tekst *Contrivisti Virgo DraconeM* ('Gij, Maagd, hebt de draak verpletterd').

In 1731, vlak voor zijn dood, schonk pastoor Haeghemans de Broederschap twee in Heer gelegen stukken akkerland. Deze waren belast met vijftien vaten rogge erfpacht voor de leprozerie en de kosten van een hoogmis op woensdag in de vierde week na Pasen, zodat er van de 42 gulden pachtgeld nog 13 overbleven. Aan de gestichte hoogmis werd later door de weduwe Ida de Heer-Haeghemans, een nichtje van pastoor Haeghemans, de uitdeling gekoppeld van vijftig porties wit brood aan de armen van de parochie.⁴⁵ De administratieve en organisatorische werkzaamheden die met deze schenkingen verbonden waren, wogen niet op tegen de opbrengsten. Interessanter waren voor de Broederschap de gestichte hoogmissen waarvoor de 'jonge dochters' Korvorst, Neven en Tullenaers aan het kerkbestuur gelden doneerden. De Broederschap profiteerde daarvan mee, omdat het kerkbestuur voor de opkuisering van deze diensten een bepaalde som beschikbaar stelde. Ida Haeghemans schonk het stichtingsgeld voor twaalf leesmissen rechtstreeks aan de Broederschap; de grote toeloop van gelovigen op de 'vijf principaele aflatsdagen'⁴⁶ van de Broederschap kon zo verwerkt worden. Dit bedrag en andere gelden die niet direct hoefden te worden uitgegeven, werden uit de 'comme' gehaald en belegd 'op den lombaert of banck der leeninge deezer stadt' tegen een rente van 3 à 4%.⁴⁷

45 Arch. OLV, inv. nr. 2010, 4-19, 60; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 146-148.

46 Zie de kadertekst 'Uit het Reglement der functien van den knaep', artikel 11.

47 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 6-11, 72, 251-258; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 87.

Rijk is de Broederschap nooit geworden. Toen pastoor Cuijpers in december 1777, aan het begin van zijn pastoraat, constateerde dat het kerkbestuur niet in staat was om behalve het buitenwerk ook het interieur van de kerk aan te pakken, deed hij een beroep op de Broederschap om het altaar van Onze-Lieve-Vrouw te vernieuwen, zo mogelijk, vanwege de symmetrie, conform dat van Sint-Jozef. De Broederschap honoreerde zijn verzoek en bestelde behalve het altaar ook een nieuwe tombeau (katafalk bij requiemmissen). Om de kosten ad 700 gulden te betalen werd bij confreer Nicolaus Rutten een lening van 500 gulden aan 3% afgesloten. Blijkbaar was ook de Broederschap onvoldoende bij kas.⁴⁸

Opluisteren van de kerkelijke vieringen

Uit het voorafgaande, in het bijzonder uit het Reglement van de knaap (zie kader) heeft de lezer al een indruk gekregen van de bijdrage die de Broederschap leverde aan de vieringen in de Sint-Nicolaaskerk. Voor de aankleding van de speciale Broederschapsdiensten werden door schenking of aankoop enkele kostbare kerkelijke gewaden (een kazuifel, een koorkap) en ornamenten verworven. Verguld waren de broedermeesters met de schenking van een relik van de martelaar Tranquillus, waarvoor Johannes Wery in 1727 een zilveren houder vervaardigde. Verder bezat de Broederschap enkele vaandels, 'eenen hemel om in de processie te bruicken', zilveren plaquettes die de broedermeesters op hun cape of processiestok bevestigden, en diverse versieringselementen die incidenteel werden ingezet: twee engelen, 'eenen H.H. gheest van klaater gout', kunstbloemen ('boucketten van gemackte bloemen') en een met zijden stof gekleed Mariabeeld ('hooft, handen en voeten van witten wasch, staende met den lincken voet op 't hooft van 't serpent').⁴⁹ Het plechtige karakter van de requiemmis voor een broedermeester – alle confreers waren door de knaap in rouwmantel persoonlijk tot bijwoning geïnviteerd – werd onderstreept door twaalf brandende flambouwen die rondom de tombeau waren geplaatst, en door

48 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 163, 167-168. Het Sint-Jozef-altaar was toevertrouwd aan de zorg van de Broederschap van Sint-Jozef, opgericht in 1655, opnieuw gestart in 1678, in een dip geraakt rond 1720, maar spoedig daarna tot nieuw leven gewekt. Sint-Jozef maakte een aantal jaren gebruik van dezelfde vergaderkamer als de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen. De relikhouder die de Jozefisten in 1782 lieten vervaardigen, vertoont grote gelijkenis met die van hun mariale collega's (uit 1727). In 1792 raakte de relatie tussen de broederschappen verstoord rond de verkoop van de kamer, waaraan Sint-Jozef onvoldoende wilde meewerken. Zie: van Rensch 1990, 29-31, 35; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 187-188.

49 Arch. Nic., inv. nr. 292, 20r+v, 31r, 240v, 241v, 242r; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 62; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 42, 50; van Rensch 1990, 35-36; Szénassy 1978, 90 (nr. 105). De relikhouder van de H. Tranquillus is afgebeeld in: van Rensch 1990, 35.

de aanwezigheid van de zes regerende meesters die zich bij de consecratie met flambouw opstelden voor het altaar.⁵⁰

Grote indruk op de aanwezigen maakten de processies in en om het kerkgebouw, waarbij de Broederschap prominent aanwezig was. In het archief is het verslag bewaard van de ommegang van 8 december 1727, de feestdag van Maria Onbevlekt Ontvangen. Na de plechtige hoogmis trok de processie vanuit de Sint-Nicolaaskerk over het Onze-Lieve-Vrouwe-plein (toen 'Onze-Lieve-Vrouwe-kerkhof') naar de kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw. Bonzend luidde de klok van de Sint-Nicolaaskerk, en de beiaard van de kapittelkerk strooide klanken over het plein. Voorop liepen de flambouw dragende leden van de Broederschap: gewone leden, broedermeesters en regerende meesters, in orde van anciënniteit. Na enkele geestelijken volgden de koorknappen van Onze-Lieve-Vrouw en de kapittelheren in kleurrijke liturgische gewaden, litanieën zingend, met witte flambouwen in de hand. Onder de hemel, door vier broedermeesters gedragen, liep de celebrant van de mis, de monstrans met 'het Venerabel' (de grote geconsacreerde hostie) tonend aan het volk. Achter het baldakijn de vier stadspastors, eveneens met witte flambouwen. Daarna volgden 'ontallijke mensen met devotie en gestigtheid'. In de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk werden de meegedragen relikwieën – daarbij natuurlijk ook die van de H. Tranquillus – opgesteld in het schip. Het Allerheiligste werd ter aanbidding op het hoogaltaar aan de voet van het koor geplaatst. Het groot orgel speelde, lofzangen vulden de kerkrimte. Intussen werd 'een collecte van den H. Tranquillus' gehouden. De zegen met het Allerheiligste besloot de plechtigheid. Vervolgens trok de processie door de kruisgang van de Onze-Lieve-Vrouwe terug naar de Sint-Nicolaas. De relikwieën werden daar ter verering op het koor geplaatst, de monstrans met het Allerheiligste op het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar van de Broederschap. Met een Te Deum, uitgevoerd 'int musieck' (met orgelbegeleiding) en de zegen met het Venerabel werd de processie besloten.⁵¹

's Middags om vier uur liep de kerk weer vol voor het lof. Daarin twee belangrijke elementen. Eerst de preek van de prior van de augustijnen over de glorie van Onze-Lieve-Vrouw. Daarna haalde de onderpastoor, begeleid door twee broedermeesters met witte flambouwen, een van de relikwieën van het hoogaltaar en bracht haar naar de broederschapstafel achter in de kerk om ze daar door het volk 'te laeten kussen ende te eeren'. Na enkele lofzangen, 'solemneel in het musieck', werd de plechtigheid afgesloten met de zegen van het Allerheiligste. De Broederschapsrelikwie van de H. Tranquillus bleef nog gedurende het hele octaaf ter verering op het hoogaltaar staan.⁵²

50 Arch. OLV, inv. nr. 2010, 62; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 26.

51 Arch. Nic., inv. nr. 292, 49r+v.

52 Arch. Nic., inv. nr. 292, 49v, 50r.

De bedevaart naar Scherpenheuvel

De kapel van Veldwezelt, vertrekpunt van de bedevaart naar Scherpenheuvel. Blijkens het opschrift (1714 O.L.Vr. van Bijstand) is de kapel gebouwd in het jaar waarin de Broederschap werd opgericht (foto Jim Evelein).

Rond het octaaf van Scherpenheuvel

Het Memoriael van de Broederschap getuigt dat het plan om jaarlijks te voet naar 'het Miraculeus Beelt van O.L.V. op Scherpenheuvel' te gaan 'de voornaeme reeden [is] geweest der oprichtinge deezes Broederschap'.⁵³ Daarbij paste een perfecte organisatie.

Rond Pasen werden de pastoor wiens beurt het was om als geestelijk directeur de bedevaart te leiden en twee paters predikheren, augustijnen, minderbroeders, beggaarden en kapucijnen persoonlijk voor de bedevaart uitgenodigd.⁵⁴ In de parochiekerken in en rond de stad werden affiches verspreid waarin de bedevaart ('met vollen aflaet!') werd aangekondigd. Ter bestrijding van de kosten werd een collecte gehouden in de parochie van de geestelijk direc-

⁵³ Arch. OLV, inv. nr. 2009, 15.

⁵⁴ Arch. Nic. inv. nr. 292, 21v. De jezuïeten hebben maar enkele jaren aan de bedevaart deelgenomen; de beggaarden haakten af omstreeks 1780, zie: *Den Grooten Bosser Almanach* 1783.

ORDRE DER STATIEN.	
I. STATIE.	
In de Parochiale Kerk van St. Nicolaes binnen Maestricht, zullen naer de Wisse, die geschieden sal sinogengens ten halven seken, gesongen worden Litania Lauretanae. Pag. 28 met den Veni Creator, Pag. 1.	
II. STATIE.	
TOT VELT-WESET.	
Pange Lingua gloriosi.	12
Wilt myn tonge lof-fancn singen /	18
Ich groet u Achaem /	20
Benedictus	5
Gebenedijt zy den Heere Godt etc.	6
Comit Pelgrims /	8
Omni die die Marie,	41
Alle dagen / met behagen /	52
Litania de nomine Jesu,	9
Jesu dulcis memoria,	13
O Jesu soet is u gedacht /	16
Ave Maria Stella,	35
Gegroet weest Oe-ster klaer /	36
O gloriosa Domina,	37
Vechme Pascha,	93
O suppoet Koningin /	72
III. STATIE.	
TE BILSEN.	
De Sancto Maurino & Sociis.	
Rex gloriosi Martyrum,	244

Litania Lauretana,	28
Heere wilt onser ontfemen /	142
Wesft gegroet Boem van het leven /	110
Stabat Mater dolorosa,	39
Maria de dyrooe moeder /	41
Wat sal ich gani beginnen /	83
Jesu nostra Redemptio,	98
Moeder van den Godt hier boven /	133
Wesft gegroet / o Koniginne /	137
O Fonteyne der genuchten /	139
IV. STATIE.	
TE BEVERS.	
De S. Gertrude,	
Jesu corona Virginum cum Versu & Collecta,	127
Magnificat,	128
Maria maget schoon /	145
Heere wilt onser ontfemen /	142
Litania omnium Sanctorum,	61
Maria suppoet maecht /	146
Den Roosen-Krans bibben /	95
O gloriosa Domina,	37
Gegroet soo moet gy syn /	85
O Maria maget schoone /	84
V. STATIE.	
TE DIEPENBEECK.	
De S. Servatio.	
Iste Confessor, cum Collecta,	126
O suppoet Koningin /	75
Maria seydijt seer excellent persoon /	87
Litania Lauretana,	28
Heere wilt onser ontfemen /	142

O Beperstine /	38
Wilt toeblijft alleque /	108
Omni die, die Marie,	43
Alle dagen / met behagen /	52
Gegroet soo moet gy syn /	85
Ad cenam Agni providi,	89
Regina Caeli,	94
Maria maget schoon /	145
Maria suppoet maecht /	146
VI. STATIE.	
TOT HASSELT.	
INT INKOMEN.	
De S. Quintino Martyr.	
Deus tuorum militum,	124
Heere wilt onser ontfemen /	142
Moeder van den Godt hier boven /	133
Omni die, die Marie,	41
Alle dagen / met behagen /	52
Litania de Nomine Jesu,	9
Maria suppoet maecht /	146
SMORGENS INT UYTGAAEN.	
Veni Creator Spiritus,	1
Comit Pelgrims /	8
Benedictus,	5
Wesft gegroet Boem van het leven /	110
VII. STATIE.	
TE GURINGEN.	
De S. Gertrude. Jesu corona Virg.	127
Litania Lauretana,	28
Heere wilt onser ontfemen /	142
Wat sal ich gani beginnen /	83
O Maria maget schoone /	84

Den devoten pelgrim, naer het mirakeleus beeldt van Onse L. Vrouwe tot Scherpenheuvel (...), omstreeks 1725 te Maastricht gedrukt door Lambertus Bertus. Na pagina 150 volgen nog zes niet genummerde pagina's met de 'Ordre der statien': het routeschema met vermelding van de in het boekje opgenomen gebeden en gezangen. Stadsbibliotheek Maastricht, signatuur SB 5007 A 20. (foto: Régis de la Haye)

teur. In de overnachtingsplaatsen (Hasselt op heen- en terugreis, en Scherpenheuvel) werden maaltijden en logies besproken voor de meereizende geestelijken en broedermeesters. Tot de voorbereidingen hoorde ook het prepareren van mondivoorraad: 'gesprinckt [gesauteerd] vleesch' en 'kalfsharsch' [lendestuk], 'gespringde tongen' en worsten; of, een ander jaar, dikke paling (blauw afgekookt of gebraden), harde eieren, 'goeden hollansen kaes' en worst.⁵⁵

De bedevaart vond plaats van maandag tot en met donderdag in de vierde week na Pasen. Maandagmorgen om half zes werd in de Sint-Nicolaaskerk een hoogmis opgedragen, waarna de bedevaartgangers zich over Staats gebied, en derhalve zonder uiterlijk vertoon, naar de kapel bij Veldwezelt begaven. Hier was men op Loons, prins-bisschoppelijk gebied, dus konden vanen, pelgrimsstaven met de zilveren plaquettes en de medailles⁵⁶ te voor-

55 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 12, 30, 79, 232, 244.

56 De draagmedaille van Nicolaus (Claes) Alexander Rutten, een der eerste broedermeesters, is afgebeeld in: van Rensch 1990, 32. Ze draagt het jaartal 1716 en het (al eerder vermelde) chronogram *Mater Del Contrivit Caput serpentis* (1714: het oprichtingsjaar van de Broederschap).

Omni die, die Maria,	43
Alle dagen / niet behagen /	52
Woeder van den Godt hier boven /	133
VIII. STATIE.	
TE HERCKENRODE.	
Pange lingua gloriosi,	17
Wilt mijn tonge lof-fangij singen /	18
Ick groot u lichaem /	20
Lauda Sion Salvatorem,	21
Looft o Sion den Behoeder /	25
Jesu nostra Redemptio,	32
Litanie Lauretana,	28
Weese wilt onser ontfemen /	142
IX. STATIE.	
TE KERMP.	
De S. Nicolao. Iste Confessor,	126
O supbere Koningin /	75
Litanie omnium Sanctorum,	63
Woeder van den Godt hier boven /	133
Maria maget schoon /	145
Regina Celi,	94
Maria supber maget /	146
O Kerpelme /	88
X. STATIE.	
TE BERBROECK.	
Ave Maris Stella,	37
Gegroet werf Zee ster /	36
Omni die, die Maria,	43
Alle dagen / niet behagen /	52
Jesu dulcis memoria,	13
O Jesu fort se vnu gedacht /	16
Roosen-krans bidden /	95

XI. STATIE.	
TE HERCK.	
De S. Gertrude. Jesu corona Virg:	127
Litanie Lauretana,	28
Weete wilt onser ontfemen /	142
Wesft gegroet boom van het leven /	110
O gloriosa Domina,	37
Maria schoon seer excellent persoon /	85
Maria supber maget /	146
Ad coenam Agni providi,	87
XII. STATIE.	
TE HALEN.	
De S. Petri & SS. Apostolis.	123
Exultet orbis gaudius,	9
Litanie de Nomine Jesu,	75
O supbere Koningin /	145
Maria maget schoon /	145
Woeder van den Godt hier boven /	133
Ave Maris Stella,	37
Maria supber maget /	146
XIII. STATIE.	
Als men den Lagen van Scherpenheuvel begint te sien.	
Litanie Lauretana,	28
Hec est praeclarum var,	38
Maria schoon werf nu gegroet /	87
O gloriosa Domina,	37
Mijn toeblicht alleme /	108
Ad coenam Agni providi,	89
Woeder van den Godt hier boven /	133
Maria maget schoon /	145
Maria supber maget /	146

XIV. STATIE.	
TE DIEST.	
De S. Sulpitio. Iste Confessor,	126
Litanie Lauretana,	28
Weete wilt onser ontfemen /	142
Wesft gegroet o Koningin /	137
O Fonteyne der genuechten /	139
Ave Maris Stella,	35
O supbere Koningin /	75
O gloriosa Domina,	37
Maria supber maget /	146
XV. STATIE.	
TE SCHERPENHEUVEL.	
Te Deum laudamus.	139
O gloriosa Domina,	37
Woeder van den Godt hier boven /	133
Maria supber maget /	146
In de Processie te Scherpenheuvel.	
Litanie Lauretana,	28
Weete wilt onser ontfemen /	142
Omni die, die Maria,	43
Alle dagen / niet behagen /	52
In't uytgaen van Scherpenheuvel.	
Veni Creator Spiritus,	1
Adieu / adieu wy scheyden /	149
Benedictus,	5
Maria maget schoon /	145
In't Wederkeren sal men de selve ghebe der Statien volgen.	

schijn worden gehaald. Groepen pelgrims uit de omliggende dorpen sloten zich hier bij de bedevaart aan. Om acht uur werd de zegen gegeven en zette de stoet zich onder het zingen van het Veni Creator in beweging, de geestelijk directeur en de tesorier aan het hoofd, mannen en vrouwen in gescheiden groepen. De regerende meesters, de paters en seculiere geestelijken, verdeeld over de stoet, zagen toe op de goede orde, ook met betrekking tot 'het gedurig gebedt van den H. Roosencrans ofte het zingen der litanien, kerckelijcke lofsangen en geapprobeerde geestelijcke liedekens'. De voetgangers werden gevolgd door de chaise⁵⁷ van de directeur, de provisiekar en de koets van de broedermeesters; de overige rijtuigen en karren sloten daarachter aan. De bedevaart naar Scherpenheuvel was een massaal evenement: een getal van tweeduizend deelnemers was niet uitzonderlijk. Bij de entree van Bilzen luidden de klokken, zoals dat daarna bij het binnenkomen van iedere grotere plaats gebeurde. Tussen Beverst en Diepenbeek hielden de broedermeesters-kwartiermeesters de eerste collecte. Bij aankomst in Hasselt bleef de poort gesloten 'totdat de processie bij elkanderen is'. Pas dan trok de stoet onder klokgelui naar de kerk. Na het bidden van de Litanie van Loreto kregen de bedevaartgangers de zegen en zochten zij hun nachtverblijf op.

De volgende morgen gingen ze opnieuw ter kerke voor de mis en de zegen. Ontbijten deed men daarna al lopend. Via Kuringen bereikte men al gauw de abdij van Herkenrode, waar twee flinke waskaarsen werden geofferd, gevolgd door een moment van aanbidding

⁵⁷ Chaise: een lichte, meestal tweewielige koets met vouwkap.

van het 'Alderheijligste Sacrament van Mirakel'. Vandaar ging het via Kermt en Berbroek naar Herk-de-Stad, waar de kerkdeuren opengingen toen de bedevaartgangers bij elkaar waren. Na Halen werd de tweede collecte gehouden en in het gastvrije Diest kon weer gepauzeerd worden. Na enige tijd maande klokgelui de pelgrims om de tocht voort te zetten. Eerst maakten ze nog 'een tour om de kerk' en dan gingen ze op naar Scherpenheuvel om in de barokke basiliek Maria te loven en het Te Deum te zingen. Twaalf witte waskaarsen brandden bij de binnenkomst van de Maastrichtse processie. Hun licht was er ook op woensdagmorgen, als de bedevaartgangers zich daar verzamelden voor de terugtocht. 'Naer den tour om de kercke gedaen te hebben', vertrokken ze naar Diest voor het middagmaal. 's Avonds waren ze weer in Hasselt en donderdag volgde de laatste etappe, terug naar Maastricht.⁵⁸

Als de pelgrims donderdagmiddag Veldwezelt bereikten, werden de vanen, kruisen en andere onderscheidingstekens opgeborgen. Tegen half vijf verscheen de stoet voor de Brusselsepoort. Daar stonden vijftientig militairen van het garnizoen te paard geposteerd om alle wanorde bij het binnenkomen van de bedevaart te voorkomen. Met klokgelui uit de toren van de Sint-Nicolaas werden de vermoeide Scherpenheuvelgangers welkom geheten. De geestelijk directeur ging voor in het lof en met een Te Deum werd God gedankt voor de behouden thuiskomst.⁵⁹

Intussen waren de thuisblijvers, in het bijzonder de leden van de Broederschap, er door een reeks kerkelijke plechtigheden in de Sint-Nicolaaskerk voortdurend aan herinnerd dat hun stadgenoten op pelgrimstocht waren. De geneigdheid daarbij aanwezig te zijn werd aangewakkerd door de mogelijkheid aflaten te verdienen. Dinsdag, woensdag en donderdag om zeven uur 's morgens was er een plechtige hoogmis 'tot gerief van alle broeders en susters die om eenig beletsel zijn hier gebleven' en wier gebeden zich nu met die van hun pelgrimerende stadgenoten konden verenigen. Al om zes uur gingen de kerkdeuren open en werden er leesmissen opgedragen. De hoogmis op woensdag werd gevolgd door de uitdeling van wit brood aan de armen, bekostigd uit de stichting van Ida Haeghemans, die zolang ze leefde zelf de loten [bonnen] aan de armen uitreikte. Het octaaf van Scherpenheuvel werd op de vierde zondag na Pasen afgesloten: om acht uur

58 Arch. OLV, inv. nr. 1998, 54-73; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 15, 30-31, 119-120; *Geestelyke liedekens* 1795 [1750], 3-4; *Jaerlyxen bedevaerd* 1782. In de eerste jaren van de bedevaart werden de Litanie van Loreto en het Veni Creator direct na de mis in de Sint-Nicolaaskerk gezongen. Bij vertrek uit Veldwezelt zong men toen het Pange lingua en 's avonds in Hasselt de Litanie van de Naam Jezus. Zie: *Den devoten pelgrim* 1725. Het offeren van twee waskaarsen in Herkenrode geschiedde vanaf 1758. Zie: Arch. Nic., inv. nr. 292, 53v. De ceremonie met de twaalf witte waskaarsen bij aankomst en vertrek in Scherpenheuvel wordt vermeld in 1765, een gedenkwaardig jaar vanwege de 'wonderswaaren reegen met hagel' op maandagavond in Hasselt, waardoor de verdere weg naar Scherpenheuvel moeilijk begaanbaar was. Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2009, 120.

59 Arch. OLV, inv. nr. 1998, 74; Müller 1938-1939, 154-155.

was er een hoogmis met preek en 's middags om vier uur lof met processie.⁶⁰

Vanaf ongeveer 1755 werden de activiteiten rond 'Scherpenheuvel' in de week voor Pinksteren afgesloten met een feestelijke samenkomst van broedermeesters en religieuzen die aan de bedevaart hadden deelgenomen. Met een goed glas wijn, geleverd door een van de broedermeesters-wijnhandelaren, werden de seculiere en reguliere geestelijken bedankt voor de bewezen diensten tijdens de voetocht: het regelen van de orde, preken, biecht horen en communie uitreiken. De eerste jaren boden de dominicanen gastvrijheid, later volgden bij toerbeurt de andere kloosterorden. Om de paters niet op kosten te jagen zorgde de Broederschap ook voor 'goede, versche boter, een stukken goet geroockt vleesch, twee rogge brooden en eenige tarwe dito om wat te eten'.⁶¹

Afgelastingen

Militair geweld of de dreiging daarvan heeft tweemaal geleid tot afgelasting van de bedevaart: in 1748 en 1785.

Nadat op 2 juli 1747 de Fransen in de Slag bij Lafelt de geallieerde legers van Oostenrijk en Engeland een nederlaag hadden toegebracht, sloegen zij op 12 april 1748 het beleg voor de stad, die een maand later, op 10 mei, werd ingenomen. Dat de bedevaart naar Scherpenheuvel op de aangewezen dag, maandag 6 mei, niet kon vertrekken was duidelijk. Aanvankelijk stelde men de voetocht uit tot augustus, maar ook toen bleek de situatie op het traject nog onveilig en de voedselsituatie precair. Afgelasting was nu onvermijdelijk, maar die werd niet in dank aanvaard: zowel broedermeesters als inwoners protesteerden, 'verlangende hunne gewoonelycke devotie tot het miraculeus beeldt

Devotieprentje met het beeldje in de eik van Scherpenheuvel, versierd met stripjes bladzilver in verschillende kleurtinten. Links een lamme, die Maria om genezing bidt; rechts het kapelletje uit 1602. Collectie Geertje Brouwers. (foto auteur)

60 Jaerlyxen bedevaerd 1782; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 16, 146-147; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 60.

61 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 37-38; Arch. OLV, inv. nr. 1998, 82.

Glas-in-loodraampje met de tekst 'Maestricht 1790', waarop een knielende vrouw is afgebeeld die haar hand vragend uitstrekt. Het raampje bevindt zich in een zijkapel aan de zuidkant van de basiliek van Scherpenheuvel (foto auteur).

van Onse Lieve Vrouwe op Scherpenheuvel te moogen continueeren'. In een gezamenlijke vergadering besloten de broedermeesters en de Maastrichtse pastoors tot een alternatief: een Scherpenheuvel-octaf in de stad, met hoogmissen en loven op maandag tot en met donderdag (tijdens het lof werd de litanie van Onze Lieve Vrouw van Loreto gezongen) en processies op de eerste en de laatste dag.⁶² Op 28 april 1749 werd het 'heilzaam oud gebruik' hernomen en trok men weer naar Scherpenheuvel.

In 1785, toen de bedevaart op maandag 18 april had moeten vertrekken, waren het de tijdsomstandigheden die tot afgelasting leidden. In 1784 had de vijandige houding van de Oostenrijkse keizer Jozef II ten opzichte van de Republiek tot een militair en diplomatiek conflict geleid. Oostenrijk maakte aanspraak op Maastricht en eiste opheffing van de afsluiting van de Schelde. De Republiek versterkte vanaf mei 1784 het Maastrichtse garnizoen en legde voedselvoorraden aan met het oog op een mogelijk beleg. In het begin van 1785 zond Jozef II 'een nombreus getal van keijzerlijke troepen naar de Oostenrijkse Nederlanden'. De sfeer in de vesting raakte overspannen. Gelukkig begon op 11 april 1785 in Parijs een conferentie die resulteerde in het Verdrag van Fontainebleau van 8 november 1785.

Op maandag 18 april had de bedevaart naar Scherpenheuvel moeten vertrekken, maar de Broederschap had de voettocht al op 24 maart afgelast, omdat ze meende niet te kunnen instaan voor de veiligheid van de pelgrims. Naar het voorbeeld van 1748 werd

62 Ubachs / Evers 2005, 62-63, 299; van Gulpen 1888, 63, 66-67; Arch. Nic., inv. nr. 292, 243v-245r. In februari 1749, na de vrede van Aken, nam de Staten-Generaal de stad weer over.

besloten tot 'vervanging' met plechtige vieringen in de Sint-Nicolaaskerk van zondag 17 tot donderdag 21 april. Ook als de voettocht niet doorging mocht Scherpenheuvel niet vergeten worden. Naar het voorbeeld van 1748 en 1785 zouden er in de negentiende eeuw, gedurende een reeks van jaren waarin de 'processie' niet doorging, in 'd'octaave van Scherpenheuvel' (van de derde tot en met de vierde zondag na Pasen) vervangende diensten gehouden worden.⁶³

Memorabele gebeurtenissen

Het archief van de Broederschap bevat geen stukken over wonderen die in Scherpenheuvel zouden hebben plaatsgevonden. We vinden er bijvoorbeeld niets over het wonder dat in een zijkapel van de basiliek in Scherpenheuvel is afgebeeld in een klein glas-inloodraampje. We zien daar een vrouw, geknield aan de voet van een altaar, de rechterarm vragend uitgestrekt, en de tekst 'Maastricht 1790'. Naar het wonder moeten we gissen. Of is bedoeld 'Maastricht 1719'? Over een wonderdadige redding die in dat jaar op voorspraak van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel heeft plaatsgevonden, is in het archief een uitvoerige notariële verklaring bewaard. Het betreft de twaalfjarige Hubert Dolhain die zwaar teleurgesteld was dat hij zijn vader en oudere broer niet mocht vergezellen naar Scherpenheuvel. Op de dag van vertrek van de voettocht, maandag 1 mei 1719, was Hubert na de catechismusles in de Sint-Nicolaaskerk samen met twee vrienden de Sint-Pietersberg ingegaan. In de war geraakt door een ontmoeting met twee vloekende soldaten, was Hubert een gang ingelopen en verdwaald. Toen zijn licht was opgebrand, viel hij in een diepe kuil. Hij smeekte Maria om hem te redden. Het was koud, hij had honger en dorst. Zijn moeder vroeg berglopers om hem te zoeken, liet in verschillende kloosters missen celebreren en bad dat haar zoon op voorspraak van Maria gevonden mocht worden. Pas op donderdagmiddag 4 mei, na drie volle dagen en nachten, tijdens een nieuwe zoektocht, hoorde iemand in een reeds meermalen doorzochte gang, een stem: 'ick ben verlooren', en werd Hubert 'in eene dijpe vervarelijcke kuijle' gevonden. Drie dagen later, op zondag 7 mei, kon hij gezond en wel in de Sint-Nicolaaskerk de mis bijwonen. 's Middags na het lof liep hij mee in de processie, met een flambouw in de hand, naast de priester met de monstrans. Zijn ouders dankten God voor de wonderdadige redding van hun verloren gewaande zoon. Hun vertrouwen op de voorspraak van de Moeder Gods was niet vergeefs geweest.⁶⁴

63 Haas 1988, 264-344, passim; Spiertz 1964, 64-67; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 177-181; Arch. Nic., inv. nr. 292, 329v.

64 Arch. Nic., 1006-1: Verklaring van Hubert Dolhain en zijn ouders d.d. 12 mei 1719, opgemaakt door notaris Wynand Kicken en gecertificeerd door 'Borgemeesters ende geswooren Raeden der stadt Maestricht'.

RHCL, Arch. OLV, inv. nr. 2009, pagina 15, regel 1-12. De Broederschap wijst erop dat de derde en vierde zondag na Pasen als feestdagen gekozen zijn omdat in de week daartussen de jaarlijkse bedevaart naar Scherpenheuvel plaatsvindt, en dat deze bedevaart de voornaamste reden tot oprichting van de Broederschap geweest is (foto Régis de la Haye).

Van een geheel andere orde was het verbod op meerdaagse bedevaarten dat in 1756 door de diocesane synode van Luik werd uitgevaardigd. Onmiddellijk vroegen de Maas-trichtse pastoors om continuering van hun bedevaart. De grootvicaris van het bisdom bewilligde daarin door de afgifte van een permissie voor drie jaar. Toen het einde van de termijn in zicht kwam, zette de Broederschap haar argumenten voor continuering op papier. De pastoors konden daar gebruik van maken als zij het verzoek op de synode in Luik gingen bepleiten. De kern van de argumentatie was dat paus en bisschop de oprichting en de doelstellingen van de Broederschap in 1714 hadden goedgekeurd en dat de viering van het octaaf tussen de derde en de vierde zondag na Pasen, waarin de voettocht naar Scherpenheuvel werd gehouden, daarbij van primair belang was. De in 1714 door Clemens XI verstrekte aflaten waren in 1745 door Benedictus XIV hernieuwd. Heel de geestelijkheid van de stad participeerde en honderden broeders en zusters verenigden zich op woensdag in gebed met hun collega's die op dat ogenblik in Scherpenheuvel waren. Majeure wanklanken waren nooit gehoord, van de geestelijke noch van de burgerlijke overheden. De Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen zonder Scherpenheuvel was een broederschap zonder ziel. Op 2 oktober 1759 werd de gevraagde permissie

verstrekt, 'usque ad revocationem', hetgeen in de praktijk 'voorgoed' betekende.⁶⁵

Tijdens de eerstvolgende voettocht, op 29 april 1760, viel tussen Diest en Scherpenheuvel een dode te betreuren. Mét de chaise waar hij in zat, viel de Maastrichtenaar Nideck om en was op slag dood. Hij bleek nergens gekwetst, maar een gezwel aan zijn hals was opengebroken. Het lichaam werd op de broederschapskar gelegd, mee naar Scherpenheuvel. Maar omdat het ongeval op het grondgebied van Diest was gebeurd, vond de begrafenis de volgende dag plaats in Diest. Bij de Fransche Croon, het vaste *pied à terre* van de bedevaartleiding, formeerde zich een lange rouwstoet: voorop de pastoor van Diest en twee misdienaars met het kruis, daarachter de kist gedragen door vier Maastrichtenaars; eerst naar de kerk, dan naar het kerkhof. Na een korte pauze hervatten de pelgrims de voettocht. 'Over den heelen wegh is door de geheele processie voor de ziele gebeden worden, gelijk ordinair gebruikelijk is intentiën te stellen soo voor leevende als dooden, broeders, susters, wel-doeners, welvaart van stadt en landt, vruchten der aerde en andere nootsaekelijckheeden etc.'⁶⁶

Tot 1779 was het de gewoonte om aan het eind van de bedevaart, aangekomen op het grondgebied van het kapittel van Sint-Servaas, de vanen en het kruis weer te voorschijn te halen en een rondgang te maken over het Sint-Servaasklooster, waarna in de kerk de zegen gegeven werd. Maar wat een feestelijke demonstratie van barok geloof had moeten zijn, was langzamerhand geworden tot 'groot schandaal, misachting en naadeel van onze Heijlige Religie'. De oorzaak was dat veel pelgrims, eenmaal binnen de stadspoort, huns weegs gingen, zodat de processie over het klooster nog maar weinig deelnemers telde, en dan nog 'van de geringste conditie', waarbij zich vaak lieden van laag allooi aansloten die de voettocht niet eens hadden meegemaakt. Hoewel betreurd, werd het besluit de ommegang af te schaffen onvermijdelijk geacht. Voortaan trokken de pelgrims die dat op prijs stelden met de geestelijken en de broedermeesters rechtstreeks naar de Sint-Nicolaaskerk, waar de bedevaart naar Scherpenheuvel formeel werd afgesloten.⁶⁷

Het is wonderlijk hoe weinig belemmeringen de Maastrichtse bedevaart naar Scherpenheuvel heeft ondervonden van de onrust en militaire expedities in de jaren 1787-1794 waarin zich de Brabantse en Luikse revoluties afspeelden. Dat was mede te danken aan het feit dat Maastricht Staats gebied was en dat de route van Veldwezelt naar Scherpenheuvel voor het grootste deel over vrij rustig Loons terrein liep. Wat de onrust betreft wijs ik op de kerkpolitiek van de verlichte keizer Jozef II, die geen waardering had voor beschouwende kloosterorden en alle godvruchtige verenigingen wilde vervangen door een 'algemene broederschap van daadwerkelijke naastenliefde'. In 1786 schafte hij bedevaarten eenvoudig

65 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 14-17.

66 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 31-32.

67 Arch. OLV, inv. nr. 1998, 74; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 168-169.

af. Alleen intellectuelen, onder wie diverse hogere geestelijken en revolutionaire radicalen, hadden daar begrip voor, maar de meerderheid van het volk, de kloosterlingen en de parochiegeestelijken waren behoudend en pausgezind en keerden zich tegen hem. In Maastricht was de pastoor van de Sint-Jacobsparochie, Arnold Frans Roemers, de uitzondering die de regel bevestigt.⁶⁸

In 1787 was pastoor Roemers aan de beurt om de bedevaart als geestelijk directeur mede te leiden. Het edict van Jozef II was bij de voettocht van 1786 nog niet van kracht, maar

in 1787 diende er rekening mee te worden gehouden. Daarom won de Broederschap advies in bij de proost van Scherpenheuvel. Deze was van mening dat de bedevaart kon doorgaan, als men op Brabants gebied (van Diest tot Scherpenheuvel) de uiterlijke tekenen van een processie (kruisen, vaandels, gezang, luid gebed) maar achterwege liet. Nader beraad volgde op 11 april tijdens een vergadering waar ook pastoor Roemers aanwezig was. Op de wens van de meesters, 'dat ze hunne oude en loffelijke gewoonte geerne zouden onderhouden', reageerde Roemers met: 'Fiat dan; wanneer de trommel sal slaen zal ik meede optrecken'. Maar toen punt bij paaltje kwam, bleek hij de geestelijke leiding te hebben overgedragen aan zijn kapelaan Leonard Boosten, door wiens eigenzinnigheid al bij de aanvang van de voettocht een hevig conflict met de regerende meesters ontstond. Boosten wilde namelijk 'dat de processie over Tongeren zoude trecken, mits de weegen door de geduurige reegens seer quaet waaren om te passeeren'. Daarmee gingen de meesters niet akkoord, ook al omdat in Bilzen het logement In den Wijnroemer besproken was. Men bereikte geen overeenstemming. De voettocht vertrok dus richting Bilzen en bereikte zonder

Geestelyke liedekens ende lof-zangen, om te zingen als men in bedevaert reyst naer het mirakeuleus beeld van Onse Lieve Vrouwe tot Scherpenheuvel, nieuwe, vermeerderde druk, Weduwe Gysbertus Van Gulpen, Maastricht ca. 1785. Stadsbibliotheek Maastricht, signatuur SB 5008 D 6.

68 Polman 1968, 176; Ubachs 2000, 266-267; Margry 2000, 188-190; Spiertz 1964, 57, 61.

problemen Hasselt. Boosten, die met zijn rijtuig via Tongeren gereisd had, kwam daar veel later aan dan de pelgrims. De volgende ochtend liet Boosten blijken niet verder te willen uit vrees voor moeilijkheden met de politie van Jozef II. Waarop president-meester Petrus Jeukens plechtig verklaarde dat, mocht hij gearresteerd worden en opgebracht naar Brussel, hij de boete van honderd pattacons zelf zou betalen, net zoals hij dat van de andere broedermeesters en de heren geestelijken mocht verwachten. De karavaan trok daarop verder en Boosten besloot toch maar te volgen. In Herk-de-Stad werd de pelgrims meegedeeld en nogmaals op het hart gedrukt, dat de voettocht vandaar tot Scherpenheuvel niet het karakter van een processie mocht hebben; iedere deelnemer moest op eigen gelegenheid verder gaan en men zou elkaar weer treffen bij het lof en het Te Deum in Scherpenheuvel. De richtlijn werd echter niet gevolgd. 'Ter contrarie: de pelgrims hebben met veel meerder moet en couragie gebeden en hunne stemmen door de lugt laten klincken door de Loffsangs Liedekens, en zijn dus tot Diest en Scherpenheuvel des avonds ongehindert en ongemolesteert aengekoomen en van niemand aengesproocken geweest.'⁶⁹

Woensdag begon de terugtocht zonder de gebruikelijke toer rond de basiliek; het was duidelijk dat de proost conflicten met de wereldlijke overheid wilde vermijden. Als compensatie mochten de geestelijken en de meesters 'het handeken van 't miraculeus beelt' kussen. In Diest, bij het middagmaal, was kapelaan Boosten weer in de contramine, 'want den dranck wasser te goed' en er moest zo nodig 'nog een stoop getap worde om stante pede te drincken'. Het gevolg was dat men 's avonds pas tegen negen uur in Hasselt arriveerde. Toen Boosten zich donderdag opnieuw aan de voettocht wilde onttrekken door de weg over Tongeren te nemen, werd dit door de broedermeesters belet. In Bilzen begeleidde Boosten, voor het eerst, de pelgrims naar de kerk. Het behoeft geen betoog dat de affaire een staartje zou krijgen. Op 7 mei kwamen de broedermeesters met de pastoors in vergadering bijeen. Alleen Roemers ontbrak. Twee meesters werden afgevaardigd naar de pastorie van de Sint-Jacobsparochie om de verontwaardiging van de vergadering over te brengen. Roemers, heel diplomatiek, ontving de heren vriendelijk en beloofde dat het niet meer zou voorkomen. Ter afsluiting van de kwestie nam de Broederschap het besluit, dat de voettocht voortaan altijd de weg via Bilzen zou nemen. Een doekje voor het bloeden.⁷⁰

In de volgende jaren van Jozefs regeerperiode, zelfs in 1789, het jaar van de opstand tegen zijn bewind (de Brabants Revolutie), is de bedevaart gewoon doorgegaan. Ook de links-patriottische Luikse Revolutie in 1789, de gevechten tussen Luikse patriotten en Duitse repressie-troepen (november 1789-april 1790), later de invasie van de Franse revolutionairen (november 1792-begin maart 1793) en de verdrijving van de Fransen door de Oostenrijkers (Slag bij Neerwinden, 18 maart 1793) hebben niet geleid tot afgelasting van de bedevaart. Steeds was het in de maanden april-mei vrij rustig rond Maastricht en op het traject van de

69 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 183-184.

70 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 184-185.

voettocht. Toch zou de bedevaart van maandag 12 tot en met donderdag 15 mei 1794 de laatste zijn. Want de Fransen waren al weer in aantocht en verdreven de Oostenrijkers uit de Zuidelijke Nederlanden (Fleurus, 26 juni 1794). Ook Maastricht moest zich, na belegering en beschieting, op 4 november aan de Fransen overgeven. Op 21 augustus 1795 werd het Departement Nedermaas gevormd, met Maastricht als hoofdstad, en op 1 oktober 1795 werd het ingelijfd bij Frankrijk. Daarmee was een einde gekomen aan het Ancien Régime en dus ook aan de traditie van de voettocht naar Scherpenheuvel.⁷¹

De Franse Tijd

De storm van de Revolutie

In 1795 had de Broederschap zich moeten beperken tot het laten opdragen van missen 'op de vier dagen dat wij niet na Scherpenheuvel geweest zijn wegens den oorlog'. In de rekening van 1796 wordt vermeld dat er gecollecteerd is 'ten tijden als men na Scherpenheuvel pleegde te gaan'. Op 6 december 1796 werd de Franse wetgeving ook in het Departement Nedermaas doorgevoerd, inclusief het verbod op openbare uitoefening van de godsdienst. Daardoor werd het leven van de Broederschap lam gelegd: de laatste rekeningen dateren van mei 1797. Bij de wet van 25 november 1797 werden alle nog bestaande kapittels, kloosters, seminaries, geestelijke corporaties en broederschappen opgeheven.⁷²

Voor de kerk en haar bedienaren waren zware tijden aangebroken. Vooral de aan hen opgelegde eed van haat tegen het koningschap, die op 11 september 1797 in het Departement Nedermaas van kracht verklaard werd, maar door de grote meerderheid van de geestelijken geweigerd werd, heeft veel ellende en hevige meningsverschillen veroorzaakt. Van de vier Maastrichtse pastoors legden er twee de eed af: Arnold Frans Roemers (Sint-Jacob) en Jan Cuijpers (Sint-Nicolaas); twee weigerden: Pascal Delruelle (Sint-Martinus) en Jan Jacob Cyrus (Sint-Catharina). De laatste twee kregen in oktober 1797 drie maanden gevangenisstraf. Toen ze in januari 1798 vrij kwamen, dook Delruelle onder, eerst buiten, later binnen de stad, terwijl Cyrus over Duits gebied naar de Bataafse Republiek vluchtte. Na de staatsgreep van Napoleon van 18 brumaire an 8 (9 november 1799) wijzigde zich de kerkelijk-politieke situatie. Vanaf december 1799 kregen beëdigde priesters de gelegenheid om de eed van haat te herroepen, waardoor de eenheid onder de geestelijken hersteld kon worden. Maar pas na de afkondiging van het Concordaat tussen Pius VII en Napoleon op Paasdag 18 april 1802 in de Parijse Notre Dame was de terugkeer van

71 Ubachs 2000, 267-268; Baillien 1959, 193-268; Ubachs / Evers 1994, 213-214; Arch. OLV, inv. nr. 2013, 15 links + rechts, 17 links + rechts.

72 Arch. OLV, inv. nr. 2010, 109; inv. nr. 2013, 17 links + rechts, 18 links, 19 rechts; Ubachs / Evers 1994, 213-215; van Rensch 1990, 85.

Het nieuw Scherpenheuvels Trompetjen, uitblaazende verscheide uitgeleezene geestelyke Liedekens, om te zingen als men in bedevaart reist naar het mirakeleus beeld van Onze Lieve Vrouwe te Scherpenheuvel, A.J. Koemans [elders gespeld: Koymans], Maastricht ca. 1815. Stadsbibliotheek Maastricht, signatuur SB 84 F 31.

De samensteller van dit werkje werd voor de titel waarschijnlijk geïnspireerd door Het nieuw pelgrimken van O.L. Vrouw van Kevelaer waarvan de eerste uitgave al in 1739 verscheen.

Cyrus en Delruelle in het openbare leven van de stad mogelijk. In augustus 1802 trad mgr. J.E. Zaepffel aan als nieuwe bisschop van Luik. Onder zijn leiding volgde de reorganisatie van het bisdom. Daarbij werd Pascal Delruelle, die al op 16 december 1802 benoemd was tot bisschoppelijk commissaris, in 1803 herbenoemd als pastoor van de Sint-Martinus, terwijl zijn jongere vriend Henri Partouns, die tot de komst van de Fransen leraar poësis aan de Latijnse school geweest was, benoemd werd tot pastoor van de Sint-Nicolaas als opvolger van Jan Cuijpers. Jan Jacob Cyrus werd evenals Delruelle herbenoemd als pastoor, niet van de Sint-Catharinakapel, die aan de eredienst onttrokken werd, maar van de Sint-Mathijs, die op advies van Delruelle overgedragen werd aan de katholieken. Arnold Frans Roemers tenslotte werd pastoor van de Sint-Servaaskerk; zijn vroegere parochiekerk, de Sint-Jacobskapel, werd gesloopt.⁷³

73 Munier 1989, 93-141; Habets / Goossens 1927, 91, 143-144, 204-205, 235.

Pastoor Jan Cuijpers van de Sint-Nicolaaskerk is op trieste wijze aan zijn eind gekomen: '1803 Den 19 Februari 's avonds om half seven heeft sich de Pastoor Cuyppers van Sint Nicolaaskerk verdrongen in de Maas. Men heeft sijne pantoffels op de brug gevonden. Hij was onnosel.' (van Gulpen 1889, 147) Het lijk werd op 24 februari in Elsloo uit de Maas gedregd en op 25 februari in Maastricht begraven. (Ubachs / Evers 2005, 138)

Pastoor Delruelle had zich in 1793 energiek ingezet voor de Franse émigrés, die, op de vlucht voor de Franse sansculotten, met honderden in Maastricht en Wyck waren neergestreken. Zie: Habets 1891, 153.

Herleving onder de mantel van twee madonna's

Het jaar 1803 bracht in Maastricht herstel van het kerkelijk leven, zij het dat de opheffing van de kapittels en kloosters en de nationalisering van de kerkelijke goederen onomkeerbaar waren. De strakke bepaling dat openbare godsdienstoefeningen buiten de kerkgebouwen niet geoorloofd waren, was na het concordaat verruimd, maar wat in een stad met verschillende gezindten zoals Maastricht nu wel of niet geoorloofd was, was niet helemaal duidelijk, en evenmin of onderscheid gemaakt moest worden tussen processies en bedevaarten. Mgr. Zaepffel was overigens geen voorstander van openbare belijdenissen van godsdienstigheid. In 1805 vaardigde hij een verbod uit op bedevaartprocessies en een jaar later pleitte hij voor waardigheid bij processies in de parochies. Hoe de burgerlijke overheid in het Departement Nedermaas oordeelde, is mij niet bekend. In het aangrenzende Departement Roer vaardigde de prefect op 25 juni 1811 een arrest uit, waarbij uitdrukkelijk verboden werd 'de se réunir et de se former en procession pour se rendre aux pèlerinages'.⁷⁴

Met het reveil van het kerkelijk leven hernam ook de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen haar activiteiten. Van zondag 1 tot en met donderdag 5 mei 1803, de dagen waarin men vroeger naar Scherpenheuvel placht te gaan, assisteerden de broedermeesters al bij het celebreren van 'de gewoonelijke diensten', en enige tijd later gaf mgr. Zaepffel zijn formele goedkeuring aan de heroprichting. Op 16 november 1803 in vergadering bijeen, gingen de broedermeesters over tot herbenoeming van de in 1796 functionerende bestuursleden. Met ingang van 8 december 1803, Conceptiedag, ging de Broederschap weer functioneren als voorheen. Zelf beschouwden de meesters de 'heroprichting' gewoon als 'voortzetting', wat bijvoorbeeld blijkt uit de mededeling dat over de jaren 1798-1803 een bedrag van 5 gulden, 6 stuivers en 2 oort meer was uitgegeven dan ontvangen. De eerste complete jaarrekening, mede getekend door pastoor Henri Partouns, werd 'afgehoord' op 26 december 1804.⁷⁵

Op Paaszaterdag 7 maart 1804 nam mgr. Zaepffel een besluit over de bestemming van de Zwarte Christus, het notenhouten kruis dat middelpunt was geweest van een bloeiende devotie met veel pelgrims in de kloosterkerk van de Witte Vrouwen aan het Vrijthof, en het beeld van de Sterre der Zee dat vroeger bij de minderbroeders (op de Minderbroedersberg) vereerd werd. Beide kostbaarheden waren eind 1796 bij particulieren in veiligheid gebracht. Nu de kerkvervolgung achter de rug was, moesten deze stadsdevoties een

74 Crutzen 1992, 121-122; Margry 2000, 432-433

75 Arch. OLV, inv. nr. 2013, 19 rechts, 20 links + rechts, 21 links + rechts; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 190-191, 194 (= 191v); Arch. OLV, inv. nr. 2004 (niet gepagineerd): Onmiddellijk na de nominatie van enkele kandidaten voor het nieuwe bestuur op 10 november 1796 waren de reguliere werkzaamheden van de Broederschap gestaakt. Zeven jaar later, in de vergadering van 16 november 1803, werd geconstateerd dat 'ter oorzaake van de revolutie in die jaaren voorgevallen' de verkiezing van de meesters nog niet had plaatsgevonden.

De Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen trekt met de Sterre der Zee door de Helpoort. RHCL (foto J. Naseman).

nieuwe bestemming krijgen, aangezien de kloosterorden waren opgeheven. Gelet op de onderlinge verhoudingen zal het niet verbazen dat ze werden toegewezen aan de Sint-Martinuskerk van bisschoppelijk commissaris Pascal Delruelle in Wyck (de Zwarte Christus) en aan de Sint-Nicolaaskerk van diens goede vriend pastoor Henri Partouns (de Sterre der Zee). De akten van overdracht dateren van 3 mei, respectievelijk 31 maart 1804. Vanaf 1 april 1804, het hoogfeest van Pasen, stond de Sterre der Zee in de Sint-Nicolaas ter verering opgesteld. De Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen, waarin de Broederschap van de Sterre der Zee werd opgenomen, had er een tweede madonna bijgekregen.

Voorlopig maakte de Broederschap geen keuze tussen het 'oude' beeld van Maria als Apocalyptische vrouw en de 'nieuwe' Sterre der Zee, maar bij het eeuwfeest in 1814 kreeg de Sterre der Zee, gelet op haar centrale opstelling, duidelijk prioriteit.⁷⁶

De aanwezigheid van de Sterre der Zee werd al op 3 april 1805, tijdens een in de Sint-Nicolaaskerk gehouden vergadering, aangegrepen voor een vernieuwing. De flambouwdragende meesters zochten namelijk compensatie voor het feit dat de processies van Sint-Servaas en Sacramentsdag door de Fransen waren afgeschaft, terwijl het te betalen bedrag aan flambouwgeld ongewijzigd bleef. Zij wilden van de nood een deugd maken: nu 'het ceer out en vermaard Miraculeus Beeld der allerheyligste Maget Maria' zich in de eigen parochiekerk bevond, zou de Broederschap misschien ook de viering van het octaaf van Pasen, zoals die vroeger bij de minderbroeders plaatsvond, kunnen overnemen, met processies op Paasmaandag en op zondag Beloken Pasen. Het plan viel in goede aarde, werd daarna besproken met pastoor Partouns, die graag akkoord ging,

⁷⁶ Munier 1992; *De Zwarte Christus. Van Vrijthof tot Wyck 1804-2004. Expositie*, Maastricht, juli 2004, nr. 18 en nr. 30 (zie hierachter onder Bronnen); de la Haye 2004, passim; de la Haye 2008, 122.

en vervolgens goedgekeurd door de gezamenlijke confreres. De Broederschap had weer een volle jaaragenda, ook zonder de voettocht naar Scherpenheuvel. Wel moet worden opgemerkt, dat de Broederschap 'het octaaf van Scherpenheuvel' ieder jaar plechtig bleef vieren in de parochiekerk.⁷⁷

Weer naar Scherpenheuvel

Vanuit de Sint-Nicolaaskerk 1816-1825

Het eeuwfeest in 1814 werd niet gevolgd door een terugslag, zoals het gouden jubileum in 1764, maar had blijkbaar zoveel enthousiasme gewekt dat in de Broederschap stemmen opgingen om de 'oude Maastrichtse processie' naar Scherpenheuvel te hervatten. Een bijkomende reden zal geweest zijn dat de grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 18 augustus 1815 in artikel 193 ruimhartig bepaalde: 'Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.' Het was een aantrekkelijke gedachte: na ruim twintig jaar weer naar Scherpenheuvel, alles zo mogelijk 'op den ouden voet'. Pastoor Cyrus van de Sint-Mathijs, oudste der vier stadspastors, in 1814 door Pieter Gilles Schols in verzen op het schild geheven, was bereid als geestelijk directeur op te treden. Op 6 mei 1816 vertrok de voettocht 'met vliegende vaan' en bij terugkomst werden de pelgrims 'met flambouwen ingehaald en naar de Sint-Servaaskerk gebragt onder het luiden der groote klok.' De traditie was glansrijk hersteld en werd in de volgende jaren voortgezet.⁷⁸

Ook de financiën kwamen in 1822 op orde. Dit was mede te danken aan het beleid van broedermeester Jean Michel Weustenraad. In het jaar van zijn presidium (december 1821 – december 1822) werd een tekort van ruim 76 gulden Luiks omgezet in een saldo van ruim 125 gulden Luiks. Dit was mede te danken aan de verhoging van het door de meesters te betalen 'kamergeld'. Immers, zo had Michel Weustenraad betoogd, in 1823 moest naast het

77 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 190-191. In mei 1805 werden de processies van Sint-Servaas en Sacramentsdag overigens hersteld, zie: Knippenberg 1911, 328.

78 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 225-249 passim; Margry 2000, 433-434; Knippenberg 1911, 330. De ruimte die artikel 193 van de Grondwet bood, werd al spoedig door ministeriële circulaire ingeperkt. Zie: Margry 2000, 433-435; Spronck 2009, 296-297.

In de negentiende eeuw werd de abdij van Herkenrode, die door de zusters verlaten was, niet meer aangedaan. Het Heilig Sacrament van Mirakel wordt vanaf 14 september 1804 in de Hasseltse Sint-Quintinuskkerk vereerd, zie: Gielis / Libens, 72-73.

Ruud Philips wees mij op de onjuistheid van mijn veronderstelling (Spronck 2009, 288) dat de bedevaart van 1816 de laatste zou zijn geweest die door de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen georganiseerd werd. Het directe gevolg van zijn opmerking was het onderzoek waarvan dit artikel het resultaat is. Ik ben hem dus zeer dankbaar voor zijn kritische noot.

al bestaande grond-, deur- en venstergeld ook een belasting op de schouwen betaald kunnen worden.⁷⁹

En toch werd in 1826 besloten de bedevaart niet te laten doorgaan. In de door mij geraadpleegde archiefstukken heb ik de precieze reden niet gevonden, maar ik veronderstel dat de circulaire van de directeur-generaal van R.K. Eredienst van 8 april 1826 de doorslag heeft gegeven. Daarin werd bepaald dat een bedevaart alleen mocht doorgaan mits ze 'door geene priesters met koorkleederen of andere priestergewaden worde geleid, mitsgaders, dat daarbij geene kruissen of andere kerkelijke voorwerpen worden getoond, hetgeene aan die bedevaart het uiterlijk van eene processie zoude geven'.⁸⁰ Verder veronderstel ik dat het jaarprogramma van de Broederschap, waar immers vanaf 1805 de viering van het octaaf van Pasen was bijgekomen, én de zorg die de groeiende devotie tot de Sterre der Zee met zich meebracht, de beslissing niet al te moeilijk hebben gemaakt. Bovendien: pelgrimeren van Maastricht naar Scherpenheuvel bleef mogelijk, omdat de Broederschap van het Heilig Kruis, verbonden aan de Sint-Martinuskerk in Wyck, intussen een gelijkwaardig alternatief bood.

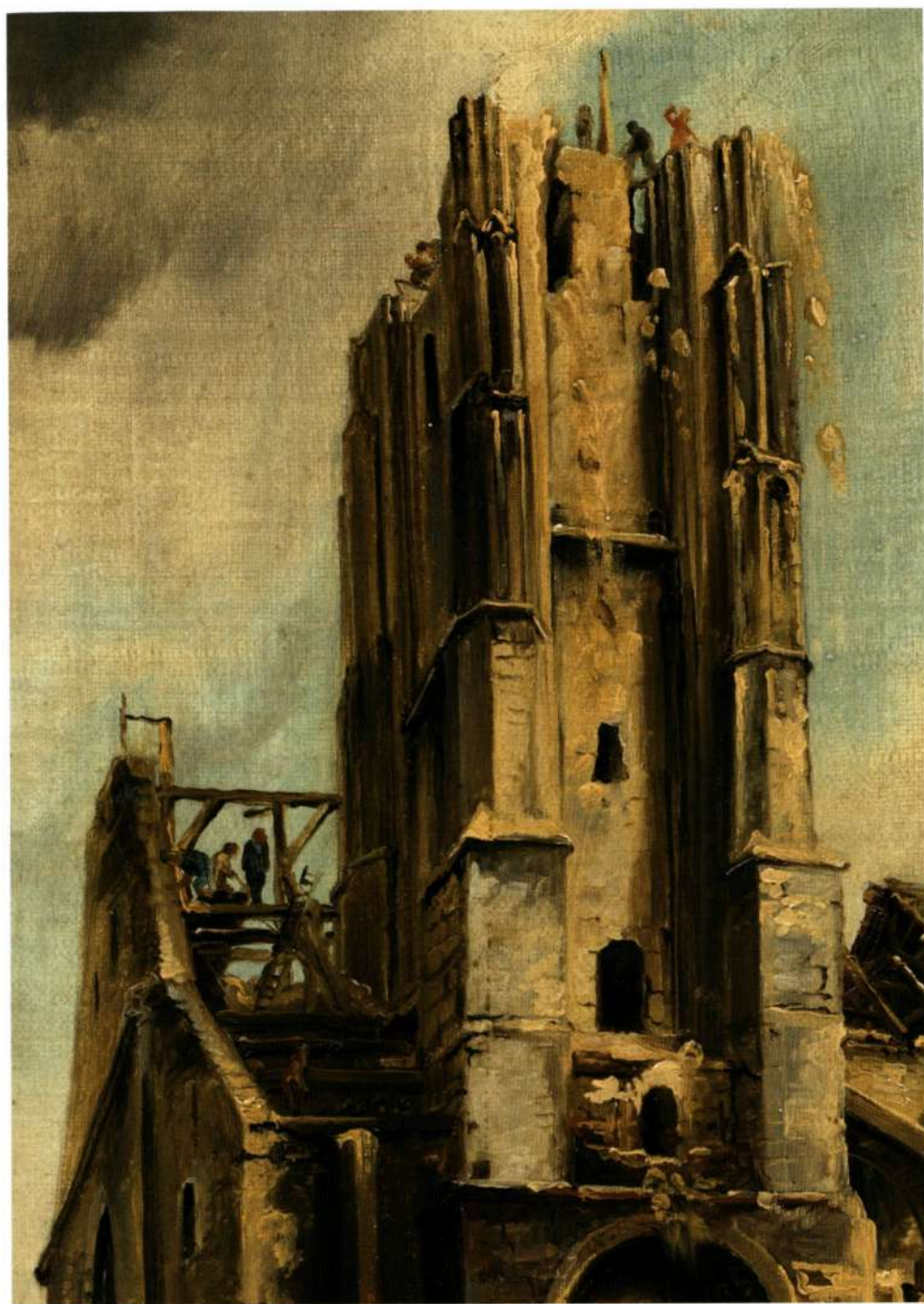
Vanaf 1826 presenteerde zich de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen vooral als broederschap van de Sterre der Zee.⁸¹ Maar de herinnering aan de bedevaart naar Scherpenheuvel heeft ze nog lang levend gehouden. Tot 1862 bleef de vierde week na Pasen gevierd als 'Scherpenheuvel-week', met daaraan gekoppeld klokgelui, missen en collectes. Evenals in de 'Maria-week', die op Pasen volgde, troonde het beeld van de Sterre der Zee dan in het midden van de kerk. Of dat ook nog gebeurde, nadat de Sint-Nicolaas-parochie in 1837 de Onze-Lieve-Vrouwekerk betrokken had, weet ik niet.⁸²

79 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 244-245; Arch. OLV, inv. nr. 2013, 56 links + rechts, 57 links + rechts. Jean Michel Weustenraad was broedermeester in de jaren 1810-1822 en bekleedde de functies van proviandeur (1810-1812), hemeldrager (1812-1815), vice-president (1820-1821) en president (1821-1822). Hij was de vader van Theodoor Weustenraad, de dichter van de *Percessie van Scherpenheuvel*. Mijn veronderstelling dat Theodoor de verhalen over de bedevaart vooral van zijn oom Antoine Servais gehoord heeft, moet dus worden bijgesteld. Zijn eigen vader heeft *qualitate qua* tenminste in 1821 en 1822 aan de bedevaart deelgenomen, wellicht samen met 'meister Schols, de veerzemeker', die vanaf april 1816 secretaris was. Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2004; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 114-115, 126-127; Arch. OLV, inv. nr. 2012, rekening d.d. 21 mei 1822. Vgl. Spronck 2009, 295-296, 414..

80 Spronck 2009, 296-297.

81 In 1906 werd de Broederschap herdoopt als 'Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen Sterre der Zee'.

82 Arch. OLV, inv. nr. 2013, afgehoorde rekening 1840. Over de overgang naar en de inzegening van de Onze-Lieve-Vrouwekerk op 10 oktober 1837, zie: Verhael 1837; Le Sage ten Broek 1838, 238-240; Jan Sprenger 1936, 63-65.

Alexander Schaepkens: *De Sint-Nicolaaskerk*, geschilderd tijdens de afbraak in 1838. Bonnefantenmuseum Maastricht, collectie LGOG, uitsnede (foto Peter Cox).

Vanuit de Sint-Martinuskerk 1814-heden

Nu de Zwarte Christus, die tot 1796 vereerd werd in het klooster van de Witte Vrouwen aan het Vrijthof, in mei 1804 naar de Sint-Martinuskerk in Wyck was overgebracht, mocht men voortaan ook de Keulse Vaart daar verwachten. Maar de Keulse pelgrims maakten vanaf de komst van de Fransen in 1794 moeilijke jaren door. Blijkbaar heeft de Keulse Bruderschaft von Scharpffenhövel de bedevaart daarna toch doorgezet, niettegenstaande de te verwachten problemen met de overheid. In mei 1798 vond bij Hasselt een confrontatie plaats tussen duizenden Rijnlandse ‘fanatici’, zoals de Franse departementscommissaris Nicolas Girard hen noemde, en de op hen afgestuurde gendarmerie. De leiders van de Keulse Vaart werden in hechtenis genomen en de hele ‘gebenedijde bende’ uiteengedreven. Gegevens over volgende jaren heb ik niet gevonden, maar de veronderstelling ligt voor de hand dat de Keulse Bruderschaft met de hervatting gewacht heeft tot betere tijden. Helaas kwamen die voor haar ook na 1814 niet, omdat de Pruisische overheid toen alle grensoverschrijdende bedevaarten verbood, een houding waarin ze gesteund werd door de Keulse aartsbisschop Von Spiegel.⁸³

Intussen had de aanwezigheid van de Zwarte Christus in Wyck in 1813 geleid tot de oprichting van een nieuwe broederschap: de Broederschap van het Heilig Kruis. Deze ging, in goed overleg met de Keulenaars, een eigen bedevaart naar Scherpenheuvel organiseren. Op 9 mei 1814, de vijfde maandag na Pasen, vertrokken de pelgrims uit Maastricht en omstreken voor het eerst onder leiding van de Wyckse Broederschap. De pelgrims uit Keulen, komend vanuit Valkenburg, sloten daarbij aan, waarschijnlijk iets later op de dag. Nieuwe problemen ontstonden in 1831, toen de vesting Maastricht geïsoleerd en onbereikbaar midden in opstandig Belgisch gebied was komen te liggen. De Broederschap van het Heilig Kruis loste het probleem op door de voettocht in de jaren 1831-1839 te laten vertrekken vanuit Gronsveld, maar de Keulse Bruderschaft hield het toen voor gezien. Een poging in 1925 om de Keulse Vaart nieuw leven in te blazen is op niets uitgelopen. De Wyckse bedevaart naar Scherpenheuvel heeft tot na de Tweede Wereldoorlog een bloeiend, daarna een moeizaam, maar taai bestaan geleid. Op maandag 19 mei 2014 mag de Broederschap van het Heilig Kruis vieren dat ze al twee eeuwen de voettocht naar Scherpenheuvel organiseert.⁸⁴

83 Spronck 2009, 291; Wynands 1986, 16.

84 Procession de Wyck 1869, 580-581; Spronck 2009, 293-298.

Aankomst van de bedevaartgangers uit Wyck-Maastricht in Scherpenheuvel op dinsdag 12 mei 2009 (foto auteur).

Vanuit de Sint-Servaas 1840-1914

Van de Maastrichtse geestelijken die zich toegedden op het bevorderen van volksdevoties en reliekenverering, was kapelaan Petrus Dominicus Nijst de kampioen. Voorwerp van spot voor de verlichte liberalen, maar bewonderd door een grote schare van vrome gelovigen.⁸⁵ In 1824 had Nijst in de Sint-Servaasparochie de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand in de Nood opgericht, ook wel aangeduid met de benamingen: Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand, Maria van Bijstand of Onze-Lieve-Vrouw der Zeven Smarten (of Weeën) van Maria.⁸⁶ Binnen deze Broederschap ging op 13 mei 1840 (Sint-Servaasdag) een subgroep van twaalf broedermeesters over tot de organisatie van een 'puur-Maastrichtse' bedevaart naar Scherpenheuvel, met kapelaan Nijst als directeur. De dag van vertrek werd bepaald op Tweede Pinksterdag. Gelovigen konden lid worden

⁸⁵ Spronck 2009, 297, 412.

⁸⁶ Goessen 1986, 30.

Prentje ter herinnering aan de bedevaart vanuit de Sint-Servaaskerk naar Scherpenheuvel. Geëxposeerd op de tentoonstelling 'Maria, vol van genade' in het Centre Ceramique te Maastricht (oktober 2013-september 2014). Onder het beeld van Maria met Kind de tekst *Ego diligentes me diligo* ('Ik houd van wie mij liefhebben').

van deze (sub)Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel voor vijftig cent per jaar. Het aantal leden bleef bescheiden en nam geleidelijk af – 115 in 1845, 86 in 1875, 32 in 1905, 8 in 1935 – maar het aantal deelnemers aan de voettocht was vele malen groter: de eerste bedevaart, die op 8 juni 1840 vertrok, telde honderden pelgrims; in de jaren 1884-1900 varieerde hun aantal van 200 tot 400.⁸⁷

In 1873, enkele jaren nadat in juli 1865 de spoorlijn Hasselt-Antwerpen, met stations in Diest en Zichem, was gereedgemaakt, werd een nieuwigheid ingevoerd: naar Scherpenheuvel per trein, althans voor het grootste gedeelte, want het karakter van voettocht mocht niet geheel verloren gaan. De vier dagen werden er twee. Men vertrok op dinsdag na Pinksteren heel vroeg, ging te voet naar station Lanaken, dan met de trein tot Diest (later ook wel eens tot Zichem) en vervolgens te voet naar Scherpenheuvel. Op woensdag, na een ochtend vol ceremoniën in en rond de basiliek van Scherpenheuvel, reisde men terug: vertrek uit Diest om vier uur 's middags, aankomst in Lanaken tegen half zes; dan te voet naar de Maastricht, waar de bedevaart om zeven uur met een korte plechtigheid in de Sint-Servaas werd besloten.⁸⁸

Het ultramontanisme en de toenemende devotionele activiteit van de katholieken had

HET MIRACULEUS BEELD VAN O.L.VROUWESCHERPENHEUVEL.

87 Arch. Serv., inv. nrs. 1672, 1678, 1687. Een anonymus meldde op 13 juni 1840 aan Justitie: 'door Maastricht trok eene processie of bedevaart van Scherpenheuvel, sterk 1500 personen, met vaandels en de geestelijkheid aan het hoofd' (NA, Archief Justitie geheim, inv. nr. 4647). Het getal van 1500 is mogelijk het product van meer dan één processie naar Scherpenheuvel. Met dank aan Piet Orbons voor deze informatie.

88 Arch. Serv., inv. nr. 1687; Laffut 1985-1995, 319, 493. Het reisschema is van 1883.

onrust gewekt in protestantse en bestuurlijke kringen. Die stelden dan ook pogingen in het werk om, binnen de wettelijke kaders, aan het uiterlijk vertoon beperkingen op te leggen. Zo ontstond bij het treffen van diverse wettelijke regelingen rond 1850 de zogenaamde proces-siekwestie. In de jaren zeventig laaide die opnieuw op, toen de Maastrichtse pastoor-deken F.X. Rutten op 27 juli 1873 een publieke plechtigheid maakte van de overbrenging van de re-liken naar de nieuwe schatkamer, met tachtig kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders in vol ornaat. In 1874 hield hij een soortgelijke heilighdomsvaartprocessie. Het toen opgemaakte proces-verbaal leidde uiteindelijk tot een veroordeling. Andermaal provocerend, ging zijn kapelaan P. Corten op Pinkstermaandag 11 juni 1878 de pelgrims voor bij hun vertrek vanuit de Sint-Servaas naar Scherpenheuvel, luid biddend, het kruis met ontrold vaandel voorop. De politie wees hem op het onwettige karakter van dit optreden en maakte proces-verbaal op, maar de voortgang van de bedevaartprocessie werd verder niet belemmerd.⁸⁹

Vermeldenswaard is nog een 'wondervolle genezing' in 1872, waarvan door kapelaan Corten, directeur van de bedevaart, een nauwkeurig verslag werd opgemaakt. Het betrof de zeventienjarige Hubertina Gulix, die in oktober 1871 'ten gevolge eener hevige ty-phuskoorts' haar spraak verloren had. Geneesmiddelen hielpen niet, maar verergerden de kwaal juist. Op maandag 20 mei uit Maastricht vertrokken, betrad Hubertina, 'met een waar kinderlijk betrouwen op Maria's liefdevolle en almachtige voorbede beziel', samen met de andere pelgrims uit Maastricht de basiliek van Scherpenheuvel. De directeur van de bedevaart nodigde hen uit tot het bidden van een zevental Wees Gegroeten ter ere van Onze-Lieve-Vrouw der Zeven Smarten. Bij het derde Wees Gegroet, begon Hubertina plot-seling mee te bidden; 'haar tong [was] vrij, haar kwaal geweken'.⁹⁰

De laatste bedevaart naar Scherpenheuvel vanuit de Sint-Servaasparochie vond plaats in juni 1914. Spoedig daarna brak de Wereldoorlog uit.

Geloven en vrijdenken

Wie de geschiedenis van de voettocht naar Scherpenheuvel overziet, zoals die vanaf 1715 werd georganiseerd door de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen (vanuit de Sint-Nicolaaskerk) en in de negentiende eeuw door de Broederschap van het Heilig Kruis

89 Hutschemakers 1980, 123-124; Crutzen 1992, 130-135; Margry 2000, 202, 312-313; Margry / te Velde 2003, 124-126; Janssen 2005, 53 (*De Limburger Courier*, woensdag 12 juni 1878). Na 1880 werden conflicten rond het 'processieverbod' uit de weg gegaan, al bleef de affaire een 'teedere quaestie'. Het woord 'processieverbod' gebruikten de katholieken op grond van artikel 167 van de grondwet van 1848, waarin bepaald werd waar openbare godsdienstoefening wél was toegestaan. Pas in 1988 werd de wet op de kerkgenootschappen van 1853, waarvan de artikelen 6 en 9 op bovengenoemd artikel 167 voortborduren, ingetrokken en was de conflictstof de wereld uit. Zie: Margry 2000, 435-437.

90 Arch. Serv., inv. nr. 1687.

(vanuit de Sint-Martinus in Wyck) en de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand in de Nood (vanuit de Sint-Servaas), kan vaststellen dat de belangstelling van de gelovigen onverminderd groot is geweest. In de achttiende eeuw was er naast de Maastrichtse bedevaart vanuit de Sint-Nicolaaskerk ook nog de al veel oudere Keulse Vaart, waarbij pelgrims uit langs de route gelegen plaatsen aansloten. En in de negentiende eeuw bleek naast de Wyckse bedevaart, die in plaats kwam van de Keulse Vaart, nog meer dan voldoende belangstelling te bestaan voor een tweede bedevaartprocessie vanuit de Sint-Servaaskerk. Opvallend is verder dat ondanks de reserves van het kerkelijke gezag en de ontmoediging door de wetgeving – misschien juist dóór die tegenwerking – de motivatie om deel te nemen eerder toe- dan afnam. De achttiende-eeuwse Verlichting en het vaak antiklerikale liberalisme van de negentiende eeuw hadden geen vat op het pelgrimerende volk, terwijl het devotionaliseringsoffensief, dat door de geestelijkheid in de negentiende eeuw werd ingezet, vaak steun vond bij kunstenaars en bij intellectuelen die door de Romantiek waren geraakt.

In een krantenartikel dat de journalist Eugène Gens in 1841 wijdde aan het verschijnsel bedevaart en de ermee verbonden uitingen van volksgeloof, wees hij op de poëtische kracht daarvan, waardoor de aarde kan raken aan de hemel, het eindige kan reiken tot in het oneindige. In de *Groote almanak voor het Hertogdom Limburg* van 1854, afgesloten met zestig bladzijden Mengelingen – proza en poëzie in Nederlands, Frans en Duits – werd het katholieke volksgeloof bewierookt door een lyrische beschrijving van ‘die Wallfahrt’: Het is 2 juli, Maria Visitatie. Rond een kleine Mariakapel zijn honderden pelgrims bijeengekomen. Velen gaan te biecht ‘und baden sich in dem verjungenden Quell der Busse’. Het genadebeeld blikst mild en liefdevol op hen neer. Ter afsluiting geeft de priester de zegen met de geconsecreerde hostie in de monstrans: ‘all die Tausenden von Pilgern sinken auf ihre Kniee (...) und aus Weihrauchwolken segnet das Geheimnis des heiligsten Leibes, segnet Christus der Herr’. Met instemming citeert de anonieme auteur de protestant (!) Gottfried Kinkel: ‘Nie tritt das innige Verwachsen des katholischen Glaubens mit dem Volksthum (...) rührender und spürbarer hervor als bei den Processionen’, waaraan hij dan zelf toevoegt: ‘nie sehen wir so die Gleichheit aller vor Gott, ihre tiefe Verbindung in der einen Liebe, dem einen Glauben, wie bei der Wallfahrt’.⁹¹

In zijn *Percessie van Scherpenheuvel* heeft Theodoor Weustenraad de draak gestoken met deze uitingen van volksgeloof en met de geestelijken die er heilig in geloofden. Maar de medaille had twee kanten: Theodoor Weustenraad was ook Maastrichtenaar, bezielde met warme gevoelens voor zaken die hij rationeel maar moeilijk kon accepteren. Hij was niet slechts een kind van de Verlichting maar ook van zijn vader Michel, die een voorbeeldig lid van de Broederschap geweest is. De stad die hem lief was had hij als mede-aanstichter van de Belgische opstand in oktober 1830 moeten verlaten. Op 1 juli 1839 werd de belegstaat van de vesting opgeheven en kon hij er, na negen jaar ballingschap, onbevreesd weer binnen-

91 *Journal du Limbourg*, 30 mei 1841; Wallfahrt 1854, 199-205.

gaan, intens genietend van de vele *lieux de mémoire*.⁹² Toen de winter voorbij was, kon ook de voettocht naar Scherpenheuvel weer vanuit de stad vertrekken: op de vijfde maandag na Pasen vanuit de Sint-Martinus in Wyck, op Pinkstermaandag voor het eerst ook vanuit de Sint-Servaas in de stad.⁹³

Bibliografie

Bronnen

- RHCL/GAM, *Archieven van de parochie Sint Servaas te Maastricht 1797-1964*, toegangsnummer **21.209 A**, inv. nrs. 1672, 1678, 1687. Afgekort: **Arch. Serv.**
- RHCL/GAM, *Archief van de parochie Sint-Nicolaas, sinds 1837 Onze Lieve Vrouw te Maastricht, 1351-ca.1820*, toegangsnummer **21.210 A**, inv. nr. 1006-1; toegangsnummer **21.210 E**, inv. nr. 292 ('Register'). Afgekort: **Arch. Nic.**
- RHCL/GAM, *Archieven van de parochie en de basiliek van O.L. Vrouw te Maastricht van 1800 tot 1950, met retroacta van vóór 1800*, toegangsnummer **21.210 B**, inv. nrs. 274 (akte in verband met de overname van de Sterre der Zee, 31 maart 1804), 1998, 2004, 2009 ('Memoriael'), 2010, 2012, 2013. Afgekort: **Arch. OLV.**
- De Zwarte Christus. Van Vrijthof tot Wyck 1804-2004. Expositie*, nr. 18: RHCL/GAM, *Frans archief*, inv. nr. 272 (inventarisatielijst Witte vrouwenklooster, 28 september 1796); nr. 30: RHCL/GAM, *Archief van de Parochie Sint-Martinus te Wyck-Maastricht*, inv. nr. 195 (akte in verband met de overname van de Zwarte Christus, 3 mei 1804).

Literatuur

- Baillien 1959: Henri Baillien, 'Tongeren onder de Luikse Revolutie', in: *Het Oude Land van Loon* 14 (1959) 193-268.
- Boesmans 1980: Annick Boesmans, *De voetbedevaart Keulen-Maastricht-Scherpenheuvel (...)* Bokrijkse Berichten XVIII, Bokrijk 1980 [b.g.v. de tentoonstelling ingericht in het Provinciaal Openluchtmuseum te Bokrijk, 2 augustus – 31 oktober 1980]
- Boni 1953: A. Boni, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1953.
- Crutzen 1992: Fr. G.H.M. Crutzen, 'Geloven op straat. Openbare godsdienstoefeningen buiten de

- 92 Jaminé 1854, 137. Op 19 april 1838, de dag dat in Londen het Verdrag van de 24 Artikelen werd getekend, liep 'Th. Weustenraad zoon' met de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen mee in de processie, een flambouw in de hand. Deze Theodoor was niet de dichter (1805-1849) maar zijn neef Jan Theodoor (1806-1844), zoon van Jean Théodore (1770-1857), de oudste broer van Michel (1777-1867). Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2013, rekening 1839, ontvangsten: '19 april: van den Hr. Th. Weustenraad zoon voor flambeeuwgeld [f.] 1,12'.
- 93 Ik dank Jeannette Bemelmans, Frank Hovens, Piet Orbons en de redactie van het Jaarboek voor hun kritische opmerkingen. Régis de la Haye ben ik erkentelijk voor zijn hulp bij de samenstelling van het illustratiemateriaal.

- gebouwen en besloten plaatsen in de dekenaten Gulpen en Meerssen, 1848/1857', in: *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal, Jaarboek 1992*, 116-162.
- Databank Bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland, www.meertens.knaw.nl/bedevaart: Maastricht, O.L. Vrouw Sterre der Zee / O.L. Vrouw van Maastricht; Wyck, Heilig Kruis ('De Zwarte Christus'); Breda, O.L. Vrouw van Scherpenheuvel; Den Haag, O.L. Vrouw van Scherpenheuvel; Velp, O.L. Vrouw van Velp (van Scherpenheuvel).
- Den Grooten Bosser *Almanach* voor 1783, H.J. Landmeter, [Maastricht 1783].
- Den devoten pelgrim naer het mirakeleus beeldt van onse L. Vrouwe tot Scherpen-heuvel, behelsende verscheyde litanien, lof-sangen, ende devote liedekens (...). By Lamberts Bertus stadts-drucker tegen over de PP. Predick-heeren [Maastricht, ca. 1725]
- Duerloo / Wingers 2002: Luc Duerloo en Marc Wingers, *Scherpenheuvel, het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven 2002.
- Evers 2006: Ingrid M.H. Evers, 'Een parochiekerk in de achttiende eeuw: het interieur van de Sint-Nicolaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 142 (2006) 189-251.
- Geestelyke liedekens ende lof-zangen om te zingen als men in bedevaert reyst naer het mirakeleus beeld van Onse Lieve Vrouw tot Scherpen-heuvel. In deze nieuwen druk vermeerderd ende verbeterd [vignet] Tot Maestricht, by de Weduwe Gysbertus Van Gulpen, op de Munt [1795] [Approbatie 8 april 1750]
- Gielis / Libens 2010: Gert Gielis in samenwerking met Sebastien Libens, *Het zevende jaar. Processies in de regio Maas-Rijn*, Hasselt 2010.
- Goessen 1986: J. Goessen, 'Broederschappen in Maastricht', in: *Volkscultuur* 3 (1986) nr. 2, 23-33.
- van Gulpen 1885-1889: Philippus van Gulpen, 'Kroniek der stad Maastricht van af haren oorsprong tot in Juni van het jaar 1862', in afleveringen in: *De Maasgouw* 7 (1885)-11 (1889).
- Haas 1988: J.A.K. Haas, 'Het Verdrag van Fontainebleau 1785. Maastricht en de landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime', in: *PSHAL* 124 (1988) 264-344.
- Habets 1891: Jos. Habets, 'De Fransche emigranten te Maastricht op het einde der vorige eeuw (...)', in: *PSHAL* 28 (1891) 133-228.
- Habets / Goossens 1927: Jos. Habets., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, IV (voortgezet door W. Goossens), Roermond 1927.
- de la Haye 2004: Régis de la Haye, 'Onderduikadressen voor de Sterre der Zee in de Franse Tijd', in: *De Maasgouw* 123 (2004) 87-96.
- de la Haye 2008: Régis de la Haye, 'Pastoor Jacobs en de devotie tot de Sterre der Zee', in: *De Maasgouw* 127 (2008) 115-129.
- Henau 1991: Ernst Henau, 'Bedevaart als vorm van volksreligiositeit. Een historisch-theologische benadering', in: M. van Uden, J. Pieper en E. Henau (red.), *Bij geloof. Over bedevaarten en andere uitingen van volksreligiositeit*, Hilversum 1991, 3-37.
- Hutschemakers 1980: Giel Hutschemakers, 'Limburgse processieperikelen, 1873-1880', in: *De Maasgouw* 99 (1980) 117-127, 184-208.
- Jaerlyxten bedevaerd tot het mirakeleus beeld van Onse Lieve Vrouwe op Scherpenheuvel ..., by J. T. van Gulpen, Maestricht 1782 [affiche, plano]
- Jaminé 1854: J. Jaminé, 'Notes biographiques. Hubert-Théodore Weustenraad', in: *Bulletin de la société scientifique et littéraire du Limbourg*, tome II, Tongres 1854, 111-141.
- Janssen 2005: Frank Janssen, *Limburgsch nieuws 1841-1890*, Maastricht 2005.
- Journal du Limbourg*, 30 mei 1841.
- Knippenberg 1911: H. Knippenberg, 'De Franschen te Maastricht 1792-1816', in: *Limburg's Jaarboek* 17 (1911) 318-330.
- Laffut 1985-1995: Michel Laffut, *Les chemins de fer belges 1830-1913. Genèse du réseau et présentation critique des données statistiques*, 2 delen, Bruxelles 1985-1995.
- Le Sage ten Broek 1838: J.G. Le Sage ten Broek, *De Godsdienstvriend* 39 (1838) 238-240.
- Margry 2000: Peter Jan Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katho-*

- lieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland, Hilversum 2000.
- Margry / te Velde 2003: Peter Jan Margry en Henk te Velde, 'Kulturkampf in Limburg: de strijd over religieuze rituelen in de publieke ruimte', in: *De Maasgouw* 122 (2003) 118-133.
- Milis 2011: Ludo Milis, *Van waarheden en werkelijkheid. De opvattingen van de middeleeuwen in het blikveld van nu*, Hilversum 2011.
- Müller 1938-1939: P.L.J.M.A. Müller, 'Militaire reglementen en folklore', in: *De Nedermaas* 16 (1938-1939) 152-155, 176-179, 229-230.
- Munier 1989: W.A.J. Munier, 'Een voorbeeld van maatregelen tegen onbeëdigde priesters in de Franse Tijd: de lotgevallen van Jan Jacob Cyrus, pastoor van de St. Catharina / St. Matthijskerk te Maas-tricht', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 69 (1989) 93-141.
- Munier 1992: W.A.J. Munier, *Nieuwe bijzonderheden over twee Maastrichtse kostbaarheden: het Zwarte Kruis van Wijk en het beeld van Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee*, [Maastricht 1992].
- Polman 1968: P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, III, Hilversum 1968.
- Procession de Wyck 1869: 'La procession de Wyck-Maestricht dite de Cologne', in: *PSHAL* 6 (1869) 580-581.
- van Rensch 1990: Th.J. van Rensch e.a., *Hemelse trektochten. Broederschappen in Maastricht 1400-1850*, Vierkant Maastricht 16, Maastricht 1990.
- Spiertz 1964: M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, Maaslandse Monografieën 1, Assen 1964.
- Sprenger 1936: Jan Sprenger, 'Geschiedenis van de teruggave der O.L.V. kerk te Maastricht in 1837 aan den R.K. Eeredienst', in: *De Maasgouw* 56 (1936) 53-56, 63-65.
- Spronck 2009: Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*, Maaslandse Monografieën 72, Hilversum 2009.
- Stas 1873: G. Stas, 'Notice biographique du poëte Maastrichtois Pierre Égide Schols', in: *PSHAL* 10 (1873) 370-390.
- Szénassy 1978: I.L. Szénassy, *Maastrichts zilver*, Maastricht 1978.
- Therry 1988: Marc Therry, *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, Brussel 1988.
- Ubachs 1975: P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en kerk te Maastricht, 1632-1673*, Maaslandse Monografieën 21, Assen/Amsterdam 1975.
- Ubachs / Evers 1994: P.J.H. Ubachs m.m.v. Ingrid M.H. Evers, *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814*, *PSHAL* 130 (1994), 3-252.
- Ubachs 2000: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Maaslandse Monografieën 63, Hilversum 2000.
- Ubachs / Evers 2005: Pierre J.H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, Zutphen 2005.
- Verbeek 1937: Beda Verbeek o.f.m., *De geschiedenis van de Sterre der Zee te Maastricht tot 1804*, 's-Hertogenbosch 1937.
- Verhael 1837: *Verhael van het plechtig feest der opening van Onze Lieve Vrouwe kerk, te Maastricht, achtervolgd van het sermooen, gepredikt door den eerwaarden heer L.F. Lebens, vicaris, als ook van twee Latijnsche gedichten, vervaardigd door twee leden [P.G. Schols en F. Nypels] van het kerkbestuur der parochie (...)* [vignet] *Te Maastricht (...)* 1837.
- Wallfahrt 1854: 'Die Wallfahrt. Ein Bild aus dem katholischen Leben', in: *Groote Almanak voor het Hertogdom Limburg. Jaar 1854*, 199-205.
- Wingens 1994: Marc Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen 1994.
- Wynands 1986: Dieter P.J. Wynands, *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen*. Aachen 1986.

Archeologische Kroniek van Limburg over 2012

In 2012 werden 212 archeologische rapporten over in Limburg uitgevoerd archeologisch onderzoek aangeboden aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Deze zijn terug te vinden op de website van de RCE (www.cultureelerfgoed.nl). De Archeologische Kroniek biedt u hieruit een selectie.

De criteria voor deze selectie waren simpel: opgravingen, proefsleufonderzoeken met als uitkomst “behoudenswaardig” (jargon voor ‘waardevol genoeg om te behouden of om op te graven’) en onderzoeken die opvielen door het gebruik van nieuwe technieken. Allemaal onderzoeken die iets hebben bijgedragen aan de kennis van de geschiedenis van Limburg.

Grote archeologische onderzoeken in het kader van infrastructurele projecten (aanleg van de Maaskaden, van de pechzones langs de A2 en de watertransportleiding Sittard-Geleen) gaven interessante resultaten. Opvallend waren de zogenaamde *off-site* verschijnselen waarvoor steeds meer belangstelling is in wetenschappelijk onderzoek. Een onderzoek hoeft echter geen vele vierkante meters te beslaan om een interessant resultaat te boeken. Het uitgraven van een liftschacht in hartje Maastricht bevestigde het vermoeden over de uitgestrektheid van het Romeinse grafveld. Zorgelijk was de gang van zaken bij het archeologisch onderzoek bij grootschalige afgravingen langs de Maas. Werkafspraken tussen uitvoerders van graafwerkzaamheden en archeologen werden onvoldoende geëffectueerd.

In de kroniek is ook plaats voor amateur-archeologen. Steeds vaker roepen professionele bedrijven de hulp in van amateurs, niet alleen vanwege hun grote kennis van lokale geschiedenis, maar ook als extra handen in het veld. Zo assisteerden enkele vrijwilligers bij de opgraving in Elsloo.

Soms doen amateurs de vondst van hun leven. Zo vond de heer K. Alards op een terrein in Lottum een bronzen hielbijl. Ook als de vondsten niet zo spectaculair zijn, kunnen zij precies die informatie leveren die archeologische verwachtingskaarten nauwkeuriger maken. Daarom is het zo belangrijk dat amateurs hun vondsten melden. Dat het melden van vondsten sinds de grote organisatorische veranderingen in de Nederlandse archeologie rond de eeuwwisseling niet meer soepel verloopt, is al jaren een probleem. Het daarom verheugend dat het Thermenmuseum, het Limburgs Museum, de gemeenten Maastricht, Sittard-Geleen en Parkstad, de Provincie Limburg en de AVL gezamenlijk naar een praktische oplossing zoeken. We hopen u hierover in een volgende kroniek nader te kunnen informeren.

Dat kennis van de eigen omgeving iets toevoegt aan het beleven van het landschap laat het Waterschap Roer en Overmaas zien. In 2009 werd in het beekdal van de Vlootbeek een muntschat gevonden. Deze plek is nu gemarkeerd door vijf grote muntmedaillons en een informatiepaneel. Het is een mooi voorbeeld van een presentatie van de resultaten van archeologisch onderzoek aan het grote publiek.

De samenstellers van deze Kroniek hopen met de Kroniek een steentje bij te dragen aan het toegankelijk maken van de archeologische rijkdom van onze provincie. Voor een goed begrip van de gebruikte chronologische aanduidingen wordt de Kroniek afgesloten met een tabel van de in de archeologie gehanteerde periodeindeling.

Marion Aarts – periodespecialist Middeleeuwen, Nieuwe Tijd (M, N)

Béatrice de Fraiture – coördinatie

Karen Jeneson – periodespecialist Romeinse tijd (R)

Leo Verhart – periodespecialist Prehistorie (P)

Bergen, Well-Aijen (P, R, M)

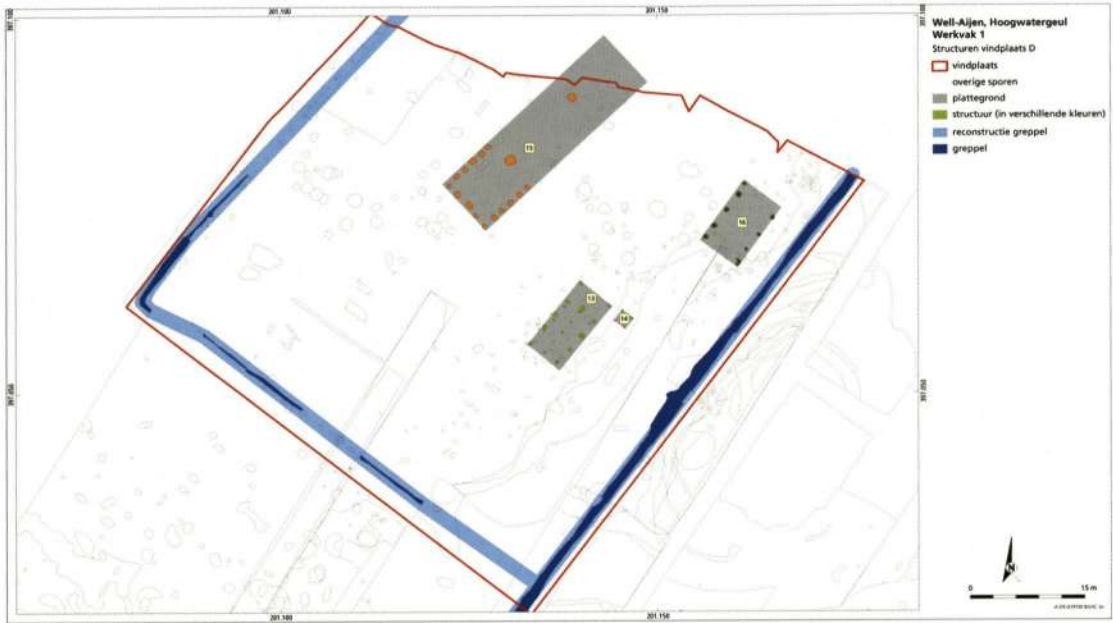
Na de overstromingen van de Maas in 1993 en 1995 waren beschermingsmaatregelen tegen hoog water noodzakelijk. Die maatregelen hebben geleid tot vele graafwerkzaamheden in het dal van de rivier. Zo wordt er bij Well-Aijen een hoogwatergeul aangelegd.

Om de archeologische waarden in het Maasdal te onderzoeken en te borgen werd vanuit Rijkswaterstaat en de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE) een projectteam voor de Maaswerken opgericht. In de periode 1997-2005 zijn vele locaties waar werkzaamheden worden uitgevoerd, door middel van boringen en proefsleuven verkend. Uit dit verkennend onderzoek bleek dat de kans op archeologische vindplaatsen in het gebied Well-Aijen groot was. Hierop volgden in maart 2010 opgravingen.

De hoogwatergeul Well-Aijen is gesitueerd in een gebied waarin kronkelwaarden (resten van verplaatste rivierbeddingen) liggen met daarin geulen en zandopduikingen. In dit dynamische landschap zijn al eeuwenlang mensen actief geweest. De oudste sporen dateren uit het begin van het Mesolithicum. De menselijke activiteiten lopen met hiaten door tot in de moderne tijd.

Het uitzonderlijke van dit specifieke gebied is dat op een aantal locaties de vondsten stratigrafisch zijn ingebed als gevolg van sedimentatie. Dit is van grote wetenschappelijke waarde.

Het gebied is opgedeeld in verschillende werkvakken die eerst archeologisch onderzocht en vervolgens afgegraven worden. Van het meest zuidelijke deel, werkvak 1, is de rapportage verschenen. Hier werden sporen uit het Neolithicum, de Bronstijd en de Romeinse tijd aangetroffen. In dit werkvak zijn vier vindplaatsen ontdekt.

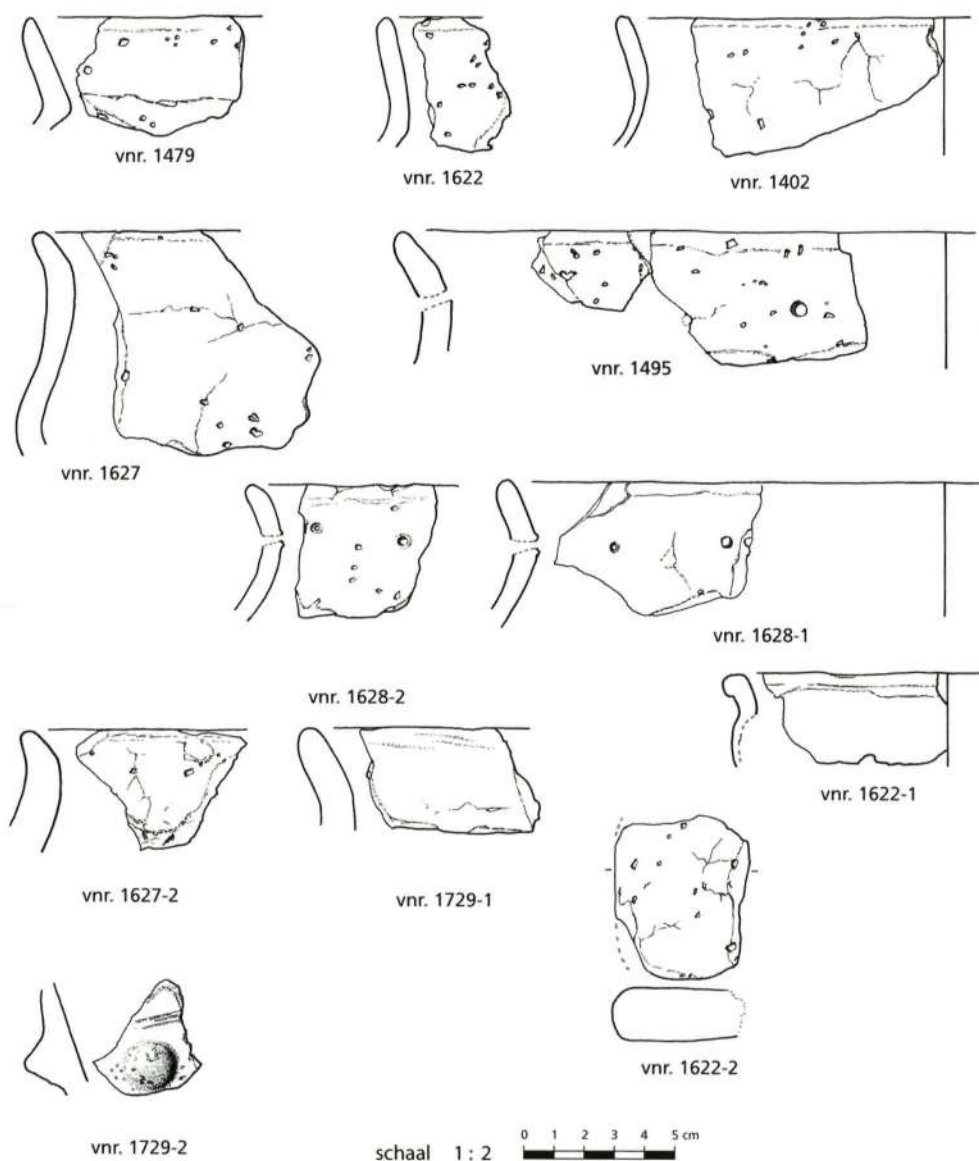
Afb. 1. Bergen, Well-Aijen. Vindplaats D, reconstructie van een erf omgeven door een greppel uit de Romeinse tijd (Ter Wal & Tebbens 2012, afb. 6.20). Tekening © BAAC.

Vindplaats A was in recente tijden vergraven, maar moet in gebruik zijn geweest in de Vroege IJzertijd en Romeinse tijd.

Vindplaats B was in de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd bewoond. Er waren een of twee kleine woonhuizen gebouwd met enkele spiekers (voorraadschuurtjes) als onderdeel van een fase van enkelvoudige bewoning. De langdurige bewoning resulteerde in zeven of acht overlappende plattegronden. De bewoners verbouwden haver, emmertarwe, gerst, pluimgierst en erwten. De vondst van verkoolde eikels laat zien dat ook wilde bosvruchten een aandeel hadden in de voedselvoorziening. Eikels werden niet alleen gebruikt als veevoer (voor varkens), maar werden ook door mensen geconsumeerd. De eikels werden eetbaar door er meel van te maken en de bittere stoffen eruit te wassen.

Op vindplaats C kwam een huisplaats uit de Midden-Bronstijd te voorschijn. Ondanks de aanwezigheid van grondsporen kon er geen huisplattegrond worden gereconstrueerd.

Vindplaats D (afb. 1) leverde een concentratie op van aardewerk en vuursteen (nederzettingsafval) uit het Neolithicum, meer specifiek uit de tijd van de Stein-groep (2900-2600 v. Chr.) (afb. 2). Grondsporen werden niet aangetroffen. Botanische resten wezen uit dat men er emmertarwe en gerst verbouwde. Deze locatie werd nogmaals bewoond in de Midden-IJzertijd en de Romeinse tijd. Uit die eerste periode is een klein aantal kuilen aangetroffen.

Afb. 2. Bergen, Well-Aijen. Enkele kenmerken randscherven van de Vlaardingen/Stein-groep en een fragment van een bakplaat (Ter Wal & Tebbens 2012, afb. 7.4). Foto © BAAC.

Enkele daarvan worden op grond van de inhoud (aardewerk en maalstenen) in een rituele context geplaatst.

De laatste fase van bewoning dateert uit de Romeinse tijd. Het gaat om een groot woonstalhuis en een spieker. Driekwart van het geheel werd omgeven door een greppel. De boerderij dateert uit de 2^e/3^e eeuw. Luxe goederen ontbreken vrijwel. (LV)

Literatuur

Wal, A. ter & L.A. Tebbens, 2012: *Hoogwatergeul Well-Aijen. Werkvak 1. Archeologische opgraving, Den Bosch* (BAAC-rapport A-09.0395).

Eijsden-Margraten, Breust, Centrumplan (M)

Aan de tussen 2008 en 2012 uitgevoerde opgravingen in het centrum van Eijsden-Breust wordt een afzonderlijk artikel in de volgende Publications gewijd.

Literatuur

Horssen, J. van, 2012: *Eijsden – Breust Centrumplan. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Den Bosch* (BAAC rapport A-12.0020).

Van Campenhout, K. (red.), 2012: *Middeleeuwse nederzettingssporen in de schaduw van de motte van Breust, Eijsden, een archeologische begeleiding, Amersfoort* (ADC Rapport 3258).

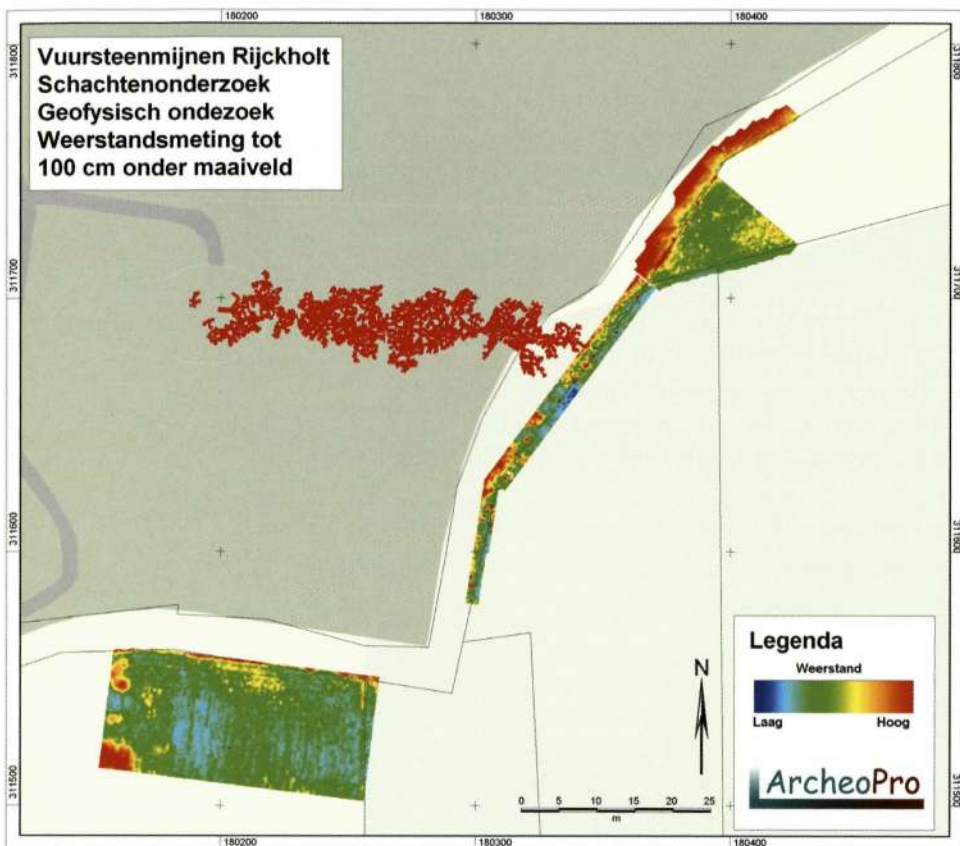
Vanneste, H. & S. Ostkamp (red.) 2013: *De Motte van Breust, Amersfoort* (ADC rapport 2700 / ADC monografie 15).

Eijsden-Margraten, Rijckholt-St. Geertruid (P)

Het archeologisch rijke vondstgebied in Rijckholt-St. Geertruid en omgeving is al meer dan 100 jaar bekend. Behalve de vele steentijdvindplaatsen liggen er ook prehistorische vuursteenmijnen, tezamen vormen zij het oudste industriële monument van Nederland.

In 2008 is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed begonnen met een vijfjarig project om de omgeving van de goed bestudeerde vuursteenmijnen te onderzoeken. Van die omgeving is namelijk niet veel bekend. Het project heeft twee doelen. Het eerste is een archeologische waardestelling van de terreinen in de omgeving van het mijngebied; het tweede doel is om nieuwe methoden en technieken te ontwikkelen waardoor het mogelijk wordt met oppervlaktegegevens (vondsten en geologie) uitspraken te doen over de activiteiten die rond de mijnen zijn uitgevoerd.

In de eerste twee jaar van het project is er een prospectie (verkenning) uitgevoerd met

Afb. 3. Eijsden-Margraten. De resultaten van een deel van het weerstandonderzoek buiten het gebied van het in de jaren 60 van de vorige eeuw onderzochte mijnveld. In rode lijnen is het opgegraven mijnveld aangegeven. De rode stipjes op het plateau, in het groen gekarteerde gebied ten oosten van de opgraving, verraden de aanwezigheid van mijnschachten (Deeben, e.a. 2011, afb. 25). Afbeelding © ArcheoPro.

gebruikmaking van fysisch-geografische boringen, archeologische boringen, geofysisch onderzoek (afb. 3) en het belopen van akkers, met name in transecten vanuit het dal tot op het plateau, beter bekend als de Kaap van Rijckholt.

De erosie van het gebied bleek mee te vallen en is alleen aan de randen van het plateau sterk. Verder kwamen uit het geofysisch onderzoek aanwijzingen voor grondsporen in de bodem. Op het plateau waren die langwerpige van vorm. Ze houden mogelijk verband met prehistorische bewoning. In de omgeving van de vuursteenmijnen waren de sporen echter puntvormig. Waarschijnlijk zijn dit opgevolde mijngangen. Met dit onderzoek kon de omvang van het vuursteenmijngebied worden vastgesteld.

Het booronderzoek, waarbij de grondmonsters werden gezeefd, gaf als uitkomst dat het vele vuursteen in de bodem deels natuurlijk is, dat de fragmentatie mede het gevolg is van

grondbewerking en dat het verbrande vuursteen mogelijk het gevolg is van prehistorische branden en niet noodzakelijkerwijs met menselijke activiteiten verbonden kan worden.

Een booronderzoek is niet de beste methode om in dergelijke situaties vindplaatsen op te sporen. Veel succesvoller was de oppervlaktekartering. Daarmee konden op enkele plaatsen nederzettingsactiviteiten worden aangetoond, terwijl andere plaatsen aanwijzingen opleverden voor gespecialiseerde vuursteenbewerking.

Binnen de kaders van het project zijn twee deelprojecten opgenomen die een relatie hebben met het oude onderzoek uit de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Het eerste heeft betrekking op de gebruiksduur van de vuursteenmijnen. Deze omvatte bijna 1000 jaar. De exploitatie startte in de vroege periode van de Michelsbergcultuur (4400 v. Chr.) en liep door tot ca. 3300 v. Chr., cultureel gezien gekoppeld aan de Stein-groep.

Een tweede onderzoek betreft de menselijke schedel die in een mijngang is aangetroffen en die onverwacht niet uit de periode van de exploitatie bleek te dateren. Uit een ¹⁴C-datering bleek dat de man op zijn vroegst in 1646 was overleden, maar ook nog na 1937 kon zijn gestorven.

De prospectieve fase van dit onderzoek is vervolgd door een in 2012 afgesloten gravend onderzoek. De resultaten hiervan zijn nog in studie. (LV)

Literatuur

Deeben, J., M.E.T. de Grooth, J.W. de Kort, R.C.G.M. Lauwerier & M.E. ter Schegget, 2011: *Het archeologisch onderzoek in de omgeving van het prehistorische vuursteenmijnveld te Rijckholt-St. Geertruid: de resultaten van 2008 en 2009*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 202).

Gennep, Mook-Middelaar, Venlo, Heraanleg Maaskaden, cluster 2 en 3 (M)

In de omgeving van Gennep, Mook-Middelaar en Venlo is in 2007 tot 2009 bij de heraanleg van de kaden langs de Maas in opdracht van het projectbureau Maaswerken van Rijkswaterstaat een archeologische begeleiding uitgevoerd.

De werkzaamheden maken deel uit van de Maaswerken, waarbij over een totale lengte van 222 km een veiligere, beter bevaarbare en meer natuurlijke Maas wordt gecreëerd. In Cluster 2 worden nieuwe kaden aangelegd of reeds bestaande harde kaden aangepast. De ingrepen van Cluster 3 bestaan vooral uit het verhogen en verbreden van bestaande groene kaden en het aanleggen van enkele nieuwe.

Oorspronkelijk was het de bedoeling om binnen vier kadetracé's 19 kadevakken te onderzoeken. In de evaluatie van het onderzoek is geconcludeerd dat het neerleggen van de

verantwoordelijkheid voor het inschakelen van de opgravers bij de verstoorder niet heeft geleid tot het afgesproken onderzoek in de geselecteerde gebieden. Het opgravende bedrijf is niet altijd in kennis gesteld van de voortgang van de werkzaamheden in de aandachtsgebieden die waren geselecteerd voor actieve en proactieve begeleiding. In enkele kadevakken waren de civiele werkzaamheden al afgerond voordat een archeoloog ter plekke was. In de kadevakken die voor een reactieve begeleiding waren geselecteerd, heeft geen onderzoek plaatsgevonden omdat de opgravers nooit zijn ingeschakeld.

In de uitvoering zijn uiteindelijk slechts vier kadevakken actief begeleid; vijftien kadevakken die wel voor onderzoek geselecteerd waren, zijn niet of slechts gedeeltelijk onderzocht. Hierdoor zijn de inspanningen van een zorgvuldig voortraject teniet gedaan en is niet het gewenste resultaat bereikt. In toekomstige projecten is een andere aanpak nodig die garandeert dat alle geselecteerde gebieden ook daadwerkelijk onderzocht worden. Aan de waarnemingen in drie kadetracés zijn wegens de beperkte omvang (zowel in grootte van de bouwputten als de verstoringdieptes) geen omvangrijke conclusies te verbinden. Wel verschaffen zij inzicht in (de reden van) de aan- of afwezigheid van archeologische waarden in de onderzoeksgebieden of de nabijheid ervan. Zo is op meerdere locaties aangetoond dat de bodem is verstoord (o.a. kadevakken KA6 en NK-05) en dat een verwacht esdek juist afwezig is (kadevak HA1).

Het uitgevoerde landschappelijk onderzoek en de relatie met de vindplaatsen in de omgeving zijn niet uitgewerkt. Dat betekent dat er weinig of niets met het landschappe-

lijk onderzoek gedaan is en dat er niet naar vindplaatsen in de omgeving is gekeken.

Eigenlijk hebben alleen de deelgebieden aan de Venlose kant (VEN.4.K) belangrijke resultaten opgeleverd. Hier hebben de waarnemingen aangetoond dat zelfs een beperkt onderzoek wel degelijk belangrijke informatie kan opleveren. Zo is in kadevak RA-2 aangetoond dat net ten noorden van de vesting Venlo activiteiten ten behoeve van baksteenproductie hebben

Afb 4. Heraanleg Maaskaden, Venlo, kadevak KA. De 19^e eeuwse muur, noord-zuid georiënteerd met een lengte van 56,8 m. en een breedte van 1,3 m., is opgetrokken uit baksteen. Aan de binnenzijde van de muur zijn om de 3,5 m. zware steunberen geplaatst die in verband met de muur zijn gemetseld (Weiss-König & Loonen 2012, fig. 5.11). Foto © Archeodienst.

plaats gevonden en dat mogelijk in de nabijheid een vroegmiddeleeuwse vindplaats ligt.

Kadevak KA verschaft een goed inzicht in de stadsomwalling van Venlo ter hoogte van de Maaspoort. De resultaten van dit onderzoek kunnen bruikbare informatie leveren over het complexe thema van de vestingbouw en, in combinatie met historisch kaartmateriaal, over de geschiedenis van de stad Venlo (afb. 4). Omdat het project op de onderzochte delen heeft aangetoond dat ook kleinschalige ingrepen belangrijke archeologische informatie kunnen opleveren kan nu alleen maar gegist worden naar de informatie die is gemist door de lacunes in de uitvoering van het onderzoek. (MA)

Literatuur

Weiss-König, S. & A.F. Loonen (eds.), 2012: *Inventariserend veldonderzoek en aansluitende opgravingen in plangebied watertransportleiding Susteren – Sweikhuizen (L), Zevenaar/Groningen* (ARC-Publicaties 243/Archeodienst-rapport 410).

Gennep, Martinushof (M, N)

Tijdens de bouw van de Martinuskerk in Gennep in 1953 zijn resten van een Romeins grafveld aangetroffen. Deze kerk ligt buiten de middeleeuwse kern van Gennep.

De verwachting was dan ook dat er op de locatie Martinushof, een plangebied in de nabijheid van de kerk, graven uit de Romeinse tijd aanwezig zouden zijn. Bij de herinrichting van het parkeerterrein is een archeologische begeleiding uitgevoerd. Er is toezicht gehouden op het ontgraven van boomgaten en leidingsleuven. Romeinse graven zijn tijdens deze werkzaamheden niet aangetroffen.

In de directe nabijheid van de kerk zijn geen graafwerkzaamheden verricht. De begrenzing van het grafveld kon door de begeleiding niet vastgesteld worden. Wel kunnen er uitspraken gedaan worden over de locatie van dit grafveld.

Men verwacht deze namelijk ten zuiden van de Martinuskerk en eventueel ten oosten van de Martinuskerk. Er zijn drie paalkuilen uit de Late Middeleeuwen of de Nieuwe Tijd waargenomen. De vondsten kunnen breder gedateerd worden: van de Vroege Middeleeuwen (Karolingische tijd) tot en met de Nieuwe Tijd. Het is aannemelijk dat het plangebied vanaf de Vroege Middeleeuwen in gebruik genomen is, mogelijk als agrarisch gebied. De hoge tot middelhoge archeologische verwachting voor het plangebied kan op basis van het onderzoek gedeeltelijk worden aangepast. (MA)

Literatuur

Ridder, A. de, 2012: *Gennep, Martinushof, Een archeologische begeleiding*. Amersfoort (ADC Rapport 3000).

Heerlen, Kasteellaan (N)

In opdracht van de gemeente Heerlen heeft ADC ArcheoProjecten in februari 2012 een archeologische begeleiding uitgevoerd voor het plangebied Heerlen Kasteellaan 3.

In het plangebied is een bestaande vijver uitgedregd en van slib ontdaan. Bij het uitdreggen van de vijver is muurwerk aangetroffen, dat vermoedelijk behoort tot Kasteel Meezenbroek. Het muurwerk bestaat uit een fundering van mergelblokken met een bakstenen bovenconstructie. Onder de mergelblokken is een fundering van slieten (houten stammetjes) gevonden. Deze zware fundering behoort vermoedelijk tot een brugconstructie. De grachtvulling rondom de brug was zowel in het vlak als in het profiel zichtbaar.

In de gracht is aardewerk gevonden. Het aardewerk dateert uit de tweede helft van de 14^e eeuw tot en met het eerste kwart van de 17^e eeuw. De gracht heeft dus geen eenduidige datering. Deze vondsten wijzen erop dat de gracht mogelijk vanaf de Late Middeleeuwen open heeft gelegen.

De oudste vermelding van het kasteel dateert uit de Late Middeleeuwen. In de tweede helft van de 18^e eeuw is op de locatie een nieuw landhuis gebouwd naar een ontwerp van Matthias Soiron (1748-1834). Dit huis of kasteel had een gracht en was door middel van een brug verbonden met de ten zuidwesten gelegen kasteelhoeve.

De aangetroffen brugresten behoren zeer waarschijnlijk tot het 18^e-eeuwse kasteel. De bakstenen dateren namelijk uit de Nieuwe Tijd. Hoe de brug er precies uit heeft gezien is niet te zeggen. De brug kan volledig in (bak)steen zijn opgetrokken maar de houten palen binnen de fundering kunnen erop wijzen dat de bovenbouw uit een houten raamwerk bestond. Er zijn geen beschrijvingen van deze brug bekend.

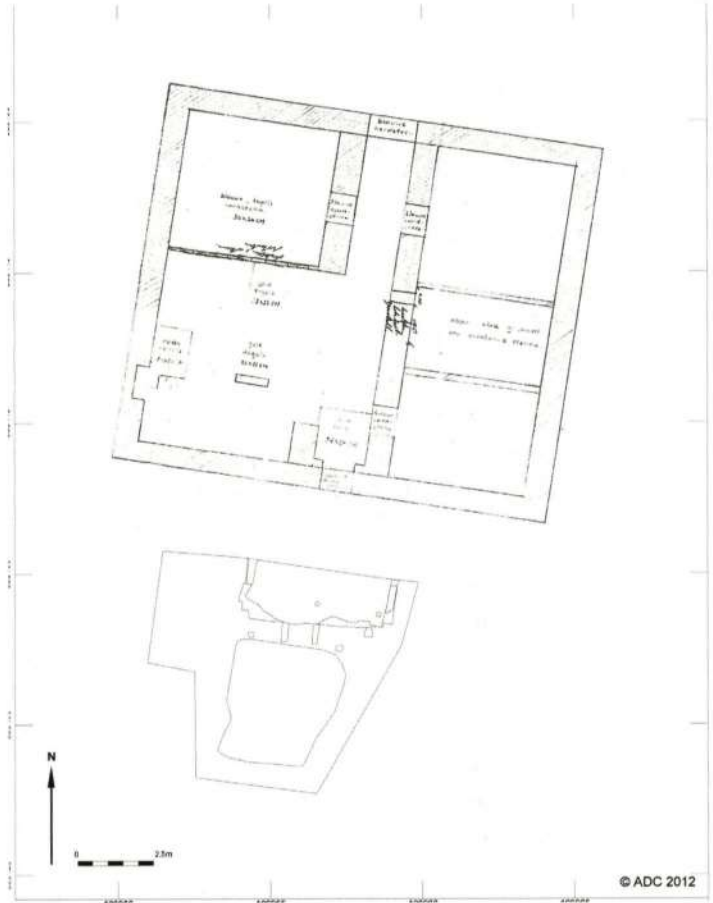
De gracht is in de 19^e eeuw gedempt, waarbij de brugconstructie vermoedelijk (deels) is gesloopt. Een van de aangetroffen sporen was een restant van een dempingspakket waarmee de gracht is opgevuld. In 1935 is het landhuis gesloopt. In de jaren '70 van de vorige eeuw is het gebied ingericht als park, waarbij een grote vijver rondom het complex is gegraven.

De archeologische begeleiding vormde aanleiding om de gegevens van een opgraving uit 1977 op de kasteellootatie opnieuw te bekijken. Tijdens dit eerdere onderzoek, uitgevoerd door medewerkers van het Thermenmuseum te Heerlen, is de gehele buitenmuur van het kasteel vrijgegraven en kon de exacte omtrek van het kasteel worden bepaald. Bij de noordwestelijke hoek werd een diep kijkgat gemaakt. De onderzoekers hoopten de restanten van de middeleeuwse woontoren aan te treffen, maar deze zijn niet waargenomen. In die hoek werd toen wel een gootje gevonden.

Het binnenwerk van het kasteel is voor een deel onderzocht. Met name over

het noordelijk deel van het kasteel heeft de opgraving veel informatie opgeleverd. In de noordoostelijke hoek bevond zich een vertrek met een zwartgeblakerde leemlaag op de vloer. Het noordwestelijke vertrek had een tegelvloer met blauwe tegels. Verder werd duidelijk dat het grondplan is ingedeeld in een breed westelijk deel en een iets smaller oostelijk deel. Het smalle oostelijke deel is ingedeeld in drie vertrekken.

De belangrijkste conclusie van de onderzoekers uit 1977 was dat de locatie van kasteel Meezenbroek anders was dan tot die tijd bekend was. De tijdens de archeologische begeleiding door het ADC aangetroffen fundering van de brug ligt midden voor het kasteel op de locatie die door de medewerkers van het Thermenmuseum is vastgesteld (afb. 5). In het recreatiegebied zijn de contouren van het voormalige landhuis weergegeven door ca. 1 m hoog metselwerk. (MA)

Afb. 5. Heerlen, Kasteellaan. Gecombineerde kaart met de gegevens van de opgraving uit 1977 en de resultaten van de archeologische begeleiding (Hazen 2012, afb. 13). Foto © ADC.

Literatuur

Hazen, P.L.M., 2012: *Heerlen Kasteellaan 3. Een archeologische begeleiding*, Amersfoort (ADC Rapport 3132).

Heerlen, Valkenburgerweg 25A (R)

Het perceel aan de Valkenburgerweg ligt in de bebouwde kom van de voormalige vicus Coriovallum. In de 20^e eeuw werd hier de villa Savelberg Doodleger gebouwd en later ook weer gesloopt. Een flink deel van het terrein raakte hierdoor verstoord. Toch zijn de resultaten van het onderzoek op dit perceel belangrijk, omdat er nog veel vragen zijn over de bewoningsgeschiedenis van de vicus. Het archeologisch onderzoek vond plaats in het voorjaar van 2007.

Hoewel in het verleden al zeer veel resten van Coriovallum zijn blootgelegd, zijn maar weinig opgravingen verder uitgewerkt op een manier waardoor antwoorden gegeven kunnen worden op belangrijke vragen zoals die naar de chronologie en de verschillende vormen van bewoning. Deze opgraving aan de Valkenburgerweg op een perceel waar vroeger al waarnemingen waren gedaan, is daarmee een mooi voorbeeld van de informatiewinst van hedendaags onderzoek dat is uitgevoerd volgens de kwaliteitseisen van nu.

In totaal is iets meer dan 1000 m² opgegraven. Er zijn meerdere vlakken aangelegd, op sommige plekken vier, waardoor de stratigrafie goed kon worden onderzocht. Ondanks de recente verstoringen kon uit de nog intacte delen een interessante bewoningsgeschiedenis worden gereconstrueerd.

Al eerder was bekend dat op deze plek in Heerlen de Romeinse hoofdweg, tegenwoordig aangeduid als de Via Belgica, en restanten van huizen te vinden waren. De Romeinse weg werd inderdaad gevonden en zelfs tweemaal aangesneden.

Hoewel de bouw van de woning op deze plek aan het begin van de 20^e eeuw een groot deel van de weg had verstoord, kon toch nieuwe informatie worden gewonnen. Zo was het opvallend dat de wegprofielen, die op korte afstand van elkaar lagen, zeer gevarieerd waren. Dit bewijst dat de weg vaak hersteld werd en dat de reparaties zeer lokaal waren.

Interessant was dat ook de greppel werd teruggevonden, die parallel aan de weg heeft gelopen. Al met al geven de wegprofielen op dit kleine perceel een goed beeld van de dynamiek van de weg, met diverse lokale reparaties en kleine verleggingen.

Het dateerbare materiaal dat in relatie tot de weg werd gevonden, laat zien dat de eerste fase van de weg tegen het eind van de eerste eeuw na Chr. werd afgesloten. Helaas blijft onduidelijk wanneer de weg precies is aangelegd en wanneer de laatste fase van de weg moet worden gedateerd. Uit een laag net boven de weg kwam een munt uit de 4^e eeuw na Chr. naar boven. Maar omdat niet met zekerheid kan worden gezegd dat die laag een gesloten context vormt, blijft het gissen tot wanneer de weg in gebruik is geweest.

De gebouwsporen hebben tot nieuwe inzichten in de bewoning aan de rand van de vicus Coriovallum geleid. Dit is vooral te danken aan het feit dat in de moderne archeologie sporen van huizen die gemaakt waren van organisch materiaal zoals hout en leem, goed worden herkend. In de archeologie van de eerste helft van de 20^e eeuw lag de focus meestal op duidelijk herkenbare resten, zoals muurwerk en pottenbakkersovens, simpelweg omdat in die tijd

onvoldoende bekend was hoe structuren van organisch materiaal herkend konden worden.

Zo werd op het terrein aan de Valkenburgerweg een flink aantal paalkuilen aangetroffen, waarvan sommige onder de muren van kalksteen lagen. Dit vormt het bewijs voor verschillende bewoningsfasen op deze plek in de vicus. De sporen lagen in twee clusters. Helaas waren beide clusters zeer verstoord door de recente bouw, zodat niet goed te reconstrueren is wat hier nu precies heeft gestaan. Mogelijk waren het meerdere rechthoekige huizen van hout en leem, haaks op de Romeinse weg. De bouw van deze huizen, met zware middenstaanders, doet denken aan een type dat vanaf de 1^e eeuw na Chr. in de regio gangbaar was. In Tongeren zijn dergelijke huizen gedateerd in de vroeg-Romeinse periode.

Naast houtbouwsporen werden op het onderzoeksterrein ook muurwerkrestanten aangetroffen. In 1960, toen de villa Savelberg gesloopt werd, waren al wat stukken muurwerk opgetekend. De nieuwe opgraving resulteerde in verschillende nieuwe funderingen en uitbraaksleuven die samen met de bevindingen uit 1960 een goed beeld geven van de steenbouw op deze plek.

De muurresten hadden een breedte van 40 tot 60 cm. Daarnaast werd een stenen kelder opgegraven, die goed bewaard was en een diepte had van 1,6 meter (afb. 6). De bodem van de kelder bestond uit een laag van 20 tot 30 cm geel zand. Uit deze zandlaag kwam een beker van geverfd aardewerk tevoorschijn met daarin een munt van keizer Commodus: mogelijk een bouwoffer. Deze vondst wijst erop dat de kelder aan het einde van de 2^e eeuw na Chr. is gebouwd (afb. 7).

Het muurwerk was van kalkzandsteen en harde mortel, waarin mooie regelmatige voegen waren gekrast. Er waren nissen in de muren en een kelderlicht, waardoor frisse lucht

Afb. 6. Heerlen, Valkenburgerweg 25A. Romeinse kelder. Uitgaande van een kelderhoogte van circa 2 tot 2,20 meter van af de vloer op het gele zand zou de begane grond zich rond de 106,6 m +NAP zich moeten hebben bevinden. De bovenkant van de keldermuur bevindt zich op 105,7 m +NAP. Dit betekent dat tussen de 70 en 110 cm bodemarchief vanaf de begane grond door erosie verdwenen is (Tichelman & Janssens 2012, afb. 6.17). Foto © RAAP.

Afb. 7. Heerlen, Valkenburgerweg 25A. De munt van Commodus (176-192) in het gele zand van de keldervloer wijst erop dat de kelder gebouwd is aan het eind van de tweede eeuw. De munt werd gevonden in een beker in de vloer. Het zou hier een bouwoffer kunnen betreffen (Tichelman & Janssens 2012, afb. 7.4.2). Foto © RAAP.

en daglicht in de kelder konden stromen. De kelder was gevuld met verbrand puin, wat duidelijk maakt dat een felle brand een eind heeft gemaakt aan het huis. Dit zal gezien het vondstmateriaal ergens in het begin van de 3^e eeuw moeten zijn geweest.

De oorspronkelijke hoogte van de 'begane grond' van het huis kon worden gereconstrueerd met behulp van de kelder. Daardoor werd duidelijk dat van het oorspronkelijke bodemarchief tussen de 70 en 110 cm inmiddels is verdwenen. Dit toont maar weer eens duidelijk aan hoe sterk de aantasting van het bodemarchief in stedelijke context kan zijn.

Uit de observaties van 1960 was bekend dat het stenen huis een vloerverwarming (*hypocaustum*) had. Bij de nieuwe opgraving is waarschijnlijk de stookgang (*praeefurnium*) van de verwarming aangetroffen, die helaas ook weer sterk was verstoord door de bouw van de 20^e eeuw.

Interessant was de vondst van een kleilaag met een typische, blauwe kleur. Deze 'vette beekklei' was om de kelder en de stookplaats aangebracht, zeer waarschijnlijk als isolatielaag, om de toch vrij kwetsbare kalkzandsteen tegen de invloed van vocht en kou te beschermen. Elders in Heerlen is dit fenomeen ook al waargenomen.

Het huis zal minstens 23 meter lang en ten minste 7, maar mogelijk 12 tot 20 meter breed geweest zijn. Het lag op minder dan 2 meter van de Romeinse hoofdweg. Deze woning lijkt sterk op de stadswoningen die in Tongeren, Tienen en Walheim zijn opgegraven. Het zijn geen eenvoudige vakwerk 'striphuizen' (lang en smal met aan de straatzijde toegang tot een winkel), maar huizen met een stedelijk karakter, niet heel anders dan wat ook in de grote steden als Keulen en Xanten is teruggevonden. Ook het losse vondstmateriaal van deze vindplaats laat zien dat de bewoners van de stenen woning een redelijk welvarend bestaan kenden gedurende de 2^e en 3^e eeuw.

Al met al tonen de resultaten van dit onderzoek aan dat zelfs op een betrekkelijk kleine site, waar al veel van het bodemarchief verloren is gegaan, nog veel nieuwe informatie kan worden verkregen, doordat de huidige veldmethoden archeologen veel meer details verschaffen dan vroeger mogelijk was. (KJ)

Literatuur

Tichelman, G. & M. Janssens 2012: *Wonen langs de Romeinse weg in Coriovallum. Valkenburgerweg 25A, gemeente Heerlen. Een opgraving in de vicus van Heerlen* (Raap-rapport 2210).

Horst aan de Maas, Grubbenvorst, Raaieind (P, R, N)

In de winter van 2009-2010 heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau proefsleuven gegraven in het plangebied Raaieind bij Grubbenvorst. Het onderzoek was noodzakelijk wegens de aanleg van een haven, een zand- en grindverwerkingsinstallatie en een natuurgebied.

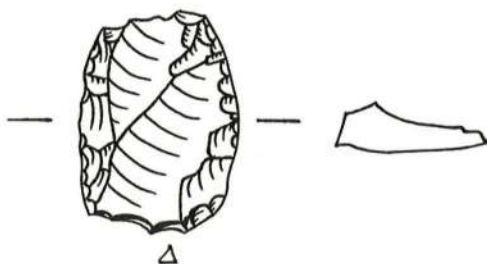
Het gebied kent landschappelijk een gecompliceerde ontstaansgeschiedenis. Er zijn drie voormalige, in het Holoceen gevormde Maasgeulen aangetroffen. Verder zijn er veel bewoningssporen gevonden, voornamelijk daterend uit Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. Daarnaast werd er een fort teruggevonden dat een rol speelde in het Beleg van Venlo (1646).

De prehistorische vondsten komen uit verschillende typen sites. Het betreft hoofdzakelijk nederzettingen, maar ook een kleine oven met een aardewerken rooster (IJzertijd) voor de productie van aardewerk, een klein grafveld (Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse tijd) en dumps (IJzertijd en Romeinse tijd).

In het kleine grafveld, dat ruimtelijk niet begrensd kon worden, zijn enkele concentraties gecremeerd menselijk bot aangetroffen. In een daarvan bevonden zich ook twee slingerkogels (afb. 8). Bijzonder was de ontdekking van een stuk weg uit de Romeinse tijd. Deze weg ligt precies op de lijn van het vermoede tracé dat al door ritmeester J.A. Ort in 1884 werd gemeld. In het wegdek bevond zich wat grind en Romeins aardewerk. Het is niet bekend of dit stuk weg onderdeel was van de heerbaan tussen Atuatuca (Tongeren) en Noviomagus (Nijmegen).

Afb. 8. Horst aan de Maas, Raaieind. Twee slingerkogels uit de Late IJzertijd uit graf 3. Ze zijn 4,5 cm lang (diam. 2,7 cm) en 4,2 cm lang (diam. 2,5 cm). De iets langgerekte, ronde kogels van gebakken leem werden met een slingeraar weggegooid. Ze werden voornamelijk als (oorlogs-)wapen gebruikt (Dijk, van 2012, fig. 27). Foto © RAAP.

Afb. 9. Horst aan de Maas, Raaieind. Ketsstenen zijn vrij dikke maar kleine, rechthoekige stukken vuursteen. Er werd een ketssteen in de 'haan' van het geweer geklemd. Als de trekker werd overgehaald, schampte de steen langs een ruw gemaakte ijzeren pan waarop wat kruit was gelegd. De vonk die daardoor ontstond, zorgde ervoor dat het kruit ontbrandde en de kogel werd afgevuurd. Ketsstenen werden hiervoor vooral in de 17e-18e eeuw gebruikt (Dijk, van 2012, fig. 53). Foto © RAAP.

Kenmerken van een heerbaan, zoals een dik grindpakket en afwateringssloten in de berm van de weg, ontbraken. Mogelijk was het een weg met een lokale/regionale betekenis.

Naast enkele kleine middeleeuwse vondstlocaties kan de vondst van een lange, 3 meter brede, greppel genoemd worden. Het is een restant van het tijdelijke fort van Prins Hendrik van waaruit Venlo bestookt werd tijdens het beleg in 1646. Uit de greppel komen nauwelijks vondsten. Een vondst die met het beleg te maken moet hebben gehad, is een vuurstenen ketssteen, gebruikt in een van de geweren uit die tijd (afb. 9). (LV)

Literatuur

Dijk, X.C.C. van, 2012: *Plangebied Raaieind te Grubbenvorst, gemeente Horst aan de Maas; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Weesp (RAAP-rapport 2156).

Horst aan de Maas, Lottum, Houthuizen (P)

Op 11 februari 2013 vond heer Koos Alards met zijn metaaldetector een bronzen hielbijl (afb. 10) in de losse grond van een voormalige weide even ten zuiden van Lottum. De vindplaats ligt in een iets hellend terrein dicht tegen de Molenbeek van Lottum aan, ten zuiden van Houthuizen. Hier hadden grondwerkzaamheden plaatsgevonden ter verbetering van de natuurlijke waarden van het gebied.

De bijl, die dateert uit de Midden-Bronstijd (1500-1100 v. Chr.), heeft een lengte van 108 mm en vertoont op verschillende plaatsen, zowel aan de voor- als achterzijde, sporen van bronsrot. Deze heeft de bruingroene patina aangetast. De patina en de bronsrot zijn aanwijzingen dat de bijl niet uit een echt natte context afkomstig is, of dat die natte context door langdurige drainage is ontwaterd. Op de topografische kaart uit de periode 1837-1844 is het gebied al ontgonnen en als weidegrond in gebruik.

Op de ene zijde van de bijl is nog een duidelijke gietnaad zichtbaar; op de andere zijde is deze minder uitgesproken. (LV)

Afb. 10. Horst aan
de Maas, Lottum.
Bronzen hielbijl,
lengte 108 mm.
Foto © Limburgs
Museum.

RESTAURA 100 MM KAM 1

Literatuur

Butler, J.J. & J. Steegstra, 1997/1998: Bronze Age Metal and Amber in the Netherlands (II-2): catalogue of the palstaves, *Palaeohistoria* 39/40, 163-275.

Leudal, Regenwaterbuffer Hunsel (P, R, M, N)

De aanleg van een regenwaterbuffer te Hunsel, gemeente Leudal was aanleiding om de graafwerkzaamheden archeologisch te laten begeleiden. Naar aanleiding van de vondsten die werden gedaan, werd de aanvankelijk extensieve begeleiding van een groot areaal (ca. 4200 m²) gewijzigd in een intensief onderzoek van een klein areaal (ca 650 m²).

Het plangebied ligt in een oude stroomgeul van de Maas, waarin de Uffelse Beek haar dalbodem heeft gevormd. Het onderzoeksgebied bevindt zich op de overgang van de natte beekdalvlakke naar een hoger gelegen terras dat met dekzand is bedekt.

Voor de aanvang van de werkzaamheden was dwars door het plangebied een afwateringssloot gegraven. In het schuin aangelegde profiel van de afwateringssloot was duidelijk de insnijding zichtbaar van een oude meander van de Uffelse Beek. Deze bleek niet overeen te komen met de loop van de Uffelse Beek aan het begin van de 20^e eeuw. Onderin werd de beekloop gekenmerkt door afvalmateriaal uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. De afvaldump bestond voornamelijk uit aardewerkscherven.

Enigszins opmerkelijk was de vondst van een Romeinse munt en een fragment van een mantelspeld uit de Vroege Middeleeuwen in het noordelijke deel van de geplande regenwaterbuffer.

Op basis van de vondsten is al in het veld besloten om de aard van de begeleiding op te schalen naar eerst een waarderend onderzoek en vervolgens naar een opgraving. Tijdens de opgraving zijn twee werkputten van uiteenlopende grootte gedocumenteerd. De werkputten lagen aan weerszijden van de reeds gegraven afwateringssloot.

De vroegste aanwijzing van menselijke bewoning in het plangebied is een kuil uit de IJzertijd. Met uitzondering van een Romeinse kuil zijn de meeste sporen (paalkuilen, kuilen en greppels) die tijdens de opgraving zijn aangetroffen te dateren in de overgangsperiode van de Vroege naar de Late Middeleeuwen, van ca 900 tot 1350. Van enkele sporen, met name de greppels, loopt de gebruiksduur door tot in de Nieuwe Tijd.

Ten gevolge van de kleinschaligheid van de opgraving waren geen duidelijke plattegronden te herkennen. Op basis van de oriëntatie en datering van de aangetroffen greppelsystemen in het plangebied kunnen echter toch twee middeleeuwse erven worden onderscheiden.

Het oudste erf (erf 1) bevindt zich in het uiterste zuiden van het plangebied, met vermoedelijk een bootvormig huis van het type Dommelen. Dit is een type boerderijplattegrond die kenmerkend is voor de Volle Middeleeuwen in Zuid-Nederland en Vlaanderen. Het lijkt er op dat erf 1 in de Late Middeleeuwen is verlaten en dat de bewoning zich naar het noorden heeft verplaatst. Dit werd mogelijk veroorzaakt door vernatting van het gebied. Hier ontstond een nieuw erf (erf 2). Opmerkelijk is dat beide erven in de onmiddellijke nabijheid van een laatmiddeleeuwse meander van de Uffelse Beek zijn opgetrokken. Dit lijkt op het eerste gezicht een anachronisme. Maar het erf kan er al gelegen hebben en de meander kan zich in de richting van het erf toe verlegd hebben. De erven bevinden zich precies op de overgang van de droge zandgronden in het oosten van het plangebied naar de natte beekdalgronden in het westen van het plangebied. De watervoorziening en afwatering van beide erven werd verzorgd door een stelsel van greppels die waren aangesloten op de Uffelse Beek.

De begrenzing van de vindplaats kon alleen in het westen worden bepaald door de historische loop van de Uffelse Beek. Vermoedelijk strekt de vindplaats zich ook ten noorden en zuiden van het plangebied uit.

Hoewel kleinschalig heeft het onderzoek het belang aangetoond van nederzettingsonderzoek in de onmiddellijke omgeving van kerken en historische kernen (afb. 11). Het onderzoek heeft meer inzicht verschaft in de ontstaansgeschiedenis van dorpen en gehuchten in het algemeen en van Hunsel in het bijzonder. (MA)

Literatuur

N.H.A. Sprengers, 2011: *Regenwaterbuffer te Hunsel, Gemeente Leudal. Een archeologische begeleiding en opgraving*, Weesp (RAAP rapport 2268).

Afb. 11. Leudal, Hunsel. Op de voorgrond de vindplaatsen van de middeleeuwse erven. Op de achtergrond is de kerk van Hunsel zichtbaar (Sprengers 2011, foto 20). Foto © RAAP.

Leudal, Haelen, Speckerweg (P)

In een klein plangebied voor de bouw van enige woningen aan de Speckerweg in Haelen zijn enkele proefsleuven gegraven. In het noordelijke deel van het gebied werden grondsporen aangetroffen die dateren uit de Late Bronstijd/ Vroege IJzertijd. Het bleek niet mogelijk daaruit gebouwenplattegronden te reconstrueren.

Ook werd een kleine hoeveelheid aardewerk, waaronder huttenleem, opgegraven. Het vermoeden is dat hier een klein erf heeft gelegen. (LV)

Literatuur

Schutte, A.H. & G.J. Boots 2012: *Archeologisch proefsleuvenonderzoek Speckerweg 5 te Haelen in de gemeente Leudal, Swalmen* (Ecoconsultancy rapportnummer 11100768).

Maasgouw, Beegden, Eerdweg (P, R)

In Beegden zijn aan de Eerdweg, binnen een archeologisch monument, negen proefsleuven aangelegd met een totale oppervlakte van bijna 800 m². Er werden sporen aangetroffen uit de Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. De resten uit de Bronstijd bestonden uit nederzettingssporen, maar een structuur van de nederzetting kon niet herkend worden. Bij de sporen uit de IJzertijd ging het om spiekers, afvalkuilen en een waterput. De sporen uit de Romeinse tijd wijzen op de mogelijke aanwezigheid van een boerderij of erf. Een vervolgonderzoek is geadviseerd. (LV)

Literatuur

Alma, X.J.F. & K.M. van Domburg, 2007: *Maasgouw, Beegden – Eerdweg 4 (Gemeente Maasgouw). Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1184).*

Maasgouw, Stevensweert, de vestingwerken (N)

Met de aanleg van de vesting Stevensweert werd in het jaar 1633 begonnen, kort nadat het eilandje in de Maas in de handen kwam van de Spanjaarden.

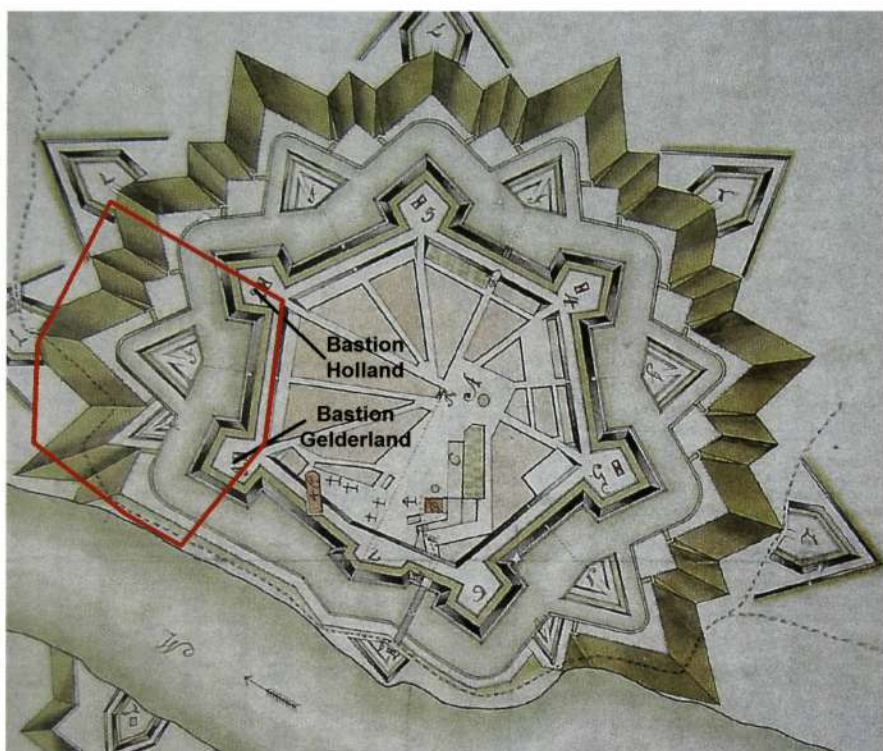
De verdedigingswerken, met het 'ideale' stervormige patroon, vormden het pronkstuk van een verdedigingslinie die het hele eiland omvatte. Het belang van Stevensweert ligt in het stervormige stratenpatroon dat de Spanjaarden aan het stadje meegaven.

De vestingwerken bestonden uit een hoofdwal met zeven bastions, een buitenwal met wapenplaatsen, vijf ravelijnen en een verstevigd bruggenhoofd in de vorm van een gedetacheerd (door een gracht van de vestingwal afgescheiden) bastion aan de overzijde van de Nieuwe Maas. Later zouden er in het verlengde van de bastions nog vijf extra gedetacheerde bastions worden aangelegd.

Vroegmoderne vestingwerken zijn in Limburg slechts zelden op grote schaal onderzocht. Toen ten noorden van de dorpskern van Stevensweert, op de locatie Maasdijk – Singelstraat, een deel van de 17^e-eeuwse vestingwerken werd gereconstrueerd, werd het mogelijk onderzoek te doen naar de omvang en de locatie van de vestingwerken, de bouwtechnieken, en de gaafheid en conservering van de nog aanwezige archeologische sporen en vondsten. In een plangebied van 3,3 ha zijn eerst 12 proefsleuven aangelegd. Daarna werd een groot deel van het ontgraven van de grachtboorden en –bodem archeologisch begeleid. Het onderzoek had een totale oppervlakte van circa 1300 m².

Niet de hele vesting maar een deel ervan werd gereconstrueerd (afb. 12). Van de vijf ravelijnen werd er slechts één gereconstrueerd. Omdat de reconstructiewerkzaamheden al in

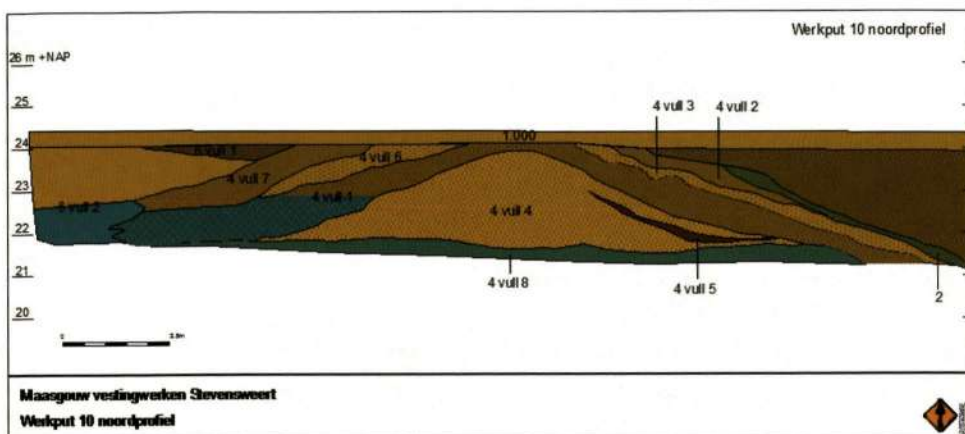
Afb. 12. Maasgouw, Stevensweert. (Claeys 2012, p. 11). De vesting Stevensweert in 1748 in haar meest uitgebreide vorm met de vijf gedetacheerde bastions. De kaart is getekend door G.C. Wetterstrom (particuliere collectie). Het onderzoeksgebied is in het rood omkaderd (Claeys 2012, fig. 14). Afbeelding © J. Claeys.

uitvoering waren, konden de bastions en het ravelijn niet meer archeologisch worden onderzocht. Daarom kunnen over de wallen weinig uitspraken worden gedaan, ook al omdat het grootste deel van de oorspronkelijke bovengrondse structuren geslecht is in de voorbije eeuwen. Uit het onderzoek kan echter wel worden afgeleid dat een groot deel van de vestingwerken rondom het dorp Stevensweert in goede staat bewaard is in de bodem. Van de buitenwal is wel een mooie dwarsdoorsnede opgetekend (afb. 13). Het profiel geeft inzicht in de technische opbouw van de wallen. Daarbij werd de kern ingekapseld in opeenvolgende meer grindige en meer kleiige lagen, wellicht om de stevigheid ervan te garanderen.

Het beeld van de grachten beantwoordde aan de eerdere ideeën over breedte, diepte en algemene vorm. In het westelijke deel van het onderzoeksgebied is van een dieper liggend kleipakket niet duidelijk of het gaat om een oudere fase van de gracht (vóór de aanleg van de ravelijnen) of om natuurlijke riviergeulafzettingen.

Van het poortgebouw en de tunnel (die wellicht uit hout was opgetrokken) zijn geen sporen bewaard gebleven. Van het brugje tussen de tunnel en het ravelijn zijn echter wel sporen aangetroffen. Eén spoor, een waterput die zich onder de westelijke rand van het ravelijn bevindt, kan met zekerheid toegeschreven worden aan de periode vóór de vestingwerken.

Afb. 13. Maasgouw, Stevensweert. Dwarsdoorsnede buitenwal van de vestingwerken. Werkput 10, noordprofiel (Claeys 2012, p. 78). Afbeelding © ADC.

Het proefsleuvenonderzoek leverde een totaalbeeld op van de nog opvallend goed bewaarde restanten van de vesting. Van de ondergrondse delen van de vestingwerken is op basis van de werkzaamheden nog in detail de aanleg te reconstrueren. Van bovengrondse delen, zoals de wallen en het ravelijn, was het mogelijk een deel van het profiel op te tekenen. De resultaten bevestigen de bevindingen uit eerdere onderzoeken, zoals de gedegen studie naar de vestingwerken in de vorm van een archieven- en kaartenstudie door H.G.M. Rutten van het Streekmuseum Stevensweert. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat de uitgevoerde reconstructie voor het ondergrondse deel van de vesting in grote mate overeenkomt met het oorspronkelijke ontwerp van de vesting. Het archeologisch onderzoek bevestigt dus de bevindingen van het archief onderzoek. Voor de bovengrondse structuren kan dit niet meer worden vastgesteld, aangezien er te weinig van bewaard is. Vast staat dat de ligging van de structuren in de reconstructie zelf een hoog waarheidsgehalte heeft.

Uit het archeologisch onderzoek blijkt eveneens dat de vestingwerken van Stevensweert in hun volledigheid zijn aangelegd volgens de originele plannen. Bovendien lijken er aanwijzingen te bestaan dat de vestingwerken in diverse fasen zijn aangelegd.

De aanleg van de vestingwerken heeft het onderliggende oudere archeologische landschap zo goed als volledig uitgewist. De waterput, waarvan slechts de onderste twee steenlagen bewaard waren, geeft een duidelijke indicatie van de ingrijpende invloed die de aanleg van de vestingwerken gehad heeft op eventuele oudere archeologische resten. Van de onderste twee steenlagen van de put waren nog aanwezig, de rest was weggesloopt.

De meeste vondsten zijn gedaan in de diepere vullingen van de gracht en langs de gracht-

boorden. Opvallend is het relatief lage aantal vondsten uit de gracht zelf. Het lijkt erop dat de grachten nooit in grote mate zijn gebruikt voor het dumpen van huishoudelijk afval.

Doordat er intensief met een metaaldetector is gespeurd, bestaat een groot deel van het vondstenensemble uit metalen voorwerpen. Aardewerk en bot komen in mindere mate voor. De metalen vondsten (sieraden, munten, kledingaccessoires, werktuigen) zijn goed bewaard. Vondsten met een militaire functie zoals kogels en wapentuig vormen een belangrijke vondstcategorie.

Een zeer bijzondere vondst is een fragment van een harnas (afb. 14), gevonden in de hoofdgracht ter hoogte van het rave-lijn. Het is een hartvormige, gebogen plaat, hoogstwaarschijnlijk een deel van de elleboogbescherming.

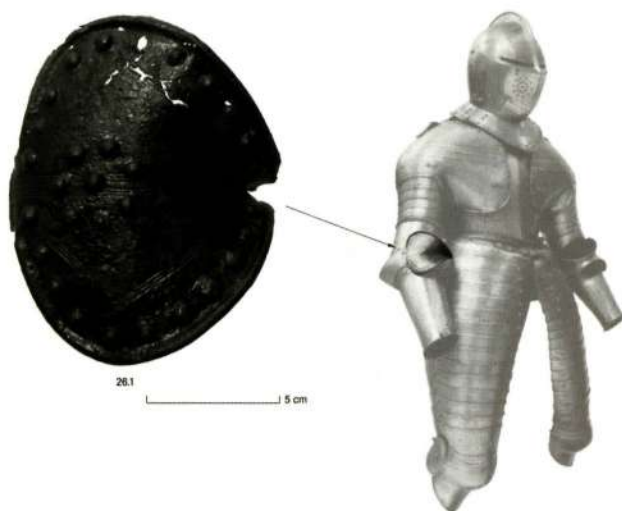
Het weinige dierlijke botmateriaal is van rund, schaap en geit (de toenmalige “vleesleveranciers”) en van hond (huisdier). Er is één fragment van gevogelte gevonden (kip). De vier menselijke botfragmenten zijn afkomstig van minimaal twee volwassen individuen.

Het sediment van de grachtvullingen bevatte zowel goed geconserveerde pollen als botanische macroresten. Zij geven een zeer duidelijk beeld van de regionale vegetatie en de lokale, natuurlijke vegetatie in en om de gracht. Ook werpen zij licht op de gebruiksplanten die benut werden door de 17^e-eeuwse bewoners van Stevensweert, zoals iepen, hop en hennep.

Ten slotte hebben de geanalyseerde monsters inzicht gegeven in de toenmalige lokale voedsel-economie. Men at granen (waaronder rogge), peen, vlier, lijsterbes, *Prunus* (waarschijnlijk kers of pruim), aardbei, framboos, vijg en gewone veldsla.

De vesting Stevensweert kende wegens haar strategische positie een bewogen geschiedenis. Ze diende telkens wisselende nationale belangen: Spanje tussen 1633 en 1702, de (Oostenrijkse) Nederlanden van 1702 tot 1794, Frankrijk tussen 1794 en 1812, Nederland tussen 1812 en 1830, België van 1830 tot 1839 en daarna tot op heden Nederland. De overdracht van de ene partij aan de andere was niet steeds een gevolg van een beleg, maar veel vaker van het sluiten van (internationale) verdragen.

In de 18^e eeuw leek de vesting reeds haar militaire belang verloren te hebben, en ondanks een korte opflakking onder het Franse bewind, werd de vesting niet of nauwelijks meer

Afb. 14. Maasgouw, Stevensweert. Elleboogbescherming van harnas (Claeys 2012, fig. 16). Foto © ADC.

onderhouden. Toch zou het tot 1874 duren alvorens er definitief tot de sloop van de aardwerken zou overgegaan worden, die in de 21^e eeuw weer gedeeltelijk werden herbouwd. Vergelijkbare voorbeelden in Nederland kennen we alleen uit Coevorden en Bourtange. Dit maakt de vestingwerken van Stevensweert uniek binnen Zuid-Nederland. (MA)

Literatuur

J. Claeys (red.), 2012: *De vestingwerken in Stevensweert, gemeente Maasgouw. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC Rapport 1940).

Maastricht, Sint Servaasklooster 14 (R, M, N)

In Maastricht is op de locatie St. Servaasklooster 14 (Zusters Onder de Bogen, Kommelkwartier) voor de ontgraving van twee liftschachten van circa 3 bij 3 meter een archeologische begeleiding uitgevoerd.

Het St. Servaasklooster ligt direct ten westen van de St. Servaasbasiliek. Het is bekend dat in de directe omgeving van deze locatie grafvelden uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen hebben gelegen. De vraag was dan ook of er onder het kloostercomplex nog resten van deze grafvelden aanwezig zouden zijn.

De archeologische locatie ligt in de St. Vincentiuszaal van het St. Servaasklooster, direct ten noorden en ten zuiden van de noordelijke binnenmuur van de St. Vincentiuszaal. In de schachten zijn tot op een diepte van circa 4 meter onder het vloerniveau archeologische sporen aangetroffen, waaronder resten van een begraving uit de Romeinse tijd, een kuil met Romeinse datering, enkele kuilen met een middeleeuwse datering en muurwerk van voorgangers van het huidige kloostergebouw. De vondstdichtheid was niet groot. Slechts uit één spoor zijn botresten verzameld en uit enkele sporen aardewerk. Het overige aardewerk en bot is verzameld tijdens het verdiepen.

De omvang van het onderzoek was te klein om de vondsten in het grotere geheel van de al bekende archeologische context te plaatsen. Voor de beantwoording van vragen over bijvoorbeeld de bouwhistorie van het St. Servaasklooster, de aanwezigheid van een Romeins legerkamp of de ligging van de Romeinse gracht was de oppervlakte van het onderzoek te klein. De vondst van het Romeinse graf wordt omschreven als “een mooie treffer” die aangeeft dat het Romeinse grafveld uit de 3^e eeuw na Christus onder het huidige klooster moet worden gesitueerd. (MA)

Literatuur

W. Jezeer, 2011: *Maastricht St Servaasklooster. Ontgraving liftschachten. Een archeologische begeleiding*. Amersfoort, ADC Rapport 2190.

Maastricht, Scharn, Wittevrouwenhof (N)

Wegens een uitbreiding van het complex op de binnenplaats van de Wittevrouwenhof in Maastricht-Scharn zijn een archeologisch proefsleuvenonderzoek en een opgraving uitgevoerd.

De Wittevrouwenhof is van oorsprong een middeleeuws kloosteruithof (kloosterboerderij). Het huidige complex bestaat uit een 18^e-eeuws landhuis en een 19^e-eeuws koetshuis. Het onderzoek is uitgevoerd omdat resten van de middeleeuwse en latere uithof werden verwacht. Ook konden zich in het plangebied oudere resten bevinden die verband hielden met de Romeinse of vroegmiddeleeuwse oorsprong van de Wethouder van Caldenborghlaan, voorheen de Scharnerweg.

Bij het onderzoek zijn de fundering van een gebouw en de bestrating van het binnenhof gevonden. Beide zijn ouder dan de huidige bebouwing. Het aangetroffen deel van het gebouw is circa 12 meter breed en heeft een fundering van mergelblokken en baksteen. Gezien de breedte van het gebouw en de binnenindeling gaat het vermoedelijk om een zogenaamde langsdeelschuur, een schuur waarin karren met oogst naar binnen konden worden gereden en de oogst kon worden opgeslagen. Aan de schuur zijn in verschillende fasen bouwkundige aanpassingen verricht.

De hof was voorzien van een sierbestrating van maaskeien met ronde en vierkante elementen. Op basis van een veronderstelde symmetrie in het straatwerk moet de hof zich oorspronkelijk tot onder het huidige koetshuis hebben uitgestrekt. De langsdeelschuur, de omvang van het straatwerk en de nog bestaande kelder onder het landhuis maken het aannemelijk dat de vroegere Wittevrouwenhof bestond uit een U- of L-vormig boerderijcomplex.

De datering van het complex is door het zeer geringe aantal vondsten onzeker. De eerste aanleg van de schuur is mogelijk gelijktijdig met de aanleg van de kelder onder het huidige landhuis in de 15e of 16e eeuw. De afbraak van het complex moet blijken een munt en één scherf industrieel vervaardigd aardewerk na het derde kwart van de 18e eeuw hebben plaatsgevonden, vermoedelijk voorafgaand aan de historisch bekende verbouwing van het complex tot landhuis.

Het onderzoek heeft geen sporen opgeleverd die voorafgaan aan het boerderijcomplex uit de Late Middeleeuwen. (MA)

Literatuur

J. van Horssen, 2012: *Maastricht Wittevrouwenhof, Archeologisch onderzoek*, Den Bosch (BAAC rapport A-11.0271).

Meerssen, Markt, Proosdijpark (M, N)

De gemeente Meerssen is van plan om in het plangebied Markt-Gemeentehuis een bestaande ondergrondse parkeergarage uit te breiden. Het plangebied heeft een oppervlakte van ca. 1300 m² en is momenteel in gebruik als park en ingericht als plein. Het gebied ligt in het centrum van Meerssen.

Uit historische bronnen is bekend dat Meerssen in de Vroege Middeleeuwen een Karolingisch koningsgoed was, waar een palts (een koninklijke residentie) was gevestigd. Na een schenking van het koningsgoed rond 968 aan de Remigius-abdij te Reims stichtte de abdij hier in 1130 een proosdij. Deze bleef tot aan de Franse tijd bestaan.

Het centrum van het proosdijcomplex lag aan de noordzijde van de Basiliek van Meerssen ter plaatse van de huidige Markt, ten oosten van het plangebied. Van de Basiliek wordt vermoed dat deze op de plaats ligt van de paltskapel. De locatie van de palts is onbekend, al is het aannemelijk dat deze bij Markt en Basiliek heeft gelegen. Dit gebied is een terrein van zeer hoge archeologische waarde op de gemeentelijke beleidskaart.

Al eerder is binnen het plangebied onderzoek uitgevoerd, onder andere in 2008. Toen is er aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen gevonden. Ook zijn er colluviumpakketten aangetroffen met bewoningssporen die teruggaan tot de Bronstijd en IJzertijd. Colluvium is bodemmateriaal dat door bodemerosie van een helling is afgespoeld. Op grond van dit eerdere onderzoek is het gebied aan de westzijde van de Markt, waar het plangebied ligt, gekarakteriseerd als 'de periferie van de palts'.

Om in aanvulling op het onderzoek van 2008 een beter inzicht te krijgen in het gebied, is in opdracht van de gemeente Meerssen een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) in de vorm van proefsleuven uitgevoerd. Het onderzoek was gericht op het nader bepalen van de aard, plaats en waarde van de archeologische resten in het plangebied zodat hier bij de planontwikkeling rekening mee kon worden gehouden.

Er zijn twee werkputten aangelegd, waarin elk vijf vlakken zijn aangelegd.

In werkput 1 is een noord-zuid georiënteerde gracht (afb. 15) aangetroffen, waarvan de jongste fase in de 11e of 12e eeuw gegraven is. Daaronder bevinden zich nog twee oudere fasen. De exacte loop kon tijdens dit onderzoek niet worden bepaald. De omvang van de gracht wijst erop dat deze een terrein van aanzienlijke grootte en importantie begrensd moet hebben.

Gezien de datering gaat het daarbij waarschijnlijk om het proosdijcomplex en mogelijk ook om het paltscomplex. De datering van het aardewerk is een indicatie voor een lange middeleeuwse bewoningsduur ter plaatse, hoewel Karolingische scherven ontbreken. Deze zijn tijdens eerder onderzoek wel aangetroffen. Vanaf de Vroege Middeleeuwen tot

op de dag van vandaag is er, vermoedelijk met tussenpozen, gewoond op de onderzoekslocatie.

In werkput 2 is muurwerk gevonden, dat in meerdere fasen is opgericht (afb. 16). Het gebouw waarvan de funderingen zijn teruggevonden, is al zichtbaar op het kadastrale minuutplan van 1813 en dateert dus uit de periode daar voor. Op grond van muuraansluitingen kon een relatieve chronologie vastgesteld worden, met dateringen van de 16^e eeuw tot de tweede helft van de 19^e eeuw. De bouwgeschiedenis lijkt overeen te komen met die van de panden Markt 27 en 29.

De complexen in beide putten zijn zowel op fysieke als inhoudelijke kwaliteit gewaardeerd als behoudenswaardig. De zeer hoge archeologische waarde die op de gemeentelijke archeologische beleidskaart aan het plangebied en de rest van het historisch centrum van Meerssen is toegekend, is met dit onderzoek bevestigd. (MA)

Literatuur

P.L.M. Hazen, 2012: *Proefsleuven in de periferie van palts en proosdij. Een archeologisch onderzoek ten behoeve van de uitbreiding van de parkeerkelder 'Proosdijpark' te Meerssen, gemeente Meerssen, Amersfoort (ADC rapport 3276).*

Afb. 15. Meerssen, Proosdijpark. Archeologen documenteren het grachtprofiel (Hazen 2012, omslagfoto). Foto © ADC.

Afb. 16. Meerssen, Proosdijpark. Overzicht van werkput 2 gezien naar het oosten, met muurwerk uit de 16e tot en met de 18e eeuw (Hazen 2012, afb. 12). Foto © ADC.

Parkstad, Buitenring (R)

In 2009 zijn op het geplande tracé van de buitenring in de Parkstadregio diverse vormen van archeologisch inventariserend veldwerk verricht.

Het geplande tracé van de Buitenring kruist mogelijk op meerdere locaties de Romeinse hoofdwegen en loopt vlak langs een aantal al bekende Romeinse villaterreinen. Daarom waren voor bepaalde delen van het tracé de verwachtingen omtrent nieuwe Romeinse vondsten hooggespannen.

Deze hoge verwachtingen bleken niet altijd uit te komen. Zo is nergens een Romeinse hoofdweg aangetroffen. Dat baart opzien gezien de verwachte ligging van drie van deze wegen (Heerlen – Xanten, Heerlen – Rimburch/Keulen en Heerlen-Aken). Naar de redenen voor het ontbreken van sporen van een Romeinse hoofdweg is het gissen.

Naast recente verstoringen bleek ook dat op sommige onderzoeksgebieden een hoge mate van bodemerrosie had plaatsgevonden. De flinke erosie op veel plaatsen van de löss is het resultaat van de intensieve bewoning en het landgebruik (akkerbouw) door de eeuwen heen. Op sommige plekken was te herleiden dat al in de Late IJzertijd sprake was van een volledig ontbost en in cultuur gebracht landschap.

Op veel plekken in de regio is het oorspronkelijke Romeinse loopvlak niet meer aanwezig. Dat betekent dat we daar nooit zullen weten wat er in de Romeinse tijd was. Willen we ooit de exacte ligging van de Romeinse hoofdwegen in de regio reconstrueren, dan is dus nog altijd nieuw onderzoek nodig.

Tijdens het inventariserend veldonderzoek van de buitenring zijn drie vindplaatsen in uit de Romeinse tijd kaart gebracht.

In Brunssum-noord, ten zuiden van de Europalaan, werd een nog helemaal intact crematiegraf (afb. 17) gevonden. In een ondiepe kuil werden crematieresten en daarboven enkele nog intacte stukken Romeins aardewerk aangetroffen (afb. 18).

De grafgift bestond uit een beker, een bord en een kruik, een vrij vaak voorkomende set tafelwaar. Het aardewerk is hoogstwaarschijnlijk door een van de vele pottenbakkers in Romeins Heerlen vervaardigd.

De analyse van de crematieresten wees uit dat in het graf niet één, maar twee individuen waren begraven: een volwassene en een kind van tussen de 3 en 6 jaar oud. Tussen de crematieresten (in totaal slechts 40 gram!) bevonden zich ook fragmenten houtskool, metaal, glas en aardewerk. Het metaal kon vrij nauwkeurig worden gedetermineerd: het waren delen van een armband, een haarspeld, en schoenspijktjes. De armband en de haarspeld wijzen er op dat een van de twee overledenen een vrouw was. Mogelijk lag hier dus een moeder met haar kind. De schoenspijktjes waren nieuw, zonder enige sporen van gebruik. De overledene had dus waarschijnlijk nieuwe schoenen aan.

Naast het graf lag een brandkuil, waarschijnlijk de plek waar de crematie heeft plaatsge-

vonden. De vulling van het graf is verder nog onderzocht op de aanwezigheid van zaden, pitten en dierlijk botmateriaal, om te zien of (en welk) voedsel in het graf was meegegeven. Helaas werd zulk materiaal niet gevonden. Het aardewerk kon worden gedateerd in de periode 100 – 150 na Chr.

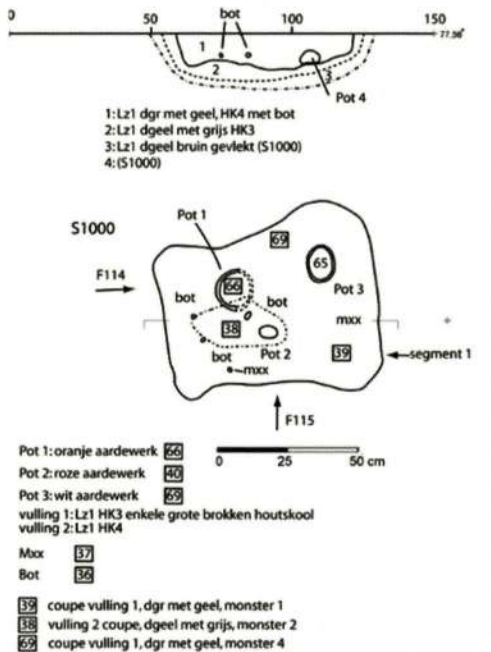
Of het graf hoorde bij een nederzetting is tijdens het onderzoek niet duidelijk geworden. Het gebied is immers alleen over de breedte van de nieuwe weg onderzocht. Het is echter, gezien de Romeinse tradities op het gebied van begraven, zeer aannemelijk dat in de buurt van dit graf een Romeinse nederzetting was. Naar de aard van deze nederzetting blijft het gissen.

De tweede Romeinse vindplaats lag ook in Brunssum, in het gebied tussen de Hommerterweg en de Allee. Hier werden twee grote rechthoekige kuilen gevonden, met een vlakke bodem en daarin zeer veel houtskool. Vondstmateriaal in de vorm van aardewerk of munten leverden de kuilen niet, maar de houtskool kon door middel van de ^{14}C techniek vrij exact worden gedateerd.

De kuilen bleken te dateren uit de 1^e en de 2^e eeuw na Chr., dus uit de Romeinse tijd. Het is niet zeker waartoe deze kuilen hebben gediend. Door de afwezigheid van welke materiaalcategorie dan ook is het echter aannemelijk dat het om houtskoolmeilers (een constructie om houtskool te maken) gaat. In de omgeving van de kuilen zijn verder geen nederzettingssporen aangetroffen. De kuilen waren *off-site* structuren, die in de Romeinse tijd buiten de nederzetting, in het veld of tussen de akkers waren gemaakt en gebruikt.

Afb. 17. Parkstad, Brunssum-Noord. Een crematiegraf uit de Romeinse tijd. Het graf tekende zich in het vlak af als een donkere kuil met aardewerk en houtskool. Het graf kan aan de hand van de grafsgiften gedateerd worden in de eerste helft van de tweede eeuw na Chr. (Spanjer 2012, afb. 164). Foto © Arcadis.

Afb. 18. Parkstad, Brunssum-Noord. Tekening van dwarsdoorsnede graf (lengte coup) en boven aanzicht. Aan de bovenzijde van het graf bevonden zich enkele grafsgiften: een beker, een bord en een kruik. Vermoedelijk werd het servies gebruikt om eten en drinken mee te geven voor in het hiernamaals. (Spanjer 2012, afb. 166). Foto © Arcadis.

De derde Romeinse vindplaats bevond zich ook in Brunssum, dit keer tussen de Brunsummerweg en de N276. Ditmaal werden duidelijke nederzettingssporen aangetroffen: meerdere paalkuilen van een gebouw, een rechthoekige kuil met houtskool die als stookplaats is geïnterpreteerd, diverse vondsten van Romeins aardewerk zoals terra sigillata, regionaal aardewerk (Heerlense, Rijnlandse en Belgische waar), importaardewerk zoals een fragment van een olijfolieamfoor uit Spanje en een wijnamfoor uit Frankrijk. Duidelijk bewijs voor steenbouw in de vorm van natuursteen, mortel en keramisch bouw materiaal ontbrak. Wel werden stukken van *tubuli* gevonden, holle rechthoekige 'pijpen' van gebakken klei die in verwarmde vertrekken in de wanden werden ingemetseld.

Het bewijs is niet dusdanig dat zonder twijfel kan worden gesteld dat het hier om een villa gaat. Het is ook mogelijk dat de nederzetting bestond uit boerderijen die alleen van organisch materiaal, zoals hout, leem en riet waren vervaardigd. We weten inmiddels dat tussen de villa's ook nederzettingen waren zonder steenbouw. De inwoners van deze houtbouwsites hadden wel degelijk een 'Romeinse levensstijl'. Dit wordt bewezen door de aanwezigheid van Romeins aardewerk en ander typisch materiaal. Nader onderzoek in de vorm van een vlakdekkende opgraving zal misschien meer licht werpen op de aard van de nederzetting.

Dit inventariserend veldonderzoek had als doel om belangrijke vindplaatsen in kaart te brengen. De drie Romeinse vindplaatsen zullen dus wellicht in de nabije toekomst nog verder onderzocht worden. (KJ)

Literatuur

Spanjer, M. & T. Vanderhoeven (red), 2012: *Een weg door de löss: archeologisch inventariserend veldonderzoek in het voorkeursce van de buitenring Parkstad Limburg, Arnhem* (Arcadis rapport nr 076201641:0.1).

Roerdalen, Montfort, Vlootbeekdal (R)

Ongetwijfeld een van de meest spectaculaire vondsten van 2009 was de ontdekking van een muntschat uit de Romeinse tijd in het dal van de Vlootbeek ten noorden van Montfort. De schat bestond uit 6 gouden en 65 zilveren munten (afb. 19). In 2011 verscheen het wetenschappelijke rapport en aan het eind van dat jaar ook een publicatie gericht op het grotere publiek.

De vondstomstandigheden en het feit dat het merendeel van de munten dicht geconcentreerd bij elkaar lag, maken het zeer aannemelijk dat het hier om een schat gaat. Het ontbreken van andere vondsten maakt een interpretatie als votiefvondst onaannemelijk.

De zilveren munten (denarii) dateren uit de tijd van de Romeinse republiek, de gouden

Afb. 19. Roerdalen, Montfort. De Romeinse muntschat die in het dal van de Vlootbeek werd aangetroffen, bestaat uit 71 munten waarvan zes van goud zijn (Roymans 2011a, fig. 7). Foto © RAAP.

munten (aurii) uit de vroege keizertijd. Deze hebben keizersnamen als Augustus, Tiberius, Claudius en Nero. De slijtage op de munten maakt duidelijk dat ze in gebruik zijn geweest als betaalmiddel. De totale waarde wordt geschat op iets minder dan een jaarsalaris van een legionair.

De oudste munt is van 122 v. Chr. en de jongste (sluit)munten zijn van Vitellius en dateren van 69 n. Chr. Dit was een cruciaal jaar in de Nederlands-Romeinse geschiedenis: het is de periode van de Bataafse opstand. Tegen die achtergrond wordt de schatvondst dan ook geïnterpreteerd. Een Romeinse legionair zou een hoeveelheid geld verstopt hebben, maar is nooit meer in staat geweest zijn eigendom op te halen.

Een bijzonder aspect van de schatvondst is dat de opdrachtgever van de archeologische begeleiding van de werkzaamheden in het beekdal, het waterschap Roer en Overmaas, samen met de gemeente Roerdalen en de stichting Het Limburgs landschap, het initiatief heeft genomen de schatvondst blijvend in het landschap te markeren (afb. 20). Vijf uitver-

Afb. 20. Roerdalen, Montfort. Onthulling van de muntmedaillon 'Galba' door de winnares van een tekenwedstrijd en de voorzitter van Stichting het Limburgs Landschap. Zij worden bijgestaan door vier Romeinse legionairs. (Roymans 2011a, fig. 43). Foto © RAAP.

grote muntmedaillons en een informatiepaneel zijn dicht bij vondstlocatie geplaatst, precies langs het bekende Pieterpad. Zij vormen een blijvend aandenken aan deze Romeinse schatvondst. (LV)

Literatuur

Roymans, J.A.M. & N.H.A. Sprengers 2011a: *Een Romeinse muntschat in het dal van de Vlootbeek, gemeente Roerdalen. Resultaten van de archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden ten behoeve van de inrichting Vlootbeek en Putbeek, Weesp* (RAAP-rapport 2289).

Roymans, J.A.M. & N.H.A. Sprengers 2011b: *Een Romeinse muntschat uit de tijd van de Bataafse Opstand. Een bijzondere vondst uit het dal van de Vlootbeek, Weesp.*

Roerdalen, St. Odiliënberg, 't Sittert (P, M)

Het Sittert, ten zuiden van St.Odiliënberg, is onderdeel van de dalvlakte van de oude Roer. Momenteel is het een plangebied voor dorpsuitbreiding.

In het gebied is een serie proefsleuven gegraven door het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting uit Amsterdam. Hierbij zijn resten uit de IJzertijd en de Volle/Late Middeleeuwen aan het licht gekomen. Eerder was door het Archeologisch Diensten Centrum te Amersfoort een verkenning uitgevoerd. De meetgegevens hiervan zijn ook opgenomen in het verslag van het recentere onderzoek. .

In de proefputten van het zuidwestelijke deel van het onderzochte terrein werden grondsporen aangetroffen die dateren uit de IJzertijd. Zij vertegenwoordigen mogelijk twee huisplattegronden. De omvang van de erven kon niet vastgesteld worden.

De artefacten waren bescheiden in aantal. Er is wat aardewerk gevonden, een stukje tweeribbig La Tène-glas en huttenleem. Van jongere datum was de aangetroffen ronde meilerkuil voor de productie van houtskool. Men denkt dat deze stamt uit de Volle tot Late Middeleeuwen. (LV)

Literatuur

Elstrod, I., 2011: *Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven te Sint Odiliënberg, gemeente Roerdalen (plangebied 't Sittert)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 267).

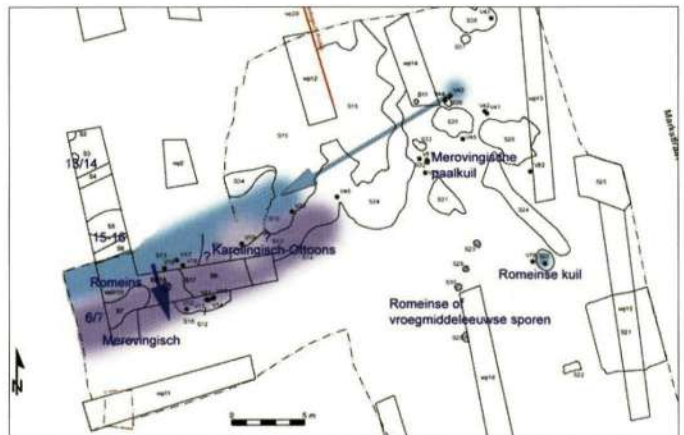
Simpelveld, Centrumplan (R, M)

In 2009 zijn bij de herinrichting van een deel van het centrum van Simpelveld een archeologische begeleiding en een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. De resultaten werden in 2012 gepubliceerd.

Het plangebied, gelegen tussen de Markt, de Marktstraat en de Kloosterstraat in Simpelveld, is flink onder handen genomen. Bestaande bouw werd gesloopt en ervoor in de plaats kwam nieuwbouw. De archeologen van voorheen Becker & Van de Graaf hebben de sloop van de panden archeologisch begeleid en daarna op enkele plaatsen proefsleuven getrokken.

Het plangebied ligt in het beekdal van de Eyserbeek (afb. 21). Tijdens het veldwerk zijn niet alleen de archeologische resten maar ook de ontwikkeling van het beekdal door de eeuwen heen onderzocht. Zo heeft men kunnen vaststellen dat de beek zich in het verleden vaak verlegde, waarbij dikke pakketten beekklei werden afgezet. De actieve beek heeft ervoor gezorgd dat het in het dal altijd erg vochtig was. Daardoor was het niet zo aantrekkelijk voor bewoning.

Afb. 21. Simpelveld. Reconstructie van de lopen van de Eyserbeek in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (De Kramer 2012, fig. 8). Tekening © Becker van der Graaf.

Een groot deel van het onderzoeksterrein is in de nieuwe tijd gebruikt voor het fabriceren van baksteen. Hierdoor is veel van het bodemarchief vernietigd.

In het plangebied zijn enkele sporen aangetroffen die als Romeins konden worden geda-teerd. Uit het vlak waarin de sporen zich bevonden werden fragmenten divers Romeins aardewerk aangetroffen: terra sigillata, ruwwandige, geverfde, gladwandige, dikwandige en handgevormde waar. De vondsten kunnen gedateerd worden vanaf de 2^e eeuw tot aan de Vroege Middeleeuwen. Daarnaast zijn ook allerlei stukken keramisch bouw materiaal gevonden, voornamelijk dakpannen: zowel de platte *tegulae* als de halfronde *imbrices*. Een van de dakpannen heeft een stempel, waarschijnlijk dat van het X^e dubbellegioen (*gemina*), dat aan het einde van de 1^e eeuw na Chr. op de Hunerberg bij Nijmegen gelegerd was. Naast een munt (1^e – vroeg 2^e eeuw) is een deel van een sleutel, een bronzen slotpin (afb. 22) en een stuk gereedschap gevonden. Uit de Romeinse sporen zelf kwam geen dateerbaar mate-riaal, wel stukjes houtskool en brokjes verbrande leem.

Alle in het beekdal aangetroffen sporen zijn geïnterpreteerd als bewijs voor *off-site* activitei-ten. Enkele kuilen lagen op een lijn en vormden mogelijk een hek of afrastering langs de beek.

De *off-site* activiteiten zijn waarschijnlijk te relateren aan de Romeinse villanederzettingen die meer aan de noord-kant van de Eyserbeek lagen, tegen de heuvel op.

Naast Romeins materiaal is ook Merovingisch en mid-deleeuws aardewerk gevonden in het plangebied. Dit duidt op een mogelijke continuïteit van bewoning in dit deel van het Eyserbeekdal vanaf de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen. (KJ)

Afb. 22. Simpelveld. Bronzen Romeinse slotpin, vondstnummer 19, spoor 12 (De Kramer 2012, fig. 23). Foto © Becker van der Graaf.

Literatuur

De Kramer, J., 2012: *Centrumplan, Simpelveld, Archeologische begeleiding, onderzoek met proefsleuven en opgraving*, Noordwijk (Becker van der Graaf, rapport 1267).

Sittard-Geleen, Echt-Susteren, Schinnen, Watertransportleiding Susteren-Sweikhuizen (P, R, M, N)

Voor het aanleggen van een watertransportleiding is op het tracé Susteren-Sweikhuizen (gemeentes Sittard-Geleen, Echt-Susteren en Schinnen) archeologisch onderzoek uitge-voerd. In dit lange smalle lint in het land is karterend onderzoek gedaan naar nog niet bekende of vermoedelijke vindplaatsen. De reeds bekende vindplaatsen zijn binnen het

tracé opgegraven. Het tracé had een lengte van ca. 12 km en was opgedeeld in 23 tracédelen.

Het onderzoek is uitgevoerd in de tijd dat de gebieden waar vindplaatsen verwacht werden, nog werden geselecteerd op basis van de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW). Ook nu bleek dat deze kaart (die voornamelijk op de bodemkaart gebaseerd is) voor Zuid-Limburg een onbetrouwbaar instrument was. In vrijwel alle landschappelijke eenheden kwamen vindplaatsen voor. Waar vindplaatsen ontbreken, is dit het gevolg van erosieprocessen. Er is een grote kans dat er delen van het terrein ten onrechte vooraf zijn afgeschreven voor archeologisch onderzoek. Intussen is de IKAW vervangen door gemeentelijke archeologische beleids- en verwachtingskaarten, die met andere voorspellingsmodellen werken, vooral gebaseerd op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).

Er zijn in totaal 27 vindplaatsen onderscheiden. Ze zijn in de publicatie per periode ingedeeld en chronologisch besproken. Het waterleidingtracé doorkruist ook het Graetheidegebied. Dit is een gebied dat in de Bandkeramische periode intensief door de mens werd bewoond. Daarom was er een hoge verwachting voor het aantreffen van sporen uit het Vroeg-Neolithicum, de Lineaire Bandkeramiek (LBK).

Er is één vindplaats uit het Vroeg-Neolithicum waargenomen: vindplaats 21 in tracédeel 20. Door diepe verstoringen zijn hier echter alleen diepe kuilen waargenomen. Daarnaast zijn op meerdere locaties vondstloze kuilen herkend die opvallen door een zeer donkergrijs-bruine vulling. Ze worden op basis van vergelijkbare vindplaatsen elders met de LBK in verband gebracht. Ze liggen vooral aan de periferie van nederzettingen of *off-site*.

Het onderzoek heeft een zeer divers beeld verschaft over de Bronstijd tot en met de IJzertijd. Uit de Late Bronstijd (urnenveldencultuur) tot en met de Midden-IJzertijd is een aantal vindplaatsen aangetroffen. Er zijn nederzettingen, een grafveld en vindplaatsen met een *off-site* karakter waargenomen.

Door de conserveringsomstandigheden en de beperkte breedte van het onderzochte areaal zijn slechts drie gebouwplattegronden herkend: een bijgebouw uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd, een gebouw gedateerd in de IJzertijd en een gebouw uit de Midden- of Late IJzertijd (afb. 23). Van de vijftien aangetroffen crematies in vindplaats 6 zijn er dertien in een urn

Afb. 23. Sittard-Geleen, Susteren. Huisplattegrond uit de Midden- of Late IJzertijd. Foto genomen richting het noordwesten (Weiss-König e.a. 2012, fig. 7.12). Foto © Archeodienst.

Afb. 24. Sittard-Geleen, Susteren. Romeinse boomstamwaterput (Weiss-König e.a. 2012, fig. 8.26). Foto © Archeodienst.

waterput (afb. 24) aangetroffen.

Op het villaterrein van vindplaats 23 is in de Laat-Romeinse tijd een toename van handgevormd aardewerk waar te nemen. Daar is ook een Angelsaksische zgn. *Buckelurn* (afb. 25) gevonden uit de overgangperiode van de Laat-Romeinse tijd naar de Vroege Middeleeuwen. Deze kan worden gezien als aanwijzing voor invloeden en mogelijk rechtstreekse verhuizingen vanuit het noorden. Het is een indicatie van Germanisering. De functie en status van dergelijke Germaanse nederzettingen in Zuid-Nederland zijn niet helemaal duidelijk. Wat dit betreft vormt vindplaats 23 een belangrijke bron van informatie.

Afb. 25. Sittard-Geleen, Susteren. Buikfragment van een Angelsaksische *Buckelurn* (vnr. 243). Deze is gevonden in een Romeinse afvalkuil (Weiss-König e.a. 2012, fig. 11.19). Foto © Archeodienst.

bijgezet, waardoor sprake is van een urnengravel, stammend uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd. De totale omvang van het gravel kon niet worden vastgesteld.

Voor de Romeinse tijd heeft het onderzoek de meeste informatie opgeleverd. Het gaat om vindplaatsen die toe te wijzen zijn aan nederzettingen (vindplaatsen 2 en 26), soms specifiek aan *villae rusticae* (vindplaats 23).

Naast sporen die tot de villa zullen hebben behoord, heeft dit onderzoek ook een

Op een terrein dat staat aangegeven als een Romeins villaterrein van zeer hoge archeologische waarde (AMK 8401) zijn twee werkputten aangelegd. Het onderzoek heeft de waarde van dit terrein bevestigd.

Een gravel uit de Late IJzertijd / Vroege Romeinse tijd (vindplaats 14) bestaat uit 8 crematiegraven en 7 verstoorte grafkuilen. Daarnaast zijn waarnemingen gedaan met betrekking tot het Romeinse wegensysteem (vindplaats 5) en ambachtelijke *off-site* activiteiten (vindplaats 3). De aangetroffen Romeinse weg ligt in het verlengde van de weg die eerder al in Sittard-Hoogveld was aangetroffen

De enige middeleeuwse vindplaats ligt in een Romeinse vindplaats waardoor veel middeleeuws materiaal uit de nazakking van Romeinse sporen afkomstig was. De middeleeuwse archeologische verwachting was overigens niet hoog, omdat het tracé van de watertransportleiding zich buiten de historische stads- en dorpskernen bevindt.

Greppels uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd zijn eveneens aangetroffen (vindplaatsen 11, 15, 17 en 25) en duiden waarschijnlijk op agrarische activiteiten.

De Zuid-Limburgse lössgronden zijn een gebied dat sinds het vroege Neolithicum, de Lineaire Bandkeramiek, intensief door de mens is bewoond. De relictten die deze mensen achter hebben gelaten zijn veelvoudig en divers van aard.

Het onderzoek verschaftte een brede inkijk in hoe dit landschap in de loop der tijden is gebruikt. In zo goed als alle aangelegde sleuven zijn sporen van menselijke activiteiten aangetroffen. Soms waren het “echte” sporen van nederzettingen of grafvelden, soms bodemingrepen die in de laatste jaren, decennia of eeuwen zijn ontstaan, bijvoorbeeld door de winning van leem of door ontginning. Dit hoge aantal sporen per sleuf maakt duidelijk dat de zones en gebieden op de archeologische verwachtings- en monumentenkaart een herziening behoeven.

In veel gevallen is het niet de vraag óf sporen aanwezig zijn of niet, maar is het de vraag wat de waarde van de sporen is. Nog steeds richt recent archeologisch onderzoek zich vooral op “sites” zoals nederzettingen en grafvelden. Inmiddels staan echter ook zogenaamde *off-site* verschijnselen steeds meer in de belangstelling van wetenschappelijk onderzoek. Deze verschijnselen zijn lastig te traceren omdat ze zelden gepaard gaan met vondstconcentraties en vaak verspreid liggen. Daarom worden ze tijdens het vooronderzoek vaak niet waargenomen en is het min of meer toeval dat deze sporen toch worden aangetroffen.

Tijdens dit onderzoek kon een aantal van dergelijke features bestudeerd worden. De interpretatie van deze sporen blijft echter moeilijk. Vaak kan geen uitspraak worden gedaan over hun aard en ouderdom. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen wat de omvang, aard en ouderdom van deze verschijnselen is en wat hun relatie tot de vindplaatsen in de buurt kan zijn. (MA)

Literatuur

S. Weiss-König & A.F. Loonen (eds.), 2012: *Inventariserend veldonderzoek en aansluitende opgravingen in plangebied watertransportleiding Susteren – Sweikhuizen (L)*. Zevenaar/Groningen (ARC-Publicaties 243).

Stein, Elsloo, Joannes Riviusstraat (P)

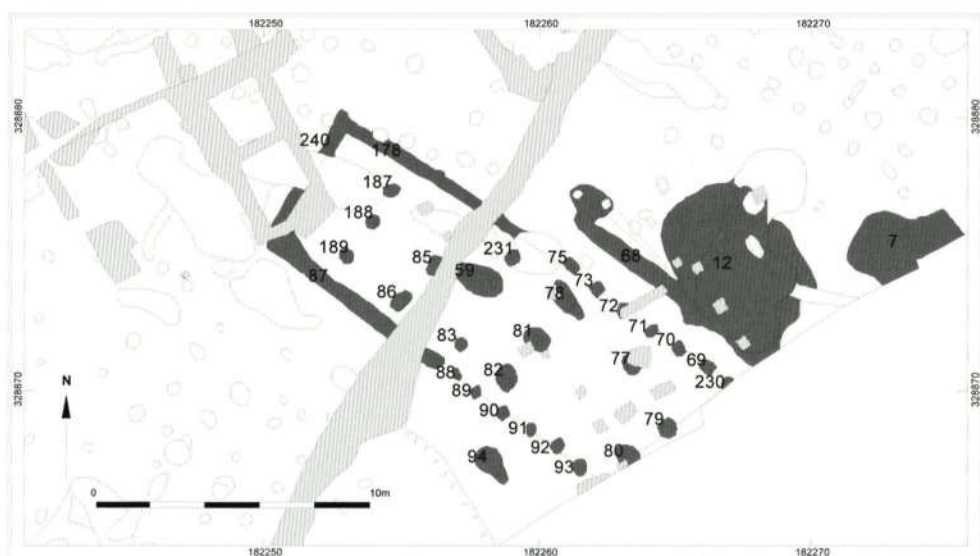
In de jaren vijftig van de vorige eeuw onderzocht prof. P.J.R.M. Modderman van de Rijks-universiteit Leiden een grote Lineair Bandkeramiek (LBK)-Nederzetting in Elsloo. Een ge-deelte van het terrein kon vanwege bebouwing ter plaatse toen niet onderzocht worden. De sloop van de bebouwing in 2006 bood de mogelijkheden het onderzoek voort te zetten in een gebied ter grootte van 1700 m².

Behalve enkele sporen uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd werden de restanten ge-vonden van acht huisplattegronden, of delen daarvan, met bijbehorende kuilen. Daarmee komt het totale aantal huizen van deze nederzetting boven de honderd (afb. 26).

De vondsten dateren uit verschillende fases van de Bandkeramiek (ca. 5250-4950 v. Chr.). Behalve de bekende leemextractiekuilen langs de huizen werden er ook enkele onder-grondse silo's gevonden. Zij zijn gebruikt voor de opslag van graan. Er werden verkoolde resten van emmertarwe en mogelijk eenkoorn aangetroffen.

Verder werd het traditionele LBK-vondstmateriaal geborgen: versierd en onversierd aar-dewerk, slijp- en maalstenen en vuursteen. Ook een enkele Limburg-scherf kwam aan het licht. (LV)

Afb. 26. Stein, Elsloo. Huisplattegrond van huis 100 is noordwest-zuidoost georiënteerd en heeft een minimale lengte van 18 m en een breedte van 6 m. Van de huisplattegrond ligt alleen de noordelijke helft in het onderzoeksgebied. (Porreij 2012, fig. 5.6). Tekening © Archol.

Literatuur

Porreij, A., 2012: *100 bandkeramische huizen in Elsloo. Opgravingsverslag van het onderzoek Joannes Riviusstraat fase 1 te Elsloo*, Leiden (Archol-Rapport 132).

Stein / Sittard-Geleen, Heidekampweg, Steinerbos, Chemelot-verbreding A2 (P, R, M, N)

De verbreding van de A2 tussen Urmond en Geleen leverde behalve een betere doorstroming van het verkeer ook nieuwe archeologische gegevens op. Onderzoek werd uitgevoerd in drie deelgebieden: Stein-Heidekampweg, Stein-Steinerbos en Geleen-Chemelot.

In het deelgebied Stein-Heidekampweg werden vindplaatsen uit de Bandkeramiek (LBK) en IJzertijd aangetroffen. Deze ontdekking vormt een welkome aanvulling op het onderzoek dat al eerder in dit gebied is uitgevoerd. Er werden restanten van negen LBK-huizen gevonden. In het zuidelijke deel van het terrein kwamen ook wat sporen uit de IJzertijd voor, met name kuilen.

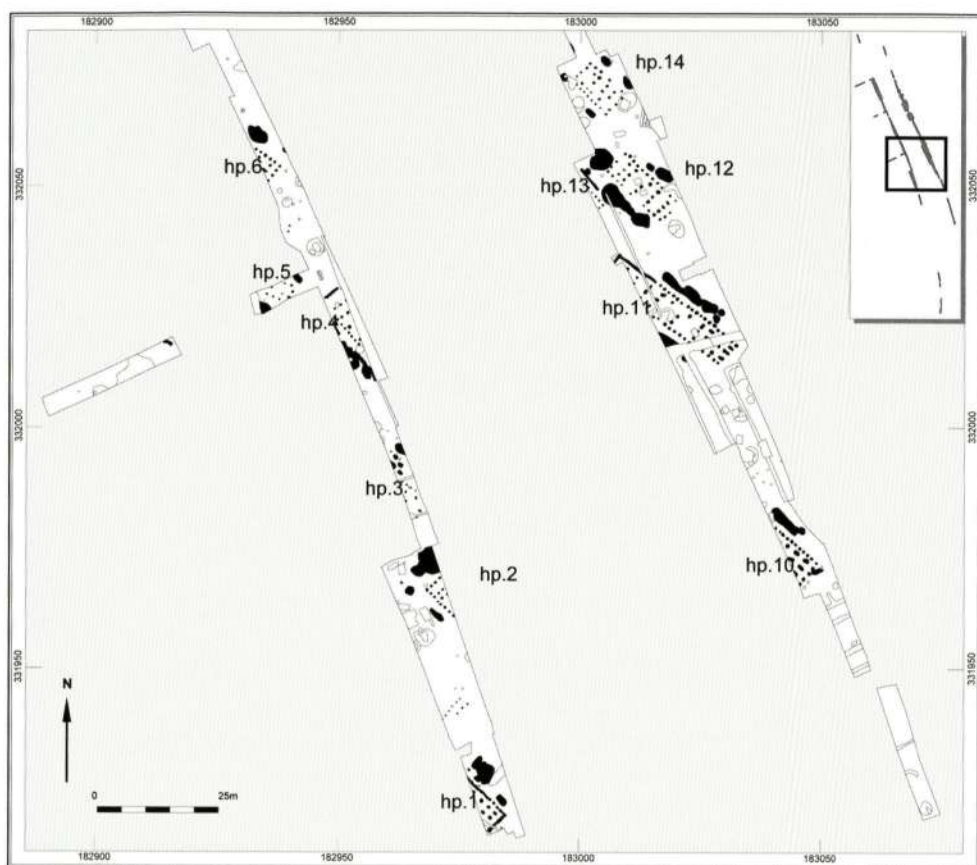
Het deelgebied Stein-Steinerbos bleek te sterk te zijn verstoord en was niet behoudenswaardig.

In het deelgebied Geleen-Chemelot tenslotte werden tijdens het proefonderzoek sporen van LBK, Late IJzertijd en Vroege Middeleeuwen aangetroffen. Naast de resten van vijf LBK-huizen werden ook twee, mogelijk drie, huizen en enkele spiekers uit de IJzertijd aangetroffen. Deze bewoning lijkt onderdeel te zijn van een groter bewoningsareaal uit de Vroege en Late IJzertijd. De bewoning van de Vroege IJzertijd kon worden aangetoond met vondsten van aardewerk; die van de Late IJzertijd ook door plattegronden van gebouwen.

Over het gehele terrein werden verspreid ook nog sporen uit de Romeinse tijd (houtskoolmeiler), Middeleeuwen (wallen) en Nieuwe Tijd aangetroffen.

De belangrijkste vondsten waren die van de Bandkeramiek. Uit de analyse van alle gegevens bleek dat het noordelijke deel van het onderzoeksgebied Stein-Heidekampweg een aparte LBK-cluster vertegenwoordigt en dat het zuidelijk deel, samen met dat van het onderzoeksgebied Geleen-Chemelot, een andere ruimtelijk gescheiden nederzetting betreft (afb. 27). De noordelijke nederzetting is jonger dan de zuidelijke.

Er werden in beide clusters het normale versierde en onversierde aardewerk aangetroffen en enkele scherven van Limburger aardewerk. Het vuursteen komt in sterke mate overeen met het patroon van andere vindplaatsen, zowel naar gebruikte vuursteensoorten als werktuigen. Van steen waren er maalstenen, slijp- en klopstenen en dissels (afb.

Afb. 27. Stein, Heidekampweg. Overzicht huisplaatsen (hp) van het zuidelijke bewoningscluster. Het geheel maakt deel uit van een nederzittingscomplex die zich op een glooiing in het landschap bevindt. Het feit dat de huidige snelweg dwars over de nederzetting loopt maakt het moeilijk interpreteren hoe groot de nederzetting is geweest (Van Wijk e.a. 2012, fig. 7.3). Tekening © Archol.

28). De verkoolde voedselresten wijzen op de verbouw van diverse graansoorten, erwten en in mindere mate linzen en maanzaad. Ook hazelnoten werden in het bos verzameld en geconsumeerd. Bijzonder was de vondst van een korrel pluimgierst, een vrij zeldzaam voedselgewas. (LV)

Literatuur

Wijk, I.M. van, L. Meurkens & A. Porreij-Lyklema, 2012: *Opgraven langs de Rijksweg A2 te Stein-Heidekampweg, Stein-Steinerbos en Geleen-Chemelot. Een archeologisch onderzoek naar een bandkeramische nederzetting en erven uit de (late) ijzertijd*, Leiden (Archol Rapport 150).

Afb. 28. Stein, Heidekampweg. Dissels. Deze kapwerktuigen met asymmetrische snede zijn typische werktuigen voor de LBK. Men treft het in latere periodes nauwelijks nog aan. Anders dan bijlen wordt de dissel haaks op de snede geschacht (Van Wijk e.a. 2012, fig. 10.3). Foto © Archol.

Valkenburg aan de Geul, herstel kademuren (M, N)

In 2007 en 2008 werden in Valkenburg aan de Geul de kaden langs de zuidelijke tak van de Geul vernieuwd. Dit in opdracht van het waterschap Roer en Maas.

Bij de reconstructie werden de bestaande kademuren nagenoeg geheel weggebroken. Daarachter werd in een strook van acht meter breed de bodem onder een helling uitgegraven tot een diepte van circa 80 cm onder de bodem van de Geul.

Archeologisch vooronderzoek was niet mogelijk door de bestaande kademuren en de aangrenzende verharding en beplanting. Ook had de gemeente Valkenburg ten tijde van de planvorming nog geen beleid om professioneel archeologisch onderzoek als principiële voorwaarde aan de bouwvergunning te kunnen verbinden. De Archeologische Werkgroep Valkenburg kreeg daarom van de toenmalige RACM (thans RCE) toestemming een archeologische begeleiding uit te voeren onder de opgravingsvergunning van de RACM. Het doel van het onderzoek was om tijdens de sloop van de kademuren vast te stellen of er archeologische resten, in het bijzonder van de stadsmuur, in of achter de kademuren aanwezig waren en deze te documenteren. In het Programma van Eisen werd vastgelegd dat opgravingshandelingen beperkt moesten zijn en dat bij een complexe situatie ondersteuning moest worden ingeroepen van een professioneel bedrijf.

Het onderzoek heeft in 2008 op drie plaatsen archeologische resten opgeleverd.

Bij de linkeroever voor de sluis (onderzoekslocatie A) werd een kademuur aangetroffen uit de tweede helft van de 18^e eeuw. Hier bevond zich ook een 18^e- of 19^e-eeuwse wasplaats met hardstenen trappen die afdaalden naar de Geul.

In het gebied Koudnagel (onderzoekslocatie B) werden in de “oksel” van de riviersplitsing funderingen aangetroffen, vlak achter de sluis. Het lijkt erop dat hier een of meerdere malen begonnen is met het leggen van de fundering voor een bruggenhoofd om de splitsing van de Geul te beschermen.

Langs het Walramplein (onderzoekslocatie C) werden resten verwacht van de 14^e/15^e/16^e-eeuwse stadsmuur langs de Geul. Er werden inderdaad drie muurrestanten (structuren) gevonden (afb. 29).

Structuur I is het restant van een kademuur uit omstreeks 1700. Deze ligt mogelijk gedeeltelijk op de plaats van de daartoe uitgebroken middeleeuwse stadsmuur. Er lagen stroombrekers of steunberen op regelmatige afstanden in Structuur (Muur) I. Uit de profielen is op te maken dat er mogelijk een talud voor deze muur lag. Dit werd dan aan de rivierzijde verstevigd door palen met vlechtwerk.

De muur is in de tweede helft van de 18^e eeuw afgebroken om een voetpad naar Oud-Valkenburg te maken. Bij het maken van het voetpad is het talud voor Muur I aangevuld en ingedijkt door een nieuwe kademuur die nu tot aan het water grensde. Deze laatste kademuur heeft het volgehouden tot 2008, zij het met meerdere instortingen en herstellingen. Muur I liep door tot aan de huidige brug van de St. Pieterstraat. De huidige totaal vernieuwde kade met de betonnen kern volgt grotendeels de lijn van deze voorganger.

Afb. 29. Valkenburg aan de Geul. Bovenaanzicht van opgravingsterrein. Boven in beeld de drooggelegde Geul met daaronder kademuren uit 1760, 17^e (?) eeuw en de Middeleeuwen (Kwakkernaat 2010, afb. 24). Foto © Archeocoach.

Afb. 30. Valkenburg aan de Geul. De kaart van Van Deventer. Opname rond 1540 (Kwakkernaat 2010, afb. 7). Foto H. Kwakkernaat.

Het muurwerk dat Structuur of Muur II is genoemd, was veel zwaarder dan Muur I en kan geïnterpreteerd worden als een restant van de fundering van de middeleeuwse stadsmuur. Deze is afgebeeld op de 16^e-eeuwse kaart van Jacob van Deventer (afb. 30). Aangenomen wordt dat deze stadsmuur na 1329 tot stand kwam. In dat jaar werd Valkenburg door de Brabanders ingenomen. Daarbij werd de burcht verwoest en werden bestaande muren en poorten geslecht. Deze muur was niet zo diep gefundeerd als Muur I. De muur lag een eindje van het water af en had een flink talud langs de rivier.

De muur leek gebouwd te zijn als spaarboogconstructie. Dat bleek uit vijf poeren (ondersteuning) op regelmatige afstanden aan de stadszijde. Tegen één dichtgezette spaarboog stonden eensteens-muurtjes die schuurtjes of stookplaatsen omsloten. De maten bleken exact te corresponderen met de restanten van de 14e/15e-eeuwse stadsmuur in het Halderpark. Omdat de muur onder een hoek Muur I aansneed, is hij afgebroken toen Muur I werd aangelegd. De blokken ervan zijn waarschijnlijk gebruikt als achtervulling van muur I. Het vrijgelegde deel van de middeleeuwse muur bleek binnen de kadeher-

Afb. 31. Valkenburg aan de Geul. Aanzicht van middeleeuwse muur (ondiep gefundeerd) (A) en de er voor liggende oudere structuur (B). Goed zichtbaar zijn de haakse muren van de "toren" die deels in de middeleeuwse muur verdwijnen (C) (Kwakkernaat 2010, afb. 30). Foto © Archeocoach.

stelwerkzaamheden behouden te kunnen blijven. De fundering is afgedekt met plastic folie en zand.

Bij het uitgraven van de ruimte tussen Structuur I en II werd Structuur III (afb. 31) ontdekt. Deze verdween deels onder de middeleeuwse muur.

De kapsepen, de hardere mergel en de afwijkende specie maken duidelijk dat het

hier een aparte en oudere bouw betreft. Het gaat mogelijk om het restant van een rechthoekige toren. Deze 'oudste structuur' bleek zeer diep gefundeerd: tot op de natuurlijke kiezel van de Geulbedding. De structuur dateert mogelijk uit een periode voor 1329 toen Jan van Brabant de vesting en het kasteel grotendeels verwoestte. (MA)

Literatuur

H. Kwakkernaat, 2010: *Archeologische Begeleiding van het herstel van de kademuuren langs de Geul. Een middeleeuwse stadsmuur op het Walramplein in Valkenburg aan de Geul*, Wijlre (Archeocoach Studies 5).

Venlo, Stationsgebied, vestingwerken (N)

In 2008 en 2009 vonden op diverse plaatsen in de binnenstad van Venlo infrastructurele werkzaamheden plaats, grotendeels in het gebied waar in de Nieuwe Tijd de vestingwerken van de stad zijn aangelegd. In 1867 begon de ontmanteling van de voormalige vesting om groei van de stad mogelijk te maken.

Daarom is er tegenwoordig nog maar weinig van de vestingwerken te zien. Maar de informatie over de uitleg en opbouw ervan is bewaard in tekeningen, kaarten en prenten. Deze oude kaartbeelden zijn ingepast in het huidige meetsysteem, waardoor ze over moderne kaarten kunnen worden gelegd. Deze techniek noemt men georefereren. In het bijzonder is gebruik gemaakt van het kadastrale minuutplan uit 1842. Op basis hiervan werd in een eerdere bureaustudie aangegeven waar de vestingwerken verwacht konden worden,

zodat bepaald kon worden op welke plaatsen archeologische begeleiding nodig was.

De onderzochte gebieden liggen ten zuiden en ten zuidoosten van de binnenstad van Venlo. Ze omvatten vier deelgebieden: de Maaswaard, de Koninginnesingel, het Koninginneplein en het Julianapark/Burgemeester van Rijnsingel. In het plangebied is in totaal ca. 5000 m² opgegraven of archeologisch begeleid. De verschillende deelgebieden waren braakliggend of in gebruik als openbare weg.

Aangetroffen zijn delen van de oude vestingmuur en stadsgracht van Venlo. Ze dateren uit een fase waarin de stadsverdediging niet meer gebaseerd was op een enkele stadsmuur voorzien van een gracht. Als gevolg van de snelle ontwikkeling van kanonnen was deze vorm niet meer veilig genoeg. In plaats daarvan ontstond vanaf de Nieuwe Tijd een systeem van vooruitgeschoven bastions en grachten, dat er op gericht was het vijandelijk geschut zo ver mogelijk van de stad zelf vandaan te houden.

Aan de Maaswaard zijn funderingen van een bastion gevonden, samen met de muur langs de gracht. In een dwarsmuur is een houten sluis aangetroffen (afb. 32). Deze sluis is op geen enkele oude kaart zichtbaar. De sluis zorgde voor controle over de waterstanden in de stadsgracht en was zo een belangrijk deel van de verdedigingswerken. De muur die daarbij aan de binnengracht grenst, is van een zwaar kaliber om weerstand te kunnen bieden aan de waterdruk.

De muren van de bastions zijn veel minder diep gefundeerd. Dit doet vermoeden dat de buitenste verdedigingswerken vooral waren gebaseerd op de aarden wallen.

Bij de Koninginnesingel, het Koninginneplein en het Julianapark zijn funderingen van een wal en een overkluizing van de Panhuismolenbeek blootgelegd. De muren ter hoogte van de Koninginnesingel dienden vooral ter versteviging. Het korte zigzag-patroon doet denken aan dat van de loopgraven uit de eerste en tweede wereldoorlog (afb. 33).

De muurwerken op het Koninginneplein ter hoogte van de Keulse Poort waren onderdeel van een constructie om de beek te overdekken. Deze overkluisde beek is later afgesloten door een nieuwe muur tegen de doorgang aan te metselen.

Bij deze muurwerken en in de sleuf langs de Burgermeester van Rijnsingel is de oude vulling van de stadsgracht waargenomen. Ter hoogte van het Julianapark is hierin later een

Afb. 32. Venlo. Het sluisje: de balken zijn verbonden door middel van een pen-gat-verbinding (Van der Meij e.a. 2012, afb. 3.5). Foto: J. Derckx.

Afb. 33. Venlo. Het muurwerk aan de zuidkant van de Koninginnesingel. Van deze muurresten was een historische tekening voorhanden. De gevonden muurresten volgen een korter opeenvolgend zigzagpatroon dan op basis van deze tekening verwacht was. Mogelijk ter versteviging van de fundering van de wal (Van der Meij e.a. 2012, afb. 3.6). Foto © ADC.

waterput gegraven. Deze is na documentatie opnieuw ingegraven in het park zelf.

De muurwerken zaten nog stevig in elkaar, maar lagen wel op andere locaties dan verwacht. De gracht bleek vooral in de Van Rijnsingel goed te volgen. Op basis van het materiaal en de bouwstijl kunnen de werken worden gedateerd als eind 17^e- tot begin 18^e-eeuws.

Een conclusie van het onderzoek is dat de resten van de vestingwerken aan de zuidzijde van de stad relatief goed geconserveerd zijn en nog veel mogelijkheden bieden tot nader onderzoek.

Als de belangrijkste conclusie werd beschouwd dat de ligging van de vestingwerken niet altijd overeen kwam met de projectie op basis van oudere kaartbeelden. Tijdens de werkzaamheden bleek namelijk dat de werkelijke ligging en uitleg van de vestingwerken tot

enkele tientallen meters af kon wijken van het beeld dat gereconstrueerd was op basis van oude kaarten. Men vond namelijk muurresten waar deze op basis van de reconstructie niet werden vermoed.

Dit werd als een belangrijke constatering beschouwd met betrekking tot de planning van toekomstige werkzaamheden in het gebied, want door de gebleken verschillen werd in allerlei archeologische begeleiding uitgevoerd.

Het is echter een constatering die geen verbazing hoeft te wekken. Het is een bekend gegeven dat men van historische kaarten niet de nauwkeurigheid van een moderne topografische kaart mag verwachten. Niet al het getekende hoeft (gelijktijdig en in de aangegeven vorm) bestaan te hebben en niet al het bestaande is altijd getekend. Daarnaast leiden zelfs bij nauwkeurige 19^e-eeuwse kaarten als de kadastrale minuut en de Topografisch-Militaire

kaart de projectieverschillen onvermijdelijk tot afwijkingen, die prominenter worden naarmate de schaal toeneemt.

Daarnaast bleken er verschillende details ingevuld te kunnen worden. Zo is de gevonden sluis bij de Maaswaard op geen enkele oude kaart zichtbaar.

Tegenwoordig is nog maar weinig over van het vestingverleden van de stad Venlo. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat relatief kleinschalige begeleidingen veel nieuwe informatie kunnen verschaffen over de bouw en conservering van de vestingwerken van Venlo. Deze vestingwerken behoren potentieel tot de meest uitgebreide en grootste van Nederland en waren van cruciaal belang voor de verdediging van de Republiek gedurende de 17^e en 18^e eeuw. Dit maakt de Venlose vestingwerken tot een behoudenswaardig ensemble. (MA)

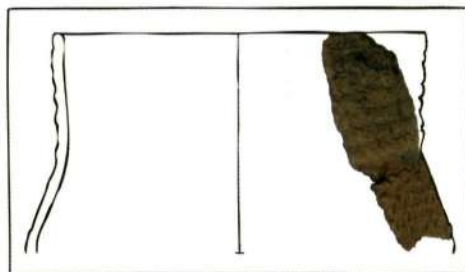
Literatuur

L. van der Meij & J. Vandevelde, 2012: *De vestingen van Venlo in het stationsgebied. Archeologische begeleiding en opgraving op de locaties Maaswaard, Koninginnesingel, Koninginneplein en Julianapark (Burgemeester van Rijnsingel) in de gemeente Venlo, Amersfoort (ADC Rapport 2016).*

Venray, Leunen, Horsterweg (P, R)

Voor de aanleg van een varkensstal aan de Horsterweg werd door het archeologisch onderzoeks- en adviesbureau De Steekproef één archeologische werkput aangelegd met een oppervlak van ca. 3000 m². Tijdens het onderzoek werden enkele paalsporen en kuilen aangetroffen, waar evenwel geen huis- of boerderijplattegrond uit afgeleid kon worden.

Wel werd er los verspreid aardewerk gevonden dat stamde uit de lange tijdsperiode van Midden-Neolithicum tot de Romeinse tijd. Daaronder bevonden zich een groot randfragment van een laatneolithische halspotbeker en scherven uit de Bronstijd en IJzertijd (afb. 34). (LV)

Afb. 34. Venray, Leunen. Randscherven van een halspotbeker en reconstructie (De Nes & Tulp 2012, fig. 13). Figuur © De Steekproef.

Literatuur

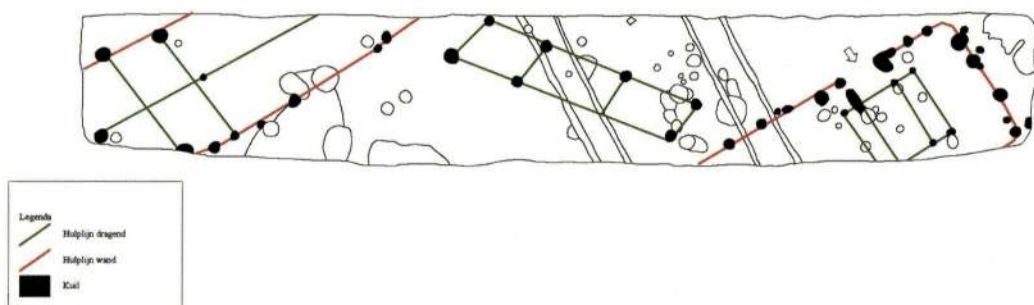
Nes, E. De & C. Tulp, 2012: *Leunen, Horsterweg 11. Gemeente Venray (Limburg). Archeologische Begeleiding volgens protocol Opgraven, Utrecht (Steekproefrapport 2012-01/04U).*

Venray, Leunen, Scheiweg (P)

Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) aan de Scheiweg in Leunen heeft door middel van vier proefsleuven nederzettingssporen uit de Late IJzertijd tot de Vroeg-Romeinse tijd opgeleverd in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied. De sporen bevonden zich in de lage dekzandrug aan de rand van een ondiep dal.

In proefsleuf 3 kwam een vierpalige spieker aan het licht. De meeste sporen werden echter ontdekt in proefsleuf 4. Hierin waren delen van twee huisplattegronden en een schuur te herkennen (afb. 35).

De vondsten omvatten hoofdzakelijk aardewerk van potten en stukken huttenleem. (LV)

Afb. 35. Venray, Leunen. Grondsporen en gereconstrueerde structuren in proefput 4. Links en recht huisplattegronden en in het midden de restanten van een schuur (De Wit e.a. 2009, afb. 6). Tekening © ARC.

Literatuur

Wit, M.J.M. de & J.J. van Ams & M.C. Botermans, 2009: *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Scheiweg 7–9 te Leunen, gemeente Venray (L), Groningen* (ARC-Rapport 2009-163).

Weert, Boshoverheide (P)

Vrijwel alle opgravingsgegevens van het urnenveld van de Boshoverheide, zowel uit de 19^e als uit de 20^e eeuw, zijn onlangs bijeengebracht en geanalyseerd. Doel was een overzicht te krijgen van de stand van zaken en perspectieven te schetsen voor verder onderzoek en behoud.

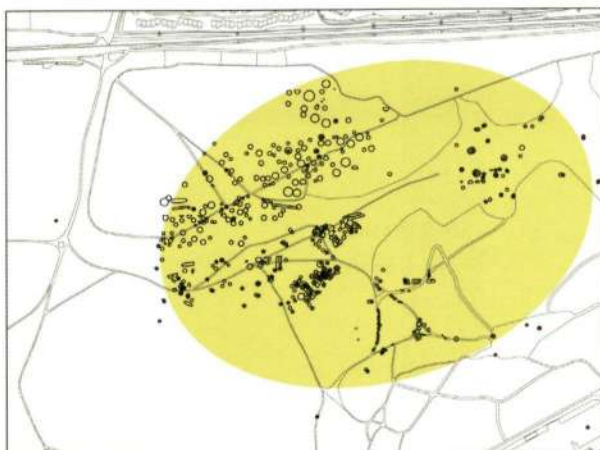
Tussen Budel en Weert, in het natuurgebied de Weerterbergen, strekt zich een grafveld uit met een lengte van bijna 800 meter, een breedte van 550 meter en het ovale gebied heeft een geschat oppervlak van minstens 40 hectaren (afb. 36).

De vroegste graven dateren uit het begin van de Late Bronstijd, ca. 1050 v. Chr., en de jongste uit het eind van de Vroege IJzertijd ca. 500 v. Chr. Die vroegste graven zijn de zogenaamde lange bedden. Later komen de ronde grafheuvels in zwang. De opgegraven delen laten zien dat de grafheuvels dicht tegen elkaar aan liggen.

De inventarisatie van de opgravingsgegevens leverde het inzicht op dat er behalve veel urnen ook relatief veel bronzen voorwerpen met de doden zijn meegegeven (en mee zijn verbrand). Het gaat hierbij om mantelspelden, armbanden, halsringen, ringen voor het oor of in het haar, naalden, pincetten, beslag voor paardentuig, paardenbitten, zwaarden en een schoen voor een zwaardschede.

Het aantal graven wordt geschat op 3135 stuks en de gebruiksduur van het grafveld op maximaal 550 jaar. Met een gemiddelde levensverwachting van 25 jaar levert dat een bevolking op van 143 personen. Als men er vanuit gaat dat in een boerderij zes mensen wonen dan houdt dat in dat 24 boerderijgemeenschappen van dit grafveld gebruik hebben gemaakt.

Uit het onderzoek van de crematies bleek aanvankelijk dat er geen vrouwen in het grafveld voorkomen. Later werden zij toch herkend. Ze zijn echter duidelijk ondervertegenwoordigd. Een mogelijke verklaring is dat het grafveld een bovenregionale functie had, waar mannen van elders een (exclusieve) rustplaats vonden. (LV)

Afb. 36. Weert.: Een overzicht van de gedocumenteerde graven op de Boshoverheide met in groen de geschatte omvang van het urnenveld (Hissel e.a. 2009, afb. 7, 35) Tekening © RCE.

Literatuur

Hissel, M.E., E.M. Theunissen, C.A.M. van Rooijen & W.J.B. Derickx, 2009: *Cold case in het stuifzand. Het urnenveld van de Boshoverheide bij Weert ontsloten*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 209).

Tabel 1. Geologische en archeologische tijdschaal.

Herinneringscultuur en geschiedschrijving tijdens de bestaansperiode van het LGOG¹

Joep Leerssen

Het Hoofdbestuur van het LGOG heeft in 2011 de jaarlijkse Habetslezing in het leven geroepen, ter herinnering aan J.J. Habets, een van de grondleggers van de geschiedbeoefening in Limburg, eerste rijksarchivaris in Limburg en een der eerste voorzitters van het LGOG. De eerste Habetslezing werd gehouden door drs. Jona Lendering, de tweede (in 2012) door prof. dr. Peter Raedts, de derde door prof. dr. Joep Leerssen, en wel tijdens de academische zitting ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het LGOG en de aanbidding van deel 1 van *Limburg. Een geschiedenis* aan de beschermvrouwe van het LGOG, prinses Beatrix, op 28 juni 2013. Hier wordt een bewerking ervan gepubliceerd, een korte samenvatting is reeds verschenen in *De Maasgouw*.

Inleiding: Geschiedenis, geheugen en stadscultuur

Tijdens de anderhalve eeuw van het bestaan van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap hebben zich belangrijke verschuivingen voltrokken in de “geestelijke wijze waarop een samenleving zich rekenschap geeft van haar verleden”. Met name de verhouding tussen de informeel-maatschappelijke herinneringscultuur en de geschiedwetenschappen heeft een complexe golfbeweging doorgemaakt, waarbij de traditie van de maatschappelijke herinneringscultuur eerder de schoorvoetende integratie weerspiegelt van een zichzelf als “Limburgs” herkennende provincie in het Nederlandse staatsbestel, terwijl de geschiedwetenschappen een proces van verwetenschappelijking, professionalisering en academische institutionalisering ondergaan. De ontwikkeling van het LGOG, van de Limburgse historische cultuur en van de geschiedwetenschappen vormen tezamen dus een verschuivende geometrie van drie variabelen; en daarin vormt het LGOG een van de meer bestendige elementen. In de volgende bladzijden wil ik het LGOG dan ook zien als het verschuivende kader waarin een collectief geheugen vorm krijgt, en dat tegen de achtergrond van het verschuivende kader waarin geschiedenis wordt beoefend – een beetje zoals die lastige rekensommen waarin twee treinen met verschillende snelheden langs elkaar heenrijden. Dat ik daarbij het LGOG als analytisch ankerpunt uitkies, ligt niet alleen aan het

¹ Deze tekst is de bewerkte versie van de Habetslezing, uitgesproken bij de jubileumviering van het LGOG op 28 juni 2013. Een ingekorte versie is verschenen in *De Maasgouw*.

jubiläum dat de aanleiding vormt voor deze beschouwing; die keus vloeit ook voort uit de toenemende wetenschappelijke erkenning, in de laatste decennia, van het belang van burgerlijke culturele genootschappen en stadsculturen. Genootschappen zoals het LGOG zijn natuurlijk niet tijdsloos-onveranderlijk; ze ontwikkelen zich in de loop van de hier behandelde periode van een stedelijke naar een meer provincie-brede basis, en ze ontwikkelen een andere verhouding ten opzichte van de zich ontwikkelende geschiedwetenschappen. Maar in de organisatorische structuur blijft een stedelijke verankering herkenbaar, en ook in het grondpatroon van burgerlijke genootschappelijkheid behoudt een genootschap als het LGOG een constante functie van bemiddeling tussen de academisch geïnstitutionaliseerde geschiedwetenschap enerzijds en het collectieve geheugen anderzijds.

Dat laatste aspect – het “collectieve geheugen” – is de laatste decennia zelf in de belangstelling komen te staan. Bekende voorlopers zoals Maurice Halbwachs en Pierre Nora, en een klassieke basisstudie van Aleida Assmann, hebben recentelijk geleid tot een hoge vlucht in de zogeheten *memory studies*, de academische reflectie op de sociale of collectieve herinneringscultuur.² Immers, de “geestelijke wijze waarop een samenleving zich rekenschap geeft van haar verleden” (om dat gevleugelde woord van Huizinga nog maar eens te citeren) is niet het uitsluitende monopolie van academisch gevormde vak-historici.³ Het is een maatschappelijke en culturele praktijk die terugreikt tot ver voor Ranke, voorbij Walter Scott, voorbij P.C. Hooft, zelf voorbij Thucydides en Herodotus. Het is van alle tijden en behoort aan alle mensen; het is ook nu nog een van onze meest fundamentele morele bezigheden, tot en met de dichtregel van Leo Vroman “kom vanavond met verhalen / Hoe de oorlog is verdwenen”, of het vieren van 4/5 mei of Pinksteren. Bijgevolg is het een belangwekkende wetenschappelijke opgave om te analyseren in welke uitingvormen een dergelijk historisch besef zich manifesteert, en in hoeverre die uitingen zelf aan structurele constanten gehoorzamen, dan wel maatschappelijk of historisch variabel zijn. Een eerste poging om zo’n wetenschappelijke reflectie te concipiëren, Maurice Halbwachs’ klassieke *Les cadres sociaux de la mémoire*, maakte daarbij gebruik van het begrip “kaders” waarin collectief geheugen vorm krijgt, en het is als één zo’n “kader” dat ik het LGOG hier wil zien.

Voor Halbwachs is het primaire en belangrijkste “kader” waarin transgenerationale herinneringen vorm krijgen dat van de familie. Het collectieve geheugen krijgt primair zijn uiting in familieverhalen. Als voorbeeld mag hier Wiel Kusters’ voortreffelijke boek *In en*

- 2 Enkele sleutelteksten: Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (1924); Pierre Nora, “Entre histoire et mémoire”, in Id. (ed.), *Les Lieux de mémoire* (Folio-ed.; 3 vols., Paris: Gallimard, 1984); Jan Assmann, *Das Kulturelle Gedächtnis* (1992); Aleida Assmann, *Erinnerungsräume* (1999); Michael Rothberg, *Multidirectional memory* (2009).
- 3 Ann Rigney, “Being an Improper Historian”, in Keith Jenkins, Sue Morgan & Alun Munslow (eds.), *Manifestos for History* (London: Routledge, 2007), 149-159.

onder het dorp: Mijnwerkersleven in Limburg dienen: het is een goede weerslag van zulk een familie-geheugen, en zal voor lezers met familiewortels in het mijnwezen veel herkenbaars bevatten. Het laat ook zien, hoeveel van het mijnwerkersverleden niet zozeer in archieven en verhandelingen van vakhistorici bewaard is gebleven, maar in het meer vluchtige maar allerm minst efemere medium van verhalen, souvenirs en *lieux de mémoire*.

Hoe *histoire* en *mémoire*, academische vakgeschiedenis en het informele herinneringscultuur, zich tot elkaar verhouden, is een boeiende vraag. Vakgeschiedenis hanteert de academische spelregels van wetenschappelijkheid, met name die van de Popperiaanse “falsifieerbaarheid”: de bereidheid om verklaringen bloot te stellen aan kritische, achterdochtige contra-expertise. Het collectief geheugen daarentegen is een algemeen-culturele praktijk die evenmin “falsifieerbaar” is als een roman van Flaubert of een sonate van Fauré. Collectief geheugen kan daarom vaak afglijden van feiten naar van-de-feiten-losgezongen mythen, en de wetenschap stelt zich dan ook vaak ten doel om die “mythen” te falsifiëren en te ontcrachten. Het populair-wetenschappelijke, door historici geredigeerde tijdschrift *Geschiedenis* bijvoorbeeld ontleent zijn publieks-allure aan het thematiseren van zulke herkenbare (dat wil zeggen, in de samenleving circulerende) mythen, en bevestigt zijn vakhistorische betrouwbaarheid door al die historische topoi, met haast voorspelbare pedanterie, te ontmaskeren als fraaie ficties. Ook het boekje *Maastrichtse mythen*, van Ingrid Evers en Pierre Ubachs, weerspiegelt die rolverdeling tussen de fantast en de kniesoer, tussen het incontinent mythologiserende collectieve geheugen en de antiseptische, factualistische vakgeschiedenis. Dat het boekje werd gepubliceerd, in 2003, door de Kring Maastricht van het LGOG, geeft al één mogelijke positionering aan (de hedendaagse) van ons genootschap tussen die twee polen.

Immers, tussen de polen van *mémoire* en *histoire* ligt een grijs gebied, en dat grijze gebied is in de laatste eeuwen van schakering en omvang veranderd. De academische geschiedschrijving is wetenschappelijker geworden, het vakgebied van universitair geschoolde *professionals*, en dat heeft ook zijn weerslag gehad op de herinneringscultuur.

Het collectieve geheugen zelf verkeert voortdurend in een flux van diverse *media*. Die reiken van informele *face-to-face* oraliteit (familieverhalen, folklore, dorpsroddel) via de privé-schrijfcultuur (dagboeken, brieven, blogs en circulerende manuscripten) naar de “lichte” *print culture* (almanakjes, pamfletten, journalistiek en wikipedia-artikelen), en uiteindelijk naar de “zware” schrijfcultuur van gedrukte boeken en tijdschriften. Media reiken ook van het performatieve (feesten en plechtigheden, speeches, aubades, muziek- en theateropvoeringen) naar de materiële publieke ruimte (standbeelden, kunstwerken, monumenten, straatnamen). En op ieder moment kan elk van die media-uitingen een echo uitlokken in andere media. Opvoeringen van *Trijn de Begijn* worden vastgelegd en verkocht op LP of DVD, en zijn verbonden met de oprichting van een standbeeld voor Olterdissen op het

naar hem vernoemde pleintje, hetgeen weer aanleiding geeft tot speeches, persberichten en tot herdrukken van zijn gepubliceerde werken, die inmiddels ook in digitale vorm op het Internet zijn geplaatst... Het voortleven van de culturele presentie van Olterdissen vindt in een “grijs gebied” plaats waarvan we de polaire uiteinden kunnen bepalen (aan de ene kant: het zingen van het Maastrichts volkslied; aan de andere kant: Huub Notens studie *Jao diech hōbs us aon 't hart gelege: Het leven van Fons Olterdissen*, Maastricht 2006). Het grijze gebied daartussen blijkt bij nadere beschouwing een draaiende, dynamische, rijk geschakeerde kolk van “remediations” te zijn, uitwisselingen van het ene medium naar het andere.⁴ Als we het traject van een bepaald historisch of cultureel gegeven in die kolk van vele tinten grijs volgen, dan blijkt er van enige gravitatie naar de formele of de informele kant geen enkele sprake te zijn. Efemere en/of populaire cultuur kan “zware”, officiële cultuur uitlokken, en omgekeerd; en vaak gaat dat proces allebei de kanten op, tegelijkertijd. En temidden van al die media is de wetenschappelijke geschiedschrijving slechts één van de vele mogelijke culturele velden (een van de “zwaarste”, meest geformaliseerde en meest prestigieuze, dat wel) waarin zich de preoccupatie met het verleden kan uiten.

Toen het LGOG, een typisch “burgerlijk genootschap”, een vrijetijdsvereniging voor cultureel geïnteresseerde stedelingen uit de burgerstand, werd opgericht,⁵ had het professionaliseringsproces ternauwernood een aanvang genomen; en pas in de laatste decennia heeft het professionaliseringsproces ook zijn uiteindelijk beslag gevonden in deze provincie, met universitaire leerstoelen en onderzoeksinstituten.

Maar ondanks die gelijk-opgaande tijdslijnen voltrok de professionalisering van de geschiedschrijving zich achter rug van Limburg om: het was iets dat in eerste instantie de landelijke centra van beleid en wetenschapsbeoefening regardeerde, en daar hoorde Limburg niet bij. Het culturele geheugen had het rijk alleen, en dat werd transgenerationeel doorgegeven als een soort familie-anecdotes, in een inofficieel *cadre social de la mémoire* zoals dat van de mijnwerkersfamilies van Wiel Kusters' vader.

Wie de geschiedenis van de Limburgse geheugencultuur wil bestuderen moet dus vooral oog hebben voor de familiale of informeel-sociale herinneringskaders. Ik zal daarbij vooral van stadscultuur uitgaan, aangezien steden de institutionele kaders en collectieve infra-

4 Astrid Erll & Ann Rigney (eds.), *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (Berlin: De Gruyter, 2009).

5 Ik baseer me volledig op Gerard Venner, “De stichting en eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg”, *PSHAL* 139 (2003): 143-201 en Id., “Hondervijftig jaar Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap: Provinciale historische genootschappen in Limburg en de verspreiding van historische kennis”, *De Maasgouw* 132.1 (2013): 4-19.

structuren bieden die een codificatie van transgenerationale herinneringen bevorderen. Echter, de scheiding stad-platteland kan maar al te gemakkelijk beheerst worden door stereotiepe beeldvorming; alsof dorpsleven louter oraal zou zijn, en gespeend van de aan stedelijke ambiances voorbehouden verschriftelijking en documentatie. Zelfs ingesleten, “levende” dorpsverhalen kunnen niet zonder een zekere mate van verschriftelijking.⁶ En omgekeerd kent ook stadscultuur, zoals het eerder vermelde boekje van Evers en Ubachs bewijst, zijn vaak mondeling overgeleverde quasi-historische mythes.

Om dat laatste te illustreren – de oraliteit als medium van een stedelijk, in dit geval Maastrichts, historisch besef – wil ik mij een persoonlijke herinnering veroorloven.⁷ Opgroeiend in Maastricht kreeg ik op de lagere school les in vaderlandse geschiedenis. Meester Habets, onderwijzer op de St Petruschool van Sint-Pieter, “socialiseerde” ons, hij begeleidde ons in onze eerste stapjes van de familiekring naar de publieke ruimte. Ik weet nog steeds zijn vuistregels om afstanden te schatten: 25 meter was de lengte van de schoolcor-

6 Een voorbeeld: In Mheer en Banholt wordt op gezette tijden het verhaal herverteld van de “kerkestrijd”, de roemruchte episode waarin de Banholtenaren weigerden om nog langer naar de nieuwgebouwde parochiekerk van Mheer te gaan, en bisschop Paredis weigerde om de in eigen beheer gebouwde kerk van Banholt te laten inzegenen (vgl. Leerssen & Senden, *Historische verkenning van Mheer* (Maastricht: Gadet, 1995): 110-114). Het was in de late jaren-1870, de tijd van de *Kulturkampf* en de oprichting van een Duits-nationale, Oud-Katholieke kerk; en de Banholtenaren hebben toen een Duits- c.q. Oud-Katholieke geestelijke naar hun dorp gehaald. Het kortstondige “Schisma van Banholt” komt men wel tegen in de geschiedschrijving (bijvoorbeeld de biografie van Paredis door zijn latere opvolger, bisschop Gijsen); maar in de dorpen zelf is het een sage geworden, de “kerkestrijd”, die het legendarische kwade bloed tussen de twee gemeenschappen helpt verklaren. Welnu: zelfs het dorpsgeheugen als sociaal herinneringskader is niet geheel en al oraal-mondeling. Bij de eeuwfeesten van de dorpskerken kon men al terugvallen op kleine, in privé-beheer gestencilde brochures, privé-verzamelingen van krantenknipsels (vgl. de bronverwijzingen in Leerssen & Senden 1995, 110), en er was het getypte manuscript van een roman door de amateur-historicus Gerard Lemmens, “Boeren Bouwen een Bedehuis”, geschreven, schat ik, rond 1950, dat in diverse carbon-doorslagen circuleert in Banholtse huishoudens. Inmiddels is in Mheer en Banholt de familieherinnering aan de toentertijd actieve personen zodanig vervaagd dat het geheugen plaats maakt voor de geschiedenis. De herkomst “die-en-die heeft me dat zelf nog verteld” wijkt voor de herkomst “dat heb ik daar-en-daar gelezen”.

7 Ik permitteer me de verwijzing naar mijn “persoonlijke” herinneringskaders omdat ze illustratief leken voor het feit dat mensen zelf in de loop van hun leven deel uitmaken van meerdere historische tradities (in het onderhavige geval: de mijnwerkersachtergrond van de familie van mijn vader; de Rotterdams-Hollandse roots van mijn moeder; en de ambiances van Maastricht en van Mheer waarin ik ben opgegroeid). Afgezien van hun illustratieve waarde impliceren die uiteenlopende gevallen ook dat, in tegenstelling tot de enkelvoudige canoniciteit van collectieve identiteiten, persoonlijke identiteiten vaak complex en samengesteld zijn; en daarin schuilt een sterk argument tegen het gemakzuchtige monoculturele denken van nationale en regionale chauvinisten.

ridor, 100 meter de lengte van het Vrijthof, een kilometer de afstand van de Grand Bazar naar het station. Die rekenmaten hanteer ik nog steeds. En het was een grote schok voor mij om te zien hoe meester Habets zich ergerde aan het lesboekje, dat ons leerde hoe het Christendom door Willibrord naar “ons land” was gebracht. “Toen was Maastricht als 400 jaar katholiek!” riep meester Habets uit. “Servatius was hier al in 300, en Willibrord kwam pas in 700!”

Ook dat is me, evenals de lengtemaat van de kilometer, altijd bijgebleven (en het werd bevestigd door de Mariazuil met zijn vier vóór-Willibrordse bisschoppen, op het kruipunt van Wilhelminasingel en Stationsstraat). Autoriteiten zoals het lesboekje en de meester konden het dus soms onderling oneens zijn; en wat voor Nederland gold, hoefde niet voor Maastricht te gelden.

Meester Habets, en de andere onderwijzers van de St Petruschool, meester Lemmens en meester Dückers, vormden het sociaal kader waarin ik een Maastrichts historisch geheugen aangereikt kreeg. Ze vertelden me over het achthoekig kapelletje aan de Lage Kanaaldijk, waar het lijk van St Lambertus was aangespoeld, achter de kaarsenfabriek van Van de Weijer; over het feit dat op de Poort Waarachtig een rijmpje staat met het jaartal 1888; over pater Vink en het Pater Vink-torentje en de Vijf Koppen. Wat de Isings-schoolplaten deden voor de vaderlandse geschiedenis (het Behouden Huis op Nova Zembla, de Muiderkring), deden de verhalen van de meesters voor het Maastrichtse geheugen. Dat mythevorming daarbij in het spel was, was onvermijdelijk en niet-verwiltbaar: voor de complexiteiten van de werkelijkheid is weinig plaats binnen het bestek van verhalen voor jonge scholieren.

Waar haalden deze onderwijzers hun lokaal-historische kennis vandaan? De historische stads- en herinneringscultuur van een stad als Maastricht kon, naast het circuit van de orale, trans-generationale anecdotiek zoals in families of dorpen, gebruik maken van de institutionele structuren die aan een stad eigen zijn: op de eerste plaats de katholieke kerk. En het is geen toeval, integendeel, dat de grootste voorlopers van de Limburgse geschiedschrijvers erudiete clerici waren: de uit Henri-Chapelle afkomstige en in Rolduc werkzame kanunnik Ernst en de Roermondse bisdomshistoricus en Limburgse provincie-archivaris Habets, naamgenoot van mijn onderwijzer op Sint-Pieter. De verering van Servaas en van de andere heilige bisschoppen, de actieve aanwezigheid van de kerkgebouwen in de Maastrichtse publieke ruimte, vormden een permanent historiserend gegeven. De processie naar de Servatiusbron in Biesland was voor een bebrild, oplettend schooljongetje niet alleen een devotie-oefening maar ook een aanschouwelijk lesje Maastrichtse hagiografie. En er was: de Heiligdomsvaart, de meest in het oog springende en mobiliserende stadstraditie van Maastricht. Een product van 19^e-eeuws historisme, met zijn neiging om oude (en soms half-vergeten of half-verzonnen) tradities nieuw leven in te blazen. De herbelever van de Heiligdomsvaart, deken F.X. Rutten was ook de drijvende kracht achter Cuypers' restauratie van de Servaaskerk in de jaren-1870 en '80.

Maastricht en Leiden, Maastricht en Brugge: stadsculturen en de nationale cultuur

Historisme was een algemene Europese trend: ook in Leiden werd de traditie van de herdenking van "Leids Ontzet" op 3 oktober herdacht, en het gratis uitdelen van haring en wittebrood. Ik noem dat geval omdat het een tegenhanger is van mijn Maastrichtse socialisatie. Als het in Leiden geboren zoontje van een Rotterdamse moeder kreeg ik ook die Leidse traditie (hutspot op 3 oktober, het verhaal van de belegering, de honger, de heldhaftige burgemeester Van de Werff) als informeel, familiaal, verteld erfgoed aangereikt.

Dat stelt me in staat die twee stadsherinneringen, die ik allebei als halve "mythes" doorverteld kreeg, met elkaar te vergelijken; en in die vergelijking springt een belangrijk verschil in het oog. De Leidse herinnering werd in de schoolboekjes en wandplaten bevestigd, de Maastrichtse moest het buiten de leermiddelen om doen en vond haar bevestiging in de publieke ruimtes van de stad.

Inderdaad was in de universiteitsstad Leiden de herdenking van 3 oktober in de loop van de negentiende eeuw gepromoveerd tot "Vaderlandse" status, een sleutelmoment uit de geschiedenis van de Nederlandse natie. We zien de verschuiving van privé naar publiek en van stedelijk naar landelijk in duidelijke etappes tot stand komen. De stad Leiden wilde in 1824 het 250-jarig jubileum van het Leids Ontzet vieren en deed dat door privé-bezit, van generatie op generatie doorgegeven in familie-kaders, te verzamelen voor een historische tentoonstelling. Van die tentoonstelling maakte ook Matthijs van Brees grote historieschildering "De zelfopoffering van Burgemeester Van de Werff" deel uit, daterend uit 1817,⁸ geschilderd in opdracht van Willem I en door deze aan de stad Leiden geschonken in 1818. Die koninklijke geste geeft al aan dat de openbare consolidering van de Leidse stadcultuur (waar de herdenking van Leids Ontzet al lang een traditie was) stilaan een nationaal-Nederlandsde wind in de zeilen kreeg. Leidens stedelijke herinneringscultuur kristalliseerde bij

8 Vgl. Norbert Cornelissen en P.F. de Goesin-Verhaghe, *Notice historique sur l'acte de dévouement de Pierre van der Werff, fils d'Adrien, président-bourguemaître de Leyde, pendant le second siège de cette ville par l'armée espagnolle en 1574, suivi de la description d'un tableau représentant cet acte de dévouement, commandé par S.M. le Roi des Pays-Bas, pour être placé au palais d'Amsterdam, et peint en 1817 par M. van Bree* (Gent 1817). Van Bree werd directeur van de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten onder Willem I, die (de opdracht demonstreert het) ook op cultureel gebied een groot-Nederlands nationaal en historisch besef trachtte te doen postvatten. Van Brees leerling Gustaaf Wappers zou nog aan de vooravond van de Belgische Afscheiding, in 1829, een versie van de "Zelfopoffering van Van de Werff" schilderen; na 1830 wijdde Wappers zich, zoals bekend, aan meer Belgisch-nationale onderwerpen, zoals de Guldensporenslag (het doek van 1836 was de inspiratie van Conscience's *De leeuw van Vlaenderen*, 1838).

het volgende jubileum, de 300^e verjaardag, definitief in een nationaal-Nederlands kader uit. In 1884 werd het grote standbeeld van van de Werff, van de hand van Koelman, geplaatst; en de uitreiking van haring en wittebrood was, mede door de inzet van de Leidse studenten, tot een regulier protocol geworden.⁹ De Leidse geschiedenis werd in deze decennia onderdeel van de Vaderlandse, die toen ook als discipline vaste voet aan de grond kreeg in de Leidse universiteit. Robert Fruin, de aartsvader van de Nederlandse academische geschiedschrijving, kreeg de eerste leerstoel Vaderlandse Geschiedenis in 1859, en voornamelijk vanwege zijn verdienstelijke boek uit 1857, "Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog". Het jaartal is dat van een tijdsgewricht. De Vaderlandse geschiedschrijving had in 1857 een energieke impuls gekregen van John Lothrop Motley's bevlogen boek *The Rise of the Dutch Republic*, een grote verheerlijking van het Geuzenverzet tegen de Spaanse dwingelandij; een vertaling van de hand van Bakhuizen van de Brink verscheen in 1859. En alweer in 1857, besloot de regering, geschiedenis een verplicht schoolvak te maken voor het lager en middelbaar onderwijs.

De periode 1857-1860 is dus voor Nederland een scharnierpunt in de bredere ontwikkeling die bekend staat als de "professionalisering van de geschiedschrijving", en Leiden is in die ontwikkeling het ruimtelijk centrum.¹⁰ In 1800 is de geschiedschrijving nog een letterkundig genre; in 1900 is geschiedschrijving een wetenschappelijke discipline. Die academische geschiedschrijving maakt gebruik van de nieuwe, van overheidswege ontsloten archieven, en hanteert de methodiek van de systematische bronnenkritiek. Daarmee verschuift haar arbeidsveld, in de kernachtige formulering van Peter Burke, naar "the archive-based study of changes imposed from above".¹¹

Deze historiografische evolutie houdt niet alleen in Nederland, maar in heel Europa gelijke tred met de opkomst van de natie-staat.¹² Nederland onderging een toenemende centra-

9 Dirk-Jaap Noordam, "De eerste leden van de 3 October-Vereeniging te Leiden (1886-1900)", *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 96 (2004): 94-121.

10 Pim den Boer, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen: SUN, 1987). Voor Nederland: Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (2^e dr. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1996).

11 Peter Burke, *A Social History of Knowledge II: From the Encyclopaedia to Wikipedia* (Cambridge: Polity, 2012).

12 Monika Baár, *Historians and the nation in the nineteenth century: The case of East-Central Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Stefan Berger, M. Donovan & K. Passmore (eds.), *Writing national histories. Western Europe since 1800* (London: Routledge, 1999); Dennis Deletant & Harry Hanak (eds.), *Historians as nation-builders. Central and South-East Europe* (London: Macmillan / School of Slavonic and East European Studies, 1988); Ann Rigney, *The rhetoric of historical representation: Three narrative histories of the French Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

lisering, die als *De eenwording van Nederland* bestudeerd is in de aldus getitelde klassieke studie van Knippenberg en de Pater. De nieuwe geschiedschrijving is een onderdeel van de nationalisering van de publieke sfeer. De nieuwe geschiedschrijving gebruikt de natiestaat als het kader van de ontwikkelingen die beschreven worden en als het raamwerk waarbinnen de gegevens worden verzameld, gebruikt de archieven van de natie-staat en wordt ingezet voor het onderwijs van de natie-staat. De standaard-geschiedenis is dan ook een Vaderlandse Geschiedenis, en de meeste historici van Fruin tot Loe de Jong en Niek van Sas ontwikkelen dan ook een zelfbeeld dat zij als het ware de hoeders zijn van het geheugen der natie. Als het nationalisme een gesecculariseerde religie is, dan zijn de historici daarvan de gesecculariseerde priesterkaste.

Toen Fruin zijn leerstoel kreeg, was Maastricht nog de ommuurde vesting die als hoofdstad fungeerde van een hertogdom in de Duitse Bond. Maastricht had noch aan de nationale eenwording van Nederland, noch aan het academische leven van dat land, enig aandeel. Maastrichtse wetenschappers, van Minckeleers tot Pieter Willems, waren op Luik en Leuven georiënteerd.

De stadsculturen van Europa, van Dubrovnik, Florence en Genua tot Brugge, Lübeck en Tartu – ja, en ook Leiden en Maastricht – zijn ouder dan de negentiende-eeuwse natie-staat.¹³ Steden bedreven een herinneringscultuur die pas in de loop van de negentiende eeuw is genationaliseerd. De cultus van Jeanne d'Arc floreerde gedurende de 17e en 18e eeuw in de bisschopsstad Orléans en werd pas in de 19e eeuw een nationaal-Franse cultus. De herinnering aan Laurens Janszoon Coster was eeuwenlang een Haarlems chauvinisme en promoveerde pas in de 19e eeuw tot een Nederlandse erezaak.¹⁴ Sommige stadsculturen zagen hun geschiedenis onderdeel worden van een nationale canon. Andere, meer perifere steden misten die aansluiting. Maastricht was daar een voorbeeld van; een ander voorbeeld was Brugge. Net als Maastricht een historisch belangrijke stad met een sterke stedelijk-burgerlijke en kerkelijke cultuur, miste ook Brugge (net als Maastricht) de aansluiting bij de landelijke centralisering van de 19^e-eeuwse natie-staat; het historische besef bleef ook daar eerder lokaal en buiten het bereik van universitaire instellingen.

13 Uit de grote hoeveelheid literatuur noem ik: Alexander Cown, *Urban Europe 1500-1700* (London: Arnold, 1998); Glenn Clark, Judith Owens and Greg T. Smith (ed.) *City limits: perspectives on the historical European city* (Mintreal; McGill-Queen's UP, 2010) Wilhelm Rausch (Hg.), *Städtische Kultur in der Barockzeit* (Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsschreibung, 1982).

14 Gerd Krumeich, *Jeanne d'Arc in der Geschichte: Historiographie, Politik, Kultur* (Sigmaringen: Thorbecke, 1997); Michel Winock, "Jeanne d'Arc", in *Les lieux de mémoire*, ed. P. Nora (Quarto ed.; Paris: Gallimard, 1997), 4427-4473; Jochen Becker & Annemiek Ouwerkerk, "«De eer des vaderlands te handhaven»: Costerbeelden als argumenten in de strijd", *Oud-Holland* 99.4 (1985): 229-268.

In Brugge werd in 1839 de *Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale* opgericht. De eerste voorzitter was de priester Charles Carton.¹⁵ De Franstalige benaming valt op: net als bij de Maastrichtse *Société historique et archéologique* van 1855 en de opvolger van 1863, de *Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* is het Frans de officiële referentietaal voor de stedelijke geleerdheid. Het Brugse genootschap manifesteert zich in een zoektocht naar het graf van Maerlant, die voor West-Vlaanderen die status heeft die Veldeke in de jaren-1860 voor Limburg krijgt. Dat resulteert uiteindelijk in de oprichting van een standbeeld, waarbij Maerlant een dubbele boegbeeldfunctie krijgt: lokaal en nationaal.¹⁶

De dubbele functie (lokaal boegbeeld met nationale en zelfs transnationale uitstraling) en de behoefte om een standbeeld op te richten: zulke dingen zien we ook in de letterkundige Veldeke-cultus die rond het LGOG op gang komt, in ongeveer dezelfde decennia. In 1859 verscheen Veldekes Servaaslegende voor de eerste keer in druk in de voorloper van de huidige *Publications*. Het was de jonge Maastrichtse stadsarchivaris G.L.D. Franquinet, voorman van de toen net opgerichte Maastrichtse *Société historique et archéologique*, die de tekstbezorger, de in St-Truiden geboren Luikse hoogleraar Bormans, had weten over te halen om Veldekes Servaaslegende te publiceren, niet in een landelijk Belgisch of Nederlands forum, maar in de stad die inhoudelijk de beste claims kon leggen.¹⁷ Franquinet gaf aan die opzienbarende publicatie onmiddellijk, in 1860, een vervolg, met een bijdrage aan de *Dietsche Warande* over "Sint-Servatius-legenden". Vanaf dat moment zouden de heilige, zijn kerk, zijn heilighdomsvaart en zijn legende zoals bezongen door "zijn" dichter Veldeke, de troefkaarten worden in een specifiek Maastrichts historisch besef. Rondom deze sleutelfiguren – alsmede de herinnering aan belegeringen en veroveringen – kristalliseerde een stedelijk

15 Andries van den Abeele, "Charles Carton en het Brugse genootschap voor geschiedenis", in *Catalogus tentoonstelling 800 jaar Spermalie* (Brugge: Kongregatie van de Zusters van de Kindsheid van Maria ter Spermalie, 1986), 157-163; Romain van Eenoo & Sven Vrielinck, *Ijveren voor geschiedenis: 150 jaar Genootschap voor geschiedenis / Société d'Emulation, te Brugge* (Brugge: Genootschap voor Geschiedenis, 1989).

16 De fondsen-wervende oproep formuleert het aldus: « Elle [het comité] fait un appel à tout écrivain, à tout ami de sa langue maternelle, à tous ceux qui veulent contribuer au maintien de la nationalité, à tout Belge enfin. Dans la circonstance présente, l'on doit bien se représenter que ce monument n'est pas seulement un hommage à Van Maerlant comme grand poète, mais comme à celui qui a ouvert une route nouvelle à l'intelligence en Belgique, et qui peut, à juste titre, être proclamé le père de la littérature belge, l'écrivain qui répandit la sagesse et les lumières par ses écrits à une époque où une grande partie de l'Europe était encore plongée dans les ténèbres et dans l'ignorance. C'est donc un monument national et non local qu'il s'agit d'élever. » *Annales de la Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale*, 1 (1839): 319.

17 Meer daarover in mijn "Jan Hendrik Bormans (1801-1878), Veldekes Servaaslegende en de nationale geleerdheid", *PSHAL* 144 (2008): 97-113.

historisme dat door diverse populariseringen, herdenkingen en literaire bewerkingen het algemeen burgerlijk besef doordesemde, met als consolidatiepunt misschien de geschriften van Marie Koenen en de reeks causerieën van Edmond Jaspar die gebundeld werden tot het boek *Kint geer eur eige stad*. Hier vinden wij, vermoed ik, de grondslag van de lokaal-historische kennis van meester Habets: dit was het sociale kader van zijn Maastrichtse geheugen.

Met ander woorden: de voornaamste ontwikkeling van de geschiedbeoefening in Maastricht was lokaal, semi-literair en populariserend, en staat in contrast met het professionaliserings- en nationaliseringsproces dat tegelijkertijd in de Randstad plaatsvond. We mogen daarom, denk ik, tegenover de professionalisering van de geschiedschrijving in Nederland een provincialisering van het historische besef plaatsen in Maastricht. De professionalisering was nationaal, de provincialisering werd gedragen door genootschappelijkheid. Dat contrast moeten we evenwel niet al te zwart-wit zien: De drijvende krachten van de historische genootschappelijkheid in de provincie hadden vaak een universitaire opleiding genoten en/of kenden als archivaris beroepsmatig het handwerk van de omgang met het verleden. Wie de complexe en verschuivende verhouding tussen deze landelijke en stedelijke, professionele en genootschappelijke kaders in kaart wil brengen,¹⁸ moet oog hebben voor de breuklijnen én voor de vloeiende overgangen, en moet een breed-vergelijkende optiek hanteren, waar idealiter naast Leiden, Maastricht en Brugge ook steden als Luxemburg bij worden betrokken.¹⁹

De conclusie van een allereerste Leids-Brugs-Maastrichtse vergelijking kan, hoe dan ook, als voorlopige werkhypothese dienen: buiten de landelijke c.q. universitaire centra waren de doelgroep en de onderzoek-ambiance niet zozeer universitair-institutioneel als wel algemeen-maatschappelijk, gedragen door een gezamenlijk stedelijk of regionaal bewustzijn.

18 Vgl. mijn "De Limburgse identiteit", in Paul Tummers et al. (red.), *Limburg: Een geschiedenis van Limburg* (3 dln.; Maastricht: LGOG, 2013), 3: ter perse.

19 In Luxemburg werd, alweer in dezelfde periode als in Brugge en Maastricht, en met eenzelfde soort doelstellingen, een *Société pour la recherche et la conservation des monuments historiques dans le Grand-Duché de Luxembourg* opgericht (1845), met onder de oprichters zes leraren (waaronder een priester), vier juristen, twee artsen. Deze *Société* zou later een academische overheidsinstantie worden, haar historische collectie de basis van een groothertogdommelijk museum, en aan de meer "populaire" kant zou een meer open, publieksgerichte en eerder heemkundige vereniging opkomen: de enigszins met VELDEKE vergelijkbare *Verein für Luxemburger Geschichte, Literatur und Kunst* (1895). Vgl. Joseph Goedert, "De la Société archéologique à la Section historique de l'Institut Grand-Ducal. Tendances, méthodes et résultats du travail historique de 1845 à 1985", *Publications de la section historique* 101 (1987): 1-539; Joseph Maertz, "75 Jahre «Hémecht»: Gründung und Entwicklung des Vereins und der Zeitschrift *Ons Hémecht*", *Hémecht* 22.3 (1970): 307-340. Met dank aan Sonja Kmec.

Zowel Brugge als Maastricht bleven gespeend van een stedelijke instelling van hoger onderwijs, en navenant zien we ook een belangrijker rol van de kerk als publieke organisatie en een investering in de stad als openbare, bijna museale ruimte. Wat in Maastricht de Heiligdomsvaart was, was in Brugge de Heilig-Bloed-Processie, die vanaf de jubileumseditie van 1850 een historistische costumering en aankleding kreeg, ontworpen door de priester Carton, voorzitter en gangmaker van de Brugse *Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale*. Zoals de restauratie van de St Servaas correspondeert met de Brugse restauratie van de H.-Bloedkapel (1865-69), zo beantwoordt Carton aan zijn Maastrichtse equivalenten E.X. Rutten en G.L.D. Franquinet. Carton was de drijvende kracht achter de zoektocht naar het graf van Maerlant, achter de oprichting van het Maerlant-standbeeld, en eerste filoloog die inzage kreeg het Gruuthuse-Handschrift (1849). Hij publiceerde daarvan een editie onder de titel *Oudvlaamsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen* (1849).²⁰

Het kader "Limburg", de Maasgouw, en de "Geschied- en Oudheidkunde"

De belangrijkste historische troefkaarten van de Maastrichtse stadscultuur waren het bouwkundig erfgoed, St Servaas, en Veldeke. Die lokale gerichtheid en populair-burgerlijke grondslag in Maastricht staat in opmerkelijk contrast tegenover het professionaliserings- en nationaliseringsproces dat tegelijkertijd in de Randstad plaatsvond. Wel begon het Maastrichtse localisme langzaam een Limburgs kader te krijgen. Het is in dat verband dat de nieuw-aantredende voorzitter van de *Société historique et archéologique*, Jos. Habets, een kardinaal belangrijke rol speelde. De auteur van de geschiedenis van het Bisdom Roermond had, meer dan zijn steedse voorganger Franquinet, een provinciaal-Limburgse kijk op het verleden. Dat hing voor een belangrijk deel samen met het fundamentele gegeven dat het gebied van Nederlands Limburg samenviel met het bisdom Roermond – een in Nederland unieke situatie, die op talrijke manieren veel heeft bijgedragen aan de gewestelijke identiteitsvorming van deze nieuwbakken provincie.²¹ Daarnaast is het veelbetekenend dat de

20 Deze vroege, in zijn tijd zo belangrijke recuperatie is helaas veronachtzaamd in Frits van Oostroms behandeling van het HS in zijn *Wereld in woorden* (Amsterdam: Bert Bakker, 2012), 519 sqq. Het was ook Carton die uit het Gruuthuse-HS het roemruchte « Kerelslied » doorspeelde aan de historicus Kervyn de Lettenhove (mede-lid van zijn westvlaamse *Société*); deze gebruikte de tekst voor zijn grote *Histoire de Flandre*, en opende daarmee de weg voor een intense Vlaams-nationale receptiegeschiedenis, ingeluid door Consciences *De Kerels van Vlaanderen* (1871). Meer daarover in mijn *De Bronnen van het Vaderland* (2e dr. Nijmegen: Vantilt, 2011).

21 Peter Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in beide provincies Limburg na 1839'; Id., 'Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg'. Beide in Ad Knotter (ed.), *Dit is Limburg! Opstellen over Limburgse identiteit* (Zwolle: Waanders, 2009), 73-97, 99-114.

oprichting van *De Maasgouw* samenvalt met de reorganisatie van een recentelijk ingericht Provinciaal Archief van Limburg tot Rijksarchief in Limburg – met Habets aan het hoofd.

De eenwording van Limburg is een proces dat gelijk opgaat met de door Knippenberg en De Pater beschreven “eenwording van Nederland”; in toevoeging op Orbons en Spronck, die het “Limburgers worden Nederlanders” als een “moeizaam proces” kwalificeren, zou men kunnen stellen dat het “Limburgers worden Limburgers” niet minder moeizaam was. In niet te onderschatten mate was de eenwording van Limburg een eenwording van lokale herinneringsculturen, en die is voor wat de archivalische infrastructuur betreft goeddeels door Habets bewerkstelligd. Zoals zijn opvolger A.J.A. Flament het verwoordde:

Hij toch heeft wat heinde en ver was verspreid, en waarvan niemand dan hij soms de bewaarplaats kende, bijeengebracht en door zijne geschriften een leiddraad verstrekt, zonder welken het in vele gevallen uiterst moeilijk, zoo niet bijna onmogelijk was, zelfs maar aan een plan tot ordening en betere regeling onzer archieven te denken. Geen provincie in ons land, noch ook in België, is zoo nieuwerwetsch in die hoedanigheid als Limburg, wanneer men haar als een geheel beschouwt; geen provincie bestaat uit zulke heterogene bestanddeelen, zoowel uit het oogpunt van een vorige politieke indeeling van haar grondgebied, als ook wat gewoonten, in den uitgebreidsten zin des woords – daaronder ook rechtsgewoonten, costuimen, niet op de minste plaats – betreft.²²

Zoals Flament vervolgens in een vlammend overzicht schetst, waren de diverse archieven van de verschillende oudere bestuursorganen op Limburgse bodem jammerlijk verstrooid en verbrokkeld; het was het Herculeswerk van Habets om uit die *disiecta membra* een archivaal corpus te vergaren en te sorteren:

Dat er nog van al die archieven zooveel terecht kwam in ons dépôt, dat onze verzamelingen, die in 1883 in een zevental kasten waren geborgen, thans [...] meer dan 70 kasten kunnen vullen is grootendeels het werk van Pastoor Habets.

We zien aldus een Limburgs “archivalisch geheugen” (de term is van Aleida Assmann) langzaam vorm krijgen: een institutioneel kader waarbinnen een collectief geheugen zichzelf als “Limburgs” kan gaan identificeren. De historiografische vruchten daarvan zouden eerste en vooral in de opbloei van de *Publications* bespeurbaar zijn, die zich na hun oprichting in 1864 ontwikkelden tot het voornaamste forum van een Limburgse geschiedschrijving, en

22 A.J.A. Flament, “Levensbericht van Joannes Josephus Habets”, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1894), online op www.dbnl.org.

daarin tot 1950 een monopoliepositie zouden bekleden.²³ Voor de herinneringscultuur is het niet minder veelzeggend dat reeds kort na de oprichting van de *Publications* een meer populariserende tegenhanger nodig werd geacht, *De Maasgouw*. Dat tijdschrift, dat van start ging in 1879, was vooral publieksgericht.²⁴ De eerste redactionele inleiding opent met een zelfbewuste presentatie van geschiedbeoefening in de regio:

Was vóór een twintigtal jaren, de geschiedenis van het tegenwoordige Limburg een nog meestal braak liggende akker, sedert dien zijn van alle zijden moedige werkers opgestaan om dat veld te beploegen en de schatten van wetenschap en kennis, die in dien bodem verscholen liggen, te doen uitstoelen en als heerlijke vruchten rijpen.

Daartoe wordt als doel gesteld,

door eene periodieke uitgave de pogingen tot opbouw onzer geschiedenis nog hechter te schragen, en bij het publiek de liefde voor de wetenschap van het verleden nog meer op te wekken en aan te kweeken. Het doel van dit weekblad is derhalve, om, in populair vorm, zonder veel geleerdheid, dan eens het een of het ander van het leven onzer voorouders, van hun lijden en strijden, hunne zeden en gewoonten, hunne sagen en legenden, dan weder iets van hunne godsdienstige, staatsrechtelijke en burgerlijke instellingen, of van de krijgs- en andere gebeurtenissen, die hier hebben plaatsgehad, te behandelen.

Daarbij springen diverse elementen in het oog. De populariserende publieksgerichtheid richt zich op alles wat boeiend kan zijn in “het leven onzer voorouders” – hetgeen een hechte identificatie vooronderstelt met het als “eigen” en bijna als familiegeschiedenis ervaren Limburgerschap. Binnen die identificatie is alles relevant – niet alleen de evenementiële en sociale of politieke geschiedenis, maar ook onderwerpen van algemenere “oudheidkundige” aard (waarover aanstonds meer). Die Limburgse contouren in thematiek en publieksgerichtheid leiden in *De Maasgouw*, consequent genoeg, tot Limburgs-provinciaal regionalisme. Men wil het localisme van de eigen woonplaats ontstijgen, zelfs Belgisch-Limburgse onderwerpen bij het tijdschrift betrekken (“Geen bekrompen geest van enge nationaliteit

23 Vgl. P.J.H. Ubachs, ‘De “Publications” bekeken: 109 boeken Limburgse geschiedenis, 1864-1988’, *PSHAL* 125 (1989): 33-99. In de loop van de tweede helft van de 20^e eeuw verkreeg de wetenschappelijke geschiedschrijving een bredere basis, met het werk van Jappe Alberts, de oprichting van de Maaslandse Monografieën en de opkomst van de sociale en economische geschiedenis.

24 De hier volgende citaten zijn uit de eerste redactionele inleiding van *De Maasgouw*, 1.1 (1879): 1-2.

op het gebied van Limburgsche geschiedenis en taal willen wij laten heerschen”), en om die reden is de titel gekozen: als een pan-Limburgse aanduiding. In de slot-alinea verzoekt de redactie om

de ondersteuning van allen, die liefde voor den Limburgschen geboortegrond gevoelen of die in de ontwikkeling van Limburg's intellectueelen toestand eenig belang stellen.

Die regionalistische toon werd nog ferventer aangeslagen door de toenmalige Roermondse tegenhanger van het LGOG: het Provinciaal Genootschap “Limburg” met zijn “Limburg's Jaarboek”, dat in 1894 begon te verschijnen. De eerste redactionele inleiding daarvan ging uit van “de liefde voor onzen geboortegrond”, en gaf blijk van pan-Limburgse sentimenten: “sterke banden houden de Limburgers samen”, heet het, en de inleiding besluit met de kreet LEVE LIMBURG! De uiteindelijke fusie van het Provinciaal Genootschap en het LGOG in 1928 voltooit het proces van provincie-brede identiteitsvorming in het historische bewustzijn.²⁵

De historische expertise van het LGOG-kader lag in de archief-wereld. Habets' hoedanigheid als provinciaal archivaris hebben we gememoreerd; en het eerste redactionele driemanschap van *De Maasgouw* (Franquinet, Sivr  en Jansen) had zijn sporen verdiend in de stadsarchieven van respectievelijk Maastricht, Roermond en Sittard. Universitair aangestelde historici waren dunner gezaaid, en de positivistische stroomversnelling die zich in deze decennia voelbaar maakte in de universitaire geschiedwetenschap liet het LGOG nagenoeg onaangeroerd. Integendeel: de publieksgerichte en in het publiek verwortelde bestudering van de geschiedenis bleef zich tooien met die wat ouderwetse en intrigerende titel “Geschied- en oudheidkunde”. “Oudheidkunde” was de traditionele betiteling van een doorvorsing van het verleden die zich zonder veel methodisch onderscheid zowel op materiële bronnen als op oude teksten van allerlei genres kon storten. Deze “antiquarische” benadering was in de loop van de negentiende eeuw, als onderdeel van de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening, opgesplitst in afzonderlijke takken: de archeologie, de filologie en de eigenlijke geschiedwetenschap *sensu stricto*. Die splitsing vond met name in de universitaire instituuts-indeling zijn neerslag. (De leerstoel van Fruin was, haast symbolisch, een afsplitsing van de oudere leerstoel voor “Nederlandse taal, letteren en geschiedenis”.) In het LGOG echter (en ook in andere genootschappen van deze signatuur, in Brugge en Luxemburg) bleef de oude samenhang tussen de oudheidkundige tradities voortbestaan. In feite lagen de beste groeikansen voor de Limburgse geschied- en oudheidkunde juist niet op het gebied van de evenementiële geschiedschrijving maar uitgerekend op die van de archeologie en de filologie.

25 Ubachs, *ibid.*, 62-80.

Dat de studie van het materiële erfgoed uitstekende regionaal-wetenschappelijke perspectieven bood, aansprekend bewijs leverde voor de prestigieuze ouderdom van deze nieuwbakken provincie, en *vor Ort und Stelle* beoefend kon worden, ook zonder nabijgelegen universiteit, is zonneklaar. Al in 1884 opende de *Société* haar archeologisch museum in het Bonnefantenklooster,²⁶ en sindsdien zijn de bodemarcheologie, de historische bouwkunde en de middeleeuwse kunstgeschiedenis ontegenzeggelijk de meest florerende takken van de geschiedwetenschappen in deze provincie geweest. Het geheugen van meester Habets is niet zozeer in boeken gecodificeerd als in de bouwkundige en materieel-oudheidkundige ambiance van Maastricht.

Voor wat betreft de filologie: Na de *big bang* van de editie van de Servaaslegende door Bormans bleven de uitgaven en beschrijvingen van oude documenten een belangrijke besogne. Daarbij bestond ook een grote (en voor de huidige historicus wat verrassende) aandacht voor het Limburgse taaleigen: dialectbeschrijvingen, woordenlijsten, overzichten van oudere dialect-teksten – een filologisch aandachtsgebied dat eigenlijk pas na de oprichting van de Vereniging VELDEKE in 1926 uit het blikveld van de Limburgse Geschied- en Oudheidkundigen is weggedreven. Het Roermondse Provinciale Genootschap Limburg van 1893 noemde zich bij de oprichting nog een “Provinciaal Genootschap voor kunst, taal en letteren”, en hun *Limburg’s Jaarboek* somde zijn doelstellingen als volgt op:

- a) de beoefening der Limburgsche kunst, taal en letteren, b) het bevorderen van de kennis van de in Limburg bestaande eigenaardige zeden, gebruiken, volksoverleveringen, spreekwoorden, zegswijzen enz. c) het opsporen van Limburgsche taalvormen, in verband vooral met de moedertaal.

In de thematiek die *De Maasgouw* zich blijkens zijn redactionele inleiding voorneemt staat de studie van “zeden en gewoonten, sagen en legenden” voorop. En daaraan wordt dan nog eens toegevoegd:

Is echter de geschiedenis, in al hare vertakkingen, het hoofddoel van dit weekblad, ook onze Limburgsche taal (de nederlandsche) met hare rijke dialectschakeeringen, met haren schat van spreekwijzen en spreekwoorden, zoomede de letterkundige voortbrengselen, in vroegeren tijd en in onze dagen op Limburgschen bodem ontsproten, zullen er in besproken kunnen worden.

26 G.H.A. Venner, “De aanlopen tot het Provinciaal Museum voor Oudheden in Limburg”, *De Maasgouw*, 124.2 (2005): 54-67; Algemeen voor de achtergronden en details: Ad de Jong, “Cultuurbehoud en burgerzin: De rol van genootschappen bij de vorming van museale collecties”, *De Maasgouw* 132.1 (2013): 20-28.

We komen zodoende tot een derde saillant element (naast dat van de publieksgerichtheid en de provincie-brede *footprint*) van het soort Oudheidkunde dat in *De Maasgouw* bedreven werd en wordt: is er sprake van een brede, zelfs (naar huidige begrippen) interdisciplinaire, thematiek. Terwijl in de universitaire instituten de geschiedwetenschap zich toespitste op sociale en politieke geschiedenis, aan de hand van bronnen die betrekking hebben op “change imposed from above”, biedt de geschied- en oudheidkunde van *De Maasgouw* in de eerste jaargang het volgende cultuurhistorische palet van onderwerpen:

“Lijfstraffelijke regtspleging”, “Een oud gedichtje”, “Doopen, trouwen, begraven”, “Een belangrijk privilege aan Roermond geschonken”, “Grafmonumenten en grafzerken”, “De sage van Valkenburg in Maastrichter dialect” [een verhalend gedicht van Franquinet], “Plaatsnamen in Limburg”, “Weerwolven”, “Zinspreuken”, “De Abdij van Munsterbilzen”, “Oud Limburgsche sermoenen”, “Een bijdrage tot de geschiedenis der Hervormde Gemeente te Sittard”, “De wapen-industrie te Maastricht”, “Kinderliedjes”, “Het deelwoord in den Maastrichtsen tongval”

De combinatie van historische, archeologische, taal- en letterkundige en zelfs volkskundige bijdragen is opvallend. Het profiel van het Limburgs geheugen dat zich hier begint af te tekenen beweegt zich in een driehoek waarvan de hoekpunten gevormd worden door de begrippen regionalisme, popularisering, en cultuurhistorische breedte. Het LGOG was al interdisciplinair toen de historische discipline nog moest opkomen.

Conclusie

Die driehoek van interdisciplinariteit, publieksgerichtheid en regionale thematiek is eigenlijk verrassend modern. De historische disciplinevorming heeft zich natuurlijk niet geheel los van het LGOG voltrokken: de actieve leden zijn na 1945 in toenemende mate universitair geschoold geweest, ook al was dat vaak buiten de Limburgse regio; inmiddels is via de Maastrichtse universiteit, de nieuwe institutionalisering van diverse historische instanties en de LGOG-leerstoel aan de vereniging een gedegen academisch kader geboden. De amateur-geschiedenis, vaak van zeer hoog niveau, wordt nu vooral bedreven in de talrijke heemkundige verenigingen die op lokaal niveau opereren. Van daaruit worden regelmatig belangwekkend historische onderwerpen aan de orde gesteld. Zo is het grotendeels aan lokale heemkundigen te danken dat er thans een beter beeld is van de elektrische grensversperringen die door de Duitse bezetter tussen bezet Belgisch en neutraal Nederlands Limburg (en Brabant) zijn aangebracht in de jaren 1914-1918; ook de geschiedenis van de smokkel of de details van oorlogsvoering in 1944 behoort tot het areaal van zulke lokale, door liefhebbers bedreven “history from below”.

Dat geeft ook aan dat de beoefening van de geschiedenis en de disciplinevorming, dat proces dat zich aanvankelijk achter de rug van het LGOG om heeft voltrokken, thans een nieuwe draai maakt. De opkomst van de heemkundevereniging hoort daar net zo goed bij als de hierboven gesignaleerde opkomst van de *memory studies*; er is nieuwe aandacht voor cultuurgeschiedenis en publieksgeschiedenis, *oral history* en *Alltagsgeschichte*. Terwijl de natie-staten niet langer vanzelfsprekend het monopolie hebben op de publieke sfeer, floreert het regionaal, en ook het grensoverschrijdend-regionaal bewustzijn – en niet op de laatste plaats: het grensoverschrijdend-regionaal historisch bewustzijn; de regionale kaders waarin mensen in Limburg zich rekenschap geven van hun verleden.

Personalia van de auteurs

Drs. Marion (M.E.N.) Aarts (1959) studeerde kunstgeschiedenis, mediterrane archeologie en prehistorie aan de Rijks Universiteit van Groningen. Van 1990 tot 2002 werkzaam als Conservator Stedelijke Historie en Archeologie in Museum Het Domein in Sittard en diens voorgangers. Thans werkzaam als gemeentelijk archeoloog van de gemeente Sittard-Geleen en als archeologisch adviseur.

E-mail: schuring.aarts@wxs.nl

Drs. Rob Dückers (1972) studeerde kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Werkt momenteel aan een proefschrift over boekverluchting in het Gelders Overkwartier. Sedert 2004 werkzaam als Assistant Director bij het Emerson College European Center.

Adres: Kasteellaan 20, 5855 AE Well, rob.duckers@emerson.edu

Drs. Béatrice de Fraiture (1961) studeerde klassieke taal- en letterkunde, hoofdvak klassieke archeologie (1988) aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1988 tot 1996 medewerker educatie en publicaties van het Allard Pierson Museum, Archeologisch Museum der Universiteit van Amsterdam. Van 2002 to 2006 beleidsmedewerker archeologie bij de Provincie Limburg. Sedert 2006 is zij als zelfstandig cultureel ondernemer (zzp, Bdfproducties) werkzaam op het gebied van publieksarcheologie. Zo produceerde zij diverse films voor musea en tentoonstellingen. En zij verzorgde onder meer de historische content van de website ViaBelgicaDigitalis.

Adres: Breemakkerwaard 41, 6227 HR Maastricht, b.fraiture@wxs.nl

Dr. Karen (C.F.) Jeneson (1966) studeerde provinciaal-romeinse archeologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Promoveerde in 2013 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op een proefschrift over het Romeinse villa-landschap tussen Tongeren en Keulen. Van 2004 tot 2009 werkzaam als veldarcheoloog, beleidsarcheoloog, promovenda. Sedert december 2009 werkzaam als conservator bij het Thermenmuseum in Heerlen.

Adres: Schweibergerweg 13-A, 6281 ND Mechelen, kjeneson@xs4all.nl

Prof. dr. J.Th. (Joep) Leerssen (1955) studeerde Vergelijkende Literatuurwetenschap aan de RWTH Universiteit van Aken (D) en Anglo-Irish Studies aan University College Dublin (Irl). Promoveerde in 1986 op het proefschrift getiteld *Mere Irish & Fíor-Ghael: Studies in the Idea of Irish nationality, its development and literary expression and prior to the nineteenth century*. Thans werkzaam als hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam.

Adres: Mauritsstraat 95, 3583 HL Utrecht, leerssen@uva.nl

Lic. Martine Penners-Raffutin (1947) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Tours (F) en de Ecole du Louvre te Parijs (F). Thans freelance onderzoekster/publiciste.

Adres: Varnstraat 4, 3793 Teuven (B)

Dr. Lou Spronck (1936) studeerde nederlands en geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Vanaf 1962 was hij werkzaam aan het Jeanne d'Arc College te Maastricht, eerst als leraar en conrector, van 1978 tot 1997 als rector. Hij promoveerde in 2009 aan de UM op *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*. In 2012 verscheen *Dr. Joseph Endepols (1877-1962), woordenaar en dialectoloog. Over De apostelen van Johannes Kinker* schreef hij in het tijdschrift *De Negentiende Eeuw* 37 (2012).

Adres: Europalaan 49, 6226 CN Maastricht, l.spronck@hetnet.nl

Dr. G.H.A. (Gerard) Venner (1951) studeerde vrije studierichting rechten (hoofdvak: Nederlandse rechtsgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1985 op het proefschrift *De Meinweg, Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822*. Sinds 1973 is bij chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen: Rijksarchief in Limburg). Hij publiceert met name over de (rechts)geschiedenis van Roermond en het Overkwartier van Gelder almede over middeleeuwse zegels.

Adres: Kennedylaan 29, 6245 EP Eijsden

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Universiteit van Leiden. Promoveerde in 2000 op het proefschrift getiteld *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Van 1977 tot 2008 werkzaam als conservator Nederland-Prehistorie bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Thans werkzaam als conservator archeologie en oude geschiedenis bij het Limburgs Museum in Venlo.

Adres: Postbus 1203, 5900 BE Venlo, l.verhart@limburgsmuseum.nl

Verslag over het Jubeljaar 2013 van het Koninklijk LGOG

Samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA
m.m.v. mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems onder verantwoordelijkheid van
mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, secretaris van het hoofdbestuur van het
LGOG

150 Jaar Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

De viering van het 150-jarig jubileum in 2013 van het sinds 27 mei dat jaar Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap is in vele opzichten een succes geworden. Meer dan twee jaar is met vereende krachten gewerkt aan het jubileumprogramma dat als motto kreeg: *Waar de brede stroom der Maas het LGOG verbindt!* Náást het reguliere programma van lezingen, excursies, meerdaagse studiereizen, de realisatie van het Jaarboek, *De Maasgouw*, het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en al die andere werkzaamheden die eigen zijn aan ieder jaar, werden door de diverse gremia binnen het LGOG tal van activiteiten ontwikkeld om het jubeljaar extra feestelijk te maken en voor lange tijd in de herinnering te laten beklijven. Dat is uitermate goed gelukt. In dit jaarverslag zijn op tal van plaatsen de activiteiten die in het kader van het jubileum werden georganiseerd of extra feestelijk werden aangekleed of verzorgd vanwege het jubileum van het speciale jubileumlogo voorzien om zulks extra te duiden. We kunnen gevoeglijk constateren dat alle Kringen, Secties en Commissies alsook het bestuur op enigerlei wijze aan het welslagen van dit feest hebben bijgedragen. Ook de bruikleennemers van de LGOG-collecties hebben zich hierin niet onbetuigd gelaten. Dat alles gevoegd bij het gegeven dat in het jubeljaar aan het LGOG het predicaat 'Koninklijk' werd verleend door Zijn Majesteit Koning Willem Alexander én dat onze beschermvrouwe Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden de academisch zitting ten Provinciehuize op 28 juni heeft bijgewoond stemmen uiterst tevreden. *Ad multos annos* voor ons allen en het Koninklijk LGOG in het bijzonder. Het was groots! Heel veel dank aan iedereen die een steentje heeft bijgedragen, hetzij in de organisatie, hetzij als deelnemer, om het jubileum tot een succes te maken.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden

Op 30 april 2013 deed Hare Majesteit Koningin Beatrix afstand van de troon. Zij werd per dezelfde datum opgevolgd door haar zoon Z.K.H. Prins Willem Alexander. Voortaan zal Koningin Beatrix door het leven gaan als Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden. (nota: Bij schrijven van 27 januari 2014 heeft de particulier secretaris van Prinses Beatrix het bestuur van het LGOG geïnformeerd dat het beschermvrouwschap door de Prinses zal worden gecontinueerd. 'De Prinses is bijzonder dankbaar voor de jarenlange samenwerking en hoopt op een even succesvolle voortzetting hiervan!'.)

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Het aanstaande 150-jarig jubileum van het LGOG was voor het bestuur aanleiding om de procedure ter verkrijging van het predicaat 'Koninklijk' in gang te zetten. Op 1 maart 2012 werd daartoe de eerste stap gezet. Een meer dan ruim aantal onderliggende stukken ter onderbouwing van de aanvraag moesten worden overlegd; aan een groot aantal voorwaarden moest worden voldaan. Daarna begon het lange wachten. Pas op 20 juni 2013 kwam het verlossende antwoord van de zijde van

de gouverneur drs. Th. Bovens dat door Zijne Majesteit Koning Willem Alexander het recht tot het voeren van het predicaat 'Koninklijk' aan het LGOG was toegekend bij beschikking van 27 mei 2013. De uitreiking van de oorkonde vond plaats op 25 juni ten provinciehuize in aanwezigheid van nagenoeg het voltallig genootschapsbestuur, de adviseurs en de directeur van het LGOG. In de beschikking is mede bepaald dat het LGOG de Koninklijke kroon mag voeren op bijvoorbeeld briefpapier. De oorkonde dient bij voorkeur in een voor publiek toegankelijke ruimte van de vereniging te worden aangebracht. Dat is voornamelijk de werkkamer van de directeur.

Bestuur en leden van het LGOG zijn uitermate verguld met de toekenning van het recht tot het voeren van het predicaat 'Koninklijk' door het genootschap.

V.l.n.r. Frank Bouts, Marcel van den Munckhof, Piet Wolters, Karel Majoor, Theo Bovens, René Imkamp, Béatrice de Fraiture, Louis Berkvens, Pieter Caljé en Henk Boersma (foto: Peter Schrijen, Provincie Limburg)

Waar de brede stroom der Maas het LGOG verbindt

De activiteiten die in het jubileumjaar plaatsvonden waren voor zover mogelijk gekoppeld aan het motto *Waar de brede stroom der Maas het LGOG verbindt*. Het was dan ook alleszins logisch dat het jubileumjaar werd geopend in Eijsden met een feestelijke bijeenkomst. Dat was op 12 januari (voor een verslag zie *De Maasgouw* 132 (2013) 39-40). Vervolgens rolden in een straf tempo over heel de provincie jubileumactiviteiten uit: lezingen, excursies, symposia, tentoonstellingen, wandelingen, rondvaarten; kortom voor ieder wat wils. De actieve deelnemer had er welhaast een dagtaak aan om aan alle activiteiten deel te kunnen nemen. Met name de schrijvende pers besteedde veel aandacht aan de jubileumactiviteiten, hetgeen er zeker toe bijgedragen heeft dat de opkomst over het algemeen erg hoog was. Het jubileumjaar werd officieel afgesloten op 7 december met een leerzame en ludieke slotmanifestatie die werd gehouden in Ottersum (voor een verslag zie *De Maas-*

gouw 133 (2014) 39). Het is hier niet de plaats om nog uitgebreid verslag te doen van alle festiviteiten en activiteiten; dat gebeurt verderop in dit jaarboek ter plaatse van de onderscheiden Kringen, Secties en Commissies die de organisatie voor hun rekening hebben genomen. Voor één activiteit maken we hier een uitzondering en dat betreft de academische zitting die op 28 juni plaatsvond in het Provinciehuis in aanwezigheid van onze beschermvrouwe Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix (voor een verslag zie *De Maasgouw* 132 (2013) 88-91). Tijdens deze bijeenkomst sprak de voorzitter van het LGOG, Karel Majoor, de aanwezigen als volgt toe:

‘Koninklijke Hoogheid, Gouverneur, dames en heren genodigden,

150 jaar Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, en sinds dinsdag jongstleden mogen we zeggen en schrijven Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; een predicaat dat ons met dankbaarheid en grote trots vervult en welks toekenning ons aanspoort en bemoedigt om onvermoeibaar voort te gaan met het bevorderen van de kennis van de gewestelijke geschiedenis en oudheidkunde en het bevorderen van de belangstelling daarvoor in de Limburgse samenleving.

Dat doen we dit hele jubileumjaar door, met tal van activiteiten onder het motto “Waar de brede stroom der Maas het LGOG verbindt”, maar de feestelijke bijeenkomst van vandaag vormt daarbij het absolute hoogtepunt, in overdrachtelijke maar ook in letterlijke zin stralend, doordat U, Koninklijke Hoogheid als onze gerespecteerde beschermvrouwe bereid bent gevonden een gedeelte van deze feestelijke bijeenkomst bij te wonen. Wij zijn U daar zeer erkentelijk voor en wij hopen dat u nog in lengte van jaren met de grote vitaliteit die u zo kenmerkt de rol zult willen en kunnen blijven vervullen die eerder sinds 1938 uw grootmoeder en moeder ook al innamen.

Wij ervaren het ook als hoogtepunt omdat wij net als 25 jaar geleden wederom in dit fraaie en historische schrijvende Huis van de Provincie de gastvrijheid mogen genieten van het Provinciaal Bestuur, daarmee de bestendige en onontbeerlijke steun bevestigend die wij steeds in velerlei opzichten ervaren en waarvoor ik U Gouverneur, overigens als rechtgeaard historicus al meer dan 25 jaren lid van onze vereniging, wil bedanken en in U allen die die steun met u vormgeven en uitdragen.

Uw voorganger gouverneur Van Rooy gaf daarvoor 50 jaar geleden in zijn bijdrage aan de jubileumbundel toen een argumentatie die naar ik aanneem nog steeds geldt. Hij citeerde met instemming de opvatting van professor Rogier dat Limburg in historisch opzicht een bij uitstek moeilijk hanteerbaar land is en dat de gedegen bestudering, ontsluiting en ontraadseling daarvan een krachtige historische vereniging noodzakelijk maakt: Limburg begrijpen vergt het kennen van zijn geschiedenis. Provinciale, maar ook lokale, bestuurders hebben dat inzicht onderschreven en daar ook de benodigde steun aan verleend.

Dankbaarheid geldt vervolgens ook de vele toegewijde, talentvolle vrouwen en mannen, leden van onze vereniging, die zich in al die jaren vrijwel belangeloos ingezet hebben voor het realiseren van die doelstellingen. Het voert in het kader van deze toespraak te ver om dat in uitgebreide statistieken en kwantificeringen te onderbouwen, maar met voldoening mag worden vastgesteld dat ons ledental

sinds ons vorige jubileum dynamisch stabiel is gebleven en dat de stroom van lezingen, excursies en publicaties schier ontelbaar is.

Onmiskenbaar is de impuls die is uitgegaan van het instellen door het LGOG in 1989 van de bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria bij de Universiteit Maastricht in de vorm van studies, monografieën, proefschriften en bronnenonderzoek.

Ook in andere opzichten is de vestiging van de Universiteit Maastricht en van de Open Universiteit te Heerlen onze vereniging te stade gekomen.

Met het verschijnen van "Limburg. Een geschiedenis", waarvan vandaag het eerste deel symbolisch zal worden overhandigd aan U Koninklijke Hoogheid als onze beschermvrouwe, gaat een andere langgekoesterde wens van ons Genootschap in vervulling. Wat dat betreft verdient het alleszins aanbeveling nog eens na te lezen wat bijvoorbeeld ons oud-erelid wijlen dr. Pierre Ubachs daarover in zijn feestrede bij gelegenheid van het 125-jarig jubileum constateerde. Het is één van de impulsen geweest die uiteindelijk hebben geleid tot het besluit om deze Sisyphusarbeid aan te vangen én af te ronden. Anderen zullen daar dadelijk nog wel iets dieper op ingaan. Het onderstreept in ieder geval ook het belang van kroonjaren, die extra energie vrijmaken en ambities aanscherpen.

In dat kader, Gouverneur, zij zijdelings opgemerkt dat wij uw oproep om aandacht te besteden aan 200 Jaar Koninkrijk zeker ter harte zullen nemen, zij het pas na óns jubileumjaar.

Wij kijken ook met grote voldoening en trots terug op het tot stand komen van de Canon van Limburg en de wijze waarop die zijn weg in onderwijs en samenleving gevonden heeft.

Zo'n 6000 exemplaren in boekvorm verspreid, een website die nog steeds verder bewerkt en uitgediept wordt en verdere initiatieven om met name de jongste jeugd aan de hand van bevolgen vertellers mee op het spoor van de geschiedenis te zetten. Wij zoeken daar ook weer aansluiting bij verwante organisaties zoals bijvoorbeeld Veldeke, maar ook lokale heemkundekringen en wij hopen bij het provinciaal bestuur op een gretig oor voor ons pleidooi om dit met steunfunctionarissen kracht bij te zetten. Het bevorderen van de belangstelling van de jeugd voor geschiedenis in het algemeen en de Limburgse geschiedenis in het bijzonder vormt voor ons Genootschap een belangrijke, maar o zo moeilijk te verwezenlijken doelstelling. Wij gaan de mogelijkheden van de sociale media voor dit doel verder onderzoeken maar we blijven ook inzetten op het belonen van profielwerkstukken in het voortgezet onderwijs, waarvoor we nog maar gisteren opnieuw een prachtig werkstuk van 2 jonge dames van het Sophianumcollege in Gulpen over de herkomst en lotgevallen van 2 Amerikaanse soldaten die begraven liggen op de militaire begraafplaats in Margraten mochten onderscheiden.

Er is kortom veel om trots op te zijn en om erkentelijk voor te zijn, de inzet van onze kringen, secties en commissies en ook de wijze waarop onze collecties, in het verleden opgebouwd door eerste generaties LGOG-ers, heden ten dage tot nieuwe impulsen leiden.

Maar ik voel me toch ook geroepen om gedachtig een bestendig beeld van eerdere jubileumbundels en -toespraken enige desiderata aan te stippen die nog niet, ja die nog steeds niet zijn gerealiseerd.

Allereerst betreft dat de systematische en complete beschrijving van de geschiedenis van ons Genootschap zelve. Weliswaar zijn er een aantal capita in het verleden door diverse auteurs vervaardigd, maar met name in de beschrijving van de 2e vijfenzeventig jaar bevinden zich nog tal van witte vlekken en onuitgezochte verbanden. De aspecten die kenmerkend zijn voor een vereniging die gebouwd is op de vrijwillige, maar niet vrijblijvende inzet van velen, de vriendschappen die daaruit voortkomen maar evenzeer de onderlinge verwijdering die daarbij kan ontstaan en de gevolgen die dat dan weer heeft voor het al dan niet bereiken van bepaalde doelstellingen: het is zowel voor een beter begrip als uit een oogpunt van een leerproces van grote betekenis, waarbij in een aantal fases nu nog de mogelijkheid aanwezig is van het interviewen van betrokkenen.

Een ander thema dat velen al vele decennia aan het hart gaat is het ontsluiten van de oudste Limburgse geschreven bronnen. Blijkens een overzicht van onze commissie Bronpublicaties betreft dit nog zo'n 650 vroegste oorkondes uit de 13e en begin 14e eeuw. Gelet ook op de in hoog tempo verdwijnende expertise benodigd voor het onderzoeken en ontsluiten van deze belangrijke bronnen, liefst toegankelijk te maken in digitale vorm naar het recente voorbeeld van het Digitaal Oorkondeboek Noord Brabant, zijn we verbeten op zoek naar mogelijkheden om de hiervoor benodigde financiën bijeen te krijgen.

Soms krijg je daarbij wel eens het gevoel dat je als een enigszins ontspoorde hobbyist wordt aangemerkt maar voorbeelden van eerdere ontdekkingen, zie bijvoorbeeld het artikel van dr. Gerard Venner in de meest recente uitgave van ons kwartaalblad *De Maasgouw*, bewijzen het tegendeel en onderstrepen het grote belang.

Ik hoop en reken op uw aller steun bij het verwezenlijken van deze al zo lang gekoesterde ambitie.

Ik ben daarmee gekomen aan het slot van mijn korte toespraak en ik hoop dat ik u allen daarmee bevestigd heb in de overtuiging dat wij terecht feestelijk bijeen zijn rond het 150 jarig jubileum van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

En, Koninklijke Hoogheid, zoals u niet ontgaan zal zijn kent men in Limburg dan de krachtige en onuitroeibare gewoonte om een feestelijk stuk vlaai te eten. En als het extra feest is wordt die bespoten met zoete geslagen room en als het dubbel feest is dan komen daar nog in likeur geïmpregneerde vruchten en chocoladevlokken op. Ik wil U in dat kader niet onthouden dat er in de schone stad Weert, die binnenkort overigens groots hoopt te vieren dat zij reeds 600 jaar als stad wordt erkend, een hardnekkige anekdote de ronde doet dat de gedreven en uitverkoren vlaaienbakker Korsten, die de sterren van de Limburgse vlaaihemel bakt, al was het alleen maar om te bewijzen dat hij de naam "Korsten" als vlaaienbakker niet verdient, in de tijd dat de autoroute naar het noorden nog dwars door Weert voerde, vaker na een bezoek van ons toenmalige staatshoofd aan Limburg een hofauto voor zijn zoete zaak zag halthouden, die pas weer vertrok nadat er driedubbel feestgebak was aangeschaft. De tijd is vandaag niet voorhanden om gezamenlijk vlaai te savoureren en het past ons ook niet om U daarmee op reis te sturen. En de autoweg naar het Noorden komt niet meer door Weert, maar de bakker zit er nog wel en hij verdient een omweg. En ik hoop U ervan overtuigd te hebben dat ons jubileum dat ook verdient'.

Het spreekt vanzelf dat wij u deze toespraak bij gelegenheid van het 150-jarig jubileum van het genootschap niet wilden onthouden. Eén van de hoogtepunten van de bijeenkomst was de aanbidding van deel 1 van *Limburg. Een geschiedenis*, het nieuwe standaardwerk over de geschiedenis van Limburg. Met zichtbaar genoegzaam nam Prinses Beatrix het kloekke meer dan 500 pagina's tellende boek uit handen van Karel Majoor in ontvangst. De verwachting was op dat moment dat de delen 2 en 3 kort daarna beschikbaar zouden komen. Helaas is die verwachting niet bewaarheid. Naar verluidt zullen wij geduld moeten betrachten tot het najaar van 2014.

Voorzitter Karel Majoor biedt H.K.H. Prinses Beatrix het eerste exemplaar aan van deel 1 van *Limburg. Een geschiedenis*.

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

Tijdens de Algemene Ledenvergadering (ALV) van 20 april nam de vergadering afscheid van bestuurslid dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs. Antoine was lid van het bestuur sedert 2007, waarvan de periode 2007-2010 secretaris. In zijn plaats werd drs. M.W.J. (Martin) van der Weerden (Schaesberg 1955) bij acclamatie gekozen. Tijdens de ALV van 12 oktober werden de aftredende bestuursleden Béatrice de Fraiture, Marcel van den Munckhof en Piet Wolters bij acclamatie herkozen.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2013

Drs. C.J.J.S. Majoor, Roermond, voorzitter
 Mr. F.L.M. Bouts, Roermond, vice-voorzitter.
 Mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, Weert, secretaris
 Drs. R.F.M.H. Imkamp, Roermond, penningmeester
 Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, Horst, lid
 Dr. P. Caljé, Maastricht, lid
 Mw. drs. B.M.P. de Fraiture, Maastricht, lid
 P.L.J. Wolters, Gennep, lid
 Drs. M.W.J. van der Weerden, Heerlen, lid.
 Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, Maastricht, voorzitter redactie Publications, adviseur
 Drs. A.M.P.P. Janssen, Sittard, voorzitter redactie van de Maasgouw, adviseur
 Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, Maastricht, directeur LGOG, q.q. adviseur

In 2013 vergaderde het genootschapsbestuur op 24 januari, 21 maart, 6 juni, 12 september en 21 november. De vergaderingen werden voorbereid door het dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur kwam in vergadering bijeen op 9 februari, 23 april, 30 mei, 5 juli, 28 augustus, 23 oktober, 13 november en 10 december.

Leden

Door de niet geringe inspanningen van de Kringbesturen, de Sectiebesturen en het Hoofdbestuur en niet in het minst vanwege de inspanningen van individuele leden en het Bureau van het LGOG bleef de omvang van het ledenbestand van het LGOG ook in 2013 op peil. We moeten evenwel constateren dat het jubileumjaar geen extra groei heeft gegenereerd. De uitschrijvingen vanwege overlijden of opzegging konden gelukkig worden opgevangen door de aanwas met nieuwe leden. Desondanks blijft een actieve houding voor wat betreft het werven van nieuwe leden gewenst. Met name de jeugd, studenten en docenten geschiedenis zijn zwaar ondervertegenwoordigd op de ledenlijst. Hier blijft een wereld te winnen.

Het aantal leden per	31-12-2010	31-12-2011	31-12-2012	31-12-2013
Ereleden	15	15	16	14
Gewone leden	2.218	2.229	2.205	2.171
Gezinsleden	428	428	434	442
Junior leden	8	13	16	23
Gemeenten	16	15	14	14
Instellingen	125	126	120	124
	2.810	2.826	2.805	2.788
Ruilrelaties	88	92	91	87

Een overzicht van de personen en instellingen die in 2013 lid zijn geworden van het LGOG is achter dit verslag opgenomen.

Als blijk van erkentelijkheid voor langdurig lidmaatschap werd in 2011 de LGOG-verenigingsspeld geïntroduceerd. De spelden worden jaarlijks, bij voorkeur tijdens de jaarvergaderingen van de Kringen, uitgereikt aan leden die 25, 40 of 50 jaar lid zijn van het genootschap. In 2013 kregen 93 leden het kleinood uitgereikt, waarmee opnieuw is aangetoond dat leden van het LGOG het genootschap zeer trouw zijn. In het verslagjaar waren 60 leden 25 jaar lid, 26 personen 40 jaar lid en 7 leden liefst 50 jaar. Dit betreft de leden drs. P.M. Orbons (Gronsveld), mr. H.C.C. Dobbelstein (Geulle), ir. H.M.J. Palmen (Sittard), J.M.G. Aussems (Beek), J.W.J. Schreurs (Herten), drs. E.P.H.P.T. Haanen (Swartbroek) en J.J.K. Gerards (Afferden; de facto reeds 51 jaar!)

De belangstelling voor geschiedenis, genealogie en archeologie, en dan met name die van dicht bij huis en op provinciaal niveau blijft onverminderd groot.

Het LGOG probeert daarin jaar-in-jaar-uit een belangrijke rol te spelen door het organiseren van lezingen, dagtochten, meerdaagse excursies en studiereizen, maar ook door het bieden van publicatiemogelijkheden in het *Jaarboek (Publications)*, het kwartaalblad de *Maasgouw*, het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, in de reeks *Werken* en in de serie *Maaslandse Monografieën*. Er zijn daarenboven voldoende secties, commissies en werkgroepen die een bepaald onderdeel van de rijke historie van Limburg tot onderwerp hebben en waarin leden zitting kunnen nemen. Punt van aandacht is de intensivering van de samenwerking van het LGOG met lokale historische verenigingen en heemkundeverenigingen, anders dan door het gezamenlijk organiseren van activiteiten.

Ook de jeugd werd in 2013 niet vergeten. Om de belangstelling voor de geschiedenis van de directe omgeving onder de aandacht te brengen werden tal van initiatieven ontplooid waaronder de jaarlijkse uitreiking van de Profielwerkstukprijs voor leerlingen van HAVO en VWO, de organisatie van familiedagen en (jeugd)wandelingen, de ontwikkeling van leskisten en het geven van lessen, de organisatie van opgraafmiddagen en het werken met de Canon van Limburg.

De organisatie van al deze activiteiten wordt in belangrijke mate gedragen door een vaste kern van ongeveer 150 enthousiaste en deskundige vrijwilligers die in de Kringen, Secties en Commissies of anderszins voor het LGOG in de weer zijn. Zij geven het LGOG sedert 150 jaar een gezicht en zorgen voor de continuïteit binnen het Limburgs historische werkveld in al zijn facetten.

Ereleden

In het verslagjaar overleden twee ereleden van het genootschap. Het betreft pater prof. (em.) dr. W.A.J. (Wim) Munier die op 25 maart op 93-jarige leeftijd te Teteringen overleed (*In memoriam* Wim Munier, *De Maasgouw* 2013 (132) 47) en drs. E.L. (Louis) Augustus die op 17 augustus te Heerlen overleed op 91-jarige leeftijd (*In memoriam* Louis Augustus, *De Maasgouw* 2014 (133) 3-4).

Ereleden per 31 december 2013:

Dr. J. Kremers, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Bilthoven, 1978
A.F. Henrar, oud-penningmeester van het LGOG, Eben-Emael (B), 1990
Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van het LGOG, Nebian (F), 1991
Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maas-tricht, 1994
Mgr. E.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond, 1994
Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Hasselt (B), 1995
J.M.H. Hoen, oud-voorzitter van de Sectie Genealogie van het LGOG, Sittard, 1997
Prof. mr. A. Fl. Gehlen, emeritus bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria en oud-voorzitter van de redactie van de *Publications*, Heerlen, 1998
Drs. B.G.J.C. Fasol, oud-voorzitter van het LGOG, Horst, 1999
Mw. H. Houben-Bertrand, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Genk (B), 2001
J.M. Prakken, oud-voorzitter Archeologische Vereniging Limburg (AVL), sectie Archeologie van LGOG, Heerlen, 2002
L.J.P.M. Frissen, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2009
Drs. Th.J.E.M. Bovens, gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2012
en
Commission Royale d'Histoire, Brussel (B), 1934

Eerbetoon

Habetspenning

De Habetspenning werd in 1998 geïntroduceerd als *Jaarprijs van het LGOG* om daarmee een persoon, vereniging, institutie, bedrijf of initiatief binnen of buiten het genootschap erkenning te tonen voor de afronding van een uitzonderlijke activiteit, waarmee de zorg voor het Limburgs erfgoed nieuw elan heeft gekregen.

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG):

Dr. J. Venner, Grathem, 2001
Drs. J.W.M. Schatorjé, Horst, 2004
Dr. G.H.A. Venner, Eijsden, 2010

LGOG-draagspeld

De LGOG-draagspeld werd in 1998 geïntroduceerd om met name leden van het LGOG te kunnen eren voor hun (bestuurlijke) inzet voor de vereniging.

In het verslagjaar werd de LGOG-draagspeld uitgereikt aan dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs uit Hoensbroek en aan drs. J.M.P. (Sjeng) Ewalds uit Venray.

Dragers van de speld (leden van het LGOG):

Drs. B.G.J.C. Fasol, Horst, 1999

J.Ph.W. Huinen, Maastricht, 1999

G.F. Verheijen, Horst, 2000

J.A. van der Heijden, Geleen, 2002

W. S. van Dinter, Gennep, 2004

Drs. P.J.A. van Meegeren, Venray, 2004

Mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen, Tienray, 2005

Mw. drs. L. Wiggers, Sweikhuizen, 2008

M.P.J. van den Brand, Venray, 2009

Mr. Th. J. van Rensch, Gronsveld, 2009

M.J. Goedmakers, Venlo, 2010

P.A. Linssen, Venlo, 2010

Drs. W.J. Moorman, Horst, 2010

Drs. A.A.J.J. van Pinxteren, Nijmegen, 2010

J.H. Strijkers, Sittard, 2011

Dr. A.P.J. Jacobs, Hoensbroek, 2013

Drs. J.M.P. Ewalds, Venray, 2013

Bureau LGOG

Bezetting gedurende 2013

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, directeur (1fte)

Mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems, administratief medewerkster (0,75fte)

Drs. W.J. Moorman, beheerder van de website van LGOG (0,4fte; tot 1 september)

Het takenpakket van het Bureau is zeer divers: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie (inclusief het onderhouden van de subsidierelatie met de Provincie Limburg), archiefbeheer, de secretariële ondersteuning van het Genootschapsbestuur en van enkele commissies, de verzending van convocaties en publicaties van de verschillende gremia (*De Maasgouw*, *Publications*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, *Werken LGOG*), het onderhouden van de website, PR-zaken, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen. Naar buiten toe is het Bureau het eerste aanspreekpunt van het LGOG en vraagbaak op historisch, archeologisch

en genealogisch gebied. Voorts is het Bureau intensief betrokken bij de organisatie van de KSC-vergaderingen en de Voor- en Najaarsvergadering (Algemene Ledenvergaderingen). Voor de Commissie Studiereizen verzorgt het Bureau de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de studiereizen. Daarnaast verleent het Bureau hand- en spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia. In het verslagjaar werd veel tijd besteed aan de organisatie van de jubileumactiviteiten en de administratie rondom de jubileumuitgave *Limburg. Een geschiedenis*.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder andere *De Maasgouw*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, en het *Jaarboek* (Publications) en de gedrukte convocaten, alsook voor het beheer en het onderhoud van de website, kon gelukkig een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), J.W. Sizoo (2006), H.M.Th. Provaas (2009), J.M.E. Mans (2010), F. Baltus (2011), A.M.J. Brorens (2013), W.L.H. Philippens (2013) en A.L.M.J. Daniëls (2001), die zelfs veelal wekelijks een helpende hand bood.

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

Algemene Ledenvergaderingen

Voorjaarsvergadering

De Voorjaarsvergadering vond plaats op 20 april in het gemeentehuis van Venray. Het bestuur van de Kring Venray e.o. trad op als gastheer en verzorgde het educatief deel van het programma. De vergadering werd bijgewoond door bijna 80 leden. Na de welkomstwoorden van de voorzitter van de kring, Jan Min, en van de burgemeester van Venray, Hans Gilissen, opende de voorzitter van het LGOG, Karel Majoor, de vergadering. Na het vaststellen van de notulen van de Najaarsvergadering van 27 oktober 2012 (Landgraaf) werd mondeling verslag gedaan van een kleine selectie van activiteiten die in 2012 hebben plaatsgevonden in LGOG-verband. De jaarrekening over 2012 werd bij acclamatie door de vergadering aangenomen. Het verslag van de kascontrolecommissie oordeelde positief over de wijze waarop door het Bureau administratie werd gevoerd en door de penningmeester aan het financieel beleid invulling werd gegeven. De heer L. Broers nam afscheid van de kascontrolecommissie. Tot nieuw lid werd gekozen J. Trienekens (Venlo). De vergadering nam afscheid van bestuurslid Antoine Jacobs. Vanwege zijn vele verdiensten voor het LGOG werd aan hem de LGOG-draagspeld uitgereikt. Antoine wordt opgevolgd door drs. M.W. (Martin) van der Weerden (Schaesberg 1955) die bij acclamatie werd gekozen. Ook Sjeng Ewalds werd aangenaam verrast met de uitreiking van de LGOG-draagspeld. Deze werd aan hem toegekend mede vanwege zijn intensieve en langdurige inzet voor de LGOG-kring Venray e.o.

Op instigatie van de voorzitter van LGOG werd de vergadering gevraagd in te stemmen met het uitbrengen van een aanhankelijkheidsverklaring aan onze beschermvrouw Hare Majesteit Koningin Beatrix. Het voorstel werd met groot enthousiasme begroet. De tekst daarvan luidt als volgt:

'De Algemene Ledenvergadering van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG), bijeen in het gemeentehuis van Venray op zaterdag 20 april 2013, in ogeschouw nemende de op handen zijnde troonsafstand van Hare Majesteit Koningin Beatrix, overwegende dat koningin Beatrix, in navolging van haar grootmoeder, koningin Wilhelmina, en van haar moeder, koningin Juliana, bereid is geweest sinds 1938 onafgebroken het beschermvrouwschap van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te aanvaarden en te vervullen; overwegende dat zij daarmee ons Genootschap gesterkt heeft in het nastreven van onze statutaire doelstellingen en ons daarmee ook in mindere tijden gestimuleerd heeft ons daarvoor met overtuiging en enthousiasme in te zetten; hecht eraan haar grote erkentelijkheid en respect uit te spreken voor de toegewijde vervulling van haar taken als vorstin en wenst daarbij heel in het bijzonder dank uit te spreken voor het feit dat daarbij ook het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap daarin in alle bescheidenheid een plaats mocht innemen; spreekt de wens uit dat haar na haar troonsafstand nog vele jaren in goede gezondheid en voldoening gevende invulling van haar leven moge zijn gegeven en hoopt dat daarbij ook haar bijzondere relatie

tot het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap voortgezet zal kunnen worden zolang zij dat in overeenstemming acht met de door haar nog te vervullen taken; draagt het bestuur op deze aanhankelijkheidsverklaring op passende wijze en ter bestemde plaats te doen bezorgen en gaat over tot de orde van de dag.'

Vervolgens was het aan Paul Tummers, voorzitter van de redactiecommissie van de Publications, om het Jaarboek 2012 te presenteren. Na een korte toelichting werden de eerste exemplaren aangeboden aan de voorzitter en de directeur van het LGOG.

De rest van de vergadering stond in het teken van het onderling informeren over de laatste ontwikkelingen binnen de vereniging.

Na de lunch gaf Harry Tummers een lezing over de beeldenschat van de Sint Petrus Bandenkerk van Venray. Aansluitend kon men deelnemen aan een rondleiding in de kerk, een rondleiding door Venray of een bezoek aan het Venrays Museum. Op alle locaties waren deskundige en enthousiaste gidsen aanwezig. De goed georganiseerde en prima verlopen dag werd besloten met een gezamenlijke borrel.

Najaarsvergadering

De Najaarsvergadering vond plaats op 12 oktober in de monumentale oude raadszaal van het stadhuis aan de Markt te Maastricht. Ruim honderd leden waren daarbij aanwezig. Na vriendelijke welkomstwoorden van Jacques Costongs en Titus Panhuysen, respectievelijk wethouder van de gemeente Maastricht en voorzitter van de Kring Maastricht, werd de vergadering geopend door Karel Majoor, voorzitter van het LGOG. De overleden leden en in het bijzonder Peter Jongen (penningmeester Kring De Aldenborgh) en Louis Augustus (erelid) werden staande in stilte herdacht. De notulen van de Voorjaarsvergadering werden conform concept vastgesteld. De begroting voor 2014 werd bij acclamatie goedgekeurd. De aftredende bestuursleden Béatrice de Fraiture, Marcel van den Munckhof en Piet Wolters werden bij acclamatie herkozen. De vergadering stond verder in het teken van het informeren van de leden over de ontwikkelingen binnen de vereniging (ondermeer over de jubileumactiviteiten, *Limburg. Een geschiedenis*, PWS-prijs, meerdaagse studiereizen). Tijdens de ALV presenteerde de Kring Maastricht, die 60 jaar bestaat, haar jubileumuitgave *De straatnamen van Maastricht*. In het middagprogramma was aandacht voor het fort Sint Pieter. Na een boeiende lezing van Jos Notermans werd aansluitend het fort bezocht. De dag werd besloten met een gezamenlijke borrel.

Vergaderingen van Kringen, Secties en Commissies

De gezamenlijke vergaderingen van het Hoofdbestuur met afgevaardigden van de besturen van Kringen, Secties en Commissies (KSC) vonden plaats op 28 maart en op 19 september, beide keren in Wijkgebouw Keenter Hart te Weert. Tijdens deze vergaderingen werden de ontwikkelingen binnen de vereniging bediscussieerd (jaarrekening, begroting, het jubileum, de aanschaf van banners, het beleids- en activiteitenplan, de profielwerkstukprijs,

website, de jubileumuitgave, diverse historische herdenkingen, ledenwerving, kringindeling, subsidiebeschikking) en werd voorwerk gedaan voor de algemene ledenvergaderingen. Een belangrijk agendapunt betreft de terugkoppeling van de leden KSC voor wat betreft hun bevindingen in het werkveld en datgene wat leeft onder de leden.

Van de ontwikkelingen binnen de vereniging is meer in detail vastgelegd in de onderscheiden paragrafen in dit jaarverslag. Ook in *De Maasgouw* wordt regelmatig verslag gedaan van de actuele zaken die binnen de vereniging spelen. De veelal korte berichten zijn opgenomen in de rubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek van het LGOG)

Samenstelling redactie per 31 december 2013

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden dr. J.J. de Jong, drs. R.A.M.J. Dückers, dr. D. Lyna, drs. E.P.M. Ramakers, mr. Th.J. van Rensch, dr. E.D. Steegen en drs. H. Stoepker.

De redactie vergaderde vier keer.

Het jaarboek 2012, deel 148, werd tijdens de Algemene Ledenvergadering van 20 april 2013 in Venray gepresenteerd. Nieuw dit jaar was de terugkeer, na zeventien jaar afwezigheid, van de Archeologische Kroniek. De archeologen van de Sectie Archeologie van het LGOG zullen deze kroniek in de toekomst blijven verzorgen. Nieuw dit jaar was ook de terugkeer naar voetnoten in plaats van eindnoten, mogelijk gemaakt door de nieuwste ontwikkelingen in de digitale tekstopmaak.

Ook dit jaar werd meer dan de helft van de oplage van de Publications door leden van Kringbesturen en vrijwilligers bij de leden thuisbezorgd. De daarmee bespaarde portokosten kwamen zodoende ten goede aan de Kringen.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Samenstelling redactie per 31 december 2013

Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, drs. F.J. Hermans, secretaris, en de leden drs. R.H.M. Denessen, mw. drs. L. Mostert, drs. F.E.R. Hovens, mw. drs. K. Jansen-Rompen, ir. A.W.J. Bruekers, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, mw. drs. M.E.N. Aarts en drs. G.A. van de Garde.

In 2013 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van de kwartaaluitgave *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie* (Jaargang 132) en de Index op de nummers

van de jaargang van het jaar daarvoor (Jaargang 131), onder verantwoordelijkheid van de redactie. De rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* en de subrubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* werden verzorgd door de directeur van het LGOG. Het staat gastredacteurs vrij om bijdragen te leveren. In *Limburgs Historisch Aktueel* wordt aandacht geschonken aan recent verschenen boeken, tentoonstellingen en varia uit onder meer de wereld van de Limburgse geschiedenis, heemkunde, archeologie en genealogie. In *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* komen actuele zaken die binnen het LGOG spelen aan de orde. Ook fungeert deze rubriek min of meer als kroniek van het LGOG en als contemporaine bron voor de (latere) geschiedschrijving over het LGOG. De rubriek blijkt in een duidelijke behoefte te voorzien en geniet veel aandacht van de leden van het LGOG.

De Activiteitenagenda van het LGOG completeert iedere *Maasgouw*. De agenda wordt verzorgd door het Bureau van het LGOG met medewerking van de Kringen, Secties en Commissies.

Commissie Collecties LGOG

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In het verslagjaar werd de commissie uitgebreid met drs. R. Dückers.

Samenstelling per 31 december 2013

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, voorzitter, prof. dr. P.M.J.E. Tummers (waarnemend voorzitter), drs. H.J.L.M. Boersma MBA, secretaris q.q., en de leden drs. R. Paulussen, drs. J. van de Walle en drs. R.A.M.J. Dückers.

In het verslagjaar is de aandacht van de commissie vooral uitgegaan naar het verder inventariseren en beschrijven van de LGOG-collecties en werden voorbereidingen getroffen voor het actualiseren van de vigerende bruikleenovereenkomsten. Het ligt in de bedoeling om op termijn de collecties in kleinere deelcollecties op te splitsen en per deelcollecties een bruikleenovereenkomst met de respectievelijke bruikleenemers af te sluiten.

Aan de collectie Limburgensia konden omvangrijke toevoegingen worden gedaan. Het betrof voornamelijk boeken en tijdschriften die door uitgevers, auteurs en verenigingen aan het LGOG werden geschonken. De collectie nam ook in omvang toe vanwege de vele ruilabonnementen die het LGOG onderhoudt met zusterverenigingen. Voor zover de beschikbare plaats dat toeliet werden de uitgaven in de rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* van *De Maasgouw* onder de aandacht van de leden van LGOG gebracht. Van de aanvullingen op de collectie werd registratie gevoerd in overdrachtsprotocollen tussen Bureau LGOG en de Stadsbibliotheek (Centre Céramique) te Maastricht, waar de collectie Limburgensia van LGOG wordt bewaard.

De commissie nodigt LGOG-leden uit om publicaties van hun hand of uitgaven van verenigingen waarvan zij lid zijn aan LGOG ter beschikking te stellen voor opname in de collectie

Limburgensia, zodat deze unieke collectie op peil blijft en onderzoekers makkelijk toegang houden tot de meest recent verschenen publicaties.

Aan meerdere musea werden stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven voor tijdelijke exposities, steeds onder de nadrukkelijk voorwaarde dat ter plaatse een vermelding moest worden gedaan dat de stukken onderdeel uitmaken van de LGOG-collectie.

Zoals bekend verondersteld mag worden, hebben de leden van het LGOG op vertoon van hun lidmaatschapspas gratis toegang tot het Bonnefantenmuseum (Maastricht) en wordt korting verleend op de toegangsprijs van het Museum de Kantfabriek in Horst. Verder kunnen leden van het LGOG tegen kostprijs een leenpas krijgen van de Stadsbibliotheek te Maastricht waarmee materialen uit de informatieve collecties geleend kunnen worden.

In het volgende overzicht is weergegeven waar de collecties van LGOG in (langdurige) bruikleen zijn ondergebracht:

Kunsthistorische collectie (Bonnefantenmuseum, Maastricht)
 Historische collectie (Limburgs Museum, Venlo)
 Topografisch Historische Atlas (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Archeologische voorwerpen (Centre Céramique, Maastricht)
 Munten en penningen (Centre Céramique, Maastricht)
 Incunabelen en handschriften (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgse Iconografie (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Statisch archief LGOG (1863-1965) (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Bronnenmateriaal (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgensia I (Centre Céramique, Maastricht)
 Collectie Limburgensia II (Gemeentearchief Roermond) (schenking van LGOG aan de gemeente Roermond)
 Bibliotheek sectie archeologie (Gemeentearchief Roermond)
 Bibliotheek sectie genealogie/Limburgs Genealogisch Archief (Euregionaal Historisch Centrum, Born)

Verder zijn aan een aantal particuliere partijen stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven. De precieze omvang daarvan is nog in onderzoek.

Door het Bonnefantenmuseum werd het collectieboek *Nederlandse en Duitse schilderkunst 1500-1800* van de hand van Lars Hendrikman gepresenteerd. De collectie van het LGOG ligt aan de basis van de collectie oude Nederlandse en Duitse schilderkunst van het Bonnefantenmuseum. *Uitgelicht 13. Twee Hoenderhoven van Christoffel Puytlinck (1640-ca. 1680)* (Uitgave BM 2013; Lars Hendrikman), schenkt onder meer aandacht aan een schilderij en een tekening van de in Roermond geboren Puytlinck uit de collectie van het LGOG.

Aan het eerder aan de grote bruikleennemers gedane verzoek om tijdens het LGOG-jubileumjaar 2013 voorwerpen uit de LGOG-collecties nadrukkelijk te exposeren en/of exposities in te richten gerelateerd aan het werkveld van het LGOG werd in ruime mate voldaan, waarvoor nogmaals dank.

Te zien waren (1) *Allemaal Glas* (Centre Céramique, Maastricht). Voor leden van het LGOG werden speciale rondleidingen georganiseerd door Wim Dijkman; (2) *Van de schoorsteen af* (Limburgs Museum, Venlo). Amateurarcheologen, waarvan de meeste lid zijn van de Sectie Archeologie) presenteerden hier hun privécollectie. De collectie van Hanneke Ickenroth werd door het publiek gekozen tot mooiste amateurcollectie. De tentoonstelling was een van de acht genomineerden voor de Publieksprijs Stichting Archeologie en Publiek; (3) *Geschilderd van Eijdsen tot de Mookerhei* (Limburgs Museum, Venlo). Tijdens de jubileumslotmanifestatie hield Jos Schatorjé, directeur van het Limburgs Museum, een inleiding over de tentoongestelde werken; (4) *Maastricht in Brabants perspectief. Tekeningen van de Maastrichtse vestingwerken door Jan Brabant 1806-1886* (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht); (5) *LGOG Parcours. Een selectie van schilderijen, beelden en zilveren voorwerpen, die met Limburg en Maastricht verbonden zijn* (Bonniefantemuseum, Maastricht). Door de samensteller, conservator oude kunst, Peter te Poel, werden speciaal voor de leden van het LGOG en éénmalig voor de bestuurders van KSC en het hoofdbestuur, inleidingen en rondleidingen georganiseerd.

In dit verband kan ook nog gewezen worden op de *Vriendendag* die op 23 maart werd georganiseerd in het RHCL door de Stichting Vrienden van het RHCL. Vertegenwoordigers van de Secties Archeologie, Genealogie en Monumenten kregen daar uitgebreid de gelegenheid om hun sectie te presenteren en voor het voetlicht te brengen.

Commissie Educatie

Wisselingen samenstelling commissie

Nadat de commissie enige tijd onder leiding heeft gestaan van interim-voorzitter Peer Boselie heeft Zorynda Janssen gedurende het afgelopen jaar de verantwoordelijkheid op zich genomen om de Commissie Educatie te gaan aansturen. Zorynda was al enige tijd betrokken bij de commissie, in tegenstelling tot het andere nieuwe lid Paul Backus.

Samenstelling per 31 december 2013

Gedurende 2013 bestond de Commissie Educatie uit de volgende leden, dan wel vaste adviseurs: Peer Boselie (interim-voorzitter tot en met mei), Marie-Jes Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Jack Claessen, Frank Bouts, Kitty Janssen, Harrie Schlechtriem, Zorynda Janssen (voorzitter vanaf juni) en Paul Backus (secretaris, vanaf juni 2013). Adviseurs: Marian Janssen, Jos Erdkamp en Kris Förster.

De commissie kwam zesmaal in vergadering bijeen. Eenmaal werd door een afvaardiging de KSC-vergadering bijgewoond. In het kader van het door de provincie geëntameerde culturele buddy project werd door statenlid Lau van Bilsen een van de vergaderingen bijgewoond. Voorts werd overleg gevoerd met mw. Yvonne de Vries van Veldeke om nadere samenwerking te bepreken.

Visie en in te zetten koers

Onder de leiding van de nieuwe voorzitter werd gewerkt aan een visiedocument. In 2014 komt dit beschikbaar. De commissie miste een doel en een duidelijke koers. In het visiedocument zal nadrukkelijk aandacht zijn voor jongeren en de inzet van sociale media.

Praktijkwerkzaamheden

In 2013 heeft de Commissie gekeken naar de mogelijkheden om aan te sluiten bij diverse lopende projecten, dan wel om nieuwe projecten op te zetten. Voorbeelden hiervan zijn het reeds eerder gestarte Vertellersproject. Dit zal in 2014 worden geïmplementeerd in de praktijk. Daarnaast werd gewerkt aan het project Oorlogsgeheimen en een bijdrage aan het programma 200 Jaar Koninkrijk der Nederlanden.

PWS-prijs

De Profielwerkstukprijs (PWS-prijs) werd in 2009 geïntroduceerd en is bedoeld om leerlingen van HAVO en VWO enthousiast te maken voor het schrijven van een Profielwerkstuk met een onderwerp uit de geschiedenis van Limburg en om de belangstelling voor de geschiedenis van Limburg te vergroten.

In 2013 werd de prijs gewonnen door Iris Denis en Hannah Vleugels van de Scholengemeenschap Sophianum te Gulpen (studierichting VWO) voor hun gezamenlijke profielwerkstuk *Hun levens gereconstrueerd. The men who fought for our freedom*. In het werkstuk gaan de auteurs op zoek naar de levens van twee Amerikaanse soldaten die begraven liggen op het oorlogskerkhof te Margraten. Hun werkstuk was het beste van de elf werkstukken, afkomstig van zes verschillende scholen, die voor beoordeling werden voorgelegd aan de jury bestaande uit Marie-Jes Boonekamp-Wingen, Simon Wolfs en voorzitter Pieter Caljé. De winnaars kregen beiden een sculptuur, € 250,- en een gratis jeugdlidmaatschap van het LGOG voor een periode van twee jaar.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2013

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, dr. R.M. de La Haye, secretaris, en de leden drs. M.M.M. Bohnen, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. P.J.A. van Meegeren en drs. C.H.G. Schutgens.

De commissie vergaderde in 2013 tweemaal.

De leden Bohnen, Janssen en Schutgens konden op 16 november te Rolduc de vruchten plukken van het in 2008 door hen opgezette en met ondersteuning van een aantal andere classici en historici uitgevoerde project ter digitalisering, transcriptie en vertaling van de ruim 1700 Latijnse kerkvisitatieverslagen van het oude bisdom Roermond (1559-1801). Met een druk op de knop 'lanceerde' bisschop Frans Wiertz de webpagina met daarop de visitatieverslagen. Aansluitend vond een door de Commissie georganiseerde studiedag plaats over het fenomeen kerkvisitaties met sprekers uit binnen- en buitenland. Er waren ruim 100 deelnemers.

De Commissie Kerkgeschiedenis bereidt voor 2014 een excursie en een studiedag voor rond het 750-jarig jubileum van het feest van het H. Sacrament.

Commissie Literatuurgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2013

Per 31 december 2013 bestaat de Commissie Literatuurgeschiedenis uit Adri Gorissen (Venlo), dr. Hannie van Horen-Verhoosel (Weert), drs. Herman van Horen (Weert), drs. Harrie Leenders (Heerlen), drs. Ben van Melick (Hoensbroek), drs. Emile Ramakers (Maastricht), Ine Sijben (Heerlen), dr. Lou Spronck, voorzitter (Maastricht) en drs. Peter Winkels (Reuver). Adviseurs zijn prof. dr. Wiel Kusters (Maastricht), prof. dr. Joep Leerssen (Amsterdam) en prof. dr. Peter Nissen (Nijmegen). Namens het Letterkundig Centrum Limburg worden de vergaderingen bijgewoond door Pia Spaan, met Irene Borghans als vervangster. Met het Huis voor de Kunsten Limburg (Roermond) in de persoon van drs. Maaike Frencen werden goede contacten onderhouden.

De werkzaamheden waren in het verslagjaar gericht op de ontwikkeling en uitvoering van twee projecten, waarvoor aparte werkgroepen geformeerd werden. Zodoende kon het aantal plenaire vergaderingen van de Commissie tot twee (in maart en september) beperkt blijven.

De Werkgroep Limburgportaal, bestaande uit Hannie en Herman van Horen, Lou Spronck, Peter Winkels en Ben van Melick (met Ine Sijben als medewerker voor de Middeleeuwen) vervolgde haar werk aan de samenstelling van een lijst van geschriften die in het Limburgportaal van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) zouden kunnen worden opgenomen. Daarbij ontstond een frictie tussen de wensen van de Werkgroep en de praktijk van digitalisering door de DBNL. De Stuurgroep, die de verantwoordelijkheid voor het Limburgportaal draagt, loste dit probleem op door de lijst van de Werkgroep te erkennen als het ideale uitgangspunt voor digitalisering. De verantwoordelijkheden werden zodoende helder gescheiden: de Werkgroep is verantwoordelijk voor de lijst van geadviseerde werken (de 'bronnenlijst'), de Stuurgroep voor de feitelijke digitalisering. In 2014 zal de Werkgroep haar bemoeienissen met de lijst voortzetten en afronden.

Bijzonder feestelijk was de officiële presentatie van het Limburgportaal DBNL in het Provinciehuis op 31 januari 2013. Joep Leerssen wist bij de toehoorders de vlam van de nieuwsgierigheid te ontsteken door hen te laten proeven van de friandises die het Limburgportaal voor de surfers op internet in petto heeft. Presentator Quirien van Haelen interviewde Lou Spronck over de verrassingen en de problemen die de Werkgroep Limburgportaal bij haar advieswerk ontmoet.

Tijdens de receptie die op de presentatie volgde, kon onze Commissie de bijgewerkte Blauwdruk voor de geschiedenis van de literatuur in Limburg, in fraaie vormgeving van Piet Gerards, aan de aanwezigen uitreiken.

Parallel aan de samenstelling van de advieslijst voor het Limburgportaal DBNL liep de voorbereiding van de tweedelige *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg* (deel 1, Geschiedenis; deel 2, Bloemlezing). Bij de realisering van dit grote project werd de Werkgroep Limburgportaal getransformeerd in een tweede werkgroep, het auteursteam. Ook prof. dr. Ludo Jongen en prof. dr. Wiel Kusters, die beiden positief reageerden op het verzoek om medewerking, maken daarvan deel uit. Er vonden twee plenaire werkvergaderingen plaats (in januari en augustus). Deo volente zal eind 2014 het schrijfwerk voltooid zijn en de bloemlezingsteksten definitief vastgesteld, zodat de *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg* in 2015 kan verschijnen. Om de weg naar het beoogde resultaat te effenen heeft het hoofdbestuur een substantiële projectsubsidie toegekend.

In de persoon van de voorzitter nam de Commissie Literatuurgeschiedenis deel aan het Letteren Overleg Limburg (LOL). Op zijn instigatie werd daar het plan uitgewerkt om bij het Provinciebestuur een projectsubsidie (regeling Vouchers Talentontwikkeling) aan te vragen voor een Terreinverkenning voor een digitale bronnengids [een digitaal 'archief']

van de literatuur in Limburg. Vanuit de vraag 'Waar bevindt zich Wat van Wie?' zal Sanne Thomas M.A. deze verkenning uitvoeren. Over de resultaten van haar onderzoek zal zij in het najaar van 2014 schriftelijk rapporteren. Naar verwachting zal toekomstig literair-historisch onderzoek van haar werk kunnen profiteren.

Tenslotte leverde onze Commissie een bijdrage aan de viering van 150 jaar LGOG door de organisatie (in samenwerking met de Historische Kring Maastricht LGOG) van een literair evenement: een doorwrochte lezing van Ben van Melick, getiteld *Literatuur in Limburg. Een geval apart. Verkenning van het fenomeen aan de hand van recente ontwikkelingen in wetenschap en praktijk*.

Commissie Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg

Samenstelling per 31 december 2013

Mijke Harst-van den Berg MA (Continium), prof. Ernst Homburg (UM; voorzitter), prof. Ad Knotter (SHCL), ir. Joep Orbons (KIVI, en ArcheoPro), drs. Jos Peeters (LGOG kring Venlo), drs. Eric van Royen (HistoryWorks) en dr. Willibrord Rutten (SHCL).

Oprichting

Op verzoek van het bestuur van het LGOG werd in 2013 de Commissie Geschiedenis van het ondernemen en ondernemingen in Limburg opgericht (hierna: Commissie). Vanwege de expertise aanwezig bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) werd ervoor gekozen de commissie op te zetten als een gemeenschappelijke LGOG-SHCL-commissie. De officiële start van de commissie vond plaats op vrijdag 25 oktober 2013 tijdens een goed bezochte *Studiemiddag over Limburgse Ondernemingen* in het Limburgs Museum in Venlo, georganiseerd in samenwerking met de Kring Venlo van het LGOG. Op 21 november 2013 stelde het Hoofdbestuur van het LGOG de commissie officieel in, op basis van een ingediend beleidsplan.

Doelstelling en werkzaamheden

De Commissie zal zich bezig houden met de studie van ondernemingen en ondernemers binnen de grenzen van de huidige Nederlandse provincie Limburg én binnen de daaraan grenzende gebieden. Voorlopig is ervoor gekozen om de geschiedenis van de Limburgse ondernemers centraal te stellen, en wel op twee manieren: enerzijds in de vorm van een systematische prosopografie ('collectieve biografie') van de Limburgse ondernemers in de twintigste eeuw, aan de hand van het ledenbestand van de Limburgse Werkgevers Vereniging (LWV); anderzijds in de vorm van individuele biografieën van ondernemers, die op een website en zo mogelijk ook in een 'seriewerk' gepubliceerd zouden kunnen worden. Deze opzet is flexibel en maakt het mogelijk om geïnteresseerde LGOG-leden en andere vrijwilligers met kennis van bepaalde personen of bedrijfstakken bij het werk van de commissie te betrekken.

De Commissie zal zich aanvankelijk voornamelijk concentreren op het 'strategische niveau': het verder uitwerken van de te volgen methodologie, het opzetten van een database, het leggen van contacten met de LWV, het aanleggen van lijsten met namen van interessante Limburgse ondernemers die voor een nadere studie in aanmerking zouden komen, het leggen van contacten met Kringen en andere belangstellenden om zo een netwerk van medewerkers op te bouwen.

In 2013 was de voornaamste activiteit van de Commissie de organisatie van de genoemde studiemiddag, met een inleiding door de voorzitter van de Commissie, prof. Ernst Homburg (UM), en films over de mergelwinning, de winning van zand en grind en de toepassing ervan, de Noord-Limburgse en Maastrichtse keramische industrie, en de Tegelse metaalindustrie en de chemische industrie in Zuid-Limburg.

Daarnaast werd een beleidsplan opgesteld en kwam, na voorbereidende besprekingen in kleiner verband, de Commissie eenmaal bijeen.

Tevens werd overlegd met Continium, de Stichting Industrieel Erfgoed On Line, de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg (WIEL), de afdeling Zuid van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) en het SHCL over het opzetten van een gemeenschappelijke website.

Commissie Meerdagse Studiereizen

Samenstelling per 31 december 2013

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, mw. drs. L. Wiggers, mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, mw. M. Majoor-van Eijndhoven en drs. H.J.L.M. Boersma MBA q.q.

Vanwege logistieke redenen moesten de meerdagse studiereizen dit jaar alle plaatsvinden in april en mei. Desondanks was het aantal aanmeldingen onverminderd ruim en konden vier reizen worden gemaakt, en moest zelfs een kleine wachtlijst worden aangehouden. Er werd door 176 leden deelgenomen aan de reis. Het weer varieerde van aangenaam fris, inclusief licht besneeuwde grond, tot en met hoog zomers. Het programma was samengesteld door Antoine Jacobs, Ellie Peerboom-van der Meer en Henk Boersma, waarbij de twee eerstgenoemden zich met name om de historische inhoud hebben bekommerd. De technische reisleiding werd verzorgd door Joke Jongeling-Rooth, Lita Wiggers en Manna Majoor-van Eijndhoven. Met het monumentale en stijlvolle hotel Schloß Wedendorf als thuisbasis werden de mooiste historische plaatsen in de omgeving bezocht: Groß Raden (nederzetting van de Obotriten), Güstrow (Dom, kasteel en Gertrudiskapel), de Hanzestad Lübeck (Holstentor, rondvaart, Marienkirche, Dom en de vele bezienswaardigheden die Thomas Mann van zijn geboorteplaats in de *Buddenbrooks* heeft genoemd), Doberan (abdijkerk in baksteengothiek), de haven en universiteitsstad Rostock en tenslotte Schwerin (kasteel). Vanwege het jubileumjaar werden de deelnemers tijdens een van de diners verrast met een jubileumdrankje. Het afscheidsdiner werd genoten in Hotel-Restaurant Valuas te Venlo, waarna de deelnemers aan de zesdagse studiereizen weer naar hun respectievelijke opstapplaatsen werden teruggebracht met een touringcar van Het Zuiden (Valkenburg).

De administratieve afhandeling, de reisindeling en de financiële afwikkeling van de volledig kostendeekkende reizen werden door Bureau LGOG verzorgd (Gaby Verhulst en Henk Boersma). Er zij er nog maar eens op gewezen dat de reisleiding hun kennis en tijd om niet ter beschikking stellen om de LGOG-studiereizen mede mogelijk te maken.

Commissie Bronpublicaties

Samenstelling per 31 december 2013

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, drs. F.J. Hermans, drs. E.J. Harenberg, drs. A.M.P.P. Janssen, prof. dr. C.J.H.M. Kneepkens, drs. C.J.J.S. Majoor, mw. dr. G. Van Synghel, prof. dr. L.H.M. Wessels. In de loop van 2013 heeft drs. C. Majoor de plaats van dr. A. Jacobs als afgevaardigde van het bestuur LGOG ingenomen.

Het bestuur van LGOG heeft op 7 oktober 2010 de Commissie Bronpublicaties opgericht met als taakomschrijving: het onderzoeken van de bronnen voor de Limburgse geschiedenis die, gezien de verhouding tijd/middelen en kwaliteit, in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen.

Een project van lange adem is het uitgeven van oorkonden in origineel of afschrift aanwezig in de archieven van in het huidige Limburg gevestigde met name kerkelijke instellingen. Wanneer de einddatum op 1300 wordt gelegd, komen nog zo'n vijfhonderd oorkonden in aanmerking. Het verdient volgens de commissie de voorkeur om oorkonden per archief-fonds uit te geven, omdat dan de kosten en de tijdsduur te overzien zijn. Uitgangspunt is voorts dat de wetenschappelijke standaard wordt gehanteerd die voor andere recente Nederlandse oorkondenboeken (Noord-Brabant, Gelderland) geldt.

Het eerste kleinschalige project in dezen zou de uitgave van de oorkonden van het klooster Houthem Sint-Gerlach kunnen zijn. Met name heeft drs. C. Majoor zich ingespannen om subsidies te verwerven, maar dat is geen eenvoudige zaak gebleken.

Commissie Fondsenwerving 150-jarig jubileum LGOG

De activiteiten van de Commissie Fondsenwerving werd in het verslagjaar voortgezet onder de vlag van de Stichting Vrienden van het LGOG.

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG bestaat uit drs. C.J.J.S. Majoor, mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, drs. R.F.M.H. Imkamp, prof. mr. A. Fl. Ghelen, mr. H. van der Bruggen en drs. H.J.L.M. Boersma MBA.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2013)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2013 zijn H.H.J.H. Brueren (Le-veroy) en J. Trienekens (Venlo).

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De in 1989 door het LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. Berkvens. Per 1 juni 2013 werd hij herbenoemd in zijn functie. De aanstelling van 0,2 fte (een dag per week) eindigt 1 mei 2018.

Het jubileumjaar van LGOG bracht voor de schermen en achter de schermen voor de bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse Territoria de nodige activiteiten met zich mee.

Op zaterdag 27 april hield hij een voordracht op het door de kring Venlo van LGOG en de Historische Verein für Geldern und Umgegend georganiseerde symposium over de Vrede van Utrecht in kasteel Well, over de institutionele geschiedenis van Pruisisch Gelre (1713-1798). De tekst daarvan is gepubliceerd in *De Maasgouw* 132 (2013) 149-156.

Op 19 juni vond te Roermond de presentatie plaats van het boek *Rechtspraak in Roermond. 1580-2012*, onder redactie van A.J.M.A. Berkvens, H.J.J.M. van der Bruggen en R.M.L.M. Magnée. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Mr. Peter Pulles, President Rechtbank Limburg.

Op 28 juni fungeerde hij als dagvoorzitter bij de jubileumzitting van LGOG in de Statenzaal van het Provinciehuis te Maastricht.

Op 6 september hield hij in het Muntheater te Weert een presentatie over de bestuurlijke en rechterlijk-organisatorische band tussen Weert en Gelre 1568-1794, tijdens de mede door de kring De Aldenborgh van LGOG georganiseerde Gelredag.

Op 6 november volgde tenslotte nog een voordracht voor de kring Ter Horst van LGOG over wetgeving in Pruisische Gelre 1713-1798.

Overige activiteiten: de bijzonder hoogleraar participeerde ook dit jaar in de redactie van *Limburg. Een Geschiedenis*; daarnaast begeleidde hij enkele externe promovendi op het gebied van de Limburgse rechtsgeschiedenis en verzorgde hij het keuzevak *Comparative legal history of the Euregio* voor derdejaars studenten van de European Law school.

Werken LGOG

In 1956 verscheen Nr. 1 in de reeks *Werken van LGOG*. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Nog in 2012 verschenen de delen 21 en 22 in de reeks. Het betreft respectievelijk *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint Pieter met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht van de hand van prof. mr. P.L. Nève en Plakaten, Ordonnanties en Circulaires voor Pruisisch Gelre (1713-1798)*. *Plakatenlijst Overkwartier deel III* van prof. dr. A.M.J.A. Berkvens.

Op dit moment liggen geen manuscripten voor ter publicatie

Maaslandse Monografieën

Sedert 1964 wordt door het LGOG in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht, de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. De reeks is met name bedoeld voor het publiceren van proefschriften. De redactie ziet dan ook graag voorstellen daartoe tegemoet.

Het bestuur van de stichting bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en van het SHCL. Namens het LGOG hebben thans prof. dr. P.M.J.E. Tummers (vice-voorzitter) en drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur.

In het verslagjaar verscheen deel 76. Het betreft *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* van de hand van dr. Herman van Rens. Dit is een licht bewerkte uitgave van het proefschrift waarop de auteur op 22 maart 2013 is gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam.

Habetslezing

Op 8 juni 2011 werd de eerste Habetslezing gehouden in Maastricht. De Habetslezing is inmiddels uitgegroeid tot een jaarlijks weerkerend fenomeen waarin een vooraanstaande spreker een geheel nieuw licht werpt op een bepaald aspect van de Limburgse geschiedenis. De naamgever van de lezing is Joannes Josephus (Jos) Habets (Oirsbeek 1829-Maastricht 1893), kapelaan, pastoor, medeoprichter van LGOG, langjarig voorzitter van het LGOG en redactievoorzitter van de *Publications*, eerste rijksarchivaris in de provincie Limburg, historicus, archeoloog en kerkgeschiedschrijver.

Uitgangspunt daarbij is dat zo mogelijk in juni, de maand waarin Habets overleed, de Habetslezing zal worden gehouden op een wisselende locatie in Limburg.

 De derde Habetslezing werd verzorgd door prof. dr. Joep Leerssen tijdens de academische zitting ten Provinciehuize op 28 juni bij gelegenheid van de viering van 150 jaar LGOG. Zijn onderwerp: *Het geheugen, en hoe het Limburgs werd*. In *De Maasgouw* 132 (2013) 92-95 verscheen een ingekorte versie van zijn lezing. Elders in dit jaarboek is een uitgebreide en volledig geannoteerde versie beschikbaar.

Kringen

Kring De Aldenborgh (Weert)

Bestuursmutaties

Op 3 oktober 2013 overleed P.M.J. Jongen. Hij werd opgevolgd door mw. A.M.G.C. van Wegberg-Veugen. J.H.P. Lammeretz nam het secretariaat over van J.H.B. Kremers.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.P. Lammeretz, secretaris, mw. A.M.G.C. van Wegberg-Veugen,

penningmeester, en de leden G.J.F. Weerts, M. Bukkems, J.H.B. Kremers en M.J.J. van Hoef. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Leden

De kring telde 261 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 269).

Lezingen

- 14 januari Truus Manders-Scheres, *De Gouden Torque* (50 belangstellenden)
- 18 februari Jaarvergadering met aansluitend lezing door dr. Gerard Venner, *150 jaar Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (110 belangstellenden)
- 24 maart Peter Korten, *De geschiedenis van het Oud Limburgs Schuttersfeest, de Heijer sjötte en andere Royer vertellingen* (135 belangstellenden)
- 4 november dr. Ben Koolen, *Het openbaar bestuur in de jaren dertig in plattelandsgemeenten, in het bijzonder in Midden-Limburg* (102 belangstellenden)
- 2 december ir. Leo Crins, *Een korte geschiedenis van de landbouw geïllustreerd met voorbeelden van de ontwikkeling van gereedschappen, machines en werktuigen* (115 belangstellenden).

Excursies

- 19 januari Dagexcursie naar Brielle en bezoek tentoonstelling *De weg Van Eyck* (72 deelnemers)
- 1 juni Voorjaarsexcursie naar Rupelmonde en het kasteel Wissekerke in Bazel (63 belangstellenden).
- 1 augustus Dagexcursie naar Voeren en Val Dieu (B) (93 deelnemers)

Cultuurhistorische Zomer 2013

- 7 juli Gluren bij de bure: Budel (410 deelnemers)
- 16 juli Gluren bij de bure: Helden (225 deelnemers)
- 30 juli Gluren bij de bure: Reppel (B) (315 deelnemers)
- 13 augustus Gluren bij de bure: Ohé en Laak (220 deelnemers)

Andere activiteiten

- 3 maart Jubileumactiviteit *Drieluik Religieuze kunst*, i.s.m. het erfgoedcluster Weert, met lezing over kerkzilver door dr. Jean-Pierre Van Rijen in de Paterskerk, toelichting in de Tiendschuur door o.a. Tylo Werz bij de expositie edelsmeedkunst van atelier Wertz en bezoek aan het museum voor religieuze kunst Jacob van Horne (50 belangstellenden)
- 15 maart Driedaagse tentoonstelling *Kieke nao vreuger: Moesel* (2112 belangstellenden)
- 19 maart Nacht van Maaseik met als thema *Artistieke ambachten* (400 belangstellenden).

3 mei	Filmpremière van <i>Weert weliswaar bevrijd</i> van cineast Peter Crins (600 belangstellenden)
20 augustus	Vertoning film <i>De Meisberg</i> (90 belangstellenden)
14 september	Open Monumentendag met als thema <i>Macht en Pracht</i>
6 oktober	17de Gelredag te Weert (249 deelnemers)
27 december	Voordrachten en opening historische website erfgoed Tungelroy door Paul Lammeretz, Peter Korten, Harrie Seevens en Jan Vermeulen (265 belangstellenden)

Overige zaken

Samenwerking

In 2013 werden de bestaande contacten met collega-verenigingen verder aangehaald. Het betreft de Pater Sangerskring Maaseik, Heemkundekring De Baronie van Cranendonck, Veldeke Wieërt en de Geschied- en heemkundige Kring Het Land van Thorn vanwege de samenwerking in het kader van de Cultuurhistorische Zomer 2013 (9de editie).

Namens De Aldenborgh hadden J.H.B. Kremers en P.J.M. Korten zitting in de adviescommissie Roerend Erfgoed en Beeldende Kunst van de gemeente Weert en P.M.J. Jongen (tot 3 oktober) en J.H.B. Kremers in de adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert. In het voorjaar van 2013 heeft De Aldenborgh een ledenraadpleging gehouden aangaande het gemeentelijk beleid inzake cultuurhistorie.

Moesel

In 2012 startte De Aldenborgh samen met de stichting Namen en Bijnamen het driejarig project Moesel. In het weekend van 15-17 maart was er een grote overzichtstentoonstelling. Momenteel wordt gewerkt aan een boek over de wijk Moesel.

Stamtafel Weert

In 2013 werd maandelijks een oud Weerter café bezocht voor het houden van een historische stamtafel. Bezoekers werden aangespoord hun oude sterke verhalen, "cafékal" en anekdotes ter tafel te brengen. De belangstelling was zeer groot. Het hoogtepunt was Bal Champêtre in zaal Dennenoord aan de IJzeren Man met meer dan 1.000 belangstellenden.

17de Gelre-dag in Weert

Op 6 oktober 2013 bezochten 249 personen uit het voormalig graafschap Gelre Weert voor de 17de Gelredag. De dag werd begonnen met een aantal lezingen in het Munttheater (prof. dr. Jan Vaes: *Gotiek, grotesk en Gelders: Gelre, een motor van de renaissance*; prof. dr. mr. Guillaume van Gemert: *Uit het stadje Werth in Brabant geboortig. Zonen uit de stad Weert in de Duitse literatuur in de Dertigjarige Oorlog*; prof. dr. Louis Berkvens: *De bestuurlijke en rechterlijk organisatorisch band tussen Weert en Gelre 1568-1794*) die werden afgewisseld met zang van het koor

Giocoso onder leiding van Rita Scheffers. Na een warme lunch was er een stadswandeling voorzien. Bezocht werden onder meer de St. Martinuskerk, het klooster van de Birgittinessen en het kerkelijk museum Jacob van Horne. Het partnerprogramma voorzag in een bezoek aan het openluchtmuseum Eynderhof te Nederweert-Eind. De dag werd besloten met een borrel in het gemeentehuis van Weert waar het stadsgilde Ste. Catharina 1480 nog een demonstratie gaf.

Erfgoed Tungalroy

Mede op instigatie van De Aldenborgh zag op 27 december 2013 de werkgroep *Erfgoed Tungalroy* het levenslicht. De Aldenborgh hoopt dat dit initiatief ook navolging krijgt in andere wijken en kerkdorpen van Weert. Secretaris Paul Lammeretz verzorgde mede de website van de nieuwe werkgroep.

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering op 11 april 2013 beëindigde Peter Schulpen het voorzitterschap en werd Chris Dols als nieuwe voorzitter gekozen. Ook Lita Wiggers en Bart Jan de Graaf traden terug als bestuurslid. Als nieuw bestuurslid trad aan drs. Jac Lemmens, teamleider van het Erfgoedcluster Weert en gemeentearchivaris van Weert. Later in het jaar meldde Bas de Coninck zich als adspirant-bestuurslid.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Drs. C.F.H.A. (Chris) Dols, drs. G.J. (Gert) Tempelman, secretaris, mr. F.J.C.M. (Frans) de Kok, penningmeester, en de leden Kees Schutgens, drs. J. (Jac) Lemmens en Bas de Coninck. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

Leden

De kring telde 293 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 299).

Lezingen

31 januari	dr. Karen Jeneson, <i>Het villalandschap in het noorden van het Romeinse rijk. Nieuwe ronde, nieuwe inzichten?</i> (ca. 80 belangstellenden)
14 februari	Adri Gorissen, <i>Felix Rutten in Noorwegen</i> (ca. 70 belangstellenden)
14 maart	dr. Joost Welten, <i>Soldaten voor Napoleon</i> (ca. 75 belangstellenden).
11 april	Jaarvergadering gevolgd door een lezing van prof. dr. Ludo Milis, <i>Oude heidendommen en het middeleeuwse Christendom</i> (ca. 85 belangstellenden). Tevens uitreiking verenigingsspeld aan een aantal jubilarissen.
23 mei	dr. Antoine Jacobs, <i>L'artiste-sculpteur Frans van de Laar</i> . Aansluitend bezoek van de expositie gewijd aan deze Sittardse kunstenaar in Museum Het Domein te Sittard (ruim 60 belangstellenden)

31 augustus

In het kader van het 150-jarig jubileum van het LGOG werd alle leden een lezing over "Elsloo, dorp aan de Maas" met bijbehorende dorpswandeling aangeboden. De festiviteit vond plaats in samenwerking met het Streekmuseum De Schipperbeurs te Elsloo. De lezing werd verzorgd door Guus Peters en de wandeling werd begeleid door bestuursleden van De Schippersbeurs. Bijna 90 LGOG-leden vanuit geheel Limburg namen deel.

31 oktober

Tezamen met de Vereniging Sittards Verleden werd een drietal inleidingen (verzorgd door Frank Keysers, Peter Schulpen en Martin Pfeiffer) gehouden over *De Vestingwerken van Sittard*. De bijeenkomst werd gehouden in Oos Zittesj Hoes te Sittard (ca. 150 belangstellenden).

21 november

prof. dr. Wiel Kusters, *Mijnen en Mijnwerkers*, aan de hand van zijn recent verschenen boek *In en onder het dorp. Mijnwerkersleven in Limburg*. De lezing werd georganiseerd in samenwerking met de Heemkunde Vereniging Geleen in Theater Karroussel te Geleen (ca. 65 belangstellenden).

Excursie

16 juni

Excursie naar Sint-Truiden. Aan deze door de Kring georganiseerde excursie konden ook de leden van verschillende heemkundige verenigingen in de regio deelnemen (47 deelnemers)

22 juni

Dagexcursie naar Keulen. Aan deze door de Vereniging De Natuurvrienden te Susteren georganiseerde excursie konden leden van de Kring en de verschillende heemkundige verenigingen in de regio deelnemen (53 deelnemers)

Overige activiteit

28 september

Organisatie van de Euregionale Contactdag, de dag waarop leden van de Heimatvereinigung Selfkant, de Pater Sangerskring Maaseik en LGOG Kring De Westelijke Mijnstreek elkaar jaarlijks ontmoeten. De ontvangst vond plaats in Hotel Peters te Höngen (Selfkant). Van hieruit vond onder leiding van Gerd Passen een wandelexcursie langs de *Rittergüter am Saefelbach* plaats. Ook werden het historische kerkje en de tiendschuur van Millen bezocht. De dag werd afgesloten met een gezamenlijke maaltijd in Höngen (60 deelnemers)

Sponsoring

De kring ontving subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en sponsorbijdragen van Laudy Bouw & Ontwikkeling en Rabobank De Westelijke Mijnstreek.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursmutaties

Op 22 maart overleed secretaris W.G. (Wim) de Valk. Hij werd opgevolgd door mw. mr. F.P. de Boer-Rennings. Tijdens de jaarvergadering werd dr. K. Pansters tot bestuurslid gekozen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

R.J.P.M. Vroomen, voorzitter, mw. mr. F.P. de Boer-Rennings, secretaris, drs. R.A.M.J. Dückers, penningmeester, en de leden, mw. M.J.F. Muller-Klaar, M.M.H. Lemmens, mr. M.M.G.M. Richter en dr. K. Pansters.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal. De jaarvergadering van de kring vond plaats op 15 april.

Leden

De kring telde 224 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 238).

Lezingen

4 maart	Guido Corten, <i>Wegenbouwbeleid in het Departement Nedermaas in de periode 1794 – 1814</i> (30 belangstellenden)
15 april	dr. Peter Thissen, <i>Cel en Wereld, Kartuziers en boeken in Roermond</i> (35 belangstellenden)
2 september	ir. F. Buers, <i>De Cattentoren en omgeving</i> (40 belangstellenden)
7 oktober	mw. Yvonne de Vries, <i>De geschiedenis van Schutterijen en Gilden</i> (40 belangstellenden)
4 november	Yvo van Wijk, <i>Bandkeramiek in Limburg</i> (35 belangstellenden)
1 december	Jubileumlezingen in het kader van het 150-jarig bestaan van het Koninklijk LGOG in het gebouw van Bibliorura/Historiehuis: mr. H. van de Bruggen, <i>Joods Roermond</i> , G. van de Garde, <i>De heksenprocessen van 1613-1614</i> , dezelfde, <i>De verschillende uitvoeringen van middeleeuwse topografische kaarten en afbeeldingen van Roermond</i> , drs. R. Dückers, <i>De archeologische vondsten bij het Kartuizer klooster</i> (80 belangstellenden). De gasten kregen koffie/thee met een <i>Roermondje</i> (speciale bonbon in de vorm van een mond).

De maandelijkse lezingen werden gehouden in het MFC 't Paradies aan het Munsterplein te Roermond, behoudens de jubileumlezingen.

Uitreiking verenigingsspelden

Tijdens de jaarvergadering op 15 april zijn verenigingsspelden uitgereikt aan die leden die 40 en 25 jaar lid waren van het LGOG. Tevens zijn nog spelden toegezonden aan de leden

die reeds in 2012 in aanmerking kwamen voor een speld en die niet aanwezig konden zijn op de eerdere uitreikbijeenkomsten.

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

C.J.L. De Maeijer, voorzitter en secretaris, mw. R.M.W.G. Spits-Vossen, penningmeester, ir. G.S.J.A. Xhonneux, notulist, en de leden H. Kuijpers, S.H.J. Wolfs en drs. E.J.C.G. Thewissen. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar achtmaal.

Leden

De kring telde 125 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 126). In het verslagjaar overleed oud-voorzitter Fen Hermans. Vijf leden van de kring ontvingen de verenigingsspeld vanwege 25 jaar lidmaatschap.

Lezingen

15 januari	pastoor Frans Crutzen, <i>750 jaar Wijlre</i> . De lezing werd samen met het comité 750 jaar Wijlre gehouden in het Wielderhoes te Wijlre (75 belangstellenden)
5 maart	Lou Heynens, <i>Dietrich von Pallant, een Heer met macht</i> . De lezing werd gehouden in hotel Monopole te Valkenburg (50 belangstellenden)
17 april	Luc Wolters, <i>Ferdinand von Plettenberg</i> . De lezing werd samen met de Heemkundevereniging Eijs gehouden in café Sport in Eijs (50 belangstellenden)
14 mei	Martin en Christi Bless, <i>Leven in de IJstijd – Klimaat, religie en migratie</i> . De lezing werd samen met de Heemkundevereniging Op Sankt Tolbert te Vaals georganiseerd (50 belangstellenden)
22 augustus	H. Stohr, <i>Luik, de onbekende buur</i> . De lezing werd samen met de Heemkundevereniging Schin op Geul georganiseerd in 't Geboew te Schin op Geul (45 belangstellenden)
26 september	In het kader van het 150-jarig bestaan van het LGOG in de Haselderhof in Valkenburg: Doris Schillings, <i>Architectuur in het Maasgebied in de Renaissance en de Barok</i> (40 belangstellenden)
2 oktober	Herman van Rens, <i>De Jodenvervolgung in de provincie Limburg</i> . De lezing werd samen met de heemkundevereniging Klimmen georganiseerd in Zalencentrum Keulen te Klimmen (75 belangstellenden)

Excursies

15 juni	Dagexcursie naar de vuursteenmijnen in Rijckholt o.l.v. A. Horbach van Staatsbosbeheer (25 deelnemers)
24 augustus	Dagexcursie naar Luik o.l.v. H. Stohr in samenwerking met de Heemkundevereniging Schin op Geul (47 deelnemers)

Externe contacten

In het verslagjaar werd weer met diverse heemkundeverenigingen samengewerkt. Samen met Kring Parkstad werd de jaarlijkse contactdag voor heemkundeverenigingen georganiseerd. Wij waren te gast bij Heemkundekring Schin op Geul. Martin Pfeifer van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born informeerde ons over het AEZEL project waaraan reeds in Sittard gewerkt wordt. Het project behelst het koppelen van heemkundige en historische gegevens aan de kadasterkaarten van 1842 en aan de huidige kaarten.

Op 19 november werd samen met IVN Valkenburg en de Veldeke Krink Vallekeberg een inmiddels traditionele bijeenkomst gehouden in Hotel Monopole in Valkenburg. Jan Schurgers heeft namens onze kring een presentatie gehouden met als onderwerp *Door Kuipers ontworpen en gerealiseerde gebouwen in Valkenburg* (75 belangstellenden).

Kring Maas en Niers

Bestuursmutaties

In de loop van het verslagjaar heeft W.S. van Dinter zijn bestuurslidmaatschap beëindigd. Drs. H. Coopmans heeft kenbaar gemaakt tijdens de Jaarvergadering van 2014 te zullen terugtreden als voorzitter.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Drs. H.A.M. Coopmans, voorzitter, mw. M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, P.L.J. Wolters, penningmeester, en de leden mw. G.P.J.M. Dinnessen-Wijers en mw. M.J.P.L. Simons-Martens. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar twaalfmaal. De jaarvergadering vond plaats op 20 maart.

Leden

De kring telde 89 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 91).

Lezingen

17 januari	J. Welten, <i>Met Napoleon naar Moskou</i> (52 belangstellenden)
28 februari	Tessa de Groot, <i>Monumenten van mobiliteit</i> (37 belangstellenden)
11 april	Evelyn de Roodt, <i>Vluchtelingen in Nederland tijdens de 1^e Wereldoorlog</i> (26 belangstellenden)
23 mei	R. Wildenkamp, <i>De Peel-Raamstelling</i> (48 belangstellenden)
24 oktober	Lammert Neervoort, <i>Vergeten groenten & fruit</i> (58 belangstellenden)
12 december	Olga van den Broek, <i>Maarten Schenck van Nydeggen</i> . Deze lezing kwam tot stand in samenwerking met Biblioplus en vond plaats in de bibliotheek van Bergen (120 belangstellenden)

Excursies:

- 29 juni Dagexcursie naar het voormalige klooster Gaesdonck (D)(39 deelnemers)
21 september Dagexcursie naar Venlo (12 deelnemers)
27 december Dagexcursie naar Horst op uitnodiging van de Kring Ter Horst (41 deelnemers, waarvan 16 leden van de Kring Maas en Niers).

Activiteiten in het kader van het 150-jarig jubileum van het LGOG

- 6 juni Filmavond *Gennepse historie, Limburgse historie?* met medewerking van zang-vereniging St.Caecilia uit Ottersum (95 belangstellenden)
7 december Eindmanifestatie Jubileumjaar LGOG te Ottersum, organisatie i.s.m. Kring Ter Horst (85 belangstellenden, waarvan 27 leden van de Kring Maas en Niers)

Open Monumentendagen

Aansluitend op het thema van de Open Monumentendagen *Macht en Pracht* werd door de kring de tentoonstelling *Processies* ingericht (14 en 15 september).

Samenwerking met de Kring Ter Horst

De leden van de Kring Maas en Niers werden door de Kring Ter Horst op 27 december uitgenodigd voor een drietal kleine excursies in Horst.

Beide kringen hebben gezamenlijk de organisatie van de eindmanifestatie op 7 december voor hun rekening genomen.

Samenwerking met Stichting De Grenssteen

Heemkundekring De Grenssteen uit Mook is per 1 januari 2014 opgeheven.

Door de Kring Maas en Niers werd het archief en de bibliotheek over genomen. De leden van *De Grenssteen* werden actief benaderd om lid te worden van het LGOG.

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering van 8 april werd afscheid genomen van mw. drs. M.A. (Marie-Jes) Boonekamp-Wingen die gedurende 8 jaar bestuurslid is geweest. Zij werd opgevolgd door mw. drs. M.E.A. (Monique) Dickhaut.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Dr. T.A.S.M. (Titus) Panhuysen, voorzitter, prof. dr. E. (Ernst) Homburg, vice-voorzitter, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens, secretaris, J.M.E. (Joep) Mans, penningmeester, en de leden mw. drs. M.E.A. (Monique) Dickhaut, drs. K. (Kris) Förster en E.H.M. (Frans) Roebroeks.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Leden

De kring telde 638 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 620).

7 januari		Mirjam Kars, <i>De Merovingische grafvelden van Maastricht en het omringende Maasdal</i> (175 belangstellenden)
4 februari		Emile Ramakers, <i>Een literaire schatkamer in Maastricht. Het Begaardenklooster in de Witmakersstraat</i> (105 belangstellenden)
4 maart		Hans van Hall, <i>De vrijheid Eijsden</i> (185 belangstellenden)
8 april		Ed de Grood, <i>100 jaar Natuurhistorisch Museum Maastricht en het Natuurhistorisch Genootschap</i> (102 belangstellenden); voorafgaand aan de lezing vond de jaarvergadering plaats
23 september		Ben van Melick, <i>Literatuur in Limburg. een geval apart. Verkenning van het fenomeen aan de hand van recente ontwikkelingen in wetenschap en praktijk</i> (verzorgd samen met de LGOG-commissie Literatuurgeschiedenis) (40 belangstellenden)
7 oktober		Ed de Grood, <i>100 jaar Natuurhistorisch Museum Maastricht en het Natuurhistorisch Genootschap</i> (deel 2) (62 belangstellenden)
4 november		Florence Pieters en Peggy Rompen, <i>Nieuwe inzichten over de ontdekking van de Mosasaurus</i> (130 belangstellenden)
2 december		Raphaël Panhuysen, <i>Wie ligt waar? Merovingische graven in Borgharen en Maastricht</i> (155 belangstellenden)

Deze lezingen werden gehouden in Stayokay aan de Maasboulevard te Maastricht.

Excursies

- 23 maart *Op bezoek bij de burens* in Eijsden (thematische wandelingen), verzorgd door de Stichting Eijdsens Verleden (70 deelnemers)
- 23 april Rondleiding in het Natuurhistorisch Museum Maastricht, verzorgd door Anne Schulp (28 deelnemers)
- 7 en 8 mei *Lieux de Mémoire* (avondexcursies): rondleiding op het kerkhof van Sint Pieter op de Berg, verzorgd door Miets Morreau-Magnée en Breur Henket (43 deelnemers)
- 29 augustus (idem 31 augustus) Rondleiding in de mergelgroeven van de Bosberg, de voormalige NAVO-commandopost in de Cannerberg, verzorgd door Jos Notermans (59 deelnemers)

Overige activiteiten

- 18 april Historisch Café in boekhandel Selexyz Dominicanen met als thema *Limburg en Oranje: 200 jaar in het Koninkrijk*. Sprekers: Berend-Jan baron van Voorst tot Voorst, Toon Jenniskens en Eric Lemmens; boekbespreking door Jac van den Boogard; column door Paul van der Steen (55 belangstellenden)
- 12 oktober Algemene Ledenvergadering LGOG in het stadhuis van Maastricht met o.a. de presentatie van het boek *De straatnamen van Maastricht - hun herkomst en betekenis* en een rondleiding in het fort St. Pieter (120 belangstellenden)
- 15 oktober Historisch Café (nieuwe stijl) in Grand Café Soiron (Museum aan het Vrijthof) met als thema *Geschiedenis is overal*. Sprekers: diverse auteurs van de bundel *Geschiedenis is overal*; boekbespreking door Jac van den Boogard; column door Paul van der Steen (80 belangstellenden)
- 21 november *De grote straatnamenquiz van de Stad Maastricht* in boekhandel Polare, geleid door Will Wintjens, bijgestaan door Toon Jenniskens (35 deelnemers en belangstellenden)

Jubiläum

In 2013 vierde de Kring Maastricht haar 60-jarig bestaan. Ter gelegenheid van dit diamanten jubileum werd het boek *De straatnamen van Maastricht - hun herkomst en betekenis* uitgebracht. De gehele oplage van 2000 exemplaren was snel uitverkocht.

Sponsoring

Er werd sponsoring genoten van ThissenGroutarsVrancken-Team Notarissen en Selexyz/Polare Dominicanen.

Dankzij de inzet van vrijwilligers bij het distribueren van de *Publications 2012* konden extra reserves worden opgebouwd.

Kring Parkstad Limburg

Bestuursmutaties

Tijdens de Jaarvergadering op 15 april 2013 in het Bernardinuscollege te Heerlen is het bestuur uitgebreid (en verjongd) met dhr. M. Nijskens en mevr. A. Wolters.

In verband met drukke werkzaamheden heeft dhr. R. Braad zijn bestuurslidmaatschap moeten neerleggen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Drs. M.W. van der Weerden, voorzitter, mw. ing. E.T.A. Peerboom-van der Meer, secretaris, mw. M.J.H. van der Weerden, penningmeester, en de leden H. Beyer, drs. R.J. Herpers, R. Moermans, M. Nijskens, mr. ir. J.J.W.M. Smeets en mw. A. Wolters MA.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

Externe contacten/belangenbehartiging

Bestuursleden waren in het verslagjaar aanwezig bij een aantal studie- en contactdagen, bij de organisatie van Open Monumentendag Heerlen, symposia en openingen van tentoonstellingen.

Leden

De kring telde 272 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 269).

Lezingen

Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de website, een boekenlegger en het gebruik van *social media*. De kringbijeenkomsten werden gehouden in het Bernardinuscollege te Heerlen.

28 januari	Martijn Hermans, <i>De steenkolenmijnbouw in filmfragmenten</i> (75 belangstellenden)
25 februari	Luc Wolters, <i>Graaf Ferdinand von Plettenberg</i> (36 belangstellenden)
25 maart	Tentoonstelling <i>Leren in oorlogstijd</i> en lezing <i>100 jaar Bernardinuscollege</i> (110 belangstellenden) verzorgd door Jeroen Daemen en Koos Linders
15 april	Jaarvergadering (19 belangstellenden) met aansluitend lezing door Ellie Peerboom-van der Meer en Sander van Daal, <i>De romaanse kerken van Maastricht, Heerlen en Schwarzhof</i> ; <i>opmerkelijke verwantschappen</i> (45 belangstellenden)
14 mei	Hub Pitty, <i>135 jaar Pancratiuskoor Heerlen</i> , aansluitend gastoptreden (45 belangstellenden)
16 september	Peter-Paul Lenssen, <i>Vincent van Gogh onder mijnwerkers</i> (44 belangstellenden)
18 november	Hilde Vanneste, <i>Kasteel Schaesberg</i> (i.s.m. Sectie Archeologie) (65 belangstellenden)

Excursies

- 2 februari Brussel (tentoonstelling *Eeuwenoud Cyprus*) (29 deelnemers)
- 20 april Schwarzrheindorf (D) en Rhöndorf (D) (48 deelnemers)
- 15 juni Freilichtmuseum Kommern (24 deelnemers)
- 21 september Nuenen en Etten-Leur, *In de voetsporen van Vincent* (37 deelnemers)

19 oktober 2013 – Jubileumviering 150 jaar LGOG in Parkstad Limburg

In het kader van dit jubileum organiseerde Parkstad Limburg op zaterdag 19 oktober een provinciale dag met activiteiten onder het motto *De invloed van de IJZEREN MAAS op Parkstad Limburg*. Deze dag werd georganiseerd rond zes thema's die in de periode 1863-2013 bepalend waren voor de ontwikkeling en het aanzicht van Parkstad Limburg op het gebied van Spoorwegen (Michel Huisman en Paul van Loo), Mijnbouw (Wiel Niks), Sociale ontwikkelingen (Nico Zijlstra en Dick Gebuys), Religie (Antoine Jacobs en Sander van

Daal), Architectuur (Ellie Peerboom-van der Meer en Ton van Mastrigt) en Kastelen (Roelof Braad). Het doel daarbij was om het bijzondere van deze regio aan een zo breed mogelijk publiek te tonen. Ontvangst en afsluiting waren in het CBS-gebouw te Heerlen en de lunch werd verzorgd in het Continium te Kerkrade. Na de themagerichte lezingen werden 220 deelnemers met zes bussen naar de belangrijkste plaatsen gebracht.

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering op 6 maart 2013 werd drs. X.C.C. van Dijk tot bestuurslid gekozen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, en de leden ing. P.J.M. Jakobs, mw. W.J.G. Seuren-Keijsers, A.H. Snellen en drs. X.C.C. van Dijk.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal.

Leden

De kring telde 164 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 176).

Lezingen

- 30 januari Jan Min, *De geschiedenis van de familie Esser* (42 belangstellenden)

- 6 maart Jaarvergadering met aansluitend een inleiding over *Evertsoord* door Huub Dings (42 belangstellenden)
- 10 april Huub Kluijtmans, *Peelschatten* (57 belangstellenden)
- 11 september Nel Verstegen, *Straatnaamgeving in Sevenum* (55 belangstellenden)
- 6 november prof. dr. Louis Berkvens, *Pruisische plakkaten* (60 belangstellenden)
- 18 december drs. Wim Moorman, *De Hemel op aarde* (60 belangstellenden)

Excursies

- 9 januari Excursie naar de Johannes de Doperkerk in Meerlo met een inleiding door de heren Reinier Thiesen en Arnold Jacobs (40 deelnemers)
- 6 april Eendaagse excursie naar Burg Vogelsang en Kornelimünster (D)(53 deelnemers)
- 27 december Kleine excursie i.s.m. Kring Maas en Niers naar de St. Lambertuskerk, atelier Bert Coppus of het Koperslagersmuseum, alle te Horst (42 deelnemers)

Overige activiteiten

- 25 mei In het kader van het 150-jarig jubileum van het LGOG vond een wandeling plaats door Griendtsveen (31 deelnemers).
- 3 juli Avondwandeling in de omgeving van de Zwarte Plak onder leiding van Jan Philipsen (97 deelnemers)

Mokkenactie

Op verzoek van supermarkt Albert Heijn in Horst heeft de Kring haar medewerking verleend aan een mokkenactie. Door middel van een spaaractie konden klanten sparen voor mokken met afbeeldingen van oude Horster gebouwen. De foto's hiervoor waren genomen uit onze uitgave *Dorpseigene van Horst* uit 1980. Op de mokken stond ook het logo van het LGOG afgebeeld.

Cursus

In het winterseizoen werd weer een cursus georganiseerd. Dit jaar werd gekozen voor drie cursusavonden (15 en 22 januari en 5 februari) over *Deportatie en Holocaust*. De lezingen werden verzorgd door een viertal inleiders. Dit waren G. van der Vorst (*De liquidatie van Salomon Walvis*), G. Sonnemans (*Deportatie en dwangarbeid*) en H. van Rens (*Horst en de Holocaust*)(45 deelnemers). De cursus werd zoals gebruikelijk in de instructieruimte van museum De Kantfabriek in Horst gehouden.

INFO LGOG Kring Ter Horst

In het verslagjaar werden onder redactie van J.H. Jenniskens en J.T.L. Duijf de nummers 48 (februari) en 49 (september) van *INFO LGOG Kring Ter Horst* gepubliceerd. In de INFO zijn

onder meer opgenomen de verslagen van de jaarvergadering, de cursus, de lezingen en andere activiteiten. Nieuw in 2013 is dat alle illustraties, indien mogelijk, in kleur worden afgedrukt.

TerHorstNet

TerHorstNet is een digitale database van archieven, oude foto's en ander beeldmateriaal van Horst aan de Maas. In 2011 is *TerHorstNet* gestart en draait nu op verschillende plaatsen. Sinds 2013 is het project ondergebracht bij de bibliotheek in Horst. Door een tekort aan vrijwilligers verloopt de voorgang erg stroef.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van Het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Momenteel wordt bekeken wat de mogelijkheden voor de toekomst zijn.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Afgelopen najaar werd in Venray vergaderd en was ook de Kring Ter Horst vertegenwoordigd.

Kring Venlo

Bestuursmutaties

Tijdens de Jaarvergadering op 18 maart 2013 werd mw. L. van Hees bij acclamatie herkozen. Als nieuw bestuurslid werd mw. I. Metzemaekers-Douma gekozen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

J. Peeters, voorzitter, H. Huijs, penningmeester, F. van Wijlick, secretaris, en de leden (tevens Activiteitencommissie) mw. L. van Hees, M. Walter, W. Vroom en mw. I. Metzemaekers-Douma. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar achtmaal.

Leden

De kring telde 290 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 295).

Lezingen en excursies

De convocaten voor de lezingen en de excursies werden ook naar persdiensten en naar andere bevriende verenigingen gezonden.

De lezingen werden gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin (m.u.v. de lezing van 28 september; deze werd te Helden gehouden). Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 5,-.

Lezingen

14 januari	Hub Groeneveld, <i>Vliegtuigcrashes in het Noord-Limburge grensgebied</i> (77 belangstellenden)
18 februari	Mw. B. Dukers en B. Klück, <i>Bouwhistorisch onderzoek aan Venlose Maas en Markt</i> (125 belangstellenden, waaronder een 40-tal niet leden)
18 maart	Willem Kurstens, <i>Venlo in de Eerste wereldoorlog</i> (65 belangstellenden)
15 april	Jan Leemans en Riny van Vlijmen, <i>De Kelten</i> (59 belangstellenden)
28 september	J. Litjens, <i>450-jarig Schuttersgilde St. Lambertus, Helden</i> (16 belangstellenden)
21 oktober	Hans van Hall, <i>Steden en Stadjes in Limburg</i> (47 belangstellenden)
16 december	Herman van Rens, <i>De Jodenvervolging in de Provincie Limburg</i> (75 belangstellenden)

Excursies

5 april	Bezoek aan het Gemeentearchief Venlo (18 deelnemers)
1 juni	Dagexcursie naar historisch Zutphen (48 deelnemers)
29 juni	Middagexcursie naar Streekmuseum De Hansenhof, Velden (25 deelnemers)
7 september	Middagexcursie rondleiding Kasteel Well (90 deelnemers)
23 november	Dagexcursie naar Bundeskunsthalle in Bonn (34 deelnemers)

Activiteiten van de Kring n.a.v. jubileum 150 jaar LGOG

In het kader van het 150-jarig bestaan van het LGOG heeft de Kring in samenwerking met de Historischer Verein für Geldern und Umgegend e.V., op 27 april een symposium georganiseerd in Kasteel Well met als titel *1713-2013: De Vrede van Utrecht en het noordelijke gebied tussen Maas en Rijn*.

Er waren lezingen van prof. dr. Irmgard Hantsche, *Zur Vorgeschichte: Das Oberquartier Geldern in den Jahren 1543-1713*; prof. dr. Louis Berkvens, *Rechtsvoorschriften in Pruisisch Gelre*; Theo Huijs, *De betekenis en gevolgen van de Vrede van Utrecht voor de plaatselijke regeerders in de Pruisische partage van het Overkwartier in de periode 1713-1740*; Rien van den Brand, *Landmeters in het Pruisisch-Gelders Overkwartier in de 18^e eeuw met historisch perspectief op de uiterste westgrens van het Pruisische Koninkrijk in de Peel met Staats-Brabant*; prof. dr. Guillaume van Gemert, *Das Jahr 1713 in deutschen und niederländischen Flugblättern* en van dr. Veit Veltzke, *Geldern und Wesel unter dem Preußenadler: zu ihren politisch-militärischen Beziehungen im 18. Jahrhundert*. Naar aanleiding van dit symposium werd een themanummer van *De Maasgouw* uitgegeven (nummer 4 van 2013), met daarin de teksten van de meeste lezingen. Dit themanummer kreeg nog eens speciale aandacht in de pers door een door de Kring, in samenwerking met het Gemeentearchief Venlo en de Historischer Verein für Geldern und Umgegend e.V., georganiseerde persconferentie. Aan het symposium werd door 172 personen deelgenomen.

Eveneens in het kader van het jubileum van het LGOG organiseerde de Kring op 25 oktober, in samenwerking met het Limburgs Museum, een studiemiddag over bedrijfsfilms in Limburg. Hierbij werden veel interessante fragmenten vertoond uit de filmcollecties van het Limburgs Museum. Tijdens de studiemiddag werd ook een nieuwe commissie van het LGOG ten doop gehouden. Het betreft de Commissie Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg. De commissie staat onder het voorzitterschap van Ernst Homburg, hoogleraar Geschiedenis van Wetenschap en Techniek aan de Universiteit Maastricht.

Overige activiteiten

Uitreiking LGOG verenigingsspeld

In het verslagjaar werd aan elf leden van de Kring de verenigingsspeld vanwege langdurig lidmaatschap toegekend. De speld voor 50 jaar lidmaatschap werd een keer uitgereikt, die van 40 jaar vier keer en die van 25 jaar zes keer. Aan zeven leden is op eigen verzoek de verenigingsspeld opgestuurd naar het huisadres en aan vier leden is de verenigingsspeld persoonlijk uitgereikt.

Vervolg op resultaten enquête

In 2012 werd onder de leden van de Kring een enquête gehouden. In de uitwerking daarvan zijn enkele aanbevelingen geformuleerd die in het verslagjaar zijn geëffectueerd. Zo werd er tegemoet gekomen aan de wens van de leden van de Kring die woonachtig zijn in de gemeente Peel en Maas (36 leden) om de wederzijdse betrokkenheid te vergroten. Dat resulteerde in een lezing te Helden. Aan de wens voor meer informatie vooraf over de zwaarte en fysieke handicaps van excursies kon gemakkelijk worden voldaan. Verder kon door bemiddeling van het bestuur aan leden de mogelijkheid worden geboden om tegen een gereduceerd tarief zitstokken aan te schaffen om vermoeidheid tegen te gaan bij excursies.

Project "Venlo in kaart"

Einde 2011 is op initiatief van de Kring een werkgroep gestart met als doel om plattegronden en overige tekeningen uit het archief van de Gemeente Venlo voor eenieder digitaal ter beschikking te stellen. Het project is inmiddels een van de speerpunten van het Gemeentearchief Venlo. De Kring participeert hierin via de Stuurgroep. De percelen van de binnenstad zijn reeds ingetekend en er is een begin gemaakt met de buitengebieden. Drie vrijwilligers zijn bezig met het inbrengen van de bijbehorende Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels. Naar verwachting kan in februari 2014 een demonstratie worden gegeven.

Kring Venray en omgeving

Bestuursmutaties

W. (Wim) van Delft heeft in het verslagjaar afscheid genomen van het bestuur. Hij was sedert 2004 lid van het bestuur. Als nieuw bestuurslid werd gekozen mw. M. (Rita) van Gestel.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

J.M. (Jan) Min, voorzitter, G.L.A. (Geert) Nelissen, secretaris, J.E.G. (Sjeng) Smits, penningmeester, en de leden mw. C.M.G.I. (Carla) Smits, mw. M.P.G. (Mia) Storms, E.M.J. (Frans) Wilms en mw. M. (Rita) van Gestel.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Leden

De kring telde 158 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 155).

Lid van verdienste: J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Op 18 maart werden tijdens de Jaarvergadering 2 jubilarissen gehuldigd in verband met hun 40-jarig c.q. 25-jarig lidmaatschap van het LGOG.

Externe contacten en belangenbehartiging

De Kring is aangesloten bij en neemt deel aan de activiteiten van het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van meer dan 40 verenigingen, organisaties en instellingen op het gebied van geschiedenis en volkscultuur in Venray. Sjeng Smits vertegenwoordigde de Kring in het bestuur van het HPV.

Bestuursleden waren o.a. aanwezig bij diverse openingen van tentoonstellingen in het Venrays Museum.

Lezingen

21 januari	Theo Huijs, <i>Oirlo, Oostrum en Venray van 1206 tot heden</i> (60 belangstellenden)
18 februari	Frans van de Pas, <i>Historische verhalen uit Venray en de Peel</i> (65 belangstellenden)
18 maart	Paul van Meegeren, <i>Pioniers van de Venrayse geschiedenis</i> (60 belangstellenden)
20 april	Harry Tummers, <i>De beeldenschat van de Sint Petrus Bandenkerk van Venray en het begrip Maaslandse kunst</i> , lezing na algemene ledenvergadering (ALV) van het LGOG (80 belangstellenden)
13 mei	Pie Noten, <i>Glas-in-Lood in Venray</i> (75 belangstellenden)
16 september	Brigitte Aben, <i>Jan de Beijer gelukkig hebben wij zijn tekeningen nog</i> (70 belangstellenden)
21 oktober	Sjef Verlinden, <i>De jaren 30 van de vorige eeuw (interbellum)</i> (65 belangstellenden)
18 november	 Maarten Dolmans, <i>Romeinse wegen in Limburg</i> , lezing in het kader van 150 jaar LGOG (90 belangstellenden)
16 december	François Swinkels, <i>De Ster van Bethlehem</i> (50 belangstellenden)

De lezingen werden georganiseerd door Sjeng Ewalds in samenwerking met het bestuur. Frans Willems beheerde de boekenvoorraad en de boekentafel tijdens de lezingen.

Excursies

- 24 mei Excursie naar Kevelaer, met een bezoek aan Glasmalerei Derix en een rondwandeling o.l.v. gidsen (30 deelnemers)
- 4 oktober Excursie naar Kleve, met een bezoek aan het Museum Kurhaus Kleve en vervolgens het B.C. Koekoek-Huis o.l.v. een gids (23 deelnemers)

De excursies werden georganiseerd door de bestuursleden Carla Smits en Mia Storms in samenwerking met Leo Jacobs.

Overige activiteiten

Cursus Streekgeschiedenis Venray e.o.

In de periode november 2013 - februari 2014 werd wederom een cursus streekgeschiedenis georganiseerd (25 deelnemers). De cursus bestond uit 10 lesavonden.

Rooyonet

Op de site van het LGOG binnen Rooyonet, het digitale geheugen van Venray, is een begin gemaakt met het opschonen van al het aanwezige materiaal. In samenwerking met verpleeghuizen zijn bijeenkomsten georganiseerd voor het detecteren en beschrijven van oude foto's met behulp van de bewoners.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Drs. R. Paulussen, voorzitter, mw. drs. B. de Fraiture, secretaris, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, penningmeester, en de leden J. van den Boorn (tevens voorzitter werkgroep Educatie), drs. W.H.M.N. Dijkman (tevens hoofdredacteur werkgroep Maasgouw) en H. Sizoo (tevens beheerder website).

Het bestuur wordt ondersteund door de regiovertegenwoordigers R. Bloemen (regio Venray), drs. X.C.G. van Dijk (regio Horst), mw. D. Habets (regio Kerkrade), H.L.M. Heijmans (regio Weert tot 18 september), J. Wijnen (regio Weert vanaf 18 september), drs. C.J.M. Houben (regio Roermond), A.J.M. Lupak (regio Roermond), W. Luys (regio Reuver/Swalmen/Roermond), B. Puts (regio Simpelveld) en W. Vroom (regio Venlo) en adviserend lid L. Verhart. Mw. K. Winthagen, beleidsmedewerker archeologie van de Provincie Limburg, en Sjeng Kusters, depotbeheerder, zijn agendaleden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal. Bestuursleden vertegenwoordigen de AVL bij diverse gelegenheden en waren in diverse gremia gesprekspartner (onder meer Provincie Limburg, Provinciale POL, ZOLAD+ bijeenkomsten).

Leden

De sectie telde 324 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 318).

De Sectie Archeologie (AVL) vormt een actieve koepelorganisatie voor archeologie in Limburg waarin kennis en ervaring worden uitgewisseld. Bij de AVL zijn zowel individuele amateurarcheologen, beroepsarcheologen, heemkundeverenigingen en archeologische werkgroepen als musea aangesloten.

Samenstelling Werkgroep Educatie

J. van den Boorn, voorzitter, B. Puts, secretaris, J.P. de Warrimont, penningmeester, en de leden mw. M. Aarts, mw. D. Habets, R. Paulussen en mw. A. Van de Water.

Activiteiten

Kennisoverdracht en advisering

- 2 februari 23ste Steentijddag in het RMO te Leiden. Lezing door J.P. de Warrimont, *Acheuléen in context? Vroeg-Paleolitische artefacten in een lössgroeve ten westen van Maastricht* (200 deelnemers)
- 25 februari Voor het IVN Meerssen gaf J.P. de Warrimont een lezing *Grootschalige opgravingen door de paters Dominicanen te Rijckholt-St. Geertruid*. Op 3 maart was er voor de IVN een excursie in Rijckholt gewijd aan dit thema.
- 12 en 13 april (Vijfde) Limburgse Archeologie Dagen te Venlo (Limburgs Museum). J.P. de Warrimont was een van de sprekers. Hij gaf een lezing over Eugène Dubois in tekst en (bewegend) beeld (140 deelnemers)
- 15 mei Jaarvergadering met aansluitend lezing door E. Rensink, *Laat Paleolithicum in Limburg en in de grensgebieden met België en Duitsland* (belangstellenden)
- 20 en 21 juli Archeologisch Spreekuur tijdens Romeinenfestival *Sempervivum* in Simpelveld (4000 belangstellenden)
- 23 november Regiodag in de ECI Cultuurfabriek te Roermond. Ton Lupak presenteerde namens de Werkgroep Archeologie Roermond (WAR) een overzicht van 30 jaar archeologisch onderzoek in Roermond (40 deelnemers)

Excursies

- 3 maart Speciaal voor IVN leden een excursie naar Rijckholt onder leiding van J.P. de Warrimont
- 11 mei Middagexcursie (i.s.m. de Nederlandse Geologische Vereniging) naar de Romontgroeve. In de ochtend waren er lezingen over löss-geologie door Erik Meijs en löss-archeologie door Jean Pierre de Warrimont (40 deelnemers)
- 10 juni Avondexcursie naar de opgraving Bandkeramische nederzetting op de Canerberg (40 deelnemers)

Jubileum LGOG 2013

Op vrijdag 12 en zaterdag 13 april werden in het Limburgs Museum te Venlo de Limburgse Archeologie Dagen (LAD) gehouden. De LAD is een samenwerkingsverband van de AVL, het Limburgs Museum, Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg en het archeologisch adviesbureau RAAP. LAD 2013 werd financieel ondersteund door de Provincie Limburg.

Vanwege twee jubilea – LGOG 150 jaar en eerste lustrum LAD – had deze editie van de LAD de vorm van een tweedaags congres. Het thema van de tweedaagse sloot aan bij de aandachtsgebieden van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Gedurende twee dagen verkenden de 140 deelnemers raakvlakken van de twee vakgebieden *historie* en *archeologie*. Met het uitreiken van een reuze 3-D marker bracht cultuurgedeputeerde Noël Lebens de LAD als culturele hotspot extra onder de aandacht van het publiek. Tijdens de LAD werd aan Henk Stoepker de Guillonpenning uitgereikt vanwege zijn verdiensten voor de Limburgse archeologie.

Adviezen en archeologische ondersteuning aan gemeenten

Ron Bloemen heeft zitting genomen in werkgroep Cultuurhistorie Wansum Ooijen (Maaswerken). De provincie en de twee betrokken gemeenten hebben een projectbureau in de arm genomen die alle belangen (archeologie, historie, natuur etc.) moet gaan coördineren. In februari hebben 9 leden van de AVL geassisteerd bij een prospectie Buitenring Parkstad Limburg (BPL).

In de periode 22 april tot en met juli hebben 50 amateurarcheologen meegewerkt tijdens de opgraving Cannerberg (Bandkeramiek). De coördinatie en organisatie van het inplannen van de amateurs lag in handen van Rob Paulussen en Anneleen Van de Water.

Wiel Luys heeft de gemeente Roermond en Beesel geadviseerd met betrekking tot archeologische onderzoeken en potentiële archeologische terreinen. Ook heeft hij informatie verschaft aan archeologische bureaus die onderzoek deden in de gemeente Roermond.

Vondstmeldingen

Op 14 augustus is er een overleg geweest over het onderwerp vondstmeldingen. Provincie, gemeenten (Maastricht, Sittard-Geleen, Parkstad) en het Thermenmuseum waren vertegenwoordigd. De AVL doet een voorstel hoe het doen en verwerken van vondstmeldingen idealiter zou moeten gaan. Dit voorstel zal met de Provincie Limburg besproken worden.

Kennisoverdracht

Voor leerlingen van groep 8 van de basisschool St. Theresia (Boukoul) heeft Wiel Luys een rondleiding en een speurtocht verzorgd in het museum van Asselt.

Op 27 juni was de presentatie van de Website Via Belgica Digitalis voor wat betreft het traject in Simpelveld. De inhoud werd samengesteld door B. de Fraiture met inbreng van de kennis van amateurarcheologen.

Website

In het verslagjaar werd de lay-out van de website van de sectie aangepast (www.lgog.nl/archeologie.htm). Hans Sizoo stak veel energie in het *up to date* houden van de site. Intranet – het besloten gedeelte van de site alleen toegankelijk voor AVL-leden – krijgt steeds meer vorm. Veel extra informatie (archeologische rapporten, beleidsstukken, artikelen) wordt als service aan de leden geboden.

Nieuwsflits

Dit verslagjaar verschenen 3 Nieuwsflitsen. De Nieuwsflitsen met korte actuele berichtjes over archeologisch Limburgs nieuws, verenigingsnieuws en archeologische activiteiten werden per mail aan 250 AVL-leden verstuurd. Alle tot nu toe verschenen Nieuwsflitsen zijn terug te vinden op intranet (zie website). Het Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg (SAM) plaatst de Nieuwsflitsen integraal op zijn site.

De redactie bestaat uit Anneleen Van de Water (eindredactie), Jean-Pierre de Warrimont, Béatrice de Fraiture, Hans Sizoo en Leo Verhart.

Kroniek

In het Jaarboek 2012 van het LGOG werd na een onderbreking van 17 jaar weer een Archeologische Kroniek gepubliceerd. De coördinatie voor de samenstelling was in handen van Béatrice de Fraiture.

Belangenbehartiging

De AVL is in haar rol als belangenvereniging amateurarcheologen Limburg gesprekspartner in diverse overlegorganen. Daarnaast reageert de AVL op zaken waarbij archeologisch erfgoed in het gedrang dreigt te komen. Inhoudelijke ondersteuning vindt plaats door de in oktober 2012 opgerichte AVL-werkgroep Ruimtelijke Ordening (RO). De werkgroep RO kwam in het verslagjaar negen keer bij elkaar. De werkgroep heeft in twee dossiers haar bezorgdheid kenbaar gemaakt: plangebied Raaieind (omvang archeologisch onderzoek) en Peel en Maas (vrijstelling archeologisch onderzoek bij werkzaamheden tot 60 centimeter onder maaiveld).

Stichting SAAL

De (steun)Stichting SAAL (Stichting Archeologie Actueel Limburg) werd per 1 januari 2013 officieel losgekoppeld van de AVL. De statuten zijn zodanig aangepast dat zelfstandig een bezwaarprocedure ingezet kan worden. Stichting SAAL kan dus in het belang van de archeologie in Limburg verdere stappen zetten dan de AVL die als onderdeel van LGOG ten hoogste zienswijzen kan indienen.

Sectie Genealogie

Bestuursmutaties

In het verslagjaar werd afscheid genomen van mw. M.W. (Riet) Palmen. Zij was 11 jaar bestuurslid van de Sectie.

Bestuursamenstelling per 31 december 2013

H.J. (Bert) van Laer, voorzitter, F.C.A.J. (Fred) Baltus, secretaris en webbeheerder, M.M.H. (Marc) Lemmens, penningmeester, A.J. (Arno) Coopmans, vice-voorzitter, en de leden mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen, R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek) en M.M.J.A. (Thieu) Wieërs.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur had in het verslagjaar vijf reguliere vergaderingen. In een extra bestuursvergadering werd aandacht geschonken aan de toekomst van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* (LTG).

De toekomstplannen werden vervolgens vastgelegd in het Werkplan 2013-2015. Het behoud van het LTG vormde de kern van het Werkplan. Contributieverhoging en ledenwerving bleken nodig voor een sluitende begroting. Het bestuur van de sectie en de redactie van het LTG heeft vervolgens in een commissie, waarin ook enkele leden uit het hoofdbestuur, de voorwaarden voor een levensvatbare voortzetting van het LTG geformuleerd. Het Hoofdbestuur heeft vervolgens hieraan haar goedkeuring gegeven.

Mede in verband met het 40-jarig jubileum van het LTG en het 150-jarig jubileum van het LGOG werd nummer 4 van 2013 aan alle leden van het LGOG toegezonden ter promotie.

De Jaarvergadering vond plaats op 25 mei 2013 te Helden. In een extra ledenvergadering op 12 oktober 2013 te Maastricht werd de contributieverhoging besproken en goedgekeurd. Het bestuur vertegenwoordigde de sectie bij diverse bijeenkomsten en onderhoudt contacten met zusterverenigingen. Met name met de Belgische zustervereniging Familiekunde Vlaanderen (provincie Limburg) werd de samenwerking versterkt.

In het verslagjaar is de Nieuwsbrief drie keer verschenen. Daarnaast kunnen de leden van de sectie nu ook gebruik maken van het intranet. Hierop is onder meer de inhoud van het LTG en de Nieuwsbrieven te vinden, maar ook aanvullende informatie over de lezingen.

In het verslagjaar is de sectie gestart met een cursus Genealogie i.s.m. het Gemeentearchief Roermond. Vier lessen gingen over genealogie, twee over paleografie en twee over heraldiek. In het verslagjaar is samen met de NGV Zuid-Limburg gestart met het samenstellen van het *Derde Limburgs Kwartierstatenboek*. Dit boek zal in 2014 verschijnen.

Leden

De Sectie telde 449 leden per 31 december 2013 (op 31 december 2012 waren dat er 471). Er werden 10 (2012: 11) ruilabonnementen onderhouden en 10 personen (2012: 10) hadden alleen een abonnement op het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.

Activiteiten

26 maart	Lezing te Maaseik door Hans van den Broek, <i>Koorts en Honger</i> (i.s.m. Familiekunde Vlaanderen – Provincie Limburg)(ca. 35 belangstellenden)
10 april	Lezing te Sittard door Jos Engelen, <i>Bokkenrijders en Heksen</i> (i.s.m. NGV Zuid-Limburg)(ca. 40 belangstellenden)
25 mei	Jaarvergadering te Helden met aansluitend een lezing door Ton Hendricks, <i>De adellijke familie Keverberg van Kessel 1798 – 1903</i> . Hierna bezichtiging van het museum (22 belangstellenden)
14 november	Lezing te Maaseik door Leonard van Kessel, <i>Waar kan een genealoog zijn beste antwoorden vinden op het internet?</i> (i.s.m. Familiekunde Vlaanderen – Provincie Limburg)(ca. 65 belangstellenden)

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)

In het verslagjaar heeft mevr. M.W. (Riet) Palmen de redactie verlaten. Op 31 december 2013 bestond de redactie uit A.S.M. (Funs) Patelski (eindredacteur), J.H. (Jan) Hanssen en H.J. (Bert) van Laer.

Het LTG is een uniek genealogisch tijdschrift en bestrijkt zowel Nederlands als Belgisch Limburg en vaak ook de Duitse grensstreek. In het Werkplan 2013-2015 werd duidelijk gemaakt dat voor het behoud van het blad de kwaliteit van de artikelen en de kwaliteit van de uitgave (kleurendruk) voorop dienen te staan. Hiermee hoopt de redactie en het bestuur het aantal leden van de sectie en het aantal abonnees te kunnen verhogen.

Ook in het jubileumjaar verschenen de gebruikelijke 4 nummers van het LTG. De redactie streeft ernaar om met de artikelen een spreiding van Noord tot Zuid te realiseren. Met de uitgifte van een speciaal nummer van het LTG in december 2013 werd aandacht gegeven aan het 40-jarig jubileum van het tijdschrift. Dit nummer werd ook benut om de ledenwerving voor de sectie een impuls te geven. Alle leden van het Koninklijk LGOG ontvingen deze jubileumuitgave.

Commissie Heraldiek & Banistiek

In de periode 2012-2013 is voor de gemeente Eijsden-Margraten een nieuw gemeentewapen en -vlag ontworpen en beschreven. Het wapen is in 2012 en de vlag in 2013 vastgesteld bij Koninklijk Besluit en geregistreerd bij de Hoge Raad van Adel in 's-Gravenhage.

De commissie is verder om advies en medewerking gevraagd voor familiewapens, publicaties en heraldiek in het algemeen.

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

In het verslagjaar werd mw. M.M.G.L. (Marieke) Gerrits gekozen tot bestuurslid van de sectie.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2013

Ing. P.H.M.J. (Peter) Lambriex, voorzitter, mr. E.L.M. (Frank) Bouts, vicevoorzitter, W.G.E.M. (Wiel) Jenniskens, penningmeester, J.S.M. (Hans) Pijpers, secretaris, en de leden mw. drs. B.A.J.T. (Birgit) Dukers, A.J.G. (Ton) Hendricks en M.M.G.L. (Marieke) Gerrits. Mr. M.M.G.M. Richter werd benoemd tot adviseur.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur vergaderde in 2013 zevenmaal. Tijdens de bestuursvergaderingen werd veel aandacht besteed aan de organisatie en evaluatie van de excursies in 2013, de aanschaf van 2 banners voor de Sectie Monumenten, het 150-jarig jubileum van het LGOG in 2013 in zijn algemeenheid en de jubileumexcursie van de sectie in het bijzonder, de sectie op de website van het LGOG, de doelstelling van de Sectie Monumenten alsmede de gebruikelijke overige bestuurlijke besognes. Verder was de sectie vertegenwoordigd op de Algemene Ledenvergaderingen van het LGOG en de KSC-vergaderingen.

Leden

De sectie telde per 31 december 2013 302 leden (31 december 2012 305).

Activiteiten

- 23 februari Jaarvergadering in het Limburgs Museum te Venlo, aansluitende twee lezingen over het Nedinsco complex te Venlo door drs. Frans Hermans (historische aspecten) en ing. Peter Renkens (renovatie van de Nedinsco). Aansluitend werd er een rondleiding gegeven in het bijna voltooide, gerenoveerde Nedinsco complex (44 deelnemers)
- 13 april Dagexcursie naar de Abtei-Kamp (Kamp-Lintfort) en de stad Kalkar (46 deelnemers)
- 15 juni Jubileum Excursie. Dagexcursie Zandmaas. Lezing in het Limburgs Museum over het project Ooijen-Wanssum door drs. ing Keesjan van den Herik, bustocht langs de linker Maasoever tot Well met extra aandacht voor het project Ooijen-Wanssum, lunch in kasteel Well, lezing door drs. Toon Jenniskens over de Maas als historische vaarweg, voortzetting bustocht op de rechter Maasoever, bezoek aan het kasteel Boxmeer, sluiting in klooster Graeffenthal (Dld)(77 deelnemers)
- 24 augustus Dagexcursie naar Budel-Dorplein en Weert (Sint Martinuskerk en het Birgittinessenklooster)(45 deelnemers)
- 26 oktober Dagexcursie naar Roermond. Kartuizerklooster met inleiding door mw. drs. Birgit Dukers, rondleiding door de stad en bezoek aan het ECI-complex, met inleiding door R. Spaan van de stichting BOEi en bezoek aan de waterkrachtcentrale ECI met uitleg en toelichting door J. Maessen (32 deelnemers)